

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÛSUF HAKÎKÎ BABA DÎVÂNI'NIN DİNÎ-
TASAVVUFÎ KELİME, TÂBİR VE KAVRAMLAR
BAKIMINDAN TAHLİLİ

DOKTORA TEZİ
Kudret Safa GÜMÜŞ

Enstitü Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bayram Ali KAYA

HAZİRAN-2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÛSUF HAKİKÎ BABA DÎVÂNI'NIN DİNİ-
TASAVVUFÎ KELİME, TÂBİR VE KAVRAMLAR
BAKIMINDAN TAHLİLİ

DOKTORA TEZİ

Kudret Safa GÜMÜŞ

Enstitü Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı

“Bu tez sınavı 17 / 06 / 2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Bayram Ali KAYA	Başarılı
Prof. Dr. Ozan YILMAZ	Başarılı
Doç. Dr. Sezai KÜÇÜK	Başarılı
Prof. Dr. İsmail GÜLEÇ	Başarılı
Doç. Dr. Mehmet Korkut ÇEÇEN	Başarılı

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Kudret Safa GÜMÜŞ
Öğrenci Numarası	:	D146011008
Enstitü Anabilim Dalı	:	Türk Dili ve Edebiyatı
Enstitü Bilim Dalı	:	
Programı	:	☐ YÜKSEK LİSANS ☒ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Yûsuf Hakîkî Baba Divânı'nın Dinî-Tasavvufî Kelime, Tâbir ve Kavramlar Bakımından Tahlili
Benzerlik Oranı	:	% 28

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

27 / 05 / 2020

Kudret Safa GÜMÜŞ

Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....

İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Bayram Ali KAYA

Tarih: 27.05.2020

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Edebiyat, insanın toplum hayatına bakışının yansımalarını içermekte; sosyal ve siyasal varlığında dini temel alan bir imparatorluğun edebî mahsüllerinde dinî unsurlar görülebilmektedir. Dinî ve tasavvufî birçok unsuru gerek bir şâirin bir beytinde gerekse de bir nâsirin yazmış olduğu mensur bir eserinde görmek mümkün olabilmektedir.

Dîvân edebiyat alanında yapılan tahlil çalışmalarının sürdürülmesi, şâirlerin his ve hayâl dünyalarındaki zenginliklerin yanı sıra içinde yaşadıkları topluma ilişkin türlü dinî, sosyal ve kültürel zenginlikleri ortaya çıkarmak adına da büyük önem arz etmektedir.

Tarihî medeniyetlerin birçoğuna ev sahipliği yapmış olan Aksaray, “şehir-i sülehâ” olarak bilinen ve tasavvufî mânâda önem arz eden bir Anadolu şehridir. Aksaray Üniversitesi’ne mensup bir akademisyen olarak üniversitemiz ile yörenin bütünleşmesi adına, 15. yüzyılda, Aksaray’da Bayrâmiyye tarikatının öncüsü konumunda olan Yûsuf Hakîkî Baba’nın Dîvânı’nda din ve tasavvuf konusunu çalışmaya karar vermiş bulunmaktayız. Tasavvufî muhtevalı manzum ve mensur başka eserler de kaleme almış olan Yûsuf Hakîkî Baba, tasavvuf edebiyatı ve tarihi bakımından önemli bir şâir ve nâsir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızın hazırlık safhasında dîvânda yer alan manzumeler taranarak din ve tasavvuf ile ilgili kelime, tâbir ve kavramlar bulunmaya çalışılmıştır. Fişleme yöntemiyle elde edilen veriler, başlıklar altında toplanmıştır. Teker teker ele alınan kelime, tâbir ve kavramların önce sözlük ve terim mânâları verilmiş, sonra da Yûsuf Hakîkî’nin kelime, tâbir ve kavramlara yüklediği mânâlar açıklanmaya çalışılmıştır.

Uzun ve yorucu bir mesai sonucunda ortaya çıkan bu tezimizi hazırlarken birçok problemle karşılaşmışır. Örneğin, tahlile konu edilen ve üzerinde daha önce tenkitli metin çalışması yapılmış olan dîvândaki bazı eksiklikler, dîvânın ilgili nüshalarından daha tam olanı edinilerek giderilmeye çalışılmışır.

Çalışmamızın, gösterilen azamî gayret ve samimi çabalara rağmen kusur ve eksiklik barındırması mümkündür. Bunların sahamızdaki tecrübesizliğimize atfedilerek makul karşılanması dileğimiz, eksiklerimizin yapıcı bir tarzla tarafımıza bildirilmesi aynı zamanda beklentimizdir. Son olarak bu çalışmayı hazırlarken lisans ve lisansüstü

öğrenim hayatım boyunca bilgisi ve kültüründen yararlandığım, maddî ve manevî desteklerini hiçbir zaman esirgemeyerek çalışmam sırasında önerileriyle beni dâima yönlendiren ve değerli katkılarda bulunan, kıymetli ve emektar hocam Sayın Prof. Dr. Bayram Ali KAYA'ya minnet ve şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim. "Aksaray ile ilgili çalışılmayan hiçbir şey kalmayacak" düstûru ile hareket eden ve tezin hangi aşamada olduğu ile ilgili sürekli bilgi alarak bana güç veren ve beni teşvîk eden Aksaray Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN hocama müteşekkirim. Ayrıca doktora eğitimim süresince buldukları destekten ötürü, Türkiye Bilimsel İstatistik ve Teknoloji Araştırma Kurumuna (TUBİTAK-BİDEB) teşekkürlerimi sunarım. Mânevî desteklerini her zaman hissettiğim saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. İsmail GÜLEÇ, Prof. Dr. Ozan YILMAZ, Prof. Dr. Erdoğan BOZ, Prof. Dr. Eyüp BAŞ, Doç. Dr. Sezai KÜÇÜK, Doç. Dr. Mehmet Korkut ÇEÇEN, Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI, Doç. Dr. Vildan SERDAROĞLU, Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR, Dr. Öğr. Üyesi Eda TOK, Dr. Öğr. Üyesi Orhan KAPLAN, Dr. Öğr. Üyesi Murat ALTUĞ, Dr. Öğr. Üyesi Abdulmuttalip İPEK, Dr. Öğr. Üyesi Hasan EKİCİ, Dr. Öğr. Üyesi İsmail GÜNEŞ, Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz EVAT, Dr. Öğr. Üyesi Çetin YILDIZ, Arş. Gör. Reyhan BAŞ, Arş. Gör. Ergin ALTUNSABAK ve çok değerli iş arkadaşlarıma; bugünlere gelmemde üzerimde büyük emekleri olan çok değerli annem, babam ve kardeşlerime; sabır ve sevgiyle doktora süreci boyunca beni destekleyen çok kıymetli eşim Öğr. Gör. Deniz GÜMÜŞ ve kendisine vakit ayıramadığım biricik oğlum Kerem Yağız GÜMÜŞ'e şükranlarımı sunar, bu çalışmamın bilim dünyasına katkı sağlamasını temenni ederim.

Kudret Safa GÜMÜŞ

17 / 06 / 2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	ix
TABLO LİSTESİ.....	x
ÖZET.....	xi
ABSTRACT.....	xii

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM I: YÛSUF HAKİKÎ BABA'NIN HAYATI, ESERLERİ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ.....11

1.1. Hayatı.....	11
1.2. Eserleri.....	14
1.2.1. Dîvân.....	14
1.2.2. Mahabbet-nâme.....	27
1.2.3. Tasavvuf Risâlesi.....	27
1.2.4. Hadîs-i Erba'în Şerhi.....	28
1.2.5. Metâli' u'l-Îmân.....	28
1.2.6. Er-Rahîkû'l-Mahtûm.....	28
1.2.7. Et-Tesnîm.....	28
1.3. Edebî Kişiliği.....	28
1.3.1. Şiir Anlayışı.....	30
1.3.2. Şâir Anlayışı.....	42
1.3.3. Etkilendiği, Beğendiğini Belirttiği, İsmi Andığı Şâirler.....	49
1.4. Bağlı Bulunduğu Tarikat ve Çevresi.....	51
1.5. Tasavvuf Anlayışı.....	56
1.6. Şeyhleri, İsmi Andığı Tasavvuf Büyükleri ve Müritleri.....	59

BÖLÜM II: DÎVÂNIN DİNÎ-TASAVVUFÎ KELİME, TÂBİR VE KAVRAMLAR BAKIMINDAN TAHLİLİ.....65

2.1. DİN.....	66
2.1.1. İnanç ile İlgili Kavramlar.....	69
2.1.1.1. Allah.....	69
2.1.1.1.1. Zâtî Sıfatlar.....	73
2.1.1.1.1.1. Bâkî.....	73
2.1.1.1.1.2. Bârî.....	74
2.1.1.1.1.3. Ehad.....	76
2.1.1.1.1.4. Vâhid.....	76
2.1.1.1.2. Subûtî Sıfatlar.....	77
2.1.1.1.2.1. Dânâ.....	77
2.1.1.1.2.2. Hakîm.....	78
2.1.1.1.2.3. Kâdir.....	79
2.1.1.1.2.4. Kerîm.....	80
2.1.1.1.2.5. Rahmân.....	81
2.1.1.2. Melekler.....	82
2.1.1.2.1. Cebrâil.....	82
2.1.1.2.2. İsrâfil.....	85
2.1.1.2.3. Mûnker ve Nekîr.....	85

2.1.1.3. Kur'ân-ı Kerîm ve Diğer İlâhî Kitaplar.....	86
2.1.1.3.1. Kur'ân-ı Kerîm.....	86
2.1.1.3.1.1. Sûreler.....	89
2.1.1.3.1.2. Âyetler.....	92
2.1.1.3.2. Tevrat, Zebûr.....	94
2.1.1.4. Peygamberler.....	95
2.1.1.4.1. Hz. Âdem.....	95
2.1.1.4.2. Hz. İbrâhim.....	96
2.1.1.4.3. Hz. Yâkup.....	98
2.1.1.4.4. Hz. Yûsuf.....	100
2.1.1.4.5. Hz. Eyyûb.....	102
2.1.1.4.6. Hz. Mûsâ.....	103
2.1.1.4.7. Hz. Dâvûd.....	106
2.1.1.4.8. Hz. Süleymân.....	107
2.1.1.4.9. Hz. Yûnus.....	108
2.1.1.4.10. Hz. Zekeriyâ.....	109
2.1.1.4.11. Hz. İsâ.....	110
2.1.1.4.12. Hz. Muhammed.....	111
2.1.1.4.12.1. Hadîsler.....	113
2.1.1.4.12.2. Mirâc.....	113
2.1.1.4.12.2.1. Arş.....	114
2.1.1.4.12.2.2. Sidretü'l-Müntehâ.....	115
2.1.1.5. Âhîret ve İlgili Kavramlar.....	116
2.1.1.5.1. Âhir Zamân.....	118
2.1.1.5.2. Bekâ Âlemi.....	118
2.1.1.5.3. Cennet ve Cehennem.....	119
2.1.1.5.4. Dü-âlem.....	122
2.1.1.5.5. Kıyâmet.....	122
2.1.1.5.6. Mahşer.....	124
2.1.1.5.7. Sırât.....	125
2.1.1.6. Kader ve Kazâ.....	126
2.1.1.6.1. Levh-i Mahfûz.....	127
2.1.2. İbâdet ile İlgili Kavramlar.....	127
2.1.2.1. Şehâdet.....	128
2.1.2.2. Salât.....	129
2.1.2.2.1. İmâm.....	131
2.1.2.2.2. Kible.....	131
2.1.2.2.3. Mescid.....	133
2.1.2.2.4. Salâ.....	134
2.1.2.2.5. Secde.....	135
2.1.2.3. Savm.....	136
2.1.2.3.1. İmsâk.....	137
2.1.2.4. Zekât.....	137
2.1.2.5. Hac.....	138
2.1.2.5.1. Kâbe.....	139
2.1.2.5.2. Kurban.....	140
2.1.2.5.3. Tavâf.....	141
2.1.2.5.4. Zemzem.....	142

2.1.3. Dinî Şahsiyetler.....	143
2.1.3.1. Dört Halife.....	143
2.1.3.2. Bazı Sahâbe ve Tâbiîn.....	144
2.1.4. Yaradılış ile İlgili Kavramlar.....	145
2.1.4.1. Ahsen-i Takvîm.....	145
2.1.4.2. Bezm-i Elest.....	146
2.1.4.3. İns.....	147
2.1.4.4. Kün.....	148
2.1.5. Dinler ile İlgili Kavramlar.....	148
2.1.5.1. Bî-din.....	148
2.1.5.2. Büt-hâne.....	149
2.1.5.3. Büt-perest.....	150
2.1.5.4. Hıristiyanlık.....	151
2.1.5.4.1. Haç / Çelîpâ.....	151
2.1.5.5. Îmân / Küfr.....	151
2.1.5.6. Mümin.....	152
2.1.5.7. Münkir / Münâfık.....	153
2.1.5.8. Şirk.....	154
2.1.5.9. Şeytân.....	155
2.2. TASAVVUF.....	155
2.2.1. Vahdet-i Vücûd.....	155
2.2.1.1. Vahdet Âlemi.....	156
2.2.1.1.1. Benlik.....	158
2.2.1.1.2. Hicâb.....	158
2.2.1.1.3. Kesret / Mâsivâ.....	159
2.2.1.1.4. Varlık / Vücûd.....	160
2.2.1.2. Tevhîd ve İlgili Kavramlar.....	161
2.2.1.2.1. Ayna.....	161
2.2.1.2.2. Buğday / Dâne / Başak.....	162
2.2.1.2.3. Câm.....	162
2.2.1.2.4. Çerâğ.....	164
2.2.1.2.5. Çevgân.....	164
2.2.1.2.6. Nân / Çörek.....	165
2.2.1.2.7. Pervâne.....	165
2.2.1.2.8. Şem / Nûr.....	166
2.2.1.2.9. Şûle.....	167
2.2.2. Tasavvuf Kavramları.....	167
2.2.2.1. Tahalluk Kavramları.....	168
2.2.2.1.1. İbâdet ve Ahlâka Dâir Kavramlar.....	168
2.2.2.1.1.1. Müspet Olanlar.....	168
2.2.2.1.1.1.1. İbâdet.....	168
2.2.2.1.1.1.1.1. Kul / Abd.....	168
2.2.2.1.1.1.2. Helâl.....	169
2.2.2.1.1.1.3. Sevâp.....	170
2.2.2.1.1.1.4. Takvâ / Verâ.....	170
2.2.2.1.1.1.5. Tevbe / İstiğfâr.....	172
2.2.2.1.1.1.6. Zikir / Vird.....	174
2.2.2.1.1.1.7. Tezkiye / Tasfiye.....	175

2.2.2.1.1.1.8. Nasihat / Nesâyih.....	176
2.2.2.1.1.1.9. Gınâ / İstiğnâ.....	177
2.2.2.1.1.1.10. Himmet.....	178
2.2.2.1.1.1.11. Sıdk	180
2.2.2.1.1.1.12. İhlâs.....	181
2.2.2.1.1.1.13. Sabır.....	182
2.2.2.1.1.1.14. Tevekkül.....	182
2.2.2.1.1.1.15. Niyâz.....	183
2.2.2.1.1.1.16. Şükr.....	184
2.2.2.1.1.1.17. Rızâ.....	185
2.2.2.1.1.1.18. Fakr.....	185
2.2.2.1.1.1.19. Zühd.....	186
2.2.2.1.1.1.20. Kanaat.....	187
2.2.2.1.1.1.21. İstikamet.....	188
2.2.2.1.1.1.22. Tebdîl-i Ahlâk.....	188
2.2.2.1.1.1.23. Kendini bilmek.....	189
2.2.2.1.1.1.24. Terk-i ser etmek.....	190
2.2.2.1.1.1.25. Yele vermek.....	190
2.2.2.1.1.2. Menfî Olanlar.....	191
2.2.2.1.1.2.1. Cürm / Günâh / Zenb.....	191
2.2.2.1.1.2.2. Dalâlet.....	192
2.2.2.1.1.2.3. Fitne / Fısk u Fesâd.....	193
2.2.2.1.1.2.4. Gaflet.....	194
2.2.2.1.1.2.5. Haram.....	195
2.2.2.1.1.2.6. Hecv / Hiciv.....	196
2.2.2.1.1.2.7. Kıl u kâl.....	197
2.2.2.1.1.2.8. Riyâ.....	197
2.2.2.1.1.2.9. Ucb.....	198
2.2.2.1.2. Seyr ü Sülûk Kavramları.....	199
2.2.2.1.2.1. Seyr ü Sülûk.....	199
2.2.2.1.2.2. Pîr / Şeyh / Mürşit ve İlgili Kavramlar.....	201
2.2.2.1.2.2.1. Dest.....	204
2.2.2.1.2.3. Tâlip / Mürit / Sâlik ve İlgili Kavramlar.....	204
2.2.2.1.2.3.1. Dil-Perîşân.....	207
2.2.2.1.2.3.2. Nişân.....	208
2.2.2.1.2.3.3. Ferrâş.....	208
2.2.2.1.2.3.4. Gavvâs.....	209
2.2.2.1.2.3.5. Gönül Gözü.....	210
2.2.2.1.2.3.6. Gubâr.....	210
2.2.2.1.2.3.7. Gül / Bülbül.....	211
2.2.2.1.2.3.8. Hem-reh.....	212
2.2.2.1.2.3.9. Katre.....	212
2.2.2.1.2.3.10. Püşt ü Pâ.....	213
2.2.2.1.2.4. Cer.....	214
2.2.2.1.2.5. Teslîm.....	214
2.2.2.1.2.6. Sohbet.....	215
2.2.2.1.2.7. Riyâzet.....	216
2.2.2.1.2.7.1. Halvet.....	217

2.2.2.1.2.7.2. Uzlet.....	218
2.2.2.1.2.8. Velî-Velâyet.....	219
2.2.2.1.2.9. Makam.....	220
2.2.2.1.2.10. Menzil.....	221
2.2.2.1.2.11. Ârif.....	222
2.2.2.2. Tahakkuka Dâir Kavramlar.....	223
2.2.2.2.1. Kalbî ve Vîcdânî Olan Kavramlar.....	223
2.2.2.2.1.1. Vecd ve İstiğrak.....	223
2.2.2.2.1.2. Cezbe.....	224
2.2.2.2.1.2.1. Şevk / İştîyâk.....	225
2.2.2.2.1.3. Aşk ve Muhabbet.....	226
2.2.2.2.1.3.1. Müteveccih.....	227
2.2.2.2.1.3.2. Cemâl (Hüsn) / Sevgili.....	228
2.2.2.2.1.3.2.1. Nâz.....	230
2.2.2.2.1.3.2.2. Vuslat.....	231
2.2.2.2.1.3.3. Aşk / Âşık.....	232
2.2.2.2.1.3.3.1. Aşk Bâzârı.....	232
2.2.2.2.1.3.3.2. Aşk Şehîdi.....	233
2.2.2.2.1.3.3.3. Aşk-ı Hakîkî.....	234
2.2.2.2.1.3.3.4. Sır.....	235
2.2.2.2.1.3.3.5. Tazarru.....	236
2.2.2.2.1.3.3.6. Teşne-i Aşk / Harâret.....	236
2.2.2.2.1.3.3.7. Şûrîde.....	238
2.2.2.2.1.3.4. Ağyâr.....	238
2.2.2.2.1.4. Havf ve Recâ.....	239
2.2.2.2.1.5. Kabz ve Bast.....	240
2.2.2.2.1.5.1. Elem / Iztırâp.....	240
2.2.2.2.1.6. Üns.....	241
2.2.2.2.1.7. Gaybet ve Huzur.....	242
2.2.2.2.1.8. Mahv ve İsbât.....	243
2.2.2.2.1.9. Sekr.....	243
2.2.2.2.1.9.1. Hayret.....	243
2.2.2.2.1.9.2. Cûş.....	244
2.2.2.2.1.10. Fenâ ve Bekâ.....	245
2.2.2.2.1.11. Tecrîd.....	245
2.2.2.2.1.12. Fark.....	246
2.2.2.2.2. Mârifet ve Bilgi Kavramları.....	246
2.2.2.2.2.1. Dört Kapı.....	246
2.2.2.2.2.1.1. Şeriat.....	247
2.2.2.2.2.1.2. Tarikat.....	248
2.2.2.2.2.1.3. Hakîkat.....	249
2.2.2.2.2.1.4. Mârifet / İrfân.....	249
2.2.2.2.2.2. İlhâm.....	250
2.2.2.2.2.3. İstidâd.....	251
2.2.2.2.2.4. Müşâhede.....	251
2.2.2.2.2.4.1. Basîret.....	252
2.2.2.2.2.4.2. Keşf / Mükâşefe.....	252
2.2.2.2.2.4.3. Nazar.....	254

2.2.2.2.2.5. İlim.....	254
2.2.2.2.2.5.1. İlm-i Ledün.....	256
2.2.2.2.2.6. Feyz.....	257
2.2.2.2.2.7. Tecellî.....	257
2.2.2.2.2.7.1. Nûr.....	259
2.2.2.2.2.8. Vâridat.....	260
2.2.2.2.2.9. Kesb.....	261
2.2.3. Tasavvufî Diğer Kavramlar.....	262
2.2.3.1. Ahd / Söz.....	262
2.2.3.2. Akl.....	263
2.2.3.3. Âlem / Kâinat / Tabiat ve İlgili Kavramlar.....	264
2.2.3.3.1. Âb.....	266
2.2.3.3.2. Bahr / Kulzûm.....	267
2.2.3.3.3. Çamur.....	269
2.2.3.3.4. Dağ.....	270
2.2.3.3.5. Demür.....	270
2.2.3.3.6. Dıraht / Asâ.....	271
2.2.3.3.7. Gülşen.....	271
2.2.3.3.8. Güneş / Âfitâb.....	272
2.2.3.3.9. Kömür.....	274
2.2.3.3.10. Mâh.....	274
2.2.3.3.11. Nehâr.....	275
2.2.3.3.12. Od.....	276
2.2.3.3.13. Rûzgâr.....	276
2.2.3.3.14. Sâhil / Menfez.....	277
2.2.3.3.15. Sebze-zâr.....	279
2.2.3.3.16. Şebnem.....	279
2.2.3.3.17. Toprak.....	280
2.2.3.4. Beden.....	281
2.2.3.5. Can ve İlgili Mecâzlar.....	282
2.2.3.6. Dâvet.....	284
2.2.3.7. Devlet.....	284
2.2.3.8. Dünyâ / Mekkâre.....	285
2.2.3.9. Gönül / Dil ve İlgili Mecâzlar.....	286
2.2.3.10. Nefs ve İlgili Mecâzlar.....	288
2.2.3.11. Ölüm.....	290
2.2.3.12. Şarap ve İlgili Kavramlar.....	291
2.2.3.12.1. Âb-ı Engûr.....	291
2.2.3.12.2. Câm / Peymâne / Piyâle / Tolu.....	292
2.2.3.12.3. Hûn-ı Ciger.....	294
2.2.3.12.4. İstiskâ.....	294
2.2.3.12.5. Mest.....	295
2.2.3.12.6. Sakâ / Sebîl.....	296
2.2.3.12.7. Sâkî.....	297
2.2.3.12.8. Ser-mest.....	297
2.2.3.12.9. Şerbet.....	298
2.2.3.12.10. Şûrb-i Hamr.....	299
2.2.3.13. Vakt.....	299

2.2.3.14. Vefâ.....	300
2.2.4. Tarikat ile İlgili Kavramlar.....	300
2.2.4.1. Tarikat Uygulamaları.....	300
2.2.4.1.1. El vermek.....	301
2.2.4.1.2. Perde geçme.....	301
2.2.4.1.3. Sebâk etme.....	302
2.2.4.1.4. Tevbe kılmak.....	302
2.2.4.1.5. Yavu varmak.....	303
2.2.4.2. Tarikat Ehlinin Giysi ve Eşyâları.....	304
2.2.4.2.1. Abâ.....	304
2.2.4.2.2. Bâbûc.....	305
2.2.4.2.3. Cübbe.....	305
2.2.4.2.4. Çâput.....	306
2.2.4.2.5. Çaruk.....	307
2.2.4.2.6. Dûlbend.....	307
2.2.4.2.7. Endâze.....	307
2.2.4.2.8. Hırka.....	308
2.2.4.2.9. Kab kacak.....	308
2.2.4.2.10. Kabak.....	309
2.2.4.2.11. Kalak.....	309
2.2.4.2.12. Kılıç.....	309
2.2.4.2.13. Kisvet.....	310
2.2.4.2.14. Kuşak.....	311
2.2.4.2.15. Külâh.....	311
2.2.4.2.16. Nevbet.....	312
2.2.4.2.17. Orak.....	313
2.2.4.2.18. Sac.....	313
2.2.4.2.19. Seccâde.....	313
2.2.4.2.20. Semûr.....	314
2.2.4.2.21. Ton.....	314
2.2.4.2.22. Yorak.....	316
2.2.4.3. Tarikat Mekânları.....	316
2.2.4.3.1. Âsitâne.....	316
2.2.4.3.2. Dergâh.....	317
2.2.4.3.3. Eşik.....	318
2.2.4.3.4. Halvethâne.....	318
2.2.4.3.5. İmârethâne.....	319
2.2.4.3.6. Menzilgâh.....	319
2.2.4.3.7. Tahtgâh.....	320
2.2.5. Tarikatlar, Mutasavvıflar, Tasavvufî Tipler ve Eserler.....	320
2.2.5.1. Melâmîlik, Bayrâmîlik ve İlgili Kavramlar.....	320
2.2.5.1.1. Melâmîlik ile İlgili Kavramlar.....	328
2.2.5.1.1.1. Fenâ.....	328
2.2.5.1.1.2. Hemz ü Lemz.....	328
2.2.5.1.1.3. Rûsvâ.....	329
2.2.5.1.1.4. Ta'n.....	329
2.2.5.1.2. Bayrâmîlik ile İlgili Kavramlar.....	330
2.2.4.1.2.1. Cezbe.....	330

2.2.4.1.2.2. Muhabbet.....	331
2.2.4.1.2.3. Sırr-ı İlâhî.....	331
2.2.5.2. Mutasavvıflar.....	331
2.2.5.2.1. Şeyh İbrâhim Edhem.....	331
2.2.5.2.2. Bâyezîd-i Bistâmî.....	332
2.2.5.2.3. Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî.....	334
2.2.5.2.4. Hallâc-ı Mansûr.....	334
2.2.5.2.5. Tapduk Emre / Yûnus Emre.....	335
2.2.5.2.6. Şeyh Erdebîl (Şeyh Sâfî).....	336
2.2.5.2.7. Şeyh Hâmid-i Velî (Somuncu Baba).....	336
2.2.5.2.8. Şeyh Alâeddin Alî.....	337
2.2.5.2.9. Hacı Bayram-ı Velî (Şeyh Hacı Paşa).....	338
2.2.5.2.10. Halîl Baba.....	339
2.2.5.2.11. Seyyid Haydar.....	339
2.2.5.2.12. Sultan Ahmed Baba.....	340
2.2.5.2.13. Mürşîd-i Mûsâ Baba.....	340
2.2.5.3. Tasavvufî Tipler.....	341
2.2.5.3.1. Abdâl.....	341
2.2.5.3.2. Dervîş.....	342
2.2.5.3.3. Rind.....	342
2.2.5.3.4. Zâhid / Sûfî.....	343
2.2.5.4. Tasavvufî Eserler.....	344
2.2.5.4.1. Gülşen-i Râz.....	344
2.2.5.4.2. Mantıku't-Tayr.....	345
SONUÇ.....	347
KAYNAKÇA.....	352
EK.....	370
ÖZGEÇMİŞ.....	382

KISALTMALAR

- akt.** : Aktaran
bkz. : Bakınız
C. : Cilt
DİA : Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Düz. : Düzenleyen
Haz. : Hazırlayan
H. : Hicri
Hz. : Hazret-i
Mes. : Mesnevî
M : Mevlânâ Müzesi Nüshası
M. : Milâdî
nr. : Numara
ö. : Ölüm
Ter. : Tercüme eden
SS : Sadi Somuncuoğlu Nüshası
S. : Sayı
s. : Sayfa
vb. : Ve benzeri
yk. : Yaprak

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Dîvânda Yer Alan Manzumelerin Vezin Tablosu.....25

Tablo 2: Yûsuf Hakîkî'nin Tarikat Silsilesi.....53

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans		Doktora	X
Tezin Başlığı: Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nın Dinî-Tasavvufî Kelime, Tâbir ve Kavramlar Bakımından Tahlili			
Tezin Yazarı: Kudret Safa GÜMÜŞ		Danışman: Prof. Dr. Bayram Ali KAYA	
Kabul Tarihi: 17.06.2020		Sayfa Sayısı: xii (ön kısım) + 387 (tez)	
Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı			
<p>Dîvân edebiyatının tarihsel gelişimini bilmek ve bu süreçte görülen yapısal değişimleri inceleyebilmek için öncelikle konuyla ilgili metinlerin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu tespiti takiben, aynı zamanda bir dil hazinesi olan Dîvân edebiyatı ürünleri, kendilerinden önce ve sonraki eserler arasındaki bağlantıları bulmak ve aralarındaki muhtemel etkileri ortaya koymak adına tek tek incelenmelidir. Dîvân edebiyatı alanında yapılan tahlil çalışmaları, şâirlerin hayâl dünyalarındaki zenginliklerin yanı sıra, içinde yaşadıkları topluma ilişkin dinî, sosyal ve kültürel unsurları ortaya koymak adına da büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede, 15. yüzyılda, Aksaray'da Bayrâmiyye tarikatının mümessili konumunda olan Yûsuf Hakîkî Baba'nın Dîvânı'nda yer alan dinî ve tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar üzerinde çalışmaya karar verilmiştir. Tasavvufî içerikli manzum ve mensur tarzda başka eserler de yazmış olan Yûsuf Hakîkî Baba, tasavvuf edebiyatı bakımından önemli bir mutasavvıf şâir ve nâsir olarak bilinmektedir.</p> <p>Çalışmamızda, öncelikle söz konusu dîvânda geçen dinî ve tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar belirlendikten sonra, fişlenen her bir unsurun geçtiği beyit ya da bentler derinlemesine irdelenmiştir. Çalışmada ayrıca, dinî ve tasavvufî mânâda ortak anlam ve imgelere sahip dinî-tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar bir araya getirilerek, şâirin tasavvur biçimi ve saptanan unsurların, hangi sınırlar içinde, ne gibi hayâllere konu olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.</p>			
Anahtar Kelimeler: Dîvân Edebiyatı, Dîvân, Tahlil, Yûsuf Hakîkî Baba, Din, Tasavvuf.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☐	Ph.D.	☒
Title of Thesis: Analysis of Diwan of Yusuf Hakiki Baba In Terms of Religious-Sufism Word, Expression and Concepts			
Author of Thesis: Kudret Safa GUMUS		Supervisor: Professor Bayram Ali KAYA	
Accepted Date: 17.06.2020		Number of Pages: xii(pre text)+387 (thesis)	
Department: Turkish Language and Literature			
<p>In order to know the stages of historical development of the Diwan literature and to be able to examine structural differences seen in this process, first of all it is necessary to determine related texts to subject. Following by this determination, it should be examined one by one the products of Diwan's literature, a language treasure at the same time, in order to find the connections between before and after works and to reveal possible impacts between them. The continuation of the analysis studies in the field of Diwan literature is of great significance in order to reveal besides the wealth in feelings and imaginary world of the poets, to indicate the religious, social and cultural elements related to the society in which they live. In this frame, we have decided to examine on religious and sufistic word, expression and notions in diwan of Yusuf Hakiki Baba who is in the position of the leader of the Bayramism in Aksaray in the 15th century. Yusuf Hakiki Baba who had written various works in verse and in prose with sufistic context, is known as an important sufi poet and prose-writer in the field of literature of Sufism.</p> <p>In our work, after the religious and sufistic word, expression and notions which are found in the diwan in question were primarily determined, the couplets or the weirs in which each notion passed were examined thoroughly. In the study, by being brought together religious and sufistic word, expression and concepts with common meanings and images in religion and sufistic meaning, was tried to be showed not only the shape of imagination of the poet but also the influence on imaginations of notions mentioned in the frontier of this mentality.</p>			
Keywords: Diwan's Literature, Diwan, Analysis, Yusuf Hakiki Baba, Religion, Sufism.			

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Dîvân edebiyatı alanında yapılan tahlil çalışmaları, şâirlerin duygu, düşünce ve hayâl dünyalarındaki zenginlikleri ortaya çıkarmaktadır. Tahlil çalışmaları ayrıca şâirlerin yaşadıkları topluma ilişkin birçok dinî ve kültürel zenginlikleri ortaya çıkarmak adına da büyük önem arz eder.

15. yüzyılda, Aksaray'da Bayrâmiyye tarikatının mümessili konumunda olan Yûsuf Hakîkî Baba'nın, dîvânında yer alan din ve tasavvuf bağlamındaki kelime, tâbir ve kavramlar değerlendirilerek tahlil çalışmamız ortaya konulmuştur.

Çalışmamızın amacını şu maddelerle ifâde etmek mümkündür:

1. Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nın ilmî metotlarla objektif biçimde değerlendirilmesi.
2. Dîvânı meydana getiren dinî ve tasavvufî kelime, tâbir ve kavramların tespit edilmesi.
3. Tespit edilen kelime, tâbir ve kavramların hangi sebeplerle, nasıl, nerelerde, hangi mânâda ve hangi sınırlar dâhilinde kullanıldığının izâh edilmesi. Bu noktadan hareketle şâirin kavram dünyasına girilerek, fikrî ve edebî kişiliğinin esere dayalı olarak yeni bir değerlendirmeye tâbi tutulması.
4. Edebiyat tarihini aydınlatacak tahlilî monografi çalışmalarına bir yenisini daha ekleyerek ileride bu çerçevede yapılacak diğer çalışmalara malzeme sunulması.

Çalışmanın Önemi

Söz konusu dîvân üzerinde şimdiye kadar herhangi bir tahlil çalışması yapılmadığı görülmektedir. Eserde yer alan dinî tasavvufî kelime, tâbir ve kavramların tahlili ile birlikte, eseri çeşitli yönlerden incelemeye tâbi tutup edebiyat tarihine katkıda bulunmak, bu çalışmanın önemini oluşturmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Tezin ana yapısını oluşturacak olan beyitlerin ve bentlerin temininde, 2009 yılında Aksaray Valiliği Yayınlarından çıkan ve Erdoğan Boz tarafından hazırlanan Yûsuf

Hakîkî Baba Dîvânı adını taşıyan eser kaynak olarak alınmıştır.¹ Tezde kullanılan yöntem; büyük ölçüde, daha önce yapılmış tahlil çalışmalarından istifade edilerek belirlenmiştir. Bu çerçevede, Hasan Kâmil Yılmaz'ın “Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar” isimli çalışması ile Kaplan Üstüner'in “Dîvân Şiirinde Tasavvuf” adlı çalışmasında kullanılan yöntemler, söz konusu tezin de temel yöntemi olarak benimsenmiştir.² Bununla birlikte, duyulan ihtiyaca ve çalışmanın seyrine göre bazı yeni düzenlemeler de yapılmıştır.

Tezin ilk bölümü, “Yûsuf Hakîkî Baba'nın Hayatı, Eserleri, Edebî ve Tasavvufî Kişiliği” başlığını taşımaktadır. Şâirin eserleri ile ilgili bilgiler, ilk planda Erdoğan Boz'un Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı adlı çalışmasından ve yine aynı yazarın DİA'ya yazmış olduğu “Yûsuf Hakîkî Baba” maddesinden³ istifade ile hazırlanmıştır. Ayrıca ilgili diğer kaynak ve çalışmalardan hareketle belirlenenler ile bilhassa dîvândan hareketle elde ettiğimiz yeni bilgiler de tezimize dâhil edilmiştir.

Tezin ilk bölümünde ayrıca Yûsuf Hakîkî Baba'nın dinî-tasavvufî kişiliği üzerinde durulmuştur. Bu bölümde şâirin, bağlı bulunduğu tarikat çevresi, tasavvuf anlayışı ve şeyhleri, ismini andığı tasavvuf büyükleri ve müritleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde tahlile geçilmiş ve bu bölüm “Din” ve “Tasavvuf” başlıkları altında iki ana kısımdan oluşturulmuştur. Dîvân'da yer alan ve etrafında din ve tasavvuf bağlamında bir imaj dünyası oluşturan ilgili tüm kelime, tâbir, kavram, mazmun veya terimler; hatta bunlarla ilgili tüm benzetme, telmih gibi kullanımlar, bu iki genel başlık ve onlara ait alt başlıklar hâlinde tespit ve tasnif edilerek işlenmiştir.

Çalışmanın Konusu

Dîvân şiirinin kaynaklarına baktığımızda; Kur'ân-ı Kerîm, hadisler, tasavvuf ve tarikatlar, evliyâ menkıbeleri, peygamberlerin hayat hikâyeleri, İslâm tarihi ve coğrafyası, sosyal hayat, gelenek ve görenekler, mitoloji gibi unsurlar karşımıza

¹ Boz, E. (2009). *Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin*. Aksaray: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

² Yılmaz, H. K. (2018). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat; Üstüner, K. (2007). *Dîvân Şiirinde Tasavvuf*. Ankara: Birleşik Yayınevi.

³ Boz, E. (2013). “Yûsuf Hakîkî”, DİA, C. 44, s. 10-11.

çıkılmaktadır. Dîvân şiirinde, tasavvufun önemine dâir birçok araştırmacı görüş birliğinde bulunmuş, tasavvufun Dîvân şiirindeki yerini belirlemeye yönelik çalışmalar ortaya koymuşlardır. Agâh Sırrı Levend'in "Dîvân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhûmlar" adlı eserinde yer alan Dîvân Edebiyatı'nın Kaynakları bölümünde, ilk kısmı tasavvufa ayırarak ilk konu olarak anlatması, tasavvuf konusunu Dîvân şiirinin önem arz eden bir kaynağı olarak göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁴

İslâm coğrafyasına tarikat ve tekkeler aracılığıyla gelişerek yayılan ve sosyal müesseseler üzerinde olumlu etkiler bırakan tasavvuf⁵, İslâm medeniyetinin hüküm sürdüğü bu coğrafyadaki şiiri kuvvetli şekilde etkilemiştir. Edebiyat araştırmacılarının bazıları, tasavvufî düşüncenin şiirimize katkısı konusunda değerlendirmelerde bulunmuşlar; her çeşit duygu, düşünce ve hayâlin iletilmesine en uygun vasıta olan şiirin, gönüllerde tasavvuf ateşinin de ifadesinde araç olmasını kayda değer bir unsur olarak dile getirmişlerdir (Kaplan, 2007:14).

Şâirlerin tasavvurları ile ortaya konulmuş olan, onların yaşadıkları sosyal ortama ilişkin dinî ve tasavvufî zenginlikleri ortaya çıkarmak adına önem arz eden bu çalışmada; 15. yüzyılda, Aksaray'da, Bayrâmiyye tarikatının öncüsü konumunda olan Yûsuf Hakîkî Baba'nın dîvânında dinî ve tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar ele alınmıştır.

1. Yûsuf Hakîkî Baba'nın Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

1.1. İdarî, Sosyal, Kültürel ve Edebî Hayat

Yûsuf Hakîkî Baba'nın yaşadığı yer olan Aksaray, Selçuklular devrinde başkent Konya'yı ülkenin doğusuna bağlayan önemli bir güzergâhta bulunmasından dolayı kısa sürede gelişerek önemli bir kültür ve ticaret merkezi hâline gelmiştir. Nitekim, Aksaray'daki medreselerin oldukça çok olması bunun bir göstergesidir (Topal, 2012:102).

Kaynaklar incelendiğinde, Aksaray'ın tarihte Anadolu Selçukluları, Karamanoğulları ve Osmanlıların idaresinde kaldığı anlaşılmaktadır. Fâtih Sultan Mehmed'in M.1468'de

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Levend, A. S. (2017). *Dîvân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmûnlar ve Mefhûmlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

⁵ Bu konuda yazılmış olan belli başlı eserler hakkında yapılmış sistematik bir çalışma için bkz. Aşkar, M. (2015). *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Karamanoğulları beyliğine son vermesinin ardından bu şehir kesin olarak Osmanlı Devleti'nin idaresine girmiştir. Şehrin iktisadî ve ticarî faaliyetlerine bakıldığında, bilhassa dokumacılığın önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte; koyun yününden dokunan kıymetli halıların Şam, Mısır, Irak, Hind, Çin ve Türk illerine gönderildiği Seyyah İbn-i Batuta tarafından belirtilmektedir (Şahin, 1989:291).

Anadolu Selçukluları zamanında çeşitli şehirlerde faaliyet gösteren Ahîlik teşkilâtı hem bir esnaf cemiyeti hem de bir tasavvuf ekolüdür. Her ahînin mutlaka bir sanat ve meslek sahibi olması gerekirdi. Bu nedenle işi gücü olmayan bir kimse, fütüvvet ehli olamaz, ahîlik derecesine yükselemezdi. Her ahînin cömert olması, dünyaya kalben bağlanmaması, kendi emeğiyle geçinmesi, mütevâzı olması, namazlarını kazaya bırakmaması, hayâ ehli olması ve helâlinden kazanması şarttı. Her şeyin tuzu olduğu gibi yiğitlik ve âhiliğin tuzu da ekmek kazanmak ve yoksulu doyurmaktı. Sanat ehli olup işinde henüz usta olmayan gençlerin bir araya gelip meydana getirdikleri cemiyete de fütüvvet adı verilmiştir (Muslu, 2007:17). Ahîlik ve fütüvvet, Anadolu'daki sosyal hayata büyük oranda katkı sağlamıştır.

13. yüzyılda Anadolu Selçuklu dönemindeki şehirler, iyiden iyiye mâmur hâle gelmiş; Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi büyük şehirlerde refah yaygınlaşmıştı. Ancak bu huzur ortamı çok sürmemiş, 13. yüzyılın ikinci yarısında istilâcı Moğol yönetimi huzurun bozulmasına sebep olmuştur. 14. yüzyılın başlarında Anadolu üzerinde Moğol istilâsının etkisini kaybetmesiyle Osmanlılar İzmit, Bursa gibi stratejik öneme sahip yerleri fethetmişlerdir (Cebecioğlu, 1994:20-21).

Anadolu'da, Orta Asya'daki hayatlarını sürdüren göçebeler ile şehir hayatına geçmiş Türklerin yanı sıra köylüler de bulunmakta ve bunlar Anadolu nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmaktadırlar. Horasan'dan gelen Türk köylüleri, Anadolu'da zirâat ile uğraşmaktadırlar (Köprülü, 1986:101; akt. Yücel, 1994:6).

13-15. yüzyıllar arasında görülen göçler, Babaî isyânı, Moğol istilâsı, Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışı, otoritenin sona erışı, Ankara Savaşı yenilgisi ve Fetret Dönemi, ele alınan zaman diliminin en önemli olaylarını teşkil etmektedir. Bu şekildeki sosyal ve siyasî çalkantıların yaşandığı ortamlarda iktisadî, içtimâî ve rûhî yapı olumsuz yönde etkilenmiştir. O devrin getirdiği yılgınlık, çaresizlik, iktisadî bozukluk ve güvensizlik

hâli içinde bulunan Anadolu insanı, aradığı huzur ve tesellîyi tasavvufta bulmuştur (Cebecioğlu, 1994:35-36).

Osmanlılarda tasavvufa temayül her dönemde kendisini hissettirmiştir. II. Murad, devrinde büyük bir topluluk hâline gelmiş olan Hacı Bayram-ı Velî'nin müritlerine vergi muafiyeti vererek Bayrâmîliğe olan güvenini göstermiştir. Bu devirde, Arapça ve Farsçadan birçok eserin tercüme edilmesi önemli sayılabilecek hususlardandır.

Hacı Bayram-ı Velî'nin mânevî eğitiminden geçmiş ve ona damat olmuş olan Eşrefoğlu Rumî'nin üzerinde durduğu; zamanın bozulması, günah ve nifakın çoğalması, dervişlerin hâllerinin değişmesi, gerçek şeyhlerin kalmaması, şeyhlere itibarın azalması, yöneticilerin halka zulmetmeye başlaması, hâkimlerin rüşvet yemeye başlaması, hâkimlerin ilme değil, ilmi kendilerine uydurmaya başlaması, müderrislerin günaha dalması, tefsîr ve hadîslerin medresede okunmaz olması, din âlimlerinin azalması, vaizlerin vaazlarını para toplama aracı yapması, itibarlarını kaybeden âlimlerin şeyhlik yapmaya ve bu yolla halkın malına göz dikmeye başlaması, böyle sahte şeyhlerin bir kısım sûfilerin sözlerini ezberleyerek etrafında mürit toplamaya başlaması gibi hususlar 15. yüzyılın sosyal hayatı hakkında yaşanan olumsuzlukları göstermesi bakımından dikkate değerdir (Cebecioğlu, 2002:52; akt. Kızıler, 2012:71).

15. yüzyılın hemen başında meydana gelen Timur istilâsının Anadolu'nun düzenini bozması ve yapılan savaşlar edebiyat alanında herhangi bir duraklamaya sebep olmamıştır. Beylikler döneminden kalan ve varlıklarını koruyan Karamanoğulları ile Candaroğulları döneminde birtakım eserler yazıldığı gibi, Osmanlı Devleti sahasında da verimli bir edebî faaliyet alanı bulunmaktadır. Türkçeye önem veren Karamanoğulları sahasında; Karamanlı Sarı Yakub, Cemâlî-i Karamanî gibi âlimler, Fakih-i Karamanî, Nizâmî-i Karamanî, Fehhâr, Halimî, Kemâl-i Ümmî ve Yûsuf Hakîkî gibi şâirlerin yetiştikleri görülebilmektedir (turkoloji.cu.edu.tr/Ansiklopedi/eski_edb.pdf).

Kültür ve sanat hayatının zirveye ulaştığı 15. yüzyılda Osmanlının hüküm sürdüğü Anadolu'da kuvvetli gelişmeler olmuştur. Âlim, sanatçı ve mutasavvıfların padişahlar tarafından bizzat saraylarda kabul görmesi o dönemin maddî ve mânevî kültürünün yüksek seviyelere ulaşmasına vesile olan bir durumdur (Yücel, 1994:7).

1.2. Dinî-Tasavvufî Hayat

Anadolu’da tasavvuf tohumlarını eken mutasavvıfların başında hiç şüphesiz Yûnus Emre’yi⁶ birinci sırada zikretmek gerekir. “Türk tasavvuf edebiyatı sahasında kendine has bir tarzın kurucusu olan Yûnus Emre, Ahmed Yesevî ile başlayan tekke şiiiri geleneğini özgün bir söyleyişle Anadolu’da yeniden ortaya koymuş ve Rumeli coğrafyasında gelişen tasavvuf edebiyatı ondan büyük ölçüde etkilenmiştir” (Tatcı, 2013:604).

14. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde tasavvufî telif ve tercüme faaliyetlerinin devam ettiğini görmekteyiz. Kutbuddin Şirazî (ö. H.709/M.1309-1310)⁷ Gazzalî’nin “İhyâ”sını özet olarak Çandar Beyi Süleyman Paşa adına Farsçaya çevirmiş ve adına da “İntihâb-ı Süleyman” adını vermiştir. H.713/M.1313-1314 yılında kâleme alınan “Mu’inü’l-Mürîd” adlı Türkçe eser manzum olarak dinî-tasavvufî konuları yeni müslüman olan halkın anlayacağı bir dille ele almıştır. Bu yüzyılın ikinci çeyreğinin hemen başında kaleme alınan en mühim eser Âşık Paşa’nın (ö. H.733/M.1332-1333) Garibnâme’sidir. 12.000 beyitlik bu eser, bazı bölümleri itibarıyla aynı zamanda Türk tasavvuf edebiyatında en eski eserlerden biridir (Kara, 1996:191; akt. Ağca, 2016:20).

Osmanlılarda 14. yüzyılda tarikatların oluşmasından sonra 15. yüzyılda müstakil tarikatların, bunlara ait tekkelerin, zâviyelerin ve bu dergâhlarda tasavvuf terbiyesini tamamlamaya gayret eden dervişlerin ortaya çıktıklarını görmekteyiz. 15. yüzyılda teşekkül eden ilk tarikat zümreleri⁸, nisbet edildiği şahıslara göre şu şekildedir:

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gölpinarlı, A. (1936). *Yûnus Emre-Hayati*. İstanbul: Bozkurt Yayınevi; Özbay, H.; Tatcı, M. (1991). *Yûnus Emre ile İlgili Makalelerden Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; Köprülü, F. (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar-7. Baskı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları; Tatcı, M. (2015). *Yûnus Emre Yorumları-İşitin Ey Yârenler*. İstanbul: H Yayınları; Yıldırım, Y. (2012). *Yûnus Emre-Belgeler/Bilgiler*. Ankara: Gökçe Ofset Matbaacılık; Kaplan, M. (2015). *Yûnus Bir Haber Verir-Mehmet Kaplan’a Armağan*. İstanbul: Dergâh Yayınları; Özçelik, M. (2016). *Yûnus Emre Menkıbeleri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

⁷ Çalışmada geçen hicri tarihler milâdî karşılıkları ile birlikte H./M. şeklinde verilmiş, bu konuda Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun internet sayfasında bulunan “Tarih Çevirme Kılavuzu” esas alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>

⁸ Söz konusu tarikat zümreleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öngören, R. (2013). “Zeyniyye”, DİA, C. 44, s. 367-371; Azamat, N. (2001). “Kâdiriyye”, DİA, C. 24, s. 131-136; Uludağ, S. (1997). “Halvetiyye”, DİA, C. 15, s. 393-395; Bayramoğlu, F.; Azamat, N. (1992). “Bayrâmiyye”, DİA, C. 5, s. 269-273; Tosun, N. (2006). “Nakşibendiyye”, DİA, C. 32, s. 342-343; Algar, H. (2006). “Nakşibendiyye”, DİA, C. 32, s. 335-342; Tahralı, M. (2008). “Rifâiyye”, DİA, C. 35, s. 99-103; Aksu, H. (1998). “Hurûfiyye”, DİA, C. 18, s. 408-412; Dindar, B. (1992). “Bedreddin Simâvî”, DİA, C. 5, s. 331-334; Tosun, N. (2007). “Nûrbahşiyye”, DİA, C. 33, s. 248-249; Tanrıkorur, Ş. B. (2004). “Mevleviyye”, DİA, C. 29, s. 468-475.

“Zeyniyye, Zeynüddin Hâfi (ö. H.835/M.1435-1436).

Kâdiriyye⁹, Abdulkadir Geylânî (ö. H. 869/ M.1469-1470).

Halvetiyye, Seyid Yahya Şirvânî (ö. H. 887/M.1487-1488).

Bayrâmiyye, Hacı Bayram-ı Velî (ö. H.830/M.1429-1430).

Nakşibendiyye, Bahauddin Nakşibend (ö. H.788/M.1388-1389).

Rifâiyye, Ahmed Rifâî (ö. H.582/M.1182-1183).

Hurûfiyye, Fazlullah Hurûfi (ö. H.796/M.1394-1395).

Bedreddiniyye, Şeyh Bedreddin (ö. H.820/M.1420-1421).

Nûrbahşiyye, Muhammed Nûrbahş (ö. H.846/M.1442-1443).

-Mevleviyye, Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö.H.673/M.1273-1274)” (Kara, 1996:193-203; akt. Ağca, 2016:22).

Yıldırım Bayezîd döneminde âlimlerin en büyüğü Molla Fenârî’dir (Aydın, 2005:247-248). Bu âlim, Yûsuf Hakîkî’nin babası Şeyh Hâmid-i Velî’den tasavvuf eğitimi almıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 1969:628). Şeyh Hâmid-i Velî’nin Yıldırım Bayezîd’in Bursa’da Ulucami’yi yaptırırken oradaki işçilere ekmek dağıttığı bilinmektedir. Câmînin açılışında Yıldırım Bayezîd’in, damadı Emir Buhârî’ye namaz kıldırmasını teklif etmesi üzerine, bu şerefın Şeyh Hâmid-i Velî’ye ait olduğunu ifade eden Emir Buhârî bu teklifi geri çevirmiştir. Şeyh Hâmid-i Velî’nin gayet mahcup bir şekilde minbere geçerek Fâtiha sûresinin yedi ayrı tefsîrini yapması onun sırrını ifşâ etmiştir. Bu durumdan dolayı Şeyh Hâmid-i Velî, talebesi Hacı Bayram-ı Velî’yi de yanına alarak Bursa’yı terketmiştir (Akkuş ve Yılmaz, 2015; Şahin, 2009:377; Ağca, 2016:23).

15. yüzyılın ünlü müverrihi olan Âşıkpaşazâde¹⁰, “Tevârîh-i Âl-i Osmân” adlı eseriyle meşhur olması ile birlikte ayrıca tasavvufa da oldukça önem verdiği kaydedilmektedir (Özcan, 1991:6-7; Pala, 1996:72; akt. Ağca, 2016:23).

⁹ Osmanlılardaki ilk büyük temsilcisi Eşrefoğlu Rûmî (ö. H.874/M.1469-1470) olarak bilinmektedir (Azamat, 2001).

Hacı Bayram-ı Velî'nin¹¹ temellerini attığı Melâmiye-i Bayrâmiyye tarikatıyla müritleri arasında pek çok mutasavvıf şâir yetişmiştir. Mutasavvıf şâirlerden biri olan Yazıcıoğlu Mehmed'in "Muhammediyye" adlı eseri, asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve bu esere şerhler yazılmıştır. Bu durum, Anadolu'da büyük sûfilerin yetişmesine, bunun sonucunda yeni tarikatların kurulmasına ve onlara ait Türkçe menâkıb mecmuâları yazılmasına vesile olmuştur (Kafesoğlu, 1977:543; akt. Ağca, 2016:23).

Hacı Bayram-ı Velî tarafından Anadolu'da kurulmuş ilk Türk tarikatı olan Bayrâmiyye¹², döneminde Ankara ve çevresinde revaç bulmuştur. Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından sonra Bayrâmiyye, Akşemseddin'e (ö. H.863/M.1459-1460) nisbet edilen Şemsiyye ve Ömer Sikkîni'ye (ö. H.880/M.1475-1476) nisbet edilen Melâmiyye olmak üzere iki büyük kola ayrılmış, esas Bayrâmiyye ise adı geçen kolların ilki tarafından sürdürülmüştür (Bayramoğlu ve Azamat, 1992:269).

Hacı Bayram-ı Velî'nin, Şeyh Hâmid-i Velî'nin Aksaray'da vefatından sonra Ankara'ya dönerek irşad faaliyetine başladığı H.815/M.1412-1413 yılını, Bayrâmiyye'nin kuruluş tarihi olarak kabul etmek mümkündür.¹³ Bu tarihten itibaren dönemin padişâhı II. Murad tarafından Edirne'ye çağırılmasına¹⁴ kadar geçen zaman dilimi, tarikatın kuruluş

¹⁰ "Âşıkpaşazâde, Anadolu'da faaliyet gösteren dinî-tasavvufî cemaatleri dört grupta sınıflandırır ve bu cemaatleri Ahîyân-ı Rûm, Gâziyân-ı Rûm, Bâciyân-ı Rûm ve Abdalân-ı Rûm olarak isimlendirir" (Öngören, 2012; Ağca, 2016:23).

¹¹ Anadolu coğrafyasında yetişmiş büyük mutasavvıflardan biri olan Hacı Bayram-ı Velî ile ilgili yaşadığı dönemde kaleme alınmış olan kaynaklarda bilgiler yok denecek kadar azdır. Onun hakkındaki bilgiler bazı eserlerle birlikte Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Y.1/131 numarada kayıtlı "Menâkıbnâme"nin "Menâkıb-ı el-Hâcî Bayrâm Sultân" başlıklı kısmından da elde edilebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamarat, Z. (2015). *Bayrâmiyye Tarikatı Menâkıbı Hacı Bayram-ı Velî ve Halîfeleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Kızıler, H. (2012). "Osmanlılarda İlk Yerel Mânevî Oluşum: Hacı Bayram Velî ve Bayrâmiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi". OTAM, 32, s. 67-80.

¹³ Hacı Bayram-ı Velî, bugün kendi adıyla anılan caminin yerinde cami-zaviye tarzında bir tekke inşa ederek tasavvufî faaliyetlerin müesseseleşmesi ve tarikat hâline gelmesinde önemli aşama kaydetmiştir. Gölpınarlı'nın ifade ettiği gibi, Hacı Bayram-ı Velî'nin medrese kökenli olması, Anadolu'da o dönemde bazı büyük mutasavvıfların etkisiyle tasavvufa yönelik yoğun bir teveccühün yaşanması Bayrâmîliğin hızla yayılmasına vesile olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gölpınarlı, A. (1992). *Melâmilik ve Melâmîler*. İstanbul: Gri Yayınları, s. 34; Cebecioğlu, E. (1991). *Hacı Bayram-ı Velî*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 50-53; Ay, R. (2008). *Anadolu'da Derviş ve Toplum: 13-15. Yüzyıllar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 25.

¹⁴ Nitekim Hacı Bayram-ı Velî'nin II. Murat tarafından Edirne'ye çağırılmasının sebebi "Bayrâmiyye Tarikatı Menâkıbı"nda şu şekilde anlatılmaktadır: "*Hacı Bayram Sultan'ın menâkıblarından biri dahi budur kim bir gün Hacı Bayram Sultan hazretlerin Emîr Sultan, padişaha gamz idüp dir ki: "Padişahum, Anadolu'da Hacı Bayram dirler bir Celâlî zuhur eyledi. Az zamandan sonra saltanat elinizden gider, zîrâ gayet-ile çok asker cem' eyledi, kasd-ı saltanat ider. Hemân irkenden tedârük üzre olun, yohsa vilâyet*

dönemi sayılabilir. Bayrâmiyye tarikatı, Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından sonra çeşitli yerlerdeki müridleri ile faaliyetlerine devam etmekteydi:

“Hacı Bayram-ı Velî'nin vefat ettiği XV. yüzyılın ilk yarısında, Bayrâmiyye Ankara dışında Beypazarı ve Göynük'te Akşemseddin ve Ömer Sikkînî, Gelibolu'da Yazıcıoğlu Mehmed ve kardeşi Ahmed Bîcan, Balıkesir'de Şeyh Lutfullah, Bursa'da Akbıyık ve Hızır Dede, Lârende'de İnce Bedreddin, İskilip'te Muslihuddin Halîfe, Bolu'da Uzun Selâhaddin ve Molla Zeyrek, Kütahya'da şâir Şeyhî adlı halîfeleri tarafından temsil edilmekteydi” (Bayramoğlu ve Azamat, 1992:270).

Hacı Bayram-ı Velî'nin Yûnus Emre tarzında yazılmış dört adet şiiri, ona âit olma ihtimali çok zayıf bir risâlesi ve mektubu dışında tarikatın âdâb ve erkânını anlatan herhangi bir eserinin varlığı bilinmemektedir. O, çiftçilik yaparak emeğiyle geçinmesi, müritleri ile birlikte imece usulü ekin kaldırması, esnaf arasında “Ahî Baba” şeklinde bilinmesi gibi malûmâtlar ile tanınmaktadır. Bu durum, Hacı Bayram-ı Velî'nin halkla bütünleşen bir tasavvuf anlayışına sahip olduğunu göstermektedir (Lâ'îzâde Abdalbâkî, 1156:17). Bayrâmiyye daha çok köylü ve esnaf zümreleri arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu durum, Anadolu'daki içtimaî hayatın tasavvuf ile bütünleştiğini gösterir niteliktedir. “Şeyhü'r-Rûm” unvanıyla da tanınan Hacı Bayram-ı Velî'nin, Anadolu'da yaşayan halkın arasında birlik ve beraberlik tohumlarının ekilmesi ve mânevî hayatın şekillenmesi hususlarında büyük katkıları olmuştur.¹⁵ Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi Akşemseddin'in şeyhliğinde bir grup Bayrâmiyye dervişinin İstanbul'un fethine katılmaları, Bayrâmiyye tarikatının devlet nezdindeki itibarını göstermesi açısından önemlidir (Bayramoğlu ve Azamat, 1992:269-273).

Hacı Bayram-ı Velî'den sonra Bayrâmîlik, önce Akşemseddin'in kurduğu Şemsiyye-i Bayrâmiyye ve Ömer Sikkînî'nin tesis ettiği Melâmiyye-i Bayrâmiyye ile iki kola ayrılmıştır. Daha sonra İbrâhim Tennûrî'nin kurduğu Tennûriyye, Himmet Efendi'nin kurduğu Himmetiyye, Saruhanlı İlyâs'ın kurduğu İseviyye, Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin

elden çıktı.” diyü niçe dürlü sözler söyledi. Bu kez padişah dahtı biş altı yüz kapucular tedârik eyleyüp gönderdi. “Tîz varın, muhkem kayd-ı bend-ile getirün” didi.” (Hamarat, 2015:34).

¹⁵ Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar, Hacı Bayram-ı Velî'yi Sünnîliği esas alan imparatorluğun mânevî dünyasının mimarı olarak vasıflandırmaktadır (Tanpınar, 1987:10).

kurduđu Celvetiyye ve İnce Bedreddin'in kurduđu bir Őube ile tarihî sűrecini devam ettirmiŐtir (Cebeciođlu, 1994:333).

BÖLÜM I: YÛSUF HAKÎKÎ BABA'NIN HAYATI, ESERLERİ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı

Kaynaklarda, Yûsuf Hakîkî¹⁶, Baba Yûsuf, Yûsuf Hakîkî Baba, Şeyh Yûsuf; halk arasında ise Hakîkî Baba veya Gül Baba olarak bilinen Yûsuf Hakîkî, Somuncu Baba adıyla tanınan meşhur Şeyh Hâmid-i Velî'nin oğludur. Dedesi, Mûsâ-yı Kayserî'dir. Bazı kaynaklarda, Şeyh Hâmid-i Aksarâyî'nin neslinin Yûsuf Hakîkî ile devam ettiği belirtilmektedir (Çavuşoğlu, 2002; Güzeloğlu, 2015).

¹⁶ Araştırmalarımız neticesinde, Yûsuf Hakîkî Baba haricinde, Hakîkî mahlasını kullanan üç isim ile karşılaşmaktayız:

“Hakîkî Cihânşâh: Karakoyunlu hükümdarıdır. Babası Kara Yûsuf, annesi ise Kadem Paşa Hatun'dur. Cihânşâh'ın doğum tarihi ve yeri konusunda farklı görüşler vardır. Devletşâh Tezkiresi'nde yer alan “Cihânşâh yetmiş yıl ömür sürdü” (Devletşâh, 1977:537) ifadesine istinaden onun M.1467 yılında öldüğü bilgisinden hareketle ve hicri yılda 354 günün bulunduğunu hesaba katılarak M.1399 yılında doğduğu neticesine varılmaktadır. Hakîkî'nin bilinen tek eseri Dîvân'ıdır. Cihânşâh'ın şâirliğine ve eserine dâir Osmanlı tezkire yazarları bilgi vermemektedir. Cihânşâh'ın şâirliğine dâir, yetersiz de olsa, ilk bilgileri veren Türkçe tezkire, Nevâyî'nin Mecâlis-i Nefâyis adlı eseridir. Ali Şîr Nevâyî “Cihânşâh Mirzâ dağı şî'r ayur irdi” dedikten sonra Farsça bir beytini örnek verir (Eraslan, 2001:196). Heratlı Fahrî Ravzatü's-Selâtin adlı Farsça eserinde “Türkmenlerin Mîrzâsı Cihânşâh'ın çevresinde çok yetenekli insanlar vardı ve kendisi de çok güzel şiiirler yazardı. Hakîkî mahlasını kullanmıştır.” şeklinde çok kısa bilgi vermekle yetinir (Hayyampûr, 1345:66).”

“Cihânşâh'ın Hakîkî mahlasıyla şiiirler yazdığını, daha sağken dîvân tertip ettiğini ve şiiirlerini büyük mutasavvıf Mollâ Câmî'ye gönderdiğini Abdurrahman Câmî'nin Münşeât'ında bulunan bir şiiirinden öğreniyoruz (Hikmet, 1991:54-56). Mollâ Câmî ile olan münasebeti çerçevesinde Cihânşâh'ın şâirliği meselesini değerlendiren Fuad Köprülü, “Farsça sûfiyâne şiiirler yazan bu Türkmen hükümdarlarının, dinî akidelerini Türkmenler arasında yaymak için, Türkçe şiiirler de yazması ve bunlarda hece veznini de kullanması, hiç de ihtimâlden uzak değildir.” diyerek Cihânşâh'ın Türkçe şiiir yazmış olabileceğini söylemektedir.”

Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfadetay=1278> (Erişim Tarihi:07.03.2017).

“Hakîkî Bey Mustafa: Osman Paşa'nın oğludur. Asıl adı, Mustafa'dır. Bağdât'ta yetişti. Âl-i abâyı çok fazla sevdiğinden Farsça öğrenmeye çalıştı. Acem şâirlerini taklit etti. Bağdât'ta kullar ağası iken her şeyi terk ederek H.963/M.1556-1557 senesinde Bağdât beglerbeyi Hızır Paşa ile şehirden ayrıldı. Hindistan'a gitti. Türkçe ve Farsça pek çok şiiir kaleme aldı. Elde bir Farsça bir Türkçe olmak üzere iki beyit bulunmaktadır.”

Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay=7372> (Erişim Tarihi: 10.03.2017).

“Hakîkî Ağazade Mehmed Dede: Adı Mehmed'dir. Gelibolu'da doğmuştur. Babası Hasan, Yeniçeri ağalığından emekli olduğu için Ağazade olarak tanınmaktadır. Şâirin Mustafa ve Asaf isminde iki kardeşi vardır. Mustafa Efendi, Mehmed Dede'nin vefatı sonrası meşihate geçecek olan Sabir Mehmed'in babasıdır. Eldeki çok az sayıdaki şiiirlerinde, bir tanesi hariç, mahlas yoktur. Şiiirleri muhakkikâne, ârifâne olarak nitelendirilir. Sadeddin Nüzhet, Hakîkî mahlasını kullandığını söylemektedir. O daha ziyade insan yetiştirmekle marûf bir şahsiyettir. Kendisinden bahseden her eserde ihtiram ifadeleri ile söze başlanmakta, onu anlatacak her kelime özenle seçilmektedir. Klasik şiiirin önemli şâirlerinden yeğeni Sabir Mehmed Şeyhülislam Bahayi, Derviş Sineçak Osman, Adni Dede gibi şâirler Ağazade Mehmed Dede'den feyz almış şahsiyetlerdir. Ağazade, kuvvetle muhtemeldir ki bir dîvân tertip etmedi. Mesnevi'de anlatılan Şah u Kenizek kıssası Talikâtı ve Mesnevi'nin ilk on sekiz beytini şerhi diğer eserlerindedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay=2185> (Erişim Tarihi: 11.03.2017).

“Yûsuf Hakîkî, Hakîkî-nâme adlı eserinde yer alan “Zikr-i İsnâd-ı Hırka” başlıklı şiirinde ailesi ve tarikatı hakkında da bilgi vermektedir. Aksaray’da doğmuştur. Babasının H.815/M.1412-1413’te öldüğü ve oğlu Hakîkî’nin eğitimini de müridi Hacı Bayram-ı Velî’ye havale ettiğine bakılırsa Yûsuf Hakîkî o sırada muhtemelen çocukluk dönemindedir. Bu bilgiye istinaden onun doğum tarihinin M.1400’lü yılların başlarına tesâdüf ettiği tahmininde bulunulabilir. Evliyâ Çelebi’nin belirttiğine göre Yûsuf Hakîkî, Hacı Bayram-ı Velî’nin öğrencisi olup Ankara’da ledün ilmini öğrenmiş ve Aksaray’da Bayrâmiyye tarikatine öncü olmuştur. Mahabbet-nâme’sinin Manisa nüshasının müstensihinin, eseri müellifin ölümünden bir yıl sonra H.894/M.1488-1489’da istinsah ettiğini bildirmesi dolayısıyla Yûsuf Hakîkî’nin vefât tarihi H.893/M.1487-1488 yılı olmalıdır. Yûsuf Hakîkî’nin kabri ve türbesi¹⁷ Aksaray’da Şeyh Hâmid Mahallesi’ndedir” (Boz, 2003:10).

Yûsuf Hakîkî’nin Dîvânı’nda da ailesi ile ilgili bilgilerin yer aldığını görmekteyiz. Nitekim aşağıda yer alan beyit, Yûsuf Hakîkî’nin babasının Şeyh Hâmid-i Velî olduğunu açıkça göstermektedir:

“Eksüklü kulun Hakîkî Yâ Râb

Dir Yûsuf ibn-i Şeyh Hâmid” (124/40, s.228)¹⁸

Yâ Râb! Şeyh Hâmid’in oğlu Yûsuf Hakîkî eksikli kulun (bu sözü) der.

¹⁷ “Yûsuf Hakîkî Baba Türbesi; Aksaray il merkezinde, kuzeydoğuda Şeyh Hamid mahallesindedir. Türbe ve mescide ulaşım Eğri Minare’nin bulunduğu yol üzerinden sağlanmaktadır. Mescid ve türbe büyük taşla çevrilmiş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Büyük avluya giriş kapısı taştan yapılmış olup sağında, solunda ve iç kısımlarında 4 adet mihrapçık bulunmaktadır. Avlu içindeki su kanalı bir küçük kemer köprü kurularak geçirilmiştir. Mescid kısmına girişte sağ kısımda kütüphane, abdesthane kısımları konulmuştur. Plan itibarıyla kompleks L şeklinde yapılmıştır. Mescide giriş kısmında 5 tane yuvarlak içi semerdam yuvarlağı olan ara bölümüne girilmektedir. Sol tarafta yer alan mescid kapısı demirden yapılmıştır. Mescid kısmı yeniden yapılmıştır. Kubbeli taş yapının içi günümüz sıvası ile sıvanmıştır. Üst kısımları boyanmış alt kısımlarda lambiri tahta ile kaplanmıştır. Sağ kısımda hutbe okunması amacıyla ağaçtan minber vardır. Güney kısmında sonradan yapılmış olan tahta mihrap yer almaktadır. Mihrabın her iki tarafında mescidin aydınlanması amacıyla kalın duvar içinde dıştan iki adet pencere yapılmıştır. Mescid içinden yine bir kapıyla Yûsuf Hakîkî Baba’ya ait türbe kısmına geçilmektedir Taştan yapılmış olan bu bölüm yuvarlak kubbelidir. Odanın orta kısmında doğu-batı istikametinde yatan ve batı kısmında baş tarafı yeşil sanduka sarığı bulunan tahta sanduka yer almaktadır. Sandukanın üzerine yeşil renkli sanduka örtüsü serilmiştir. Sanduka taş platform üzerine ağaç olarak semerdam çatı şeklinde yapılmıştır. Türbenin aydınlatması batı ve güney istikâmetine konulan iki pencereden yapılmaktadır. Kuzey istikametinde iki adet dikdörtgen kemerli niş yer almaktadır. Yapı 1990 yılında yeniden tamir görmüştür” Ayrıntılı bilgi için bkz. (http://www.aksaraykulturturizm.com/tr/unlulerimiz/yusuf-hakiki_17-05-2016).

¹⁸ Erdoğan Boz’un tahlile konu olan divân üzerinde yapmış olduğu neşirde, manzumelerin müteselsilen numaralandırıldığı görülmektedir. Atıf kolaylığı sağlamak için bu numaralandırmaya sadık kalınmış, örnekte görüldüğü gibi ilgili neşirden alınan beyit ya da bentlerin bulunduğu sıra manzume numarasının ardına eklenmiş, ayrıca beyit ya da bendin divân neşirinde geçtiği yerin sayfa numarası belirtilmiştir. Beyit veya bentlerin günümüz Türkçesine aktarımı, metnin hemen altında italik olarak verilmiştir.

“Osmanlı Müellifleri’nde ilim ve irfan sahibi bir zat olduğu belirtilen Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolundaki temel bilgileri büyük bir ihtimalle babasından almış, daha sonra babası Somuncu Baba’nın öğrencisi ve halifesi Hacı Bayram-ı Velî tarafından yetiştirilmiştir. Bu da onun, Türk tasavvuf ve kültür tarihi açısından önemli bir konumda olduğunu göstermektedir. Nitekim Yûsuf Hakîkî, Fâtih Sultân Mehmed zamanında Hazreti Baba Yûsuf namıyla Melik Mahmûd Gâzî Hankahı’nın şeyhi olarak karşımıza çıkmakta, kendisinden önce de bu hankahta babası Hâmid-i Velî şeyh olarak bulunmaktadır. Aksaray, Osmanlılar tarafından fethedildiği H.881/M.1476-1477 yıllarında Yûsuf, yine aynı hankahın başındaydı. H.906/M.1500-1501 yıllarında II. Bâyezîd adına Aksaray vakıflarını tespit eden defterde “Hâmidüddîn-zâde Baba Yûsuf’un” evlat vakfı yer almaktadır. Bu defterde onun, Evhâdüddîn ve Şeyh Safiyüddîn adlarında iki oğlu olduğu belirtilmiş ve evlatlarına vakfettiği yerler tafsilatlı bir şekilde yazılmıştır. III. Murâd adına düzenlenen H.992/M.1584-1585 tarihli defterde de Şeyh Hâmid Mahallesi nüfusu yazılırken burada mevcut on beş mükellef erkeğin Şeyh Hâmid-i Velî’nin torunları olduğu babalarının adıyla verilmiştir” (Boz, 2013:10-11).

Yûsuf Hakîkî hakkında Osmânzâde Hüseyin Vassaf, Sefîne-i Evliyâ adlı eserinde; “Şeyh Hâmidüddîn-i Aksarâyî hazretlerinin mahdûmudur. Hacı Bayram-ı Velî’den ikmâl-i tarîkat eylediler. Pederlerinin yanında medfûn olduğu menkuldür” (Akkuş ve Yılmaz, 2015:466) kaydı ile eserlerinin “Metâli‘u’l-Îmân” ve “Hakîkî-nâme” olduğu bilgisi yer almaktadır. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Yûsuf Hakîkî’nin babası Somuncu Baba ile bir müddet Bursa’da kaldığını ve babasının karşılaştığı olaylardan sonra Aksaray’a dönmüş olduğunu bildirmektedir (Yavuz ve Özen, 1972:224).

Yûsuf Hakîkî yaşadığı çevreye kayıtsız kalmamış, Karaman’ın Türk ve Tatar’ın hâkimiyeti altında perîşân olduğunu “olup Karaman” redifli manzumesinde¹⁹ açıkça dile getirmiştir:

“Elinde Türk ü Tatar’un zebûn olup Karaman

Yıkıldı ser-te-ser uş ser-nigûn olup Karaman” (475/1, s.706)

Karaman, Türk ve Tatarın elinde perîşân olup; talihsiz bir şekilde baştan başa yıkıldı.

¹⁹ İlgili manzumenin tamamı, “Ek” kısmında günümüz Türkçesine aktarımı ile birlikte verilmiştir.

Osmanoğulları ile Karamanoğulları arasındaki mücâdelenin orada yaşayan halka zarar verdiği hususu da şâir tarafından sitemli bir şekilde dile getirilmiştir:

“Halkı zulm-ile târumâr iden
Anlar oldu zihî cihânbanlık” (315/16, s.496)

Halkı zulm ile darmadağın eden onlar oldu; Dünyayı korumaya kalkma işi / dâvâsı ne hoş!

“Karamanlığını komaz Karaman
Gitmiş illâ ki İbn-i ‘Osmânlık” (315/17, s.496)

Osmanoğulları Karaman’ı ele geçirmek istese de Karaman, Karamanlığını bırakmaz!

1.2. Eserleri

1.2.1. Dîvân

Tasavvuf neşvelerinin terennüm edildiği eserin içeriğinden, yazarın asıl amacının tasavvuf yoluna girenlere öğüt vermek olduğu anlaşılmaktadır. Sadi Somuncuoğlu ve Konya Mevlâna Müzesi Kütüphanesi 2430 numarada olmak üzere, şu ana kadar tespit edilebilen iki nüshası vardır (Boz, 2009:21). Erdoğan Boz, önce Dîvân’ın ilk 100 varağı üzerine doktora çalışması yapmış²⁰, sonra eserin tamamını ve ardından da eserden seçtiği parçaları yayımlamıştır (Güzeloğlu, 2015).

Eserin Adı: Bazı kaynaklarda “Hakîkî-nâme” olarak yer verilen eserin bu şekilde adlandırılmasını dîvân üzerinde tenkitli metin çalışması yapan Erdoğan Boz, yanlış olarak değerlendirmiş, bu duruma gerekçe olarak da söz konusu eserin bir mesnevî olmamasını göstermiştir. İlgili eser oluşturulurken, her ne kadar dîvân tertip hususiyetleri bağlamında bazı noktalarda – nazım şekillerinin dizilişinde- geleneğe uyulmadığı görülse de şiirler baştan sona kadar Arapça alfabetik kafiye sırasına göre dizilmiş²¹ ve geleneğe uygun bir dîvânda olduğu gibi tevhîd ve münâcât ile başlamıştır.

²⁰ Boz, E. (1996). “Hakîkî Dîvânı, Dil İncelemesi: Kısmî Çeviriyazılı Metin, Dizin”, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Boz, E. (2009). *Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin*. Aksaray: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları; Boz, E. (2011). *Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı’ndan Seçmeler*. Aksaray: Aksaray Belediyesi Yayınları.

²¹ Şiirlerin bir araya getirilmesiyle oluşan esere dîvân denilebilmesi için kendi içerisinde kafiyesine göre alfabetik olarak sıralanmış bir “Gazeliyyat” bölümünün muhakkak olması gerekmektedir. Bu duruma, Arap alfabesindeki harflerin çoğuyla kafiyeleşmiş gazel bulundurmayan tertiplerin “Divânçe” terimiyle

Nazım şekilleri ile yazılmış şiirler dîvânlardaki klasik yerlerinde değil, dağınık olarak yer almıştır. Dîvânlar isimlendirilirken bazı kategorilere ayrılmıştır. Bunlar, şiirle bağlantı kurularak, nazım şekillerine, muhtevaya, şiir diline, şâirin cinsiyetine, memleketine, şâirin unvanı veya baba adına, mahlasına, müellif nüshasına, cümle şeklinde isim verilmesine, şâire veya dîvâna yönelik sıfat verilmesine, mahlasın yazılmamasına ve dîvâna özel bir isim verilmesine göre kategorilere ayrılabilir (Aydın, 2014). Söz konusu durum değerlendirildiğinde, dîvânın özel isim kategorisine göre “Hakîkî-nâme” olarak adlandırılması da yanlış olmasa gerekir. Nitekim, Erzurumlu İbrâhim Hakkı Dîvânı, İlahî-nâme²²; Ahmed Sûzî Dîvânı, Sûzî-nâme²³; Seyyid Murâdî Dîvânı’nın da Muhabbet-nâme²⁴ olarak adlandırıldığı görülmektedir.²⁵

Recep Dikici, Hâmid-i Velî (Somuncu Baba)²⁶ adlı eserinde Yûsuf Hakîkî Baba’nın Hakîkî-nâme adlı Muhammediyye tarzında iki cilt üzerine tertiplenmiş müstakil bir eserinin olduğunu belirtmektedir. Dikici ayrıca söz konusu eserin bir rivâyete göre, Yûsuf Hakîkî Baba’nın kızının el yazısıyla yazıldığını ve yazma nüshasının türbede bulunduğunu ifade etmektedir²⁷ (Dikici, 2017:25). İlgili eserde Hakîkî-nâme’nin tevhid kısmından örnek olarak gösterilen manzume ise üzerinde tahlil çalışması yapılan dîvânın 477 numaralı manzumesinde geçmektedir. Şu ana kadar yapılan araştırmalar neticesinde, Hakîkî-nâme adında müstakil bir eser tespit edilememiştir.

Dîvânın Yazılış Tarihi: Söz konusu dîvân 15. yüzyılda kaleme alınmıştır. Dîvânın sadece Mevlânâ Müzesi²⁸ nüshasının H.1051/M.1634-1635 yılında istinsah edildiği

ifade edilmesi delil olarak gösterilebilir niteliktedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, A. (2014). “Klâsik Türk Edebiyatında Dîvâna İsim Verme”. EKEV Akademi Dergisi, S. 59, s. 45-59.

²² Oğraş, R. (2007). “Türk Edebiyatında Kitap Yazımına ve Basımına Tarih Düşürme Geleneği”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4, Fall, p. 652.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, Z. (2010). “Dîvân-ı Sûzî-i Sivâsî Tenkitli Metin-İndeks”, Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 4.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gönültaş, G. (2009). “Dîvân-ı Murâdî (Muhabbet-nâme-i Seyyid Murâdî) (İnceleme- Metin)”, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁵ Söz konusu dîvânlarda tasavvufî imgelerin yoğun olarak işlendiği görülmektedir. Bu durum, dîvânların adlandırılmasında oldukça dikkat çeken bir husustur.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dikici, R. (2017). *Hâmid-i Velî (Somuncu Baba)*. İstanbul: Âkif Yayınları.

²⁷ Mezkûr bilgi dikkate alınarak Yûsuf Hakîkî Baba Türbesi’nde gerekli olan araştırma tarafımızca yapılmıştır. Buradaki araştırma sonucunda böyle bir müstakil esere ulaşamamıştır.

²⁸ İlgili nüshanın sonunda günümüz Türkçesine aktarımla şu bilgiler yer almaktadır: “Allah’ın yardımıyla şereflî kitap tamamlandı ve onun karşılığını tamamladım. Onun eksikliğini aslından gidererek, Rahman’ın katında fakir, çaresiz ve emeli uzun olan ben, Hicrî 1051 senesi Rebi’u’l-Evvel ayının sonunda -M. 30 Temmuz-10 Ağustos 1641- izzet ve şeref sahibi âlemlerin Rabbine hamd olsun, yazdım” (Boz, 2009:864). İlgili kısmın yazma nüshası ek kısmında verilmiştir.

bilinmektedir. Sadi Somuncuoğlu Nüshası ve Konya İl Halk Kütüphanesi nüshalarının istinsah tarihlerine ise ulaşılammıştır.

Dîvânın Nüshaları: Söz konusu Dîvânın şu ana kadar belirlenebilen iki nüshası bulunmaktadır.²⁹

Sadi Somuncuoğlu Nüshası: Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nın en hacimli nüshasıdır. Sadi Somuncuoğlu'nun özel kütüphanesinde bulunan bu nüshada 492 gazel, 92 kaside, 5 terci-i bent, 2 müstezâd ve 1 rubâi olmak üzere 592 manzume bulunmaktadır (Boz, 2009:22).

Mevlânâ Müzesi Nüshası: Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nın ikinci büyük nüshası olarak karşımıza çıkan bu nüsha, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 2430 kütüphane numarası ile kayıtlıdır. Bu nüshada 497 gazel, 91 kaside, 5 terci-i bent, 2 müstezâd ve 1 rubâi olmak üzere 596 manzume yer almaktadır (Boz, 2009:23).

Dîvânın Yazılış Sebebi: Eserde sebep-i telîf bağlamında herhangi bir ibâreye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte şiirler incelendiğinde eserin, dervişlere seyr ü sülûka izlemeleri gereken yolu öğretmek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır.

Dîvânın Şekil Özellikleri: Dîvânın Erdoğan Boz tarafından gerçekleştirilen tenkitli neşrinde 497 gazel, 88 kaside, 3 kaside-i murabba³⁰, 5 terci-i bent, 2 müstezâd ve 1 rubâi olmak üzere toplamda 596 manzume bulunmaktadır.

Dîvânın Tür Özellikleri: Dîvânda tevhîd, münâcât, medhiye ve mersiye nazım türleri bulunmaktadır.

Tevhîd: Dîvânın hemen başında yer alan birinci ve ikinci manzumelerin geleneğe uyularak tevhîd nazım türünde yazıldığı görülmektedir. Bu şiirler “lâ ilâhe illallâh” ve “eydelüm lâ ilâhe illallâh” redifleriyle yazılmıştır. Her iki nazımın da şekli murabbadır. İlk şiir 20, ikinci şiir 71 bentten oluşmaktadır. Ayrıca dîvânda dağınık olarak yer alan 15, 37, 108, 123, 124, 130, 136, 137, 140, 184, 205, 213, 218, 233, 261, 262, 322, 408,

²⁹ Konya İl Halk Kütüphanesi Uzluk Bölümünde 6968 numarada Hakîkî-nâme adıyla kayıtlı bir nüsha bulunmakla birlikte, söz konusu nüshanın sadece iki varığı Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı ile ilgili olup geri kalan kısmı müellifin Mahabbet-nâme adlı eserine âittir.

³⁰ Dîvânın tenkitli neşrinde, nüsha tavsîfi kısmında yer alan bilgilerde ilgili dîvânda toplamda 91 kaside olduğu bilgisi verilmiştir. Yapılan incelemede dîvânda yer alan 3 kasidenin (bkz. 1-2-3) murabba nazım şekliyle yazıldığı belirlenmiştir.

477, 490, 532, 542 ve 544 numaralı manzumelerin tevhîd türünde yazıldığı görülmektedir.

Dîvânda yer alan ilk şiirde, kelime-i tevhîdi, şiirin omurgasını oluşturan unsur olarak görmekteyiz. Yûsuf Hakîkî, bu şiirde masîvâdan el çekerek vahdete yönelmenin gereğinden bahsetmiş, bunun da “lâ ilâhe illallâh” zikriyle olacağını dile getirmiştir:

“Ko kuru lâf u kîl u kâli
Olma bir lahza zikirten hâlî
Derecâtını eyleye ‘âlî
Rif‘at-ı lâ ilâhe illallâh” (1/10, s.32)

Kuru lafi ve dedikoduyu bırak, zikirten bir an bile geri kalma! “Lâ ilâhe illallâh” sözünün yüceliği makamını yüceltsin.

Dîvânda yer alan ikinci manzumede de kelime-i tevhîdin redif olarak seçildiğini görmekteyiz. Hatta bu redife “ey- ” fiili de eklenerek şiire ayrıca hareket katılmıştır. Yûsuf Hakîkî, bu şiirde de hep bir ağızdan “kelime-i tevhîd” söylemek gerektiğini dile getirmiş ve amellerin “kelime-i tevhîd”e uygun olarak yapılması gerektiğini belirtmiştir:

“Vaktidür vakti degşür ef ‘âlî
Bî-riyâ eyle gel sen a‘mâli
Bir nefes olma zikirten hâlî
Eydelüm lâ ilâhe illallâh” (2/45, s.39)

Fiilleri (davranışları) değiştirmenin zamanıdır, amellerini gel riyasız eyle! Zikirten bir dem bile ayrılma, “lâ ilâhe illallâh” diyelim.

Münâcât: Dîvânda yer alan 3, 253, 483 ve 581 numaralı manzumelerin münâcât nazım türüyle yazıldığı görülmektedir. Söz konusu 3. manzume, 53 bentten oluşmaktadır ve kaside-i murabba nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Tasavvuf yolunda olanları, üftâde şeklinde vasıflandıran Yûsuf Hakîkî, Allah’ın inâyetine sığınmıştır:

“İy Hak ehadiyyetün hakıçün
Üftâdelerüz ‘inâyet eyle
İy Hak samediyetün hakıçün
Üftâdelerüz ‘inâyet eyle” (3/1, s.43)

Ey Allah'ım! Birliğin için düşkünleriz, bize inâyet eyle; samed sıfatının hakkı için düşkünleriz, bize inâyet eyle!

Dîvânda yer alan 483 numaralı manzume, 25 beyitten müteşekkildir. Fazilet ve ihsânın Allah'ta varolduğuna değinerek gazeline başlayan Yûsuf Hakîkî, Allah'ın kapısından başka varacak yerinin olmadığını dile getirmektedir:

“Senündür yâ İlâhî fazl u ihsân
Meded senden meded demdür i sultân” (483/1, s.715)

Yâ İlâhî, fazilet ve ihsân sahibi sensin; Ey sultân, senden meded zamanıdır.

“Kapundan özge varacak yirüm yok
Sana geldüm yine üftân u hîzân” (483/11, s.716)

Ey Allah'ım! Senin kapından başka gidecek yerim yok; ben düşe kalka yine sana geldim.

Dîvânda yer alan 581 numaralı manzumenin kaside nazım şeklinde yazıldığı görülmektedir. Söz konusu manzume 17 beyitten oluşmaktadır. Bu kasidede, Allah'ın ilminin sonsuz oluşu dile getirilmiş ve Allah'tan, bağışlanma talep edilmiştir:

“Sensin bilen bu derdün İlâhî devâsını
Sensin kılan kabûl kamunun du'âsını” (581/1, s.843)

İlâhî! Bu derdin devâsını bilen sensin; bütün herkesin duâsını kabul eden sensin.

Medhiye: Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nda, 17 numaralı manzume Peygamberimiz Hz. Muhammed'e; 21, 22 ve 23 numaralı manzumeler Hacı Bayram-ı Velî'ye, 120 numaralı manzume ise Şeyh Hâmid-i Velî'ye medhiye olarak yazılmıştır.

Dîvânda yer alan 17. manzumede Yûsuf Hakîkî, Hz. Muhammed'in nübüvvet tahtının sultanı olduğunu dile getirmektedir:

“Envâr-ı şer'-i Mustafâ her câna ki salmaz ziyâ
Çün âyine bulup safâ bes kalbi derrâk olmaya” (17/5, s.77)

(Her kişinin) gönlü ayna gibi saf olup kalbi de anlayışlı olmazsa, Hz. Muhammed'in hükümlerinin nûrlarını kavrayamaz.

“Taht-ı nübüvvet husrevi sultânun olan pey-revi
Bu hubb-ı dünyâ-yı gavî gözine hâşâk olmaya” (17/6, s.77)

O, nübüvvet tahtının sultanının (Hz. Muhammed) yolunu takip eden için, şaşkın dünyanın sevgisi, bir çöp kadar değerli değildir.

Dîvânda yer alan 22 numaralı manzume Farsça olarak kaleme alınmış ve Hacı Bayram-ı Velî'ye –ki Hacı Paşa³¹ olarak vasıflandırmak sûretiyle- övgü olarak yazılmıştır. Bununla birlikte yazılan 23 numaralı manzume Türkçe olarak kaleme alınmış ve yine Hacı Bayram-ı Velî'nin vasıfları dile getirilerek övgüsü yapılmıştır:

“Der-cihân ez-meşâyih emr-i şer‘
Hem-çü ü kes ne kerde est icrâ” (21/10, s.84)

Cihânda şeyhlerden gelen dinî emirler gibi, kişinin uygulayacağı başka emir yoktur.

“Server-i dîn ü şâh-ı taht-ı yakîn
Menba‘-ı lutf u bahr-ı cûd sehâ” (22/2, s.85)

Din ve müşâhede tahtı ile lutf ocağı ve cömertlik denizinin şâhı, Hacı Bayram-ı Velî'dir.

“İy dîn yolunun reh-beri şeyhüm yoluna cân fidâ
İy has erenler serveri şeyhüm yoluna cân fidâ” (23/1, s.85)

Ey din yolunun rehberi olan şeyhim! Yoluna cân fedâ(dır); ey has erenlerin serveri olan şeyhim! Yoluna cân fedâ(dır).

Yûsuf Hakîkî, dîvânda yer alan 120 numaralı manzumede, Şeyh Hâmid-i Velî'nin kâinatın sırlarını bilmede parmakla işaret edilen bir zât olduğunu belirtir. O, mânevî iklimlere ulaşmada rehberdir ve şeyhler meydanının şâhıdır:

“İklîm-güşâ-serverisin ehl-i kemâlün
Engüş-t-nümâ-yı dem-i ‘irfân-ı meşâyih” (120/6, s.216)

Tasavvuf ehlinin mânevî iklim açan önderisin; şeyhlerin kâinatın sırlarını bilme anının parmakla gösterilenisin.

³¹ Bu unvan, sayılan ve sevilen kimseler için kullanılan hitap sözü olarak geçmektedir. Paşa unvanının 13. yüzyıldan sonra ve askerî bir unvanın yerine özellikle Anadolu'da dervişlerin kullandığı bir unvandan ibaret olduğu görülmektedir. Aynı unvanı taşıyan ve aynı devirde yaşamış olan birçok şeyh ve derviş bilinmektedir. Aşık Paşa bu durumun en açık örneğidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, A. (2007). “Paşa”. DİA, C. 34, s. 182-183. Diğer bir örnek ise Anadolu'nun İbn Sînâ'sı olarak anılan hekim, kelâm âlimi ve müfessir olan Celâleddin Hızır'a nispet edilen Hacı Paşa unvanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, Z. (1992). “Hacı Paşa (Celâleddin Hızır) Teshil. Dil özellikleri metin”. C. 1. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi; Akpınar, C. (1996). “Hacı Paşa”. DİA, C. 14, s. 492-496.

“Urdun hele sen hikmet-ile top-ı sa‘âdet

‘Asrunda senün-idi çü meydân-ı meşâyih” (120/7, s.216)

Sen hikmetinle saâdet topuna vurdun; çünkü asrında şeyhler meydanı senindi.

Mersiye: Dîvân edebiyatında, mersiye yazılan kişilere baktığımızda karşımıza; padişâhlar, şehzâdeler, vezirler, devletin ileri gelenleri, şeyhler, aile bireyleri ve dostlar çıkmaktadır (İsen, 1993:5).

“Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı’nda ağabeyi Halîl Taybî için kaleme aldığı “Halîl Baba” redifli, Seyyid Haydar için kaleme aldığı “kalduk garip” redifli, Baba Ahmed’in oğlu Şeyh Mûsâ için kaleme aldığı “oldı dirîg” redifli, dervişler için kaleme aldığı “dervişlerün” redifli ve Sultan Baba Ahmed adına kaleme aldığı “yanayım” redifli mersiye olmak üzere toplamda beş mersiye bulunmaktadır” (Güngör, 2016:723).

Yûsuf Hakîkî, ilk mersiyesini ağabeyi Halîl Taybî³² için yazmıştır. 19 beyitten oluşan mersiye, “Halîl Baba³³” rediflidir. Ağabeyinin ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getiren şâir, onun âşıkların içinde sultan olduğunu, ayrılığında âşıkların yüreğinin kan ağladığını belirtmektedir:

“Dirîgâ sen de mi itdün göç sultân Halîl Baba

Ki ‘âşıklar içinde bir şeh-idün cân Halîl Baba” (42/1, s.112)

Eyvâhlar olsun! Sultan Halîl Baba sen de mi göç ettin? Can Halîl Baba! (oysaki sen) âşıklar içinde bir padişâhtın.

“Karanulular üstine dirîg odlar mı yagdurdun

Ki ‘âşıklarun itmişsin yüreğın kan Halîl Baba” (42/2, s.112)

³² Şahin Başer, Şeyh Hâmid-i Velî adlı eserinde Halîl Taybî’nin Şeyh Hâmid-i Velî’nin manevî oğlu olduğunu belirtmektedir (2006:31). Mutasavvıflar başlığı altında konuyla ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir.

³³ “Baba” vasfı, hürmete lâyık görülen yaşlı kimseler için kullanılmaktadır. Tasavvufta, sülûk yoluna giren, nefsini yenmiş, topluma yararlı hâle gelmiş kısaca nefsinde ölmüş, rûhunda dirilmiş kimseye “Baba” denilmektedir. Bu tabir, bilhassa Bektâşî şeyhlerinin büyükleri için unvan olarak kullanılmıştır. “Baba” olacak kişide; güçlü bir hitâbet, tebessüm eden bir yüz ve mûsikîye âşinâlık bulunması gerekmektedir. Bu özellikleri kazanan kimse, yetiştiği ekolde ya bir “Baba” makamı beklemekte ya da kendisine başka bir yerde tekke açmaya izin verilmektedir. Günümüzde, “Baba” kelimesiyle kurulmuş çeşitli yer isimlerinin bulunması bu duruma atfedilebilmektedir. Sadece, Mevlevîler mürşide “Baba” vasfını vermekte kibir gördükleri için bu ifadeyi kullanmamışlardır (Cebecioğlu, 2014:61). Ayrıca Yûsuf Hakîkî için Ankara’da ledün ilmini Hacı Bayram-ı Velî’den aldıktan sonra Aksaray’da Bayrâmîliğin önderi ve Aksaray’a gelişi Hacı Bayram-ı Velî’nin izniyle olduğundan dolayı kendisine “Baba” vasfının verildiği düşünülmektedir.

Eyvâhlar olsun! Karanlıklar üzerine ateşler mi yağdırdın? Halil Baba, âşıkların yüreğini kan etmişsin.

Yûsuf Hakîkî'nin 15 beyitten oluşan "kalduk garîb" redifli mersiyesi, Seyyid Haydar için yazılmıştır. "Seyyid Haydar, Safevî tarikatı şeyhlerinden Şeyh Cüneyd'in oğludur (Gündüz, 2008:115). 1461 yılında Uzun Hasan tarafından Erdebil'de Safevî Tarikatı'nın başına getirilen Şeyh Haydar (Gündüz, 2008:116) 9 Temmuz 1488'de öldürülmüştür (Küçükdağ, 2009:421). Yûsuf Hakîkî'nin babası Somuncu Baba, Şeyh Haydar'ın dedesi Hâce Alâeddin Erdebilî'ye intisâp etmiştir (Cebecioğlu, 1991:314). Babasının izinden giden Yûsuf Hakîkî muhtemelen Erdebil'e gitmiş ve Şeyh Haydar ile orada karşılaşmıştır. Bazı kaynaklar Yûsuf Hakîkî'nin ölümünü M.1486 olarak vermektedir (Akgündüz, 1995:27). Lâkin Şeyh Haydar'ın M.1488 yılında öldürülmesi ve Yûsuf Hakîkî'nin onun ardından mersiye yazması, ölümünün M.1486 değil, M.1488 (Boz, 2009:10) olduğu fikrini doğrular niteliktedir" (Güngör, 2016:725). Yûsuf Hakîkî, mersiyesinin ilk beytinde Seyyid Haydar için "din kardeşi" ifadesini kullanmış, bir başka beyitte ise onun bir din âlimi ve gönül sahibi bir mert olduğunu dile getirmiştir:

"Eyledi bir bir rihlet âh ihvân-ı dîn kalduk garîb
Bilemezüz kim n'idevüz zâr u hazîn kalduk garîb" (56/1, s.133)

Eyvâh! Din kardeşleri(miz) birer birer göç eyledi, ne yapalım; bilemeyiz ki ne edelim, inleme ve hüznle garip kaldık.

"Bir 'âlim-i 'âmil kanı bir merd-i sâhib-dil kanı
Kim göstere togrı yolu ol bî-zanîn kalduk garîb" (56/3, s.134)

Bir iş yapan âlim ve gönül sahibi yiğit nerede? Bize doğru yolu kim gösterir? Şüphesiz garip kaldık.

Şeyh Haydar'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü anlatan Yûsuf Hakîkî, onun din uğrunda öldüğünü, bu âlemden ayrılışının herkesin canını yaktığını ve onun gibi birinin artık bulunamayacağını ifade eder (Güngör, 2016:725). Şâir, Şeyh Haydar'ın âşıklara yoldaş olup gönlünün tıpkı bir ay gibi kinden ve kibirden uzak olduğunu söylemektedir:

"Din ulusu bir şâh-ıdı 'âşıklara hem-râh-ıdı
Gönli arı çün mâh-ıdı bî-kibr ü kîn kalduk garîb" (56/13, s.134)

Din ulusu bir şâh olan (şeyh Haydar), aynı zamanda âşıkların yoldaşydı; gönüü temiz olduğu için ay gibiydi, kin tutmaz ve kibri yoktu, (biz) garip kaldık.

“Ahmed Akgündüz, şeyh Hâmid’in babası Mûsâ-yı Kayserî’nin “Baba Mûsâ” diye anıldığını, Yûsuf Hakîkî’nin sağlığında vefât ettiğini ve dedesinin vefâtı üzerine torununun onun için bir mersiye kaleme aldığını bildirmektedir (1995:29). Akgündüz’ün bahsettiği mersiye, Yûsuf Hakîkî Dîvânı’nda geöen “oldı dirîg” redifli ve 18 beyitten müteşekkil bir mersiyedir. Yazma eserin Sadi Somuncuoğlu Nûshası’nda mersiye için başlığı “Mürşîd-i Baba Mûsâ”, Mevlânâ Müzesi Nûshası’nda ise “Mürşîd-i Baba Mûsâ İbni Baba Ahmed” olarak geömektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla Ahmet Akgündüz, sadece Sadi Somuncuoğlu Nûshası’nı görebilmiştir. Diğer nüshayı göremediğinden dolayı buradaki “Baba Mûsâ”yı, şeyh Hâmid’in babasının da adının Mûsâ olması hasebiyle; aynı kişi olarak değerlendirmiştir. Yûsuf Hakîkî’nin bahsi geöen mersiyesi incelendiğinde, dedesi için yazılmış olma ihtimâlinin bulunmadığı görölür. şöyle ki Mevlânâ Müzesi Nûshası’nın başlığından da anlaşılacağı üzere burada bahsedilen Mûsâ, şeyh Hâmid’in babası Mûsâ-yı Kayserî değil, Baba Ahmed³⁴’in oğlu Mûsâ’dır. Akgündüz, buradaki isim benzerliğinden dolayı Yûsuf Hakîkî’nin bu mersiye için yazdığını düşünmüş olabilir. Zaten, Yûsuf Hakîkî’nin Mûsâ-yı Kayserî’yi görüp görmediği, görse dahi onun ardından mersiye kaleme alabilecek yaşta olup olmadığı bilinmemektedir” (Güngör, 2016:725-726).

Yûsuf Hakîkî Dîvânı’nda yer alan bir diğer mersiye ise “dervîşlerün” redifli olup 17 beyitten oluşmaktadır. Yûsuf Hakîkî, bu mersiye için diğer mersiyelerde olduğu gibi tek bir kişi için değil, genel olarak dervîşler için yazmıştır (Güngör, 2016:726). İlk beytinde dervîşlerin hasretinin kendisini yaktığını, onlardan ayrılmanın çok zor bir iş olduğunu söyleyerek, ölümlerinden duyduğu kederi anlatmaya çalışmıştır:

“N’idelüm yahdı bizi hasreti dervîşlerün

Vay ne düş-vâr iş olur fürkati dervîşlerün” (343/1, s.537)

Ne yapalım? Bizi dervîşlerin hasreti yaktı; eyvâh, dervîşlerin ayrılığı ne zor olur.

³⁴ Hacı Bayram-ı Velî’nin vefâtından Ankara’daki tekkenin yönetimi Hacı Bayram-ı Velî’nin evlatlarının içinden Baba Ahmed’e kalmıştır (Cebecioğlu, 1994:227).

Yûsuf Hâkîkî, dervişlerin kendisine himmet etmesi hâlinde, Hakk'ın da lutfuyla yolda kalmayacaklarını ifade eder:

“Yolda komaya Hakîkî seni hem lutfu Hak'un

Yoldaşun olursa eger himmeti dervîşlerün” (346/17, s.538)

Hakîkî, eğer dervişlerin himmeti yoldaşın olursa, Allah'ın lutfu da seni yolda bırakmaz.

Yûsuf Hakîkî, mersiye'nin genelinde de yukarıdaki beyitlerde olduğu gibi dervişlerin özelliklerinden bahsetmektedir. Onlarda şeytânî vâsıfların olmadığını, Hz. Ömer gibi hem heybetli hem de âdil olduklarını dile getirmektedir (Güngör, 2016:726).

Ahmed Akgündüz, “Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba ve Neseb-i Âlisi” isimli eserinde Yûsuf Hakîkî'nin Somuncu Baba'nın vefâtı üzerine bir mersiye kaleme aldığını, bu mersiyede babasının gurbette iken vefât ettiğini gösteren ifadelerin kullanıldığını söylemektedir (1995:87). Bahsi geçen mersiye, Yûsuf Hakîkî Dîvânı'nda yer alan 27 beyitlik “yanayım” redifli mersiyedir. Mersiye'yi incelediğimizde Somuncu Baba'ya atfedilen hiçbir ifadenin olmadığını görmekteyiz. Sadece mersiye'nin ilk beytinde:

“Yanayım derdünde hocam yanayım

‘Âleme toldı bu mâtem yanayım” (414/1, s.634)

Hocam, senin derdin ile yanayım; senin matem âleme doldu, yanayım.

geçen “hocam”³⁵ ifadesi, Yûsuf Hakîkî'nin ilk hocasının babası olması hasebiyle ona atfedilmiş olabilir. Mersiyede bu ifadenin dışında Somuncu Baba'ya ait hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Aynı zamanda Ahmet Akgündüz eserinde mersiye'nin başlığını “Mersiye-i Baba Sultân Hâmid” olarak vermiştir (1995:87). Lâkin Dîvân'ın yazma nüshasında başlık, “Mersiye-yi Baba Sultân Ahmed” şeklindedir. Akgündüz,

³⁵ Tarikatlarda birçok tarikat büyüğü ile şeyh ve pîri bu unvanla anılırken kelimeye çoğul şekliyle “hatm-i hâcegân, silsile-i hâcegân” gibi terkipler içinde de yer verilmiştir. Köprülü'ye göre hâce unvanı ayrıca Ahmed Yesevî sülâlesinden gelenlere, tarikat-ı Hâcegân olarak adlandırılan Nakşibendî tarikatına mensup büyük müşidlere de verilmiştir (DİA, 1998:187). Ayrıca şâirin dîvânda yer alan tevhid ve münâcâtların bazılarında “Hocam” ifadesini Allah için kullandığı görülmektedir. Örneğin “Münâcât” başlıklı 253 numaralı manzumenin ilk beyti şu şekildedir:

“Hâlikâ sen bize ‘ucb u hem riyâdan vir halâs
Hubb-ı dünyâdan Hocam meyl-i hevâdan vir halâs” (253/1, s.409)

mersiyenin Somuncu Baba için yazıldığını dile getirmiştir. Mersiyenin başlığında adı geçen Baba Ahmed, Hacı Bayram-ı Velî'nin en büyük oğlu ve onun halîfeliği kesin olan ama mesleği tespit edilemeyen müridlerinden biridir. Mersiye yazarı Yûsuf Hakîkî de Hacı Bayram-ı Velî'ye intisâp etmiş ve onun Aksaray'daki hâlîfesi olmuştur (Cebecioğlu, 1991:114). Elimizdeki bulgular, Yûsuf Hakîkî'nin bu mersiyeyi babası için değil, Hacı Bayram-ı Velî'nin oğlu olan Baba Ahmed için yazdığını gösterir niteliktedir (Güngör, 2016:727).

Dîvân'da yer alan mersiyeler incelendiğinde, türün genel kurallarına uyulmuş olduğu görülmektedir. Mersiyelerde kalıplaşan “kanı, dirîg, vah” gibi kelimeler, dîvânda geçen mersiyelerde bulunmaktadır. Yûsuf Hakîkî tarafından yazılan beş mersiyeden sadece ilk mersiye, aile bireyleri için kaleme alınan mersiyeler grubunda yer almakta; diğer dört mersiye ise şeyhler için yazılmış mersiye grubunda bulunmaktadır (Göngör, 2016:727).

Dîvânın Âhenk Özellikleri

Kafiye: Şiirler kafiye türü bağlamında incelendiğinde, karşımıza daha çok kafiye-i mürekkebe türü çıkmaktadır:

“Komadı ‘ışk şûrî cânda karâr
Komadı dost şevkı tende vakâr” (139/1, s.251)

“ ‘Akıl bize pend itme ki mestânelerüz biz
Zencîr mi dutar bizi dîvânelerüz biz” (204/1, s.348)

“Bir dil-i sâfi gerek ü cân-ı pâk
Sûhte sevdâ-zede vü derd-nâk” (324/1, s.512)

Redif: Dîvânda yer alan şiirlerde bulunan redifler incelendiğinde, rediflerin daha çok isimlerden oluştuğu görülmektedir. Bununla birlikte, çekimlenmiş eylem durumunda olan redifler de bulunmaktadır.

Arapça isimlerden oluşan redifler;

“Aç gözünü bir i bî-haber-i mevt
Bir gün sana dahı hem irer mevt” (88/1, s.173)

Farsça isimlerden oluşan redifler;

“Sad âh u figân figân **dost**

Kim sanı bu çişm-i dür-fişân **dost**” (84/1, s.169)

Türkçe çekimli fiillerden oluşan redifler;

“Bî-haberler haberin hâlet-i mestîden **işit**

Cândan bu ışk eserin sûret-i pestîden **işit**” (90/1, s.175)

Türkçe isimlerden oluşan redifler;

“Dildâr hayâli ki gönülde güzeri **var**

Kandan gelür ol yine ne mülke seferi **var**” (155/1, s.291)

Veze: Dîvânda, aruzun hemen her kalıbıyla yazılmış şiirler yer almaktadır. Hemen her aruz kalıbı ile yazılan şiirlerin dîvândaki varlığı, Yûsuf Hakîkî'nin aruzda olan ustalığını gösterir niteliktedir:

Tablo 1: Dîvânda Yer Alan Manzumelerin Vezin Tablosu

Veze	Gazel	Kaside	Kaside-i Murabba	Terci-i Bent	Müstezâd	Rubâî
Fâilâtün Failâtün Fâilâtün Failün	98	32				1
Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün	77	13				
Feilâtün Mefâilün Feilün	27	10	2	1		
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün	70			2		
Mefûlü Fâilâtü Mefâilü Fâilün	38					
Mefûlü Mefâilü Mefâilü Feülün	21	6		1	1	
Mefâilün Mefâilün Feülün	30		1	1		
Mefâilün Feilâtün Mefâilün Feilün	29					
Müfteilün Fâilün Müfteilün Fâilün	3	1				
Müfteilün Mefâilün Müfteilün Mefâilün	3					
Mefâilün Mefâilün Mefâilün Mefâilün	62	14				
Müstefilün Müstefilün Müstefilün Müstefilün	32	11			1	
Müstefilün Feülün Müstefilün Feülün	7	1				

Dîvânın Dil ve İmlâ Özellikleri: Üzerinde çalıştığımız eserde, Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi özellikleri görülmektedir. Bu dönemin belirgin

özeliklerinden biri olan yuvarlaklaşma, metnin büyük bölümünde görülmekle birlikte, ünlülerin düzlük durumu da metinde yerini almıştır. Metin içerisinde bu konuda bir tutarlık söz konusu değildir:

“Dîn kılıcın urmaklığa göster kanı bir pehlevân
Hakkânî ola bî-garaz ol râh-bîn **kalduk** garîb” (56/2, s.133)

Eserde –uban/üben zarf fiilinin yanında bu eklerin ilk biçimi olan –ubanı/-übeni şekli de yer almaktadır. Yine aynı şekilde –madan/-meden zarf fiili ile birlikte bu ekin ilk şekli olan –madın/-medin de metinde görülebilmektedir. Bu eklerin değişik biçimlerde metin içinde yer alması, vezne uygunluk göstermesi yönüyledir:

“Nakşına aldan**ubanı** işbu cihânun kalduk
Bulmaduk istemedük âh ki nakkâşumuzu” (560/6, s.814)

“Zikr eyle dün gün hâlıkı hîç **armadın** üşenmedin
Kıl tevbeysi irüp ecel ten hâk olup uşanmadın” (485/1, s.718)

Bildirme kipi ekinin günümüzdeki hâli ile eski şekli olan –turur şeklinin metin içinde karşımıza çıkması, eserin yazıldığı dönemde ekleşmenin tam anlamıyla yerleşmediğini göstermektedir. Ayrıca vezin icâbı da ekin bazen -tur bazen de -turur biçiminin kullanıldığı görülebilmektedir:

“Nükte-i sevdâ-durur çün rân ol nokta ki mahv
Ola rûşen bu-**durur** ki kalbe olur gayn u ‘ayn” (458/3, s.688)

“Varlığı satrına bil râh-ı fenâda hat çeker
Sâlîke bu hıttâ-ı kevn ü mekân**dur** hatveteyn” (458/4, s.688)

Eserde, Farsça “dal” harfi ile yazılan “cüdâ” ve “Hüdâ” kelimelerinin “zel” harfi ile yazıldığı görülmektedir:

“Dünyede âhiretde i fettâh
Derd-i ‘ışkundan itme bizi **cüzâ**” (8/37, s.66)

“Gâh ol ‘âlem-i müşâhedede
Garka-ı bahr-ı nûr-ı mest-i **Hüzâ**” (8/5, s.64)

Eserde yer alan deyimlerin sayısının hayli fazla olduğunu görmekteyiz. Deyimlerin bu kadar fazla sayıda metin içerisinde yer alması esere ayrı bir değer katmaktadır. Örneğin, dîvânda geçen “baş a toprak saç-” deyimini büyük bir üzüntü duymak anlamına gelmektedir (Yılmaz, 2013:336). Ayrıca bu deyim, âcizlik ve şikâyet de bildirmektedir:

“Niçe bir hırs odında yıl kovarsın kanı yüz suyu

Elünden **başuma toprak saçam** iy nefis vâ-veylâ” (6/38, s.61)

Ey nefis! Daha ne zamana kadar hırs ateşiyile beyhûde emek sarfedersin, (bunda) letâfet nerede? Senin elinden başıma toprak saçayım. Eyyâhlar olsun!

Eserde, atasözleri de yer almaktadır. “İş işten geçtikten sonra pişman olmanın yararı yoktur” anlamında kullanılan “Son pişmanlık fayda etmez/vermez.” atasözü, bu bağlamda verilebilecek güzel bir örnektir:

“Gözlerini yumılmadın açagör

Assı itmez ki son peşimânlık” (315/4, s.495)

Gözlerini yumulmadan açagör; çünkü son pişmanlık fayda etmez.

Eserde, Eski Anadolu Türkçesi özelliklerinin görülmesi ve bunun yanında Türkçe kelime ve deyimlerin etkin şekilde bulunması bu eserin önemli bir Eski Anadolu Türkçesi Dönemi dil yadigârı olduğunu göstermektedir.

1.2.2. Mahabbet-nâme

Mesnevî nazım şekliyle yazılmış, 3696 beyitten oluşan Mahabbet-nâme'nin “Manisa Murâdiye Kütüphanesi 1296 ve Konya İl Halk Kütüphanesi, Uzluk 6968”de kayıtlı iki nüshası mevcuttur. Manzume üzerine Ali Çavuşoğlu doktora tezi hazırlamış ve daha sonra bunu neşretmiştir.³⁶

1.2.3. Tasavvuf Risâlesi

Hakîkî'nin bu mensur eseri, meşhur mutasavvıflara yer vererek onların sözlerinden nakiller ve birtakım yorumlar içermesi sebebiyle tasavvuf tarihi bakımından önemlidir. Eserin yazma nüshası “Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 2974”te yer

³⁶ Çavuşoğlu, A. (2001). “Yûsuf Hakîkî'nin Mahabbet-nâme'sinin Tenkitli Metni ve İncelenmesi”. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi; Çavuşoğlu, A. (2009). *Mahabbet-nâme*. Ankara: Akçağ Yayınları.

almaktadır. Ali Çavuşoğlu eseri önce bir makalede ele almış, sonra da kitap olarak yayımlanmıştır.³⁷

1.2.4. Hadîs-i Erba'în Şerhi

Hakîkî'nin, babası Şeyh Hâmid-i Aksarâyî'nin eserine yazdığı bir şerhtir. Söz konusu eserin tespit edilebilen tek nüshası, “Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 1441/3” numarada kayıtlı olan yazmanın içerisinde, 13-36 varaklar arasında bulunmaktadır. İlgili nüshanın istinsah tarihi, H.969/M.1561-1562'dir.

1.2.5. Metâli'u'l-Îmân

Kimine göre Sadreddîn Konevî'nin, kimine göre ise Ahî Evran diye bilinen Kırşehirli Şeyh Nâsirüddîn Mahmûd'un aynı adlı risâlesinin tercümesidir. Yazma nüshası “Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 2574”te bulunmaktadır. Metâli'u'l-Îmân, Ali Çavuşoğlu³⁸ tarafından yayımlanmıştır (Güzeloğlu, 2015).

1.2.6. Er-Rahîkü'l-Mahtûm

Mısır'da bulunan bu eser, “Dâru'l Kütüb Ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye Kütüphanesi, Talat Mecâmî Bölümü, 2” numarada kayıtlıdır.

1.2.7. Et-Tesnîm

Mısır'da bulunan bu eser de Er-Rahîkü'l-Mahtûm adlı eserin bulunduğu yerde, eserin hemen akabinde yer almaktadır.³⁹

1.3. Edebî Kişiliği

Tasavvufî muhtevalı manzum ve mensur eserler yazmış olan Yûsuf Hakîkî, tasavvuf edebiyatı ve tarihi bakımından önemli bir şâir ve nâsirdir. Onun, Mahabbet-nâme isimli mesnevîsinin, Hakîkî-nâme olarak da adlandırılan dîvânının ve Tasavvuf Risâlesi isimli

³⁷ Çavuşoğlu, A. (2002). “Yûsuf Hakîkî'nin Tasavvuf Risâlesi”. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi; Çavuşoğlu, A. (2004). *Yûsuf Hakîkî'nin Tasavvuf Risâlesi ve Metâliü'l-Îmân (İnceleme-Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.

³⁸ Çavuşoğlu, A. (2004). *Yûsuf Hakîkî'nin Tasavvuf Risâlesi ve Metâliü'l-Îmân (İnceleme-Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.

³⁹ Her iki eserin temîni için gerekli olan çalışmalar yapılmıştır. İlgili kütüphane müdürlüğünden eser görüntülerini alabilmek için resmî bir yazı istenilmiştir. Aksaray Üniversitesi tarafından hazırlanan resmî yazı ile eser görüntülerine ulaşılmıştır. Eserlerin neşri tarafımızca yapılacaktır. İlgili eserlerin ilk ve son sayfaları “Ek” kısmında verilmiştir.

mensur risâlesinin zengin bir kelime hazinesini barındırdığı ve tasavvufa ilişkin önemli bilgiler ihtivâ ettiği görülmektedir (Güzeloğlu, 2015).

Hakîkî, şiiirlerinin neredeyse tamamını tasavvufî bir neşveyle ve daha çok nasihat tarzında yazmıştır. Bunların dışında devrin siyasî ve sosyal konularını işlediği toplumsal içerikli şiiirleri de vardır (Boz, 2009:19). Bu şiiirlerden biri olan “olup Karaman” redifli şiiiri, Osmanoğullarının Karamanoğulları ile olan mücâdelesine bir tepki olarak yazılmıştır (475/1-13, s.706-707).

Arapça ve Farsçaya ileri derecede vâkıf olan Hakîkî'nin kelime hazinesi oldukça geniştir. Yûsuf Hakîkî'nin sık sık iktibâs ettiği âyet, hadîs ve kelâm-ı kibarlar yanında Farsça olarak yazdığı beyit ve şiiirler de dîvânda yerini almıştır (Boz, 2009:20-21). Eserlerinde, bildiği üç dilin zengin kelime kadrosunu görmek mümkündür. Bu da bazen ağdalı söyleyişlere sebep olmuştur:

Seyyidü's-sâdât-ı sultân-ı rusûl
Şâh-ı mevcûdât-ı şem'-ı cüz ü kül (363/1, s.557)

Yûsuf Hakîkî'nin Türkçe kelime tercihi gibi bir endişesi yoktur; ancak nispeten sade bir dille yazdığı ve terkiplerden arındırdığı şiiirlerinde kullandığı Türkçe dikkat çekicidir:

“Bir derde düşmişem ki bilinmedi çâresi
Bir bahra talmışam ki bulunmaz kenâresi” (551/1, s.805)

Yûsuf Hakîkî'nin dîvânına bakıldığında aruzun hemen her kalıbı ile manzumelerin olduğu görülmektedir. Örneğin, aruzun en az kullanılan “Müfteilün / Mefâilün / Müfteilün / Mefâilün” kalıbının Yûsuf Hakîkî'nin dîvânında görülmesi, hatta bu kalıbı kusursuz bir şekilde kullanabilmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu noktada, Yûsuf Hakîkî'nin aruz ilmine vakıf olduğu söylenebilmektedir:

Dîn yolın anla togrı var eyleme iy begüm galat
Kalma bu nakş-ı sûrete gözleme zülf ü hal ü hat (257/1, s.412)

1.3.1. Şiir Anlayışı⁴⁰

Günümüzde daha çok şiir sanatı karşılığında kullanılan poetika kavramı, herhangi bir şâirin şiir sanatı hakkındaki görüş, anlayış ve fikirlerini ihtivâ etmektedir. Dîvân şiirinde, poetik içerikli unsur, malzeme veya değerlendirmeler daha ziyade; dîvân dibâceleri, şuarâ tezkireleri, kasidelerin fahriye bölümleri ve gazellerin mahlas beyitlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Mutasavvıf şâirler, şiirlerini yazarken tasavvuf terminolojisindeki ıstılahları kendi zihin dünyalarına göre yorumlayarak eser vücûda getirmişlerdir. Şâirler; Allah'ın sırlarını, remz ile mânâ ekseninde vermişler, şiirlerine bir dantel işçiliği titizliğinde yaklaşmışlar, çeşitli semboller ve çağrışımlarla zenginlik katmışlardır.

Sûfî şâirlerin zihin dünyasını ortaya koymak için en çok karşılaşılan örneklerden biri olan “Küntü kenzen” ıstılahı, tasavvuf felsefesinin ilk eşîğidir. “Ben gizli bir hazîne idim, bilinmek istedim, mahlûkâtı yarattım” (Aclûnî, Keşfü'l-Hafa:II/132)⁴¹ hadîs-i kudîsini iktibas yoluyla kullanan sûfî şâirler, tasavvuf düşüncesinin en önemli merhâleleri üzerine kafa yormuşlardır.

“Küntü kenzen” ıstılahını şiir anlayışı bağlamında değerlendirdiğimizde, Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nda da aynı örneğin kullanıldığını görmekteyiz. Hakîkî, vîrâneliğin, ezelden geldiğini söylemekte, bunun da dış görünüşte olmadığını belirtmektedir. Şâir, Bezm-i Elest'ten⁴² beri virâneliğin kendisinde olduğunu ifade etmektedir. Gönlünde

⁴⁰ Bu kısım oluşturulurken Bayram Ali Kaya'nın “Necâtî Bey'in Şiir Anlayışı”, “Necâtî Bey'in Şâir Anlayışı”, Nihat Öztoprak'ın “Rûhî'nin Şiir Anlayışı”, “Rûhî'nin Şâir Anlayışı” ve Abdulkadir Erkal'ın “Dîvân Şiiri Poetikası (17. Yüzyıl)” adlı eserlerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Şiir ve şâir anlayışı hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Erkal, A. (2009). *Dîvân Şiiri Poetikası (17. Yüzyıl)* Ankara: Birleşik Yayınları; Arı, A. (2005). “Şeyh Gâlib'in Poetikası”, *Osmanlı Araştırmaları, Mehmed Çavuşoğlu Armağanı-II*, XXVI, 53: 51-54; Kaya, B. A. (2012). “Necâtî Bey'in Şiir Anlayışı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 27: 143-218; Kaya, B. A. (2016). “Necâtî Bey'in Şâir Anlayışı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 34: 149-214; Doğan, M. N. (2002). *Taşlıcalı Yahyâ'nın Yûsuf ü Zelîha'sında Şiirin Şiiri, Eski Şiirin Bahçesinde*. İstanbul: Ötüken Neşriyat; Doğan, M. N. (2002). *Klâsik Edebiyatımızda Sanat ve Şiir Felsefesi (Poetika), Eski Şiirin Bahçesinde*. İstanbul: Ötüken Neşriyat; Öztoprak, N. (2005). “Rûhî'nin Şiir Anlayışı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12: 101-136; Öztoprak, N. (2006). “Rûhî'nin Şâir Anlayışı”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXVIII: 93-122; İşinsu, T.; İsen, D. (2007). “Fahriyeler Işığında Osmanlı Şiirinde İdeal Şâirin Portresi”, *Bilig*, 43: 107-116; Karataş, T. (2009). “Poetik Düşünüşün Klâsik Şiirde Dile Getirilişi: Bâkî Divanı Örneği”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı), 39: 449-457.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erul, B. (2002). “Keşfü'l-Hafâ”, *DİA*, C. 25, s. 320-321.

⁴² “Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi” (A'râf 7/172).

gizli bir hazîne olduğunu ifade eden Yûsuf Hakîkî, bu hazînenin Allah'ın gizli sırlarıyla dolu olduğunu belirtmektedir. Aşkın sırrı, gönül hazinesinde gizli kalmıştır. Allah'ın aşkı sûfi şâirin gönlünü vîrâne etmiş, dolayısıyla gönül hazînesi de açığa çıkmıştır:

“Olmaga küntü kenzen esrârı cânda mahfi

Bil sûretâ ezelden vîrânalık menümdür” (182/4, s.321)

Küntü kenzen sırları gönülde gizlidir. Bil ki zâhiren virânelik bana ezelden beri verilmiştir.

Yûsuf Hakîkî Allah'ın, gönül hazinesindeki gizli sırlarının ortaya çıkmasının ardından yaradan ile yaratılmışların arasındaki örtünün kalktığını, iyi ve kötü her şeyin Allah'ın aşkıyla var olduğunu ve Allah'tan geldiğini ifade etmektedir. Şâir, gönlündeki aşkı bir deryaya benzetmektedir. Deryadaki durgunluk iyiyi, dalgalanma ise kötüyü karşılamaktadır. Hayır ve şerrin Allah'tan geldiğini bilmek, aşk yolundaki sâlikin erdemini gösterir:

“Kamu deryâ-yı ‘ışkun cûşîşidür

Hakîkî bil işit eyü vü yavuz” (185/7, s.324)

Ey Hakîkî bil, işit ki iyi ve kötü cümle şey, aşk denizinin coşkunluğudur.

Yûsuf Hakîkî, Hakk'ın aynasında sevgilinin güzelliğinin yansımaları görmeyi, aklını yitirmeyi, hayretler içinde kalmayı ve aşk ile çıldırmayı arzulamaktadır. Âşık, kendisinde Allah'ın sırlarının görüleceği bir aynadır. Hakk'ın cemâline nâil olabilmek için fenâfillâh makamına erişmek gerekmektedir. Fenâfillâh makamına eren âşıklar, hayret, sekr ve sahv hâllerini rûh âlemlerinde hissederler:

“Tâ cemâl-i ‘aksini görüp ki ol âyînede

‘Aklı esrük sırrı vâlih cânı şeydâ eyleyem” (390/3, s.606)

O aynada, Allah'ın tecellisi görülünce, akıl sarhoş, sır şaşkın, can ise çıldırılmış bir hâle gelir.

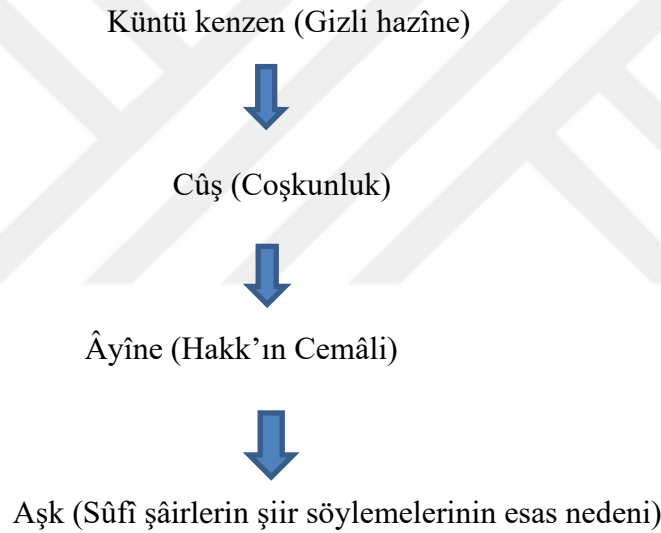
Yûsuf Hakîkî, Allah'ın buyruklarına ömrü oldukça uyacağını ve onun yolunda aşk ile yürüyeceğini belirtmektedir. İnsanın ömrü, rûzgâr gibi geçicidir. Aşk yolunda, türlü engeller ile karşılaşılabilen ve bu engelleri aşmak için çaba harcamak gerekmektedir:

“Ömrüm oldukça Hakîkî çün kılâm baş üstine

‘Işk yolında yügürem gâh yilem söyleyem” (395/7, s.611)

Hakîkî! Ömrün oldukça aşkı baş üstüne kılasın; bu yolda bazen yürüyesin bazen de rûzgâr gibi olasın.

Yukarıda verilen ve kısaca açıklanan beyitler, sûfi mütefekkirlerin görüşlerinin şiir diline yansımaları olarak yorumlanabilir niteliktedir. Hakk’ın gizli hazînesi, coşkunluk ile açığa çıkacak ve bu şekilde Allah’ın cemâl sıfatı zuhûr edecektir. Tasavvufî şiir okulunda ilk adım aşktır. Hakîkatten haberdâr olmak isteyen âşıklar⁴³, aşk mektebinde talebe olmalı ve aşk yolunda yürümelidirler. Sevgiliye kavuşma ancak aşk ile olabilir. Vuslata erdikten sonra ise aşkın yerini mârifet⁴⁴ alır ve bu şekilde hakîkate ulaşılır. Örnekleri verilen tasavvuf merhalelerini aşağıdaki gibi gruplandırabiliriz:

Her şâir gibi Yûsuf Hakîkî’nin de şiir hakkında birtakım kanaatleri bulunmaktadır. Bu kanaatlerin şâiri yetiştiren bir kültürün, bununla birlikte kültürle şekillenen dünya görüşünün süzgecinden geçerek oluştuğu görülmektedir.

Bu bölümde Yûsuf Hakîkî’nin şiir hakkındaki mülâhazaları iki kategoride ortaya konulmuştur. Birinci kategoride, Hakîkî’nin şiir hakkındaki düşünceleri irdelenmiştir.

⁴³ Mutasavvıf şâirler genellikle, kendilerine şâir demek yerine âşık demeyi tercih etmişlerdir. Bunun sebebi olarak aşk yolunun yolcusu olmaları ve hakîkate ancak aşk ile ulaşılacağı düşüncesinden kaynaklı olabileceğini söyleyebiliriz.

⁴⁴ Sûfi şâirlerin mârifete vardıklarında kendilerini ârif olarak tanımladıkları da görülmektedir. Ârif, Allah’ı Allah ile bilmek ve tanımak anlamında kullanılan bir ıstılahtır.

İkinci kategoride ise şiiri benzettiği unsurlar; şiirin kıymeti, sâflığı, tatlılığı, yakıcılığı ve aydınlığı bağlamında değerlendirilerek çalışmaya konu edilmiştir.

1.3.1.1. Yûsuf Hakîkî'nin Şiir Hakkındaki Mülâhazaları

Yûsuf Hakîkî, şiir ile ilgili görüşlerini dîvânında her fırsatta dile getirmiştir. Sûfî eğitiminin nasıl olacağı konusunda bilgiler veren söz konusu eserde, sûfîlerin tasavvufî şiir görüşleri de işlenmiştir. Daha çok sûfî poetikası şeklinde değerlendirilebilecek olan bu görüşler aşağıda verilmiştir:

1.3.1.1.1. Söz değerlidir.

Şâir, “bir söz” redifli gazelinde⁴⁵ sözün değerine işaret etmiştir. O, yeri geldiğinde kullanılan sözün insanın yüzünü ak ettiğini ifade eder:

“Nassa muvâfık olsa yirince sag bir söz
Kim eydenün ider ol yüzini ag bir söz” (207/1, s.351)

Söz yerli yerinde kullanıldığında doğru olur; çünkü söz söyleyenin yüzünü ak eder.

Yûsuf Hakîkî, sözün yeri geldiğinde savaşı başlatacağını, yeri geldiğinde insanın yüzünü ak edeceğini belirtmektedir. Sözün kötüyü söylememesini, buna karşın latifeli ve nükteli olmasını arzu etmektedir:

“Söz var kopara cengi agdura yüzde rengi
Söz var dimeye bengi ola çü lâg bir söz” (207/2, s.351)

⁴⁵ İlgili manzumenin tamamı, “Ek” kısmında günümüz Türkçesine aktarımı ile birlikte verilmiştir. Şiirlerinde Yunus Emre’ye telmihte bulunan şâirin poetik unsurlar bağlamında da -aşağıda verilen zemin şiir üzerinden hareketle- Yunus Emre’den etkilendiği görülmektedir. Bu şiirin, aşağıda verilen şiire bir nazîre olduğu düşünülmektedir:

“Keleci bilen kişinin yüzünü ağ ede bir söz
Sözü pişirip diyenin işini sağ ede bir söz
Söz ola kese savaşı söz ola bitire başı
Söz ola ağılı aşu bal ile yağ ede bir söz
Kelecilerin pişirgil yaramazını şeşirgil
Sözün us ile düşürgil dimegil çağ ede bir söz
Gel ahî ey şehriyâri sözümüzü dinle bâri
Hezâr gevher ü dinârı kara taprağ ede bir söz
Kişi bile söz demini demeye sözün kemini
Bu cihân cehennemini sekiz uçmağ ede bir söz
Yürü yürü yolun ile gâfil olma bilin ile
Key sakın ki dilin ile cânına dağ ede bir söz
Yûnus imdi söz yatından söyle sözü gayetinden
Key sakın o şeh katından seni ırağ ede bir söz” (Tatcı, 1990:81).

Söz var yüzü ak eder, söz var savaşı başlatır; söz kötüyü söylemesin, hoşluğu, latifeyi anlatsın.

Şâir, söyleyeceği sözlerin değerinin gevherden yüce olmasını istemektedir. Hata yapıp, değersiz söz söylememesi gerektiğini kendisine öğütlemektedir:

“Söz di ki ola kadri gevherden anun a‘lâ
Sehv eyleyüp Hakîkî dime aşag bir söz” (207/9, s.351)

Öyle bir söz söylenmeli ki o sözün değeri gevherden yüce olsun; Hakîkî yanılıp değersiz söz söyleme.

1.3.1.1.2. Şiir, ledün ilmiyle örülü olmalıdır.

Yûsuf Hakîkî, gerçekler denizinden çıkan gevherin ledün ilmi kaynaklı olmasını istemektedir. Allah’ın sırlarına vakıf olmak için ilm-i ledünnü bilmek gerekmektedir. Gönlün İlâhî sırlarla dolu olmasını ve bu sırların gönülden dışarı vurmasını arzulayan şâir, gerçek mânâyâ ulaşmıştır:

“Hakîkî bahr-ı hakâyık çü mevc ura dilden
Ledünni ‘ilmden eyle cevâhir istihrâc” (96/11, s.183)

Hakîkî! Hakikat denizi gibi olan gönlünden dalgalar peyda olsun ki, ledün ilminden cevherler ortaya çıksın.

1.3.1.1.3. Şiir, aşkı anlatmalıdır.

Yûsuf Hakîkî’ye göre âlemdeki her zerre aşk kaynaklıdır. Kâinat aşk ile yaratılmıştır. Kâinatın ortaya çıkışında, sayısız hikmet bulunmaktadır. Bu hikmetlerin sırrına ancak aşk ile ulaşılabilir:

“Hakîkî ‘ışkı hâletinden özge
Ne var ‘âlemde ki nazm ide mevzûn” (484/10, s.718)

Hakîkî, aşkın hâllerinden başka âlemde şiir yazılabilecek ne var?

1.3.1.1.4. Şiirden kasıt, mânâ olmalıdır.

Yûsuf Hakîkî’ye göre söz, mânâ ile örülü olmalıdır. Sözün değeri ancak mânâ ile anlaşılacaktır. Lafız ve cinâs, tek başına kuru ve değersizdir:

“Maksûd olunan Hakîkî sözde
Ma‘nî ne bu lafzdur ne tecnîs” (220/11, s.369)

Hakîkî, sözden kasıt, mânâdır; lafız ve cinâs değildir.

1.3.1.1.5. Şiir, remz ile söylenmelidir.

Yûsuf Hakîkî, mânâ gevherini denizin ocağından –incinin kaynağından- çıkarmak için sözün mânâsını ağızdan çıkmadan işaretle söylemek gerektiğini vurgulamıştır:

“Sözi remz-ile söyle taşra salma
Me‘ânî gevherin bu bahr-ı kândan” (457/35, s.688)

Sözü sır dolu işaret ile söyle; bu maden denizinden mânâlar incisini çıkarma!

Şâir, kibrin mânâ yüzüne bulaşmadan, sırlarla dolu sözlerine kulak kesilmesini arzu etmektedir:

“Cidd-ile Hakîkî’nün yine remzine dut cân kulagın
Kibrünle fehmun yüzine ma‘nî yüzi yaşanmadın” (485/6, s.719)

Kibrin, mânânın hakîkî yüzüne bulaşmadan önce, gayret ile Hakîkî’nin sır dolu sözlerini can kulağı ile dinle.

Hakîkî, sırlarla dolu bir beytin, bin tane sanatlı şiirden daha üstün olduğunu ifade etmektedir:

“Bu remz ü işârât-ıla bir beyte Hakîkî
Degmeye fişârât-ıla bin şi‘r-i musanna‘ ” (270/13, s.432)

Ey Hakîkî! Bu sır ve işaretle dolu bir beyit; bin tane zorlama ile yazılan sanatlı, süslü şiirden daha evlâdır.

1.3.1.1.6. Şiir, acı da olsa hakîkati dile getirmelidir.

Yûsuf Hakîkî, söz acı da olsa herkesin o sözden kendi özelliğine göre payını alacağını dile getirmektedir:

“Söyle Hakîkî bu sözi levkâne mürre bu kelâm
Togrılara devlet-dürür egrilerün bagrın eze” (516/27, s.755)

Hakîkî bu söz acı da olsa söyle; o söz doğruların tâlihidir, eğrilerin bagrını ezer.

1.3.1.1.7. Şiiri oluşturan lafız ve ibâreler, hakîkatin sırlarını anlatmada yetersiz kalmaktadır.

Şâir, şiiri oluşturan lafız ve ibârelerin aşkın vasfını anlatmada yetersiz kaldığını belirtmektedir. Allah'ın sırları, sırlarla dolu olmayan ibâreler ile anlatılamaz:

“İşbu elfâz u ‘ibâret ‘ışk vasfin idemez

Anda ki dine bu râzî bil ne leb var ne hurûf” (292/2, s.465)

Bu lafız ve ibâreler, aşkı vasfedemez; zîrâ onda (dilde) bu sırrı demeye (dile getirmeye uygun) ne harf ne de dudak var.

Şâir, Allah'ın tecellîsini nasıl anlatacağını bilememektedir. Üstelik içi boş, değersiz sözler ile Allah'ın vasfını lââyık olduğu şekilde anlatmak mümkün değildir:

“Dinilmez her ‘ibârat-ıla vasfun

Ne vasf ide dil ol ruhsâra lââyık” (302/3, s.475)

Senin vasfin, her ibare ile söylenemez; gönül, ne kadar yüzünü vasfetse de o yüze lââyık bir söz söyleyemez.

1.3.1.1.8. Şiir, hayret dolu olmalıdır.

Gerçek aşk ile hayrete düşen şâir, güzel ses ile şarkı söyler ya da birçok şiir yazar. Bu noktada önemli olan hayrete düşmedir. Kâinattaki gerçekleri görüp hayrete düşen şâir, böylece söylediklerine ve yazdıklarına değerli anlamlar kazandıracaktır:

“ ‘İşk-ı Hakîkî’de tahayyür kazan

Nice bir eş‘ar ya bahr-ı hezec” (103/10, s.196)

Hakîkî aşk içinde hayret ile seyreyle; (böyle olunca) şiirlerinin ve sedânın nasıl değerli olacağını göreceksin.

1.3.1.1.9. Şiir, gönüldeki dalganın kendinden geçmesiyle hakîkati anlatmaktadır.

Sekr, İlâhî tecellî ve güzellikler karşısında duyulan büyük hayranlık dolu bir hâlle his ve şuûr âleminin ötesine geçme, mânevî sarhoşluk demektir (Uludağ, 2012:310). Gönül, dalgalı bir coşkunluğa çevirmeden gerçeklerin inci dolu lafızları açığa çıkamaz:

“Sekr-ile gönül mevci ki tâ aşmaya başdan

Gelmez dile elfâz-ı dürrer-bâr-ı hakâyık” (299/8, s.472)

Sarhoşluk ile gönül dalgası baştan aşmayınca, hakikat denizinden inci gibi sözler dile gelmez (söylenmez).

1.3.1.1.10. Şiir, kısa ve öz olmalıdır.

Yûsuf Hakîkî’ye göre şiir, kısa ve öz olmalıdır. Sözün fazla uzatılması, anlamın kelimeler içinde boğulmasına dolayısıyla da şiirin değerinin düşmesine yol açmaktadır. Sözü uzatmayı sevmeyen Hakîkî, laf kalabalığının aşk hâleti içinde yerinin olmadığını belirtmiştir:

“Kimse makâlat-ıla Hakîkî bu halete

İrmez delîl-i hâl-ıla söz muhtasar gerek” (325/9, s.514)

Hakîkî, kimse bu sözler ve deliller ile bu hâlete ulaşamaz; (bu yüzden) söz kısa olmalıdır.

1.3.1.2. Yûsuf Hakîkî’nin Şiiri Benzettiği Unsurlar

1.3.1.2.1. Şiirin Kıymeti ile İlgili Benzetme Unsurları

1.3.1.2.1.1. İnci (Dürr, Gevher, Lü’lü)

Denizde, istiridyenin içinde oluşması ve parlaklığı ile Dîvân şiirinde sevgilinin dişleri, teri, vuslatı ve âşığın gözyaşı gibi anlamlarda (Pala, 2011:126) kullanılan inciyi Yûsuf Hakîkî şiirlerinde; parlak ve saf olması ve değeri bakımından mânâ incisine benzetmektedir. İnci ile deniz imgesini birlikte kullanan şâir, kendisini mânâ denizine dalarak inci çıkararak bir dalgıç olarak tasavvur etmiştir.

Yûsuf Hakîkî, aşağıda yer alan beyitlerde aşk denizinin dalgasının kendisine gizli inciyi verdiğini belirtmektedir. Gönülde saklanan bu incinin vasıflarının şâirlik yeteneğini oluşturmasında ve inci benzeri sözler söylemesindeki önemine dikkat çeker:

“Sen şu deryâsın u mevcünden gelür

Dilüme bu lü’lü-i meknûn gönül” (370/19, s.574)

Ey gönül! Sen bir denizsin ki dilime gizli incileri senin dalgaların getirir.

“ ‘İşk mevcinden dile ne söz gele

K’ol Hakîkî lü’lü-i meknûn degül” (377/13, s.588)

Ey Hakîkî! Aşk denizinin dalgalarından dile gelen bir söz var mıdır ki gizli birer mânâ incisi olmasın?

Hakîkî’ye göre irfân denizinden ortaya çıkan nazımlar inci tanesi gibidir. Hakîkî’nin her bir şiiri inci ayarında değerlidir:

“Deryâ-yı ma’ârif urıcak mevc gönülden

Gel nazm-ı Hakîkî’de bu dür-dâneği gör gör” (163/8, s.300)

Gönülden mârifet denizi dalgalanınca, Hakîkî’nin şiirindeki inci tanelerini gör.

Yûsuf Hakîkî, aşağıdaki beyitte de sözlerinin gizli bir inci olduğunu ve bu sözlerin hakikat denizinden geldiğini -ki şâirin mahlasının Hakîkî olması bu bağlamda da değerlendirilebilir- dile getirmektedir. O, ayrıca bilgisiz kişilerin bir gizli inci mâhiyetinde olan sözlerini anlayamayacağını belirtmektedir:

“Hakîkî dürr-i meknûndur sözün bahr-ı hakâyıktan

Ne ola kıymeti anun eger nâdân nedür bilmez” (195/23, s.335)

Hakîkî! Sözün gerçekler denizinden gelen gizli inci gibidir; o sözün kıymetini câhil kişi bilemez.

Hakîkî’ye göre hakikat denizinin incisi, henüz kabuğundan çıkmamış olan midyenin içindeki saklı inciye benzeyen şiire mânâ itibarıyla ulaşamaz:

“Hakîkî dürr-i deryâ-yı hakikat

Ko nazm-ı lü’lü’-i meknûna sığmaz” (200/9, s.345)

Hakîkî, hakikat denizinin incisini bırak; çünkü o gizli inci ile örülü nazma sığmaz.

Hakîkî’ye göre nasıl ki her yüzde mutluluk yoksa her sözde de inci değerinde lutuflar yoktur. Şâir, İlâhî nûru görerek kendisinin sözünü dinlemek gerektiğini, şâhlara layık olan iri taneli incinin her zaman olmayacağını belirtmektedir. Hakîkî’nin sözü şeh-vâr gibidir:

“Her yüzde görünmeye bu sîmâ-yı sa’âdet

Her sözde bu eltâf-ı dürrer-bâr ele girmez” (196/28, s.338)

Saâdet sîması her yüzde görünmez; her sözde de inci yağdıran latifeler bulunmaz.

“Vur şem‘-i kabul-ıla Hakîkî sözine gûş

Kim dürr bir anun gibi şeh-vâr ele girmez” (196/30, s.338)

Hakîkî sözüne kabul mumuyla kulak ver; çünkü o söz gibi şâhlara lâyük olan iri taneli inci her zaman ele geçmez.

Bir şeyin özü, maya, değerli süs taşı, inci gibi anlamlara gelen (Devellioğlu, 1997:287) gevher, yer altındaki maden ocağından çıkarılmaktadır. Hakîkî’ye göre gevher, gönül coşkunuğu ile oluşmakta ve onun tasavvuf yolundaki azmi ve akıttığı gözyaşı şiirine yansımaktadır. Ayrıca istiridye içine düşen nisan yağmuru inciye oluştururken, şâirin gözyaşının da şiiri oluşturduğu görülür:

“Hakîkî nazmını gevher ider cûşına gönlinün

Çü şevkundan karışur uş bu gözi yaşının ‘azbi” (544/21, s.794)

Hakîkî, şiirini gönlinün coşkunuğu ile gevher hâline getirir; çünkü onun şevki ve gözünün yaşının hoşluğu şiirine karışır.

Hakîkî, sözünün güzellik ve şirinliğinin dervişlere ulaşmadığından yakınmaktadır. Dervişler, Hakîkî’nin remizlerle dolu olan şiirlerine vâkıf olamamışlardır. Hakîkî’nin şiirleri bal ve şeker gibidir. Bal ve şekerin tadını bilenler şiirdeki mânâyı kavrayabilecektir:

“Gevher-i bahr-ı melâhatdur anunçün sözde

İrmedi şehd ü şeker tuzına dervîşlerün” (341/11, s.535)

Söz, melâhat denizinin incisidir. Dervişlerin tuzuna karşılık bal ve şeker onlara ulaşmadı.

Şâir, sözü bir hoş inciye benzetmiş ve inci karşılığı olarak dürr, lü’lü, gevher kelimelerini kullanmıştır. Hakîkî’nin sözü, Allah’ın sırlarını, türlü çağrışım, işaret, sembol ve remizler ile anlatmaktadır.

1.3.1.2.1.2. Elmas

Elmas, billûrlaşmış saf karbondan ibâret, çok sert, çok kıymetli parlak bir taştır (Pala, 2011:137). Eski şiirimizde sert çelik, keskin kılıç mânâlarında da kullanılmıştır (Onay, 1996:208). Şâirler, bu taşın zor elde edildiğinden hareketle şiir yazmayı, bu taşı kayaların arasından çıkarmayla eş görmüşlerdir. Şâir, şiirlerini gönül hazinesinden

ortaya çıkan bir elmas olarak nitelendirir. Bu elmasın mânâsı, ancak sırra vâkîf olabilmekle anlaşılır:

“Fehm ide mi her kimse Hakîkî ki bu ‘ışkun
Remz-ile deler râzını elmâs-ı beyânun” (336/9, s.530)

Hakîkî, herkes bu aşkı anlayabilir mi? Beyan elmasının sırlarını remz ile delmek gerekir.

1.3.1.2.2. Şiirin Tatlılığı ile İlgili Benzetme Unsurları

1.3.1.2.2.1. Şeker

Şeker tadında demek olan şeker çeşni ile şâirler, şiirlerinin anlamını ön plana çıkarmışlar ve şiirlerinin mânâ yüzünü şeker çeşni olarak vasıflandırmışlardır.

Hakîkî, şiirinin şekerden daha tatlı olduğunu belirtmektedir. Buna karşın, ahî sözünün hakka ve aslına uymayan bir vasıfta ve tatsız tuzsuz olduğunu ifade etmektedir:

“Nazmında şekerden kılur ahlâ bu Hakîkî
Egrile ahî sözünün gör tuzın iy dost” (83/9, s.168)

Hakîkî, şiirin şekerden çok daha tatlıdır; Ey dost! Derviş sözünün yanlışlığını ve tatsızlığını gör.

1.3.1.2.2.2. Meze

Tat, lezzet, çeşni, zevk anlamlarına gelen meze kelimesi, şiirin tatlılığına işaret etmektedir. Aşk şarabı ile ilişki kuran bu kelime, şiirde kuru ve yalınlıktan uzaklığı ifade eder. Yûsuf Hakîkî, aşk derdine düşmeyen kişilerin söylediği sözlerin tatsız ve tuzsuz olacağını dile getirmektedir:

“Derd-i ‘ışka düşmeyenün her sözi
Özi gibi bî-meze mevzûn degül” (377/14, s.588)

Aşk derdine düşmeyen kişinin her sözü, özü gibi tatsız tuzsuz ve âhenksizdir.

1.3.1.2.3. Şiirin Yakıcılığı / Aydınlığı ile İlgili Benzetme Unsurları

1.3.1.2.3.1. Şem

Tasavvuf terminolojisinde İlâhî nûr anlamına gelen şem, hem aşkın yakıcılığını hem de nûr ve aydınlığı ifade etmektedir (Onay, 1996:398; Pala, 2011:427). Sâlikin gönlünde yanan ateş, onun kemâle ermesinde önemli bir aşamadır. Gönülde yanan ateşin etkisiyle aydınlık ortaya çıkacaktır. Gönüldeki ateş, şâiri şiir yazmaya yönelten en önemli unsurdur:

“Dile gelmezse Hakîkî sözünü şem‘ gibi
Gör şehâdet ider ‘âhî buna ruhsârumuzu” (562/7, s.817)

Hakîkî söz, mum gibi yanarak gönülden açığa çıkmazsa, derviş yüze bakarak gönle bakmadan şehâdet eder.

1.3.1.2.3.2. Rûşen

Aydınlık demek olan (Devellioğlu, 1997:899) rûşen, tasavvufta gönlün bir özelliğini anlatmada kullanılmış ve gönülde yanan ateşin ortaya çıkardığı nûru ifade etmiştir. Câhiller için aydınlık, aşk ile yanan gönüldedir. Gönülden gelen sırların mânâsını anlamak için ârif olmak gerekmektedir:

“ ‘Âkıl ko söz aslın bilür rûşen bu kim câhillere
Bu ma‘nî yüzün göstermez ol delü gibi tagda geze” (516/26, s.755)

O deli gibi dağlarda gezen akli bırak ki o mânâ yüzünü göstermez (hakîkati kavrayamaz); söz ise (hakîkatin) aslını (ayan beyan) bilir, câhillere rûşen budur.

1.3.1.2.4. Şiirin Mûsikîsi ile İlgili Benzetme Unsurları

1.3.1.2.4.1. Servi

Servigillerden, kışın koyu yeşil yapraklarını dökmeyen, daha çok mezarlıklara dikilen uzun ömürlü, güzel kokulu, kozalaklı, ince uzun ağaç olan (Türkçe Sözlük, 2005:1738) servi, Dîvân şiirinde sevgilinin boyu olarak tasavvur edilmektedir. Yûsuf Hakîkî, sözün İlâhî aşkın etkisiyle raks ettiğini dile getirmektedir. Bu sözlerin etkisiyle âşık olarak telâkkî edilen bahçedeki servi ağacının coşkunluk hâli ile raks ettiğini ifade eden şâir, sözün tesirine vurgu yapmaktadır:

“İşitdi meger sözün Hakîkî
Raksândur serv-i bûsîtânun” (337/9, s.531)

Ey Hakîkî! Galiba bostandaki serviler, senin (hakîkî) sözünü işitti ki raks etmeye başladı.

1.3.2. Şâir Anlayışı

Yûsuf Hakîkî'nin şâir anlayışı üç alt kısımda ele alınmıştır. İlk kısımda, kendi şâirliği ile ilgili değerlendirmeleri ortaya konulmuştur. İkinci kısımda Yûsuf Hakîkî'nin şâirlik vasfını benzettiği öğeler irdelenmiş, üçüncü ve son kısımda ise etkilendiği, beğendiğini belirttiği ve ismini andığı şâirlere değinilmiştir.

1.3.2.1. Yûsuf Hakîkî'nin Kendi Şâirliği ile İlgili Değerlendirmeleri

Her şâir gibi Yûsuf Hakîkî'nin de şâir hakkında görüşleri bulunmaktadır. Daha çok sûfi poetikası çerçevesinde değerlendirilebilecek olan bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1.3.2.1.1. Şâirin Hâl ve Vasıfları

1.3.2.1.1.1. Şâirlik yeteneği, Allah'tan gelmektedir.

Dîvân şâirlerine göre şâirlik yeteneği, Allah'tan gelmektedir. Yûsuf Hakîkî de bu görüş ekseninde hareket etmiş ve şâirliğin Allah vergisi bir yetenek olduğunu belirtmiştir.

Yûsuf Hakîkî “der-tevhîd” başlıklı bir şiirinde, Allah'ın varlığını ve birliğini dile getirmiş ve Allah izin vermeden göremeyeceğini ve söz söyleyemeyeceğini belirterek dîvânını mânâlı işaret defterine benzetmiştir. Şâir burada, şâirlik yeteneğini Allah'ın bir lutfu olarak görmüş ve dîvânında Allah'ın gizli sıfatlarına yer verdiğini de açıkça dile getirmiştir:

“Sensüz ne görür gözlerüm senden dinilür sözlerüm

Zımn-ı rumûz-ı defterüm dîvân dahı sensin bana” (15/7, s.75)

Gözlerim sensiz göremez, sözlerim seni söyler; defterim gizli sembollerle doludur, dîvânım seni anlatmaktadır.

1.3.2.1.1.2. Şâirlik yeteneği, hakikat denizindeki incinin ortaya çıkarılmasıyla ölçülür.

Yûsuf Hakîkî, aşağıda yer alan beyitlerde aşk denizinin dalgasının kendisine gizli inciyi verdiğini ve gönülde saklanan bu incinin vasıflarının şâirlik yeteneğini oluşturmada, şâiri konuşurmada önemli bir unsur olduğunu belirtmektedir:

“Sen şu deryâsın u mevcünden gelür
Dilüme bu lü’lü-i meknûn gönül” (370/19, s.574)

Ey gönül! Sen bir denizsin ki dilime gizli incileri, senin dalgaların getirir.

“ ‘İşk mevcinden dile ne söz gele
K’ol Hakîkî lü’lü-i meknûn degül” (377/13, s.588)

Ey Hakîkî! Aşk denizinin dalgalarından dile gelen bir söz var mıdır ki gizli birer mânâ incisi olmasın? (Aşk denizinden dile dökülen, söylenen her söz; içerisinde nice hakikatler bardındıran birer mânâ incisidir.)

Yûsuf Hakîkî, sözlerinin gizli bir inci olduğunu ve bu sözlerin de hakikat denizinden geldiğini –ki şâirin mahlasının Hakîkî olması bu bağlamda da değerlendirilebilir- dile getirmektedir. Bilgisiz kişilerin bir gizli inci mâhiyetinde olan sözlerini anlayamayacağını söyleyen şâir, söz konusu durumdan pek de endişe duymaz:

“Hakîkî dürr-i meknûndur sözün bahr-ı hakâyıktan
Ne ola kıymeti anun eger nâdân nedür bilmez” (195/23, s.335)

Hakîkî, sözün hakikat denizinden elde edilen gizli incidir. Câhil kimseler yanında onun hiç değeri olur mu? Zîrâ o kimseler (o mânâ incisinin) kıymetini bilmez.

1.3.2.1.1.3. İyi bir şâir olmak için aşk derdine düşmek gerekir.

Yûsuf Hakîkî, aşk derdine düşmeyen kişilerin söylediği sözlerin tatsız ve tuzsuz olacağını dile getirmektedir:

“Derd-i ‘ışka düşmeyenün her sözi
Özi gibi bî-meze mevzûn degül” (377/14, s.588)

Aşk derdine düşmeyen kişinin her sözü, özü gibi tatsız tuzsuz ve âhenksizdir.

1.3.2.1.1.4. Şâir, âcizdir.

Yûsuf Hakîkî, bir beytinde Allah aşkını nasıl açıklayacağını bilmediğini ve Allah'ın sırlarını açıklamaya kâbil olmadığını dile getirmektedir. Bu beyit aynı zamanda âcizliğin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır:

“ ‘İşkun nice şerh ide Hakîkî
Râzını degül çü vasfa kâbil” (382/13, s.594)

Hakîkî, aşkını nasıl şerh etsin? Zîrâ onun sırlarını vasfetmek (açıklamak) mümkün değil!

Yûsuf Hakîkî, dîvânında yer alan 395 numaralı “-em söyleyem” redifli şiirinde, Allah'ın sırlarını nasıl anlatabileceğini bilmediğini dile getirmektedir. Bu şiir poetika bağlamında değerlendirildiğinde, gerek redifin söyle- fiili çerçevesinde oluşturulması gerekse de iş, oluş ve hareket bildirmesi bakımından dikkat çekmektedir. Şâir, söz konusu şiirde, âciz kaldığını, yüzünün kirini silerek Allah'tan affını istediğini, Allah yoluna baş koyduğunu, dâr ağacında olsa bile son sözünün Allah olacağını ve ömrü oldukça aşk yolunda- Allah'ın yolunda- yürüyeceğini dile getirmektedir:

“Vasf-ı pâkünü hocam men ne zelîlem söyleyem
‘Âcizem zehrem mi var n’idem ne kılam söyleyem” (395/1, s.611)

Allah'ım senin pâk sıfatlarını ben hakîr nasıl söylesin? Âcizim (senin vasıflarını anlatmaya) cesaretim mi var, ne yapayım nasıl söyleyeyim!

“ ‘Ömrüm oldukça Hakîkî çün kılam baş üstine
‘İşk yolında yügürem gâh yilem söyleyem” (395/7, s.611)

Hakîkî! Ömrüm oldukça aşkı baş üstünde tutayım; bu yolda bazen yürür bazen de rûzgâr gibi olurum, söyleyeyim.

Yûsuf Hakîkî, bir başka beytinde Allah'ın aşkının nasıl vasıflandırılacağını, ne şekilde açıklanacağını sırrının akıl ve canda beyan edildiğini, akıl ve canın sırrına erilmeden tasavvuf yolcusunun bu yolda âciz kalacağını dile getirmektedir:

“Râzın Hakîkî ‘ışkunun ne dilden ide vasf anun
Fehminde vâlih ‘akl u cân şerhında ‘âcizdür beyân” (443/16, s.673)

Hakîkî, aşkın sırrını hangi sözle, nasıl vasfetsin? Onu anlamada akıl ve can şaşkın, beyan etmede ise söz yetersizdir.

1.3.2.1.1.5. Şâir, tasavvuf ile hem-hâl olmalıdır. Kendisine mânen çekidüzen vermelidir.

Yûsuf Hakîkî, bir beytinde şâirin defter ve tomara yazı yazmadan önce, emellerine çeki düzen vermesi gerektiğini dile getirmektedir. Gâyesini iyi bilen bir şâir, mânevî bakımdan kendisini bir düzene sokmalı ve söyleyeceklerini bu hâl üzere dile getirmelidir:

“Bu emel dürcin Hakîkî çün dürüp hat çekmedün

Sen dahi hem defter ü tomara bilmen n’eyleyem” (407/13, s.628)

Hakîkî, sen dahi (arzu ve istek) hokkasını kaldırıp, defter ve tomar gibi olan isteklerini dürüp onlardan vazgeç(e)medin, bilmem ben ne yapayım?

1.3.2.1.1.6. Şâir, nüktedândır.

Yûsuf Hakîkî, kendisini bir nüktedân olarak vasıflandırmış ve aşkın kavga-gürültüsünde kendisinin nasıl bir derman aramakta olduğunu herkesçe bilindiğini dile getirmiştir:

“ ‘İşk şûrında işit nükte meni

Çü bilürsin ki ne dermândayam” (409/13, s.630)

Aşkın şamatasında (gürültüsünde) nükte söyleyen beni işit, zîrâ benim (aşk derdinde) çâresiz olduğumu bilirsin.

1.3.2.1.1.7. Şâir, ağlayıp inleyendir.

Yûsuf Hakîkî, bir beytinde kendisini bülbüle benzetmiş ve gülbahçesini kargalar doldurduğu için ağladığını dile getirmiştir. Redifin “ağla-” fiilinden oluşması ve geniş zaman ekinin fiilin üzerine gelmesi ayrıca dikkat çeken bir durumdur. Yûsuf Hakîkî, ağlayan sûfî bir şâir olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakirlik, gülbahçesi olarak tasavvur edilmiştir:

“Ger zârılıklar eyleyem ta’n mı bülbül gibi men

Gülzâr-ı fakr toldı çü derdâ ki zaglar ağlaram” (415/6, s.636)

Bülbül gibi ağlayıp inlesem bunda şaşılacak ne var? Zîrâ, yokluk gülzârı kargalar ile doldu, bu yüzden ağlarım.

1.3.2.1.1.8. Şâir, değersiz söz söylememelidir.

Yûsuf Hakîkî, kendisine söyleyeceği sözlerin değerinin gevherden yüce olmasını ve yanılıp da değersiz söz söylememesi gerektiğini öğütlemektedir:

“Söz di ki ola kadri gevherden anun a‘lâ

Sehv eyleyüp Hakîkî dime aşag bir söz” (207/9, s.351)

(Öyle bir) söz söylenmeli ki o sözün değeri gevherden yüce olsun; Hakîkî, yanılıp değersiz söz söyleme.

1.3.2.2. Yûsuf Hakîkî’nin Şâirlik Vasfını Benzettiği Öğeler

1.3.2.2.1. Papağan

Dîvân şiirinde daha çok tûtî olarak geçen papağan, konuşması ile ünlü bir kuştur. Şeker ile beslenen papağanın tatlı dilli oluşu buna bağlanır (Pala, 2011:461). Edebiyatımızda ayna ve şeker ile birlikte anılan papağan, şâire benzetilmektedir.

Hakîkî’ye göre, şâir bir papağandır. Papağan yaradılışlı bir şâirin kaleminden ise şeker çeşnili şiirler ortaya çıkmaktadır:

“Gel iy tûtî şehd-i nûr-ı şühûd

Ki sensüz yaraşmaz şeker-hâne hiç” (100/64, s.191)

Gel ey nûrlu mânâ âleminin tatlı dilli papağanı! Zîrâ şekerhâne sensiz olmaz.

Hakîkî, mânâ âleminden gelen kerâmetin Allah’ın bir lufu olduğunu bilmesine rağmen, tecâhûl-i ârif sanatı yaparak bilmezden gelmekte ve şâiri mânâ âleminin papağanına benzetmektedir:

“İy tûtî-yi şehd-i şühûd Hak’dan kerâmet mi ‘aceb

Bu söz i bülbül-nevâ” (13/16, s.73)

Ey mânâ âleminin tatlı dilli papağanı! Ey inleyen bülbül! Bu, Hakk’ın kerâmeti midir?

Yûsuf Hakîkî, şâirleri ağaç dalında öten bir papağana, âşıkları ise Hz. İsa’ya benzetmiştir. Mutasavvıflara göre sâlikler, âşık olarak telâkkî edilmekte, şâirler ise tıpkı bir papağan gibi şiir söylemektedirler. Aşağıdaki beyitte âşıklar, şiirin uhrevî yönünün mümessili olarak gösterilirken, şâirler dünyevî arzuları dile getiren, sürekli tekrara düşen bir papağan olarak tasavvur edilmektedir:

“Dutma bir şâ‘irleri ‘âşıklar-ıla menzili
‘Îsî’nün oldu semâ vü tûtînündür şâh-sâr” (147/78, s.274)

Âşıklar ile şâirleri bir tutma. Zîrâ semâ, Hz. Îsâ’nın; ağaç dalı (ise) papağanındır.

1.3.2.2.2. Bülbul

Bülbul, şakıyılarıyla ağlayıp inleyen, durmadan sevgilisinin güzelliklerini anlatan ve ona aşk sözleri arz eden bir âşığın timsâlidir. Bazen âşığın kendisi, bazen canı, bazen de gönlü bülbul olur. Bülbul, güle âşık kabul edilir. Bu durumuyla âşığa çok benzer. Üstelik güzel sesi de âşığın güzel sözleri, şiirleridir (Onay, 1996:147; Pala, 2011:77). Şâir bir beytinde, tasavvuf terminolojisinde yaygın olan “ibnü’l-vakt” kavramına göndermede bulunmaktadır. Yâni, sâlik dün ve geleceği düşünmemeli, içinde bulunduğu anı yaşamalıdır:

“Bugün bir derd-ile söz it hele i bülbul-i şeydâ
Ki geçmiş ‘ömre el irmez gelecek hem degül peydâ” (7/11, s.62)

Ey çulğun bülbul! Bugün dert ile söz et; geçmiş geçmişte kalmış gelecek de ortaya çıkmamıştır.

Yûsuf Hakîkî, gönül âlemindeki aşkın bıraktığı şiddetli tesirin yansımalarını tıpkı gül bahçesindeki bir bülbul edâsıyla dile getirmektedir:

“Ki toldı gulgule gülzâr-ı bâtna yine ‘ışk
Çü kıldı bülbul-i cânı Hakîkî hoş-gûyâ” (39/19, s.110)

Aşk, yine can (bâtn) bahçesini velveleye verdiği için Hakîkî, can bülbulünü tatlı dilli eyledi (güzel şiirler söylemeye başladı).

Yûsuf Hakîkî, sözlerinin aşkın etkisiyle ne denli yakıcı olduğunu belirtmekte ve kendisini bir bülbulle benzetmektedir:

“Vur gûş Hakîkî sözine gör ki ne yanar
Nâlân yine ol bülbul-i gülzâr-ı meşâyih” (120/39, s.219)

Hakîkî’nin sözüne kulak ver ki yine o meşâyih bahçesinin bülbulünün nasıl inleyip yandığını göresin.

1.3.2.2.3. Lâle

İran mitolojisine göre yıldırım, yaprağın üstündeki çiğ tanesine düşmüş, yaprak ve çiğ tanesi alev alarak donmuş, lâle de böylece ortaya çıkmıştır. Lâlenin ortasındaki karanlık da yıldırım yanığıdır, Genellikle bahçe çitlerinin kenârında bitmesi, onu miskin sıfatıyla anmaya neden olur (Pala, 2011:284).

Yûsuf Hakîkî, renk yönünden kendisini bir lâleye benzetmiştir. Şâir, tıpkı bir lâle gibi gönlü yanık ve kanlar içindedir. Aşk derdiyle inleyen şâir, kendisini bir çalgıya benzetmiş ve çalgının ortaya çıkardığı seslerle aşkın feryâdını, hâllerini ifade etmiştir:

“Gark-ı hûn eyle Hakîkî lâle-veş
Derd-ile gönül inile çün rebâb” (49/17, s.125)

Ey Hakîkî! Lâle gibi kana bulan; gönlün, rebâb (çalgı) gibi dert ile inlesin.

1.3.2.2.4. Gavvâs

Kelime anlamı olarak dalgıç demek olan bu kavram, dîvân edebiyatında âşğın gönlünün timsâlidir. Şiir ustaları, kendilerini mânâ incileri çıkaran birer dalgıca benzetirler (Pala, 2011:163).

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın lutuf denizine bir dalgıç gibi dalmayı sâlike nasihat etmektedir. Denize dalan sâlik, Allah’ın sırlarını görmek için çaba harcayacaktır. Deniz, Allah’ın tecellî ettiği yerdir. Allah’ın sırlarını görmek için belirli zorlukları atlatmak gerekmektedir. Denize dalan kişiyi tasvir eden aşağıdaki beyit, hakikat denizinin zorluklar ile dolu olduğunu belirtmektedir. Zorlukları aşmak için İlâhî aşk şarâbından içmek ve aşk derdiyle hem-hâl olmak gerekmektedir. Sâlik ancak bu şekilde hakikat denizindeki mânâ dolu incileri toplayabilir:

“Gavvâsı-vâr tal bu hakâyık denizine
Dür-i ma’ârif al ele başun ayag-ısa” (538/9, s.782)

Bu hakikat denizine dalgıç gibi dal; başın İlâhî aşk kadehiyle sarhoşsa mârifet incilerini ele al.

Şâir, tasavvuf öğretilerinin sırlı hazinesini bilmeden tasavvuf gibi uçsuz bucaksız bir denizde yol almanın güçlüğünden söz etmektedir. Tasavvuf, uçsuz bucaksız bir ummandır. Bu ummana dalabilmek için gerekli olan manevî değerlere sahip olunmalıdır:

“Ger öğrendün-ise cevher-şinâsı

Sen ol gavvâs-ı bahr-ı bî-kerândan” (457/34, s.688)

Eğer sen cevherin ne olduğunu öğrenciyisen, o uçsuz buçaksız denizde dalgıç ol.

1.3.3. Etkilendiği, Beğendiğini Belirttiği, İsmi Andığı Şâirler

1.3.3.1. Şeyh Ekber (İbnü'l-Arabî ö. H.638/M.1240-1241)

Tasavvuf tarihinde büyük etkileri bulunan İbnü'l-Arabî⁴⁶, Endülüs'ün güneydoğusunda bulunan Tüdmîr bölgesinin başkenti olan Mürsiye'de doğmuştur. Eserlerinde ailesi, yakınları, hocaları ve şeyhleri, yaşadığı yerler ve tanıdığı zâtlar hakkında bilgiler vermiştir. Kendisi ile ilgili edinilen birçok malûmât, bu bilgilere dayanmaktadır (Kılıç, 1999:520).

Yûsuf Hakîkî'ye göre İbnü'l-Arabî, Allah'ın sır denizinin dalgıcısıdır:

“Hem zi-Şeyh-i Ekberest u fahr ü kibâr

Û'st gavvâs-ı bahr-ı sırr-ı Hüdâ” (20/14, s.83)

O, Hakk'ın sırlar denizinin dalgıcı, övünç vesilesi, şerefli, Şeyh Ekber (en büyük şeyh) dir.

1.3.3.2. Ferîdüddîn Attâr (ö. H.618/M.1221-1222)

Horasan Selçuklularının son döneminde, H.537-540/M.1142-1145 yılları arasında Nîşâbur'da dünyaya geldiği bilinmektedir. Eczacılık ve tıp ile meşgul olduğu için “Attâr” lakâbını aldı ve bu lâkapla meşhur oldu. Eserlerinden, bir taraftan attârlıkla uğraştığı, diğer taraftan da ilim tahsil edip tasavvufî bilgiler edindiği anlaşılmaktadır (Şahinoğlu, 1991:95). Attâr, gerçek tevhidden ibâret olan fenâfillâh makamına önem vermektedir. Ona göre insanın vücûdu, Hakk'ın aynasıdır. Varlık, seyr ü sülûkunun sonunda Allah'a ulaşmakta ve O'nda yok olmaktadır.

Yûsuf Hakîkî, Ferîdüddîn Attâr'ın tasavvuf bağlamında önem arz eden Mantıku't-Tayr⁴⁷ adlı eserinde çeşitli sembollerle Allah'ın senâsını gizlediğini belirtmektedir. Şâir,

⁴⁶ İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini takdir edenler onun tasavvufta otorite oluşunu kendisine “Şeyhü'l-Ekber”, dinî ilimlerde müceddid oluşunu da “Muhyiddin” lâkaplarını vererek ifade etmek istemişlerdir (Kılıç, 1999:520).

⁴⁷ Ferîdüddîn Attâr'ın kaleme almış olduğu Mantıku't-Tayr adlı esere, ilgili dîvânda bir yerde Hz. Süleymân'ın “kuşdilini bilme” özelliğinden hareketle telmihte bulunulduğu görülmektedir:

Attâr'ın varmış olduğu fenâfillâh makamına ulaşmayı arzulamakta ve bu konuda Allah'a yalvarmaktadır:

“Vir celâlün hakkı Hakîkî'ye

Ol senâyı ki gizlemiş 'Attâr” (139/56, s.228)

Ey Allah'im! Celâl sıfatının hakkı için Hakîkî'ye Attâr'ın gizlediği remizlerin övgüsünü nasip et.

Şâir, yine Ferîdüddîn Attâr'a göndermede bulunarak Allah'tan talep ettiği gizli övgüye ulaştığını belirtmekte ve artık tasavvuf yolunda sözden hâle geçmenin önemine işaret etmektedir. Ancak, hâle geçildiğinde Hakk'ın sırlarına mazhar olunur:

“Attâr gibi senâyî-i Hakîkî sen

Buldunsa canda kalma bu güftâra gidelüm” (402/35, s.622)

Hakîki! Attâr gibi canda övgüye nâil olmuşsan, artık sözde kalma hâl makâmına geç.

Şâir, artık aşk makamında en üst mertebeye ulaşmış, bu mertebede tıpkı Attâr gibi İlâhî aşkın etkisiyle kendinden geçmiştir:

“Bu senâyî göricek Mevlâ meni

Bilesin 'Attâr-ı 'ışkam yanayım” (425/53, s.650)

Mevlâ, benim (O'na) övgümü görünce; bilesin ki Attâr gibi aşk ile yanmaktayım.

1.3.3.3. Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî (ö. H.672/M.1273-1274)

Mevlevîyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, âlim ve şâir olan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, H.604/M.1207-1208 tarihinde Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Mevlânâ âlim, sûfî ve şâirlik yeteneğine sahip olan bir zâttır. Çocukluğunda babasının yanında başladığı öğrenimini, gittiği Halep ve Şam'da sürdürmüştür (Öngören, 2004: 441).

Mevlânâ'nın düşüncesinde varlıkta birlik, yâni vahdet-i vücûd esastır. Mevlânâ'ya göre kul benliğinden vazgeçmelidir. Benliğinden kurtulup mutlak varlık olan Allah'a kavuşan kimsenin iradesi fenâfillâh makamına ulaşmıştır.

“Mantku't-Tayr'ı Süleymân'dur bilen
Gülşen-i Râz'a lâyıkdur gurâb” (49/10, s.124)

Yûsuf Hakîkî, Mevlânâ'nın gerçek aşkı ifade ederken Attâr'ın Mantıku't-Tayr adlı eserinden ilham aldığını belirtmektedir. Mesnevî'deki çeşitli remizlerle örülü hikâyeler, Attâr'ın eseri gibi sırlarla doludur:

“Niçe kala ihtifâda zeyn-i her-lutf-i hafî

Çünkü Mevlânâ Hakîkî ‘ışkıdur ‘Attârumuz” (188/6, s.327)

Ey Hakîkî! Gizli lütfun her süsü nasıl (daha ne kadar) gizli kalsın? Çünkü aşkımız Mevlânâ, Attâr(ımızın) aşkıdır.

1.3.3.4. Yûnus Emre (ö. H.720?/M.1320-1321?)

13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14. yüzyılın başlarında yaşamış olan ve Anadolu'daki tasavvuf erenlerinden biri olan Yûnus Emre'nin doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Yûnus Emre'nin ilmi, ilâhî aşk ve ahlâk, yaratılış sırrı ve mutlak hakîkatten ibarettir (Tatçı, 1990). O, aynı zamanda bir ruhî yolculuk sahibidir (Evat, 2008:348).

Yûnus Emre'nin mürşidi, şiirlerinde saygıyla andığı Tapduk Emre'dir. Ona otuz yıl sadakat ile hizmet etmiştir. Yesevî takipçilerinin büyük tesiri ile şiirler söyleyen Yûnus Emre vadisinde, Anadolu'da büyük şöhret kazanan mutasavvıflardan bazıları şiirler yazmıştır.⁴⁸ Emir Sultan ve Hacı Bayram-ı Velî bunlardandır. Hacı Bayram-ı Velî, kurduğu Melâmiyye-i Bayrâmiyye tarikatı sayesinde müridleri arasında birçok mutasavvıf şâir yetişmiştir. Bu durum, Yûnus Emre'nin bu dönemdeki tesirini gösterir niteliktedir (Kafesoğlu, 1977; Tatçı, 1990; Tatçı, 2013:600-606).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın yolunda olan sâlike seslenmekte ve bu yolda Yûnus ve Tapduk Emre gibi Hakk yolcusu olmayı öğütlemektedir:

“İy fakîr Allah-ısa ger tapdugun

Yolı birdür Yûnus u Tapdug'un” (329/1, s.519)

Ey sâlik! Eğer tapdığın Allah ise Yûnus ile Tapduk Emre'nin yolu (ile) aynı yoldur.

1.4. Bağlı Bulunduğu Tarikat ve Çevresi

⁴⁸ Şiirlerinde Yûnus Emre'ye telmihte bulunan Yûsuf Hakîkî'nin, dîvânında yer alan 207 numaralı manzumenin Yûnus Emre'nin “bir söz” redifli gazeline nazire olduğu düşünülmektedir. Bu gazel, “Yûsuf Hakîkî'nin Şiir Anlayışı” kısmında poetik bağlamda sözün değerine işaret ettiği için ilgili yerde zemin şiir ile birlikte verilmiştir.

Yûsuf Hakîkî, bağlı bulunduğu tarikat silsilesi hakkında, dîvânında geçen “Zikr-i İsnâd-ı Hırka” başlıklı Farsça manzumesinde⁴⁹ bilgi vermektedir. O, Hz. Muhammed’in sünnetine bağlıdır:

“Zikr-i isnâd-ı ziyî-i hırka-ı mâ

Ez-resûl-i emîn habîb-i Hüzâ” (20/1, s.82)

Bizim hirkamızın ve dış görünüşümüzün kaynağı Allah’ın habîbi, Hz. Resûl’ün zikridir.

Yûsuf Hakîkî, ilgili manzumede Bezm-i Elest’te Allah’ın tecellîsi ile dolu olan kadehten içtiğini belirtir. Şâir, Elest bezmi sarhoşu olduğunu ifade eder. Hz. Muhammed’in Mirâc hadisesinde Allah’a yaklaşması olayına da telmihte bulunur (20/2-3, s.82). O, ayrıca Hz. Muhammed’in Mirâc’a yükselmesi olayının Allah’ın âyetlerinden biri olduğunu belirtir (20/4-5, s.82). Şâir, ilgili şiirde ayrıca Hz. Alî’nin savaş meydanlarının aslanı olduğunu belirterek ona övgüde bulunur. Onun merhâmetli olduğunu, kâfirlere karşı ise sert bir şekilde davrandığını, din yolunda mücadele ettiğini belirtir (20/6-8⁵⁰, s.82).

Yûsuf Hakîkî, Hz. Muhammed’e ve tüm halîfelere Allah’ın rahmetinin feyzinin nûrunun ulaşmasını ister. O, Hasan Basrî ve Habîb-i Acemî’yi zikrederek gönüllerdeki mârifet ışığının bu zâtlardan yansıdığını belirtir. O, ayrıca Dâvûd-ı Tâi, Seriyî-i Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî, Şiblî Muhammed-i Zeccâc, Ebu Bekr Ahmed ve Ziyâ’yı mutluluk denizinin ve Hz. Muhammed’in yolunda gidenlerin kaynağı olarak görür. Yûsuf Hakîkî, Kutbuddîn Ebherî, Rükneddin Mehmed ve Evhad’ın tarikatın öncüsü ve yol göstericisi olduğunu belirtir ve Şeyh Ekber’in büyük, yüce ve Allah’ın sır denizinin dalgıcı olduğunu ifade eder. Yûsuf Hakîkî ayrıca dinin yüceliğine ulaşmış, güneşe benzeyen ve fâziletli olan şâhların rehberinin Şemsüddin olduğunu belirtir (20/9-15, s.83).

Yûsuf Hakîkî’ye göre Şeyh Hâmid-i Velî, âlemin kutbudur ve onun takvâda eşi ve benzeri yoktur:

⁴⁹ İlgili manzumenin yazma nüshaları ve günümüz Türkçesine aktarımı “Ek” kısmında verilmiştir.

⁵⁰ İlgili manzumenin 7. ve 8. beyitlerinde Fetih Sûresi’nin 29. âyetinden iktibas yapıldığı görülmektedir. “Muhammed, Allah’ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler. Onların, rükû ve secde halinde, Allah’tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün. Onların secde eseri olan alametleri yüzlerindedir. İşte bu, onların Tevrat’ta ve İncil’de anlatılan durumlarıdır: Onlar filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş, ziraatçıların hoşuna giden bir ekin gibidirler. Allah kendileri sebebiyle inkârcıları öfkelenmek için onları böyle sağlam ve dirençli kılar. Allah, içlerinden iman edip salih amel işleyenlere bir bağışlama ve büyük bir mükafat vaad etmiştir” (Fetih 48/29).

“Kutb-ı ‘âlem zi-Şeyh-i Hâmid bûd
Ki nazîrî ne-daşt der-takvâ” (20/16, s.83)

Âlemin kutbu, Şeyh-i Hâmid oldu; takvâda onun benzeri yoktur.

Yûsuf Hakîkî, din ve izzet hırkasını Hacı Bayram-ı Velî'nin elinden giydiğini ve mürşidinin Hacı Bayram-ı Velî olduğunu ifade eder:

“Hem zi-sultân-ı Hâcî Pâşâ bûd
Hırka-ı ayn-ı ‘izz-i dîn Yûsuf-râ” (20/17, s.83)

Bu, sultan Hacı Paşa'dan Yûsuf'a din ve izzet hırkasıydı.

Söz konusu manzumeye göre Yûsuf Hakîkî'nin bağlı bulunduğu tarikat silsilesi Tablo 2'deki gibidir:

Tablo 2: Yûsuf Hakîkî'nin Tarikat Silsilesi

Hz. Muhammed (SAV)
Hz. Ali
Hasan-ı Basrî ⁵¹
Habîb-i A‘cemî
Dâvûd-ı Tâî
Serî es-Sakatî ⁵²
Cüneyd-i Bağdâdî
Şibli Mehmed-i Zeccâc
Ebu Bekr Ahmed
Şeyh Ziyâ

⁵¹ Hz. Hasan-ı Basrî, tarikat silsilelerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bir silsileye göre kendisi Huzeyfe b. Yemân vasıtasıyla Hz. Muhammet'ten feyz almıştır. İkinci silsile Hz. Ali, Hz. Hasan-ı Basrî, Hz. Habîb el-Acemî, Hz. Dâvûd et-Tâî şeklindedir. Yûsuf Hakîkî'nin silsilesi hakkında, yazdığı manzumeden hareketle, bu silsileden geldiğini söyleyebilmekteyiz (Uludağ, 1997:291).

⁵² Hz. Serî es-Sakatî, “seyyidü't-tâife” şeklinde anılan Bağdat tasavvuf ekolünün kurucusu Hz. Cüneyd-i Bağdadî'yi yetiştirerek kendinden sonraki sûfiler üzerinde etkili olmuştur (Uludağ, 2009:564).

Kutbuddîn Ebherî
Rûkneddin Mehmed
Şeyh Evhad
Şeyh-i Ekber
Şeyh Şemsüddin
Şeyh Hâmid-i Velî
Hacı Bayram-ı Velî
Yûsuf Hakîkî

Yûsuf Hakîkî, babası Şeyh Hâmid-i Velî'nin halîfesi olmak istediği vakit, Şeyh Hâmid-i Velî bu isteği geri çevirmiş⁵³ ve halîfeliği Hacı Bayram-ı Velî'ye bırakmıştır. Bir müddet sonra, Şeyh Hâmid-i Velî'nin nasîhati üzerine Yûsuf Hakîkî, Hacı Bayram-ı Velî hazretlerinin müridi olmuştur (Mehmet Ali Aynî, 1343:67). Kendisi de “Zikr-i İsnâd-ı Hırka” başlıklı manzumesinde Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olduğunu açıkça dile getirmektedir (20/17, s.83).

Hacı Bayram-ı Velî, Şeyh Hâmid-i Velî'nin Aksaray'da vefatı üzerine, şeyhine son görevini yaptıktan sonra müridleri İnce Bedrettin, Kemâl Ümmî ve Yûsuf Hakîkî Baba'yı yanına alarak Ankara'ya dönmüş ve burada Bayrâmiyye tarikatının temellerini atmıştır (Mecdî Mehmet Efendi, 1989:I/95). Yûsuf Hakîkî de dâhil olmak üzere, bütün müridler mânevî emanetin Hacı Bayram-ı Velî'ye verildiğine şahit olmuşlar ve her dâim kendisine büyük hürmet göstermişlerdir (Çavuşoğlu, 2009:9).

⁵³ “Somuncu Baba, irşâd vazifesini bu makama lâıyk olan oğlu Yûsuf Hakîkî'ye değil de manevî bir tembih üzerine Hacı Bayram-ı Velî'ye devrettiğinde Yûsuf Hakîkî biraz kırılır. Anlatılan menkıbeye göre, bu meseleyi kendisine dert eder. Böyle bir vaziyette kuyudan su çekerken babası onu çağırır ve şöyle der: “Bak evlâdım, Hz. Peygamberin yolu açıktır. Orada hakîkati bütün çıplaklığıyla göreceksin. Her meselede işi ehline bırakmak, dinimizin emridir. Hakîkata en ziyâde âşinâ ve talebe yetiştirmeye en müsâit Hacı Bayram'ı görüyorum. Babalık şefkâti, hakîkati görmeme mânî olamaz.” Bunun üzerine Yûsuf Hakîkî'nin şu karşılığı verdiği anlatılmaktadır: “Babacığım, padişahlar koskoca dünya saltanatını oğullarına bırakıyorlar.” Şeyh Hâmid-i Velî, bu cevap üzerine sarsılır ve bunun şeriatın emrettiği bir yol olmadığını anlatır. Uzun bir nasihatten sonra Yûsuf Hakîkî, babasına hak verir; Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olur ve tarikatını onun yanında ikmâl eder” (Akgündüz, 1995:158).

Hacı Bayram-ı Velî H.833/M.1429-1430 yılında Ankara’da vefat ettikten sonra Aksaray’a gelen Yûsuf Hakîkî, Bayrâmîyye tarikatının Aksaray’daki öncüsü olmuştur. Dîvânı’nda Hacı Bayram-ı Velî’yi Hacı Paşa olarak adlandıran Yûsuf Hakîkî, şeyhine iki Farsça bir de Türkçe medhiye yazmıştır.⁵⁴

Bayrâmîlik, Anadolu’da kurulan ilk Türk tarikatıdır. Hacı Bayram-ı Velî’nin ölümü üzerine bu tarikat, Şemsîye ve Melâmîye olmak üzere iki temel koldan devam etmiştir. Hacı Bayram-ı Velî, Bayrâmî tarikatını; Kur’ân-ı Kerîm ve sünnete bağlılık, yerlilik ve devlete bağlılık temel ilkeleri ışığında bir sisteme oturtmuştur (Altınok, 2012:105).

Tarikat ehlinin dilinde pîr ismiyle anılan Hacı Bayram-ı Velî’nin kurduğu Bayrâmîyye tarikatı, esâs bakımından Halvetiyye Tarikatı’nda olduğu gibi “esmâ”yı, sülûkun şartı kabul etmiştir. Cehrî zikri benimseyen bu tarikatın muayyen gecelerde okunan evrâdı bulunmaktadır. Bu tarikatte “zîkr-i hafî” de mevcûttur ve bu zikir, gözler yumulup nefes tutularak “Lâ ilâhe illallâh”ın mânâsı tefekkür edilerek yapılır.⁵⁵ Allah’tan başka her şeyi gönülden çıkarmak ve Hakk’ı kalpte isbât etmek düşüncesiyle yapılan bu zikre “gönle varmak” ismi de verilmiştir (Cebecioğlu, 1994:234-235; Altınok, 2012:109-110).

Bayrâmîyye tarikatının tâcları, altı terekli beyaz keçeden oluşmaktadır. Tâcın tepesinde, beyaz keçeden oluşan ve birbiri içine geçmiş üç daire bulunmaktadır. “Gül” ismi verilen bu dâireler, tevhîdin üç derecesi olan “tevhid-i ef’âl, tevhid-i sıfat ve tevhid-i zât”a işaretler (Altınok, 2012:110-111).⁵⁶

Melâmîlik, IX. yüzyılda Türkistân, Nişâbur, Maverâünnehir ve çevresinde gelişen bir tasavvufî düşünüşdür. Bu düşünce eğilimi Kübrevîlik, Mevlevîlik ve Bayrâmîlik gibi büyük tarikatların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Melâmîlik, Hamdûn Kassârî ve bir Türkmen şeyhi olan Muhammed Maşukî Tûsî tarafından kurulmuştur. Anadolu sahasına ise Bayrâmîlik tarikatı vasıtasıyla girmiştir. XVI. yüzyıldaki Melâmî halîfesi

⁵⁴ Dîvânda yer alan 21 ve 22 numaralı manzumeler Farsça, 23 numaralı manzume ise Türkçe medhiye nazım türünde Hacı Bayram-ı Velî için yazılmıştır.

⁵⁵ Nitekim Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı’nda, “Lâ ilâhe illallâh” ve “eydelüm lâ ilâhe illallâh” redifli iki manzume bulunmaktadır.

⁵⁶ Yûsuf Hakîkî Baba’nın, Gül Baba olarak bilinmesi de söz konusu duruma işaret eden önemli bir bulgu mâhiyetindedir. Nitekim, tarikat taçlarının tam üstüne (kubbesine) dikilen ve bir çuha üstüne işlenen şekillere de “Gül” adı verilmektedir (Gölpınarlı, 2015:132).

Şeyh Hamza Balı'nın katledilmesinden sonra Hamzaviyye adı altında faaliyet göstermiştir (Altınok, 2012:149-151; Bolat, 2011:13-30; Pala, 2011:302).

Yûsuf Hakîkî'nin Melâmî meşrep bir edaya sahip olduğu, dîvânında yer alan aşağıdaki beyitlerden⁵⁷ anlaşılmaktadır:

“Melâmet hil‘atin geydüm yürürem lâubâli-vâr

Başumda serzenişden hem urınmışam külâhum var” (176/4, s.315)

Melâmet hırkasını giydim, Hakk'ın sıfat ve fiilini (müdrük olarak) teklifsizce yürürüm; başımda sitemden giydiğim külâhum var.

“Bize hil‘at olur melâmet bil

Nefs-i şûma bununla kâr iderüz” (197/26, s.341)

Melâmet, bizim elbisemizdir; uğursuz neşsimizi bununla terbiye ederiz.

“Hil‘atümüzdür melâmet biz ki ‘ışk esrükleri

Olmuşuz çünkü şerâb-ı ‘ışk içildi yine” (527/5, s.768)

Yeniden aşk şarabı içildiği için biz aşk delileri olmuşuz, bizim elbisemiz melâmettir.

Melâmîlik yolunu tercih eden sâlikler, halkın nazarında olumsuz görülen davranışlara teşebbüs ederler. Bu şekilde halkın gözünde kınanmak isterler. İlâhî aşk şarabı içen Melâmîler, görünüşte ikiyüzlü, rüsvâ gibi kötü sıfatlarla nitelendirilirler (Ekici, 2018:190).

“Zerkumuza bakma mey-perestüz

Rüsvâ vü melâmetî vü bed-nâm” (430/4, s.655)

Biz, aşk şarabına köleyiz; ikiyüzlülüğümüze bakma, (biz) rüsvâ, melâmî ve kötü biliniriz.

1.5. Tasavvuf Anlayışı

Tasavvufun asıl amacı, İslâmî esaslara uygun bir hayat yaşamaktır. Tarikatlar ortaya çıkmadan önce tasavvuf, Kur‘ân-ı Kerîm’in esasları ve peygamberimiz Hz. Muhammed’in sünneti ile hareket etmiş; ancak beşinci asırdan itibaren, ekolleşmesine bağlı olarak terminolojisi de gelişmeye başlamıştır. Daha sonraki süreçte en üst

⁵⁷ Dîvânda yer alan toplamda 36 beyitte Melâmîlik kavramının doğrudan geçtiği görülmektedir. İlgili beyitler tahlil kısmında işlenmiştir.

seviyeye çıkan bu gelişim evresi, birçok tasavvufî imgenin ortaya çıkmasına da vesîle olmuştur (Eraydın, 2016).

Yûsuf Hakîkî, eserlerinde tasavvuf anlayışına dâir ibâreleri ortaya koymuştur. Onun “Tasavvuf Risâlesi”⁵⁸ adlı eseri, tasavvuf anlayışını net bir şekilde ortaya koyan önemli bir eserdir. Bununla birlikte, diğer eserlerinde de tasavvuf anlayışını ortaya koyan bilgiler bulunmaktadır.

Yûsuf Hakîkî, din yolunda cihat etmek gerektiğini ve asıl cihadın nefisle yapılan olduğunu belirtir:

“Cihâd it dinde ki râh-ı tasavvuf
Hevâ-yı nefse kılmakdur tehallûf” (294/1, s.467)

Dinde cihat üzre ol; çünkü tasavvuf yolu nefsin hevâsına uymamayı ister.

Şâir, işlediği her günah için sûfilîği bir sığınak olarak görmektedir. Yaratılmışların bu durumu bilmediklerini ifade eden şâir tasavvufun, Hıristiyanlıktaki üçleme olmadığını belirtmektedir. Tasavvuf, insanın özünde var olan bir yol; Allah’ın yoludur. Teşekkül aşamasında, İslâm tasavvufunu Hıristiyanlıktaki teslîs düşüncesine benzeten bazı şeriat ehli olduğundan sûfiler/mutasavvıf şâirler, İslâm tasavvufundaki tecellî düşüncesi ile Hıristiyanlıktaki teslîsi birbirine karıştırmamak gerektiğini belirtmişlerdir. Hakîkî de bu duruma değinmektedir:

“Ne bilsün halâyık ki her ‘aybuma
Bu sûfilîği men penâh itmişem” (422/3, s.643)

İnsânlar ne bilsin, ben sûfilîği her aybımın koruyucusu olarak seçtim.

“Tasavvuf tesellüs degüldür ki men
Bu tezvîri özüme râh itmişem” (422/4, s.643)

Tasavvuf, tesellüs değildir ki bu dedikoduyu kendime yol edinmiş olayım, ben tasavvufun hakîkatini bildirmeyi kendime yol edindim.

⁵⁸ Çavuşoğlu, A. (2004). *Yûsuf Hakîkî'nin Tasavvuf Risâlesi ve Metâliü'l-Îmân (İnceleme-Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Sûfi, safâ meydanına yol bulamamıştır. Zevk ve safâ sûfiye göre değildir. Tasavvufun sırrına eremeyen sûfi, onun yünden gayrı bir şey olduğunun idrâkına ulaşamamıştır:

“Bulmadun sûfi safânun çün bu meydânına yol

Bilmedün sırr-ı tasavvuf ki nedür sen gayr-ı sûf” (293/3, s.466)

Ey sûfi! Sen, safânın meydanına yol bulamadın; giydiğin suf (aba) dışında tasavvufun sırrına, idrâkına ulaşamadın.

Hakîkî'nin eserlerinde, Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerden yapmış olduğu iktibâslar, onun asıl kaynağının Kur'ân-ı Kerîm ve hadîsler olduğunu göstermektedir:

“Âyât u ahbâr u hadîs çok işidüp bir gün seni

Yüz berkidürsin Hak sözi sen kulaguna koymadun” (357/4, s.551)

Sen âyetleri, haberleri, hadîsleri işittiğin hâlde, yüz çevirdin ve Hak sözünü bir gün dahi dinlemedin.

Yûsuf Hakîkî, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet çizgisinde olduğunu, Allah'a ve Hz. Muhammed'in nübüvvetine bağlılığını Tasavvuf Risâlesi adlı eserinde ifade eder:

“Hak Teâlâ cihâtdan münezzehdür nite ki namâz makbul olmaz illâ kible teveccüh-ile Allâh'a teveccüh hâsıl olmaz illa Resûl'e ittibâ'ıla ve ana teslim-ile ve Resûl'ün nübüvvetine rabt-ı kalb-ile ki, Hazreti Resûl vâsıtadur. Beynehu ve beyne'llâhi enbiyâdan gayri degüldür. Egerçi küllisi enbiyâ'ullâhdur. Hak üzeredür. Velîkin kula Allâh'dan feyz hâsıl olmaz illâ Muhammed'ün Resûlu'llâh irtibât-ı kalb-ile. Bes teveccüh-i beden-ile cihet-i vâhide, teveccüh-i rûh-ile cihet-i vâhide insana isti'dâd, istifâza hâsıl oldu vahdâniyetdendir. Pes bilmek gerek ki mürîdin şeyhinden istimdâdı, Hz. Resûl'den istimdâd olur. Zîrâ şeyhinin istimdâdı şeyhinden yâ Resûl'e, Hz. Resûl'den ta Hazrete muttasıl olmuşdur dir. Şeyh Zeyne'ddin-i Hâfî risâlesinde dahi demişdür ki, Hak Teâlâ'nun feyzi munkati' olup mürîd terakkîden kalmak ekser degüldür illâ bu cihetden, ya'nî 'adem-i rabt-ı kalbdendü. Bes sâlik dâyim teveccühde gerek kişi ki halka ikbâl ide Hak'dan i'tirâz itmiş olur” (Çavuşoğlu, 2004:145).

Yûsuf Hakîkî, gerçek şeyhlerin Kur'ân-ı Kerîm üzere hareket ettiğini, bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm'in onlar için yüce bir menâkıbnâme niteliğinde olduğunu belirtmektedir:

“Çü Kur’ân ipine yapışdı anunçün

Olupdur şüyûha bu ‘âlî menâkıb” (44/23, s.118)

Kur’ân üzere oldukları için şeyhlere Kur’ân, yüce bir menâkıb oldu.

Yûsuf Hakîkî, seyr ü sülûk ile ilgili şu şekilde bilgi vermektedir:

“Suâl: Ma’iyyet-i Hak Teâlâyıla nice olur seyrde? Cevâb: Ma’iyyet ol ma’nî degüldür ki, ittihâdiyye isneyniyyet ola. Lîkin ma’nî şöyledür ki, bir kimse bir katre vücûd-ı deryâya atsa, katre vücûd-ı deryâda müstağrak ve müstehlek olur. Lîkin ittihâd olmaz. Zîrâ deryâ deryâdur, katre katredür. Muğâyeret ortada zâhir. Pes eger deryâ cünbiş idüp temevvüç tuta ihtiyâr bahrun olur katrenün degül” (Çavuşoğlu, 2004:122).

Yûsuf Hakîkî, seyr ü sülûkla kalbi aydınlatmak gerektiğini, ancak bu şekilde kalpteki kederin durgun bir su gibi olacağına işâret etmektedir:

“Kıl seyr-i sülûk eyle rûşen

Kalb-i keder ola mâ’-ı râkid” (124/33, s.227)

Seyr ü sülûkla (kalbi) aydınlat; bu şekilde kalpteki kederin durgun bir suya dönüşsün.

Yûsuf Hakîkî, Bezm-i Elest’ten beri sekr hâlinde bulunduğunu belirtir. Sekr hâli içinde bulunan sâlikte, beşerî sıfatlardan iz ve belirti kalmamıştır:

“Garka-ı sekridük evvelden belî

İreli hâl-i tecellîden hitâb” (47/3, s.122)

Tecellîden gelen hitâp bize ulaştığından beri, kendinden geçmeye gark olduk.

“Tams-ı zat eyle vücûdun mahv kıl

Kim şühûd-ı zâta varlıkdur hicâb” (47/4, s.122)

Vücûdunu mahvet, sende beşerî sıfatlardan iz ve belirti kalmasın; çünkü vücûdun görünmesine kendini var görme durumu engeldir.

1.6. Şeyhleri, İsmi Andığı Tasavvuf Büyükleri ve Müritleri⁵⁹

Yûsuf Hakîkî, temel mahiyetteki eğitimini hiç şüphesiz babası Şeyh Hâmid-i Velî’den almıştır. Yûsuf Hakîkî, babası Şeyh Hâmid-i Velî için yazmış olduğu 120 numaralı

⁵⁹ Bu kısımda geçen mutasavvıflar, tezin tahlil bölümünde yer alan “Mutasavvıflar” başlığı altında ayrıntılı olarak işlenmiştir.

medhiyede; onun velîlik tahtının ve kerâmet ülkesinin pâdişâhı, şeyhlerin sultanı ve canı, mutluluk göğünün de ayı olduğunu belirtir:

“İy taht-ı vilâyet şeh-i sultân-ı meşâyih
İy çarh-ı sa’âdet mehi iy cân-ı meşâyih” (120/1, s.216)

Ey velîlik tahtının pâdişâhı, şeyhler sultanı; ey saâdet göğünün ayı, ey şeyhlerin canı.

“Fermân-dih-i iklîm-i kerâmet ü vilâyet
Sultân-ı selâtîn şeh-i devrân-ı meşâyih” (120/2, s.216)

Velîlik ve kerâmet ülkesinin emir sahibi, sultanlar sultanı, şeyhlerin talihli sultanı.

Yûsuf Hakîkî, başta babası Şeyh Hâmid-i Velî olmak üzere velîlerin her türlü övgüye lâyık olduğunu ve onların türlü vasıflarını anlatmak gerektiğini belirtmektedir. Aşağıdaki beyitte geçen “hâmid” kelimesi tevriyeli olarak düşünüldüğünde, Şeyh Hâmid-i Velî’ye de izafe edilebilmektedir. Bu durumda Şeyh Hâmid-i Velî gibi olan velîler, inci gibi değerlidir:

“Ol mürşid-i aktâb dilâ Hâmid-i Hakk’un
Di medhini çün lü’lü-i meknûn meşâyih” (120/28, s.218)

Ey gönül! O, velîler Hakk’ın hamd edenidir; bu yüzden, şeyhlerin sırrının incisi olan o kişinin medhini söyle.

Yûsuf Hakîkî, Şeyh Hâmid-i Velî’nin ravzası hakkı için Allah’ın inâyetine sığınmaktadır:

“Her beldedeki mesâcid için
Tehlîl için mehâmid için
Hem ravza-i Şeyh Hâmid için
Üftâdelerüz inâyet eyle” (3/51, s.49)

Ey Allah’ım! Her beldedeki mescidler, kelime-i tevhid ve övgüler, Şeyh Hâmid-i Velî’nin ravzası için düşünleriz, bize inâyet eyle.

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf terbiyesini mürşidi Hacı Bayram-ı Velî’den almıştır. Hacı Bayram-ı Velî için yazdığı ve burada bir kısmını aldığımız medhiyede, şeyhine bağlılığını görmekteyiz:

Yûsuf Hakîkî, şeyhi Hacı Bayram-ı Velî'nin yoluna canının fedâ olduğunu belirtir. Hacı Bayram-ı Velî, âşıkların sultanı ve dertlilerin dermânıdır:

“İy dîn yolunun rehberi şeyhüm yoluna cân fidâ
İy hâs erenler serveri şeyhüm yolına cân fida” (23/1, s.85)

Ey din yolunun rehberi olan şeyhim! Yoluna can fedâ(dır). Ey has erenlerin serveri olan şeyhim! Yoluna can fedâ(dır).

“Lutf u sehâvet kânısın ‘âşıklarun sultânısın
Derdlüerün dermânısın şeyhüm yoluna cân fidâ” (23/5, s.86)

*Lutuf ve cömertlik ocağısın, âşıkların sultanısın; dertlilerin dermânı olan şeyhim!
Yoluna can fedâ(dır).*

“Cân da senün pinhân senün kurbânun olsun cân senün
Derdün bize dermân senün şeyhüm yolına cân fidâ” (23/6, s.86)

*Can ve gönül sırları senindir, can senin kurbânın olsun; senin derdün bize dermândır.
Yoluna can fedâ(dır).*

Yûsuf Hakîkî, kendisinin Hacı Bayram-ı Velî'nin yanından bir an dahi ayrılmadığını, bu âlemdeki şeyhinin Hacı Bayram-ı Velî olduğunu ifade eder:

“İrilmadı senden gözüm ayrılmadı senden özüm
Sensin bu ‘âlemde bizüm şeyhüm yoluna cân fidâ” (23/7, s.86)

*Gözüm senden uzaklaşmadı, özüm senden ayrılmadı; bu âlemde bizim şeyhimiz sensin.
Yoluna can fedâ(dır).*

Yûsuf Hakîkî'ye göre Hacı Bayram-ı Velî, inci gibi değerlidir. Ayrıca o, din yolunda mücadele eden bir askerdir. Şâir, onun sevgisinin gönüllerde olduğunu belirtir:

“Geldün cihâna şahvâr sevgün gönüllerde karâr
Kıldı vü sen oldun süvâr şeyhüm yolına cân fidâ” (23/16, s.87)

Cihâna inci gibi düştün, sevgin gönüllerdedir; sen, atlı asker oldun. Yoluna can fedâ(dır).

Yûsuf Hakîkî, Hacı Bayram-ı Velî'nin eşğine yüz sürenlerin her türlü gam ve kederden kurtulduğunu ifade eder:

“Ol ravza-ı pâke yüzün uran Hakîkî şeksüzün
Kurtardı her gamdan özin şeyhüm yolına cân fidâ” (23/19, s.87)

Hakîki gibi tâlihsiz olan her kişi o temiz ravzaya yüz sürdüğünde, kendisini her gamdan kurtardı. Yoluna can fedâdır).

Yûsuf Hakîkî başka kimlerden istifâde ettiğini, dîvânında yer alan bir şiirinde şu şekilde dile getirmektedir:

Şeyh Sâfi olarak da bilinen Safiyyüddin-i Erdebîlî (ö. H.735/M.1334-1335), Safeviyye tarikatının kurucusudur (Öngören, 2008:476-478). Hakîkî⁶⁰, Şeyh Sâfi’ye de şiirlerinde değinmiştir:

“Her abd-i takî nakî hakîçün
Her mü’min-i müttakî hakîçün
Hem izzet-i Şeyh Safî hakîçün
Üftâdelerüz inâyet eyle” (3/52, s.49)

Her takvâ sahibi kul ve temiz müminler ile Şeyh Sâfi’nin yüceliği hakkı için düşkünleriz, bize inâyet eyle.

Yûsuf Hakîkî, Şeyh Hoca Alâeddin Alî (ö.H.832/M.1429-1430)’ye de değinmektedir:

“Yüzü suyu hakı her velînün
Hem izzet-i Hoca Şeyh Alî’nün
Hem kurbı hakkı i Hakk Nebi’nin
Üftâdelerüz inâyet eyle” (3/53, s.49)

Her velînin yüzü suyu, Hoca Şeyh Alî’nin yüceliği, Hz. Muhammed’in Hakk’a yakınlığı hakkı için düşkünleriz, bize inâyet eyle.

Dîvânında yer alan aşağıdaki beyitler, onun ünlü tasavvuf büyüklerine de telmihte bulunduğunu gösterir niteliktedir:

“Hevâ südinden emen tıflî ola mı pîr-i râh
Ki Bâyezîd ise eyler anı o şîr-i Yezîd” (127/2, s.233)

⁶⁰ Yûsuf Hakîkî’nin bir oğlunun adı Şeyh Safiyyüddîn’dir. Büyük bir ihtimalle Hakîkî, Şeyh Erdebîlî’nin ismini oğluna vermiştir.

Velîlik makamında, heves sütünden emen çocuk(sâlik) ola mı? Sâlik, Bâyezid (yolunda da olsa) hevâ sütü onu Yezid eyler.

“Revân ola çü yenâbî’-i hikmet ol bâgun

Dirüp yıga semerâtın ki bâgbân ide çaç” (95/15, s.180)

Bağban, bağın hikmet dolu sırlarına ulaşmak için meyveleri toplayıp yığsın, buğday yetiştirsin.

“Çü serv seyr ide andaki Bâyezîd ü Cüneyd

Çü mîve asıla her bir budakda yüz Hallâc” (95/16, s.180)

Bahçedeki servi, kendisinde sırları olan Bâyezîd ve Cüneyd’i seyretsin; zîrâ o servinin her bir budağında yüz Hallâc asılmış (gibidir.)

“Ekâbirün bu-durur bil ger ibtidâ hâli

Şu rutbede özen irdi ki Şiblî vü Zeccâc” (95/17, s.181)

Din ulularının tasavvufa başlangıç hâli, Şiblî ve Zeccâc gibi rütbede itina göstermesi (gibidir).

“Şiblî vü Cüneyd kurbet-içün

Hem rütbet-i Bâyezîd ü Edhem” (385/11, s.600)

(Ey Allah’ım) Şiblî ve Cüneyd’in yakınlığı ve Bâyezid ve Edhem’in rütbeleri hakkı için (kusurlarımızı bağışla).

“Bâyezîd-i vakt-idi ‘asrında ol

Şâh-ı İbrâhim-i Edhem yanayım” (414/17, s.635)

Sultan Baba Ahmed’in yaşadığı dönem, Bâyezid’in zamanı gibiydi; İbrâhim Edhem hakkı için yanayım.

Yûsuf Hakîkî’nin müridi olarak Şeyh Evhâdüddîn ve Şeyh Safiyüddîn adında sadece iki oğlunun⁶¹ ismi kaynaklarda geçmektedir (Akgündüz, 1995:178). II. Bâyezid devrindeki tapu tahrir kayıtları ışığında Yûsuf Hakîkî’nin mezkûr iki oğlunun varlığı kesin olarak

⁶¹ Yûsuf Hakîkî’nin kaynaklarda ismi geçen iki oğlunun mezarı Aksaray’da Şeyh Hâmid-i Velî’nin türbesinde bulunmaktadır. Mezarları, dedeleri Şeyh Hâmid-i Velî’nin hemen yanında yer almaktadır.

bilinmektedir.⁶² Yûsuf Hakîkî'ye intisap eden diğler müridler ile ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

⁶² Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme, H.906/M.1500-1501 tarihli Karaman Evkâf Defteri, No:565 (Akgündüz, 1995:178-180).

BÖLÜM II: DÎVÂNIN DİNÎ-TASAVVUFÎ KELİME, TÂBİR VE KAVRAMLAR BAKIMINDAN TAHLİLİ

Tahlilde İzlenen Yönteme Dâir

Tahlile konu olan beyit ve bentler, Erdoğan Boz tarafından hazırlanan Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı (Tenkitli Metin)¹ adlı çalışmadan alınmıştır. Belirleyebildiğimiz bariz hatalar (okuma, vezin vb.) dışında, metnin imlâsına müdâhale edilmemiş, gözden kaçtığı düşünülen veya tereddüt edilen yerlerde ise dîvânın Mevlânâ Müzesi² nüshasına başvurulmuştur.

Erdoğan Boz'un neşrinde, -şâirin, dîvânını tertip ederken nazım şekillerinin yerli yerinde kullanmamasından dolayı- manzumelerin müteselsilen numaralandırıldığı görülmektedir. Atıf kolaylığı sağlamak için bu numaralandırmaya sadık kalınmıştır. Neşirden alınan beyit ya da bentlerin bulunduğu sıra manzume numarasının ardına eklenmiş, ayrıca beyit ya da bendin dîvân neşrinde geçtiği yerin sayfa numarası belirtilmiştir. Beyit ve bentlerin günümüz Türkçesine aktarımı, metnin hemen altında italik olarak verilmiştir:

“Âvâreler âvâreler gelün gelün ‘ışka salâ

Dil-haste vü bî-çâreler gelün gelün ‘ışka salâ” (41/1, s.111)

Ey âvâreler (sâlikler), gönlü hasta ve çaresiz hâlde olan âşıklar! (Bu) aşk çağrısına uyun.

Kur’ân-ı Kerîm’den yapılan iktibâslar metin içinde ve italik olarak gösterilmiştir. Meâlleri ise dipnot kısmında künyeleri ile birlikte verilmiş, bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yönetilen <http://kuran.diyaret.gov.tr> adresli genel ağ sayfasında yayımlanan meâl metninden faydalanılmıştır. Hadîs alıntıları da tıpkı âyetler gibi metin içinde ve italik olarak gösterilmiştir. Hadîslerin meâlleri ise dipnot alanında verilmiş, bu konuda Mehmet Yılmaz’ın “Kültürümüzde Âyet ve Hadîsler” adlı eserinden yararlanılmıştır.

¹ Boz, E. (1996). “Hakîkî Divanı, Dil İncelemesi: Kısmî Çeviriyazılı Metin, Dizin”, Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Boz, E. (2009). *Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin*. Aksaray: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

² Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, nr. 2430.

Özel isimlerin ilk harfleri büyük yazılmış ve gerektiğinde kesme işaretiyle (') ayrılmıştır.

İlgili dinî ve tasavvufî kelime, tâbir ve kavram / ıstılahlar şablona işlenirken, kendi içerisinde önem sırasına göre sıralanmıştır. Örneğin; “Şeriat-tarikat-hakikat-mârifet” vb. Kategorize edilemeyen kelime, tâbir ve kavram / ıstılahlar ise kendi içerisinde alfabetik olarak dizilmiştir. Peygamberler ile mutasavvıfların isimleri ise kronolojik olarak verilmiştir.

Söz konusu Dîvân'da bulunan dinî ve tasavvufî kelime, tâbir ve kavram / ıstılahları tahlil ederken, şu hususlara dikkat edilmiştir:

Çalışmada öncelikle dinî-tasavvufî kelime, tâbir ve kavram / ıstılahların geçtiği beyit ve bentler tespit edilmiş, ardından dinî-tasavvufî çerçevede ilgili giriş bilgisine yer verilmiş, son olarak kelime, tâbir ve kavram / ıstılahın Yûsuf Hâkîkî Baba'nın dîvânında nasıl ele alındığı üzerinde -eserin bir edebî metin olduğu ihmâl edilmemeye çalışılarak-durulmuştur. Dinî-tasavvufî kelime, tâbir ve kavram / ıstılahların tahlilinde; bağlam (konteks) çerçevesinde hareket edilmiş, beyit ya da bentte yer alan kelime, tâbir ve kavram / ıstılahların kullanıldığı yerdeki anlamı verilmiştir. Şâirin nasıl bir tasavvurda bulunduğu, kelime, tâbir ve kavramların hangi sınırlar dâhilinde, ne gibi duygu, düşünce ve hayâllere konu edildiği gibi hususlar göz önüne alınarak tahlil çalışması oluşturulmuştur.

Araştırmanın modeli, daha önce benzer biçimde yapılmış olan tematik dîvân tahlilleridir. Çalışmada, bilhassa “Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar”³, “Dîvân Şiirinde Tasavvuf”⁴ ve “Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî ve Tasavvufî Açından Tahlili”⁵ adlı çalışmalar model olarak alınmıştır. Dîvân'da yer alan ve açıklanması gereken kelime, tâbir ve kavramlar için kaynakçada belirtilen ilgili diğer çalışmalara müracaat edilmiştir.

2.1. DİN

³ Yılmaz, H. K. (2018). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

⁴ Üstüner, K. (2007). *Dîvân Şiirinde Tasavvuf*. Ankara: Birleşik Yayınevi; Üstüner, K. (2008). “14. ve 15. Yüzyıl Dîvânlarında Tasavvuf”, TÜBAR XXIV/Güz, s. 271-294.

⁵ Yücel, A. (1994). “Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî ve Tasavvufî Açından Tahlili”, Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Din, inkıyâd (boyun eğmek) ve huzû (tevâzû)dur. Aşağı seviyede demek olan “dûn” kelimesinden müştaktır. Mütevâzı olan her şey, aşağı seviyede olur. Din de insanın kendisini Rabb’ine teslim etmesidir. Kendisini aşağı seviyede gören insanoğlu, Allah’a boyun eğer ve O’nun karşısında mütevâzı olur (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:187). Dil âlimleri, din kelimesinin Arapça “deyn” kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler (Tümer, 1994:312).

Kâinatın yaratıcısı Allah ile yaratılan insan arasındaki ilişkileri düzenleyen müesseseye din denir. Din, akıl sahiplerini şeriata davet eden İlâhî kanunların genel bir ismidir. Din, insanları iyiliğe yöneltmek için Yüce Allah’ın, peygamberleri vasıtasıyla bildirdiği emir ve hükümlerdir (Ateş, 1997:7). İslâm inancına göre dinin kurucusu Allah’tır; bütün sahih olan dinler Allah’tan gelmiştir (Tümer, 1994:316).

Yûsuf Hakîkî, dinî kuralları yerine getirme konusunda hassasiyet göstermek, din derdi ile hâllenmek gerektiğini ifade etmektedir. Dünya gamını bırakıp dini, hayatın merkezine alan kimsenin kalbi huzurlu olacaktır:

“Ko ki dünyâ gamını dîn derdin
Görelüm tâ ki kalbe vire safâ” (18/31, s.80)

Dünya gamını bırak, derdin din (olsun); (bu şekilde) kalbinin safa ile dolduğunu görelim.

Yûsuf Hakîkî, dinin kurallarının tam anlamıyla bilinmediğini dile getirmektedir. Din müessesini bilmeden, dinî kurallara uymadan hakikate ulaşılamaz. Ancak takvâ sahipleri dinin kurallarını tam anlamıyla tahsil edebilir:

“Kişi dîn derdini hâsıl ki itmez gelmez ıslâha
Velî tahsîline derdün bilün takvâ gerek takvâ” (6/34, s.60)

Kişi din derdini hâsıl etmedikçe ıslah olmaz; çünkü din derdini tahsil için takvâ gerekir.

Din derdiyle hem-hâl olan kişi, ilk aşama olan ilme’l-yakîne ulaşmış olur. Sûfilere göre ilme’l-yakîn, aklî ve naklî ilimleri delilleriyle bilen âlimlerin bulunduğu bilgi derecesini ifade eder (Yavuz, 2000:137). İlme’l-yakîne ulaşan kimsenin gönlünde arzu ve isteğe meyil olmaz:

“Derd-i dîn hâsıl iden buldı yakîn şu’lesini

Bilün ol dilde gerek meyl-i hevâ olmaya hîç” (101/21, s.193)

Din derdini hâsıl eden, ilme'l-yakîn şûlesini buldu; bilin ki o gönülde arzuya meyletme olmaması gerekir.

Yûsuf Hakîkî, dini bir kandile benzeterek din öğretileriyle yolunu aydınlatanların yolundan gitmek gerektiğini belirtir. Yûsuf Hakîkî'ye göre, ilim tahsil etmek sûretiyle dinin kurallarını yol gösterici olarak hayatın merkezine koyanların nasihatını her dem dinlemek gerekir. İnsanın her zaman dinin öğütlerine talip olması, doğru yolda gitmesine vesile olacaktır:

“İlm-ile dîn çirâğını rûşen idenlerün

Nushını her sabâh u mesâ idelüm taleb” (58/18, s.137)

Din kandilini ilm ile aydınlatanların nasihatını, her sabah ve akşam talep edelim.

Yûsuf Hakîkî, din yolunda yiğitlik eyleyenin her dâim nasibinin açık olduğunu belirtmektedir. Din yolunda yiğitlik eylemek, Allah'a doğru bir kul olmak demektir. Yiğit olan kimse, birtakım zorlukları aşar ve din yolunda istikamet üzere ilerler:

“Merdânalıg eyle dîn yolında

Erlikde nasîbün ola tâ köp” (61/6, s.140)

Din yolunda mertlik göster; (bu şekilde) erlik deminde nasibin çok olur.

Baş/akıl, sâliki hakîkate erişmede yolundan alıkoyacaksa ondan vazgeçmekten imtina etmemek gerekir. Zîrâ sûfî düşüncede baş/akıl, dervişin vahdet yolculuğunun kesretle perdelenmesine neden olabilir. Tasavvuf meydanı, bir er meydanı olduğundan baş/akıl, bu yolun zorlukları noktasında dervişin iştiyâkını azaltıp iradesini ve azmini zayıflatabilir. Bu nedenle bu yolda baş vermek gerekir. Ayrıca haşhaşın şekli açıdan insan başına benzediği noktası da bu minvalde değerlendirilebilir. Şâir, din yolunda kahramanlık eylemek gerektiğini ve din kardeşlerinin birbirine yüz çevirmemesini öğütlemektedir. Din yolunda baş vererek ölümü bile göze almak gerekir:

“Bu dîn yolında vir baş ger başun ola haşhaş

Döndürme yüz karındaş merdâne kıl şecâ'at” (76/9, s.161)

Ey kardeş! Eğer başın haşhaş gibi olduysa din yolunda baş vermekten çekinme; bu yolda yüz döndürme, mert bir şekilde kahramanlık göster.

Yûsuf Hakîkî, dinin yüceliğini ve ehemmiyetini belirterek sûfi bir eda ile çiftçi kimsenin yalnız ekinden anlayabileceğini, onun elmas ve mücevherden anlayamayacağını ifade eder:

“Kanda gevher-şinâs-ı dîn olmak

İy Hakîkî senün gibi fellâh⁶” (110/31, s.205)

Ey Hakîkî! Senin gibi bir çiftçinin, din mücevherinin değerini bilmesi, anlaması mümkün müdür?

2.1.1. İnanç ile İlgili Kavramlar

2.1.1.1. Allah

Allah göklerin ve yerlerin yaratıcısıdır. En büyük varlık O’dur. Allah zâhirdir, zuhûrunun şiddetinden dolayı görülmez. Allah’ın varlığı ve birliği konusunda Kur’ân-ı Kerîm’in taşıdığı üslûp ve kullandığı deliller, tüm bu durumların insanlar tarafından tabîi olarak bilinip benimseneceği esasına dayanır (Topaloğlu, 1989:473). Kur’ân-ı Kerîm’in Âl-i İmrân Sûresi’nde Allahu Teâla’nın varlığı ile ilgili olarak şu hususlar dile getirilmektedir: “Göklerin ve yerin yaradılışında, gecenin ve gündüzün gidip gelişinde, elbette sağduyu sahipleri için ibret verici deliller vardır. Ayakta, oturarak ve yanları üzerinde yatarken Allah’ı anan, göklerin ve yerin yaradılışı üzerinde düşünen (O akıl sahipleri şöyle derler): Rabbimiz, bunları boş yere yaratmadın, sen yücesin, bizi Cehennem azabından koru!”⁷

Yûsuf Hakîkî, yaradana tevekkül ile boyun eğmekte ve onun hükümlerine uyarak Allah’ın yüce sıfatlarını ve kudretini dîvânında yer alan şiirlerde sıklıkla dile getirmektedir. Şâir, Allah’ın affına sığınmakta ve verdiği nimetlere dâim şükretmektedir. Tasavvufî tevhîd anlayışıyla kâinatta gördüğü eşyalarda, Allah’ın sırrını zikrederek O’nun yüce kudretine işaret etmektedir.

Allah inancının ve buna dâir delillerin Kur’ân-ı Kerîm’de birçok kez zikredildiği bilinmektedir. Yûsuf Hakîkî, dîvânına “lâ ilâhe illallâh” redifli bir tevhîd ile başlamıştır.

⁶ “Fellâh”, “çiftçi” anlamına gelmektedir. Bu ifadeden hareketle Yûsuf Hakîkî’nin çiftçilik ile uğraştığını söyleyebiliriz. Bu durum, Bayrâmî tarikatının öğretileri ile de örtüşmektedir. Nitekim, Yûsuf Hakîkî’nin müşşidi Hacı Bayram-ı Velî, Şeyh Hâmid-i Velî’nin yanından ayrılırken kendisine yönelttiği “Şeyhim, ne iş üzere olalım?” sorusuna cevaben, “Ekin ek, burçak ek” demiştir (Azamat, 1996:44). Bu ifade, Yûsuf Hakîkî’nin silsilesinde çiftçiliğin var olduğunu gösterir niteliktedir. “Fellâh”ın ayrıca “kara derili kimse anlamı” da vardır.

⁷ (Âl-i İmrân Sûresi 3/190-191).

Dîvânda yer alan ikinci şiir de yine tevhîd nazım türünde yazılmış olup “eydelüm lâ ilâhe illallâh” rediflidir. Yûsuf Hakîkî, dîvânında Allah’ın sıfatlarını 4 numaralı manzumede toplu olarak da zikretmiştir.

Yûsuf Hakîkî Baba’ya göre “kelime-i tevhîd” ibâresi; müminlerin devâm-ı devleti, Allah’ın –ki en büyük sevgilinin- atâ ve rahmetidir. Yine müminler için ticaretteki iki önemli unsur olan kazanç ve sermaye gibidir. Şâir aşağıdaki bentte, “lâ ilâhe illallâh” ibâresini müminler için bir nimet olarak ifade eder. Müminin, kelime-i tevhîd ile bahtlı olacağını dile getiren Hakîkî, dünyadaki en büyük sermaye ve kazancın “kelime-i tevhîd” olduğunu belirtir. Mümin, ancak kelime-i tevhîd zikri ile Allah’ın rahmetine nâil olur:

“Mü’minün hem devâm-ı devletidür
Pâdişâhun ‘atâ vü rahmetidür
Sûd u ser-mâye vü ticâretidür
Ni‘met-i lâ ilâhe illallâh” (1/7, s.31)

“Bir nimet olan Lâ ilâhe illallâh zikri”, müminin devletinin (bahtının, mutluluğunun) devamıdır. Padişâhın ihsân ve rahmeti, (aynı zamanda) ticaretinin kârı ve sermayesidir.

Yûsuf Hakîkî, Hakk’ın inayetine zâtı, sıfatları ve ilmi üzerine yemin ederek sığırır:

“Zâtun hakkı vü sıfâtun-içün
‘İlmün hakkı vü hayâtun-içün
Sun’un hakkı vü kâyinâtun-içün
Üftâdelerünüz ‘inâyet eyle” (3/2, s.43)

Ey Allah ’ım! Zâtının, sıfatının, ilminin, hayatının, yaratmanın ve yarattığın kâinatının hakkı için biz düşkünlerine yardım eyle.

Allah, birdir. O’nun yaratıklarının O’na benzemesi mümkün değildir. Allah, varlıkları yaratmadan önce kendi zâtında var olmuş ve mevcûdâtın da tamamı O’nda fânî hâl almıştır. Allah’ın vücûd ile alakalı hiçbir zuhûru yoktur. Allah, eşyayı sadece mutlak ademde (yoklukta) bilir. O’ndan başkası, O’nun bildiği gibi bilemez:

“Birdür Allâh yok şerîki hîç
Anun i‘dâm anun-durur îcâd” (131/22, s.243)

Allah birdir, onun ortağı yoktur; yok etme, var etme (yalnız) ona aittir.

Allah isminin iki nûru vardır. Biri, O'nunla hidâyet eder, diğeri de O'na hidâyet eder. Gönüldeki basiret gözü olan ilm-i yakîn, Allah ile hidâyet edendir. Diğeri ise ayn-ı yakîndir ve bu da Allah'a hidâyet eden nûrla bakar. Yâni, ilki eşyaya O'nun hidâyetiyle bakmayı, ikincisi ise eşyayı görmeden doğrudan doğruya ona yönelmeyi sağlar (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:106). Allah lafzı, bu mânâda değerlendirildiğinde, âşıkların O'nun yolunda aşk ile yürümesi ve O'nu zikretmesi gerekir. Ancak bu şekilde mutluluğa, huzura ulaşılır:

“Gel derd-ile vü ‘ışk-ıla hoş eydelüm Allâh

Ey ‘âşık-ı Mevlâ” (38/1, s.107)

Ey Mevlâ âşığı! Gel, derd ve aşk ile Allah (kelâmını) hoş (bir şekilde) söyleyelim.

“Dirliğümüz bu ‘ışk-ıla tayyib

Varlığumuz kamu bu ‘ışka fidâ” (8/38, s.66)

Hayatımız bu aşk ile temizdir; bütün varlığımız bu aşka fedâdır.

“Söyleden yine ‘ışk şûrişidür

Bu rumûzı Hakîkî'ye Hakk'a” (8/39, s.66)

Hakîkî'ye Allah'a (ait) bu vasfi söyleden yine aşk kargaşasıdır.

Yûsuf Hakîkî de her sûfi gibi her dem Allah'tan yardım istemektedir. İsteklerini kâinatın sultanına arz etmekte, düştüğü azaptan kurtulması için Allah'a her fırsatta yalvarmaktadır. İki cihânda da hicrânın gamından yanıp tutuştuğu için Allah'ın Rahman sıfatına sığınmakta, Allah'ın esirgeyen ve bağışlayan olduğuna inanmaktadır. Allah'ın mükemmel yaratıcılığı karşısında âdetâ büyülenmekte ve Allah'ı bir nakkaş gibi düşünmektedir. O'nun sanatkârlığına hayrandır. Allah'a yüzünü dönmekte ve Allah'tan, kendisini âbâd eylemesini talep etmektedir. Gönlüne Allah tarafından ferâhlık verilmesini arzulayan şâir, her şeyin sahibinin ve yaratanın Allah olduğunu ifade etmektedir:

“Dünyede âhirette i fettâh

Derd-i ‘ışkundan itme bizi cüzâ” (8/37, s.66)

Ey rahmet kapılarını açan! Dünyada ve âhirette bizi aşkının derdinden ayırma.

“ ‘İşk tahtına agup oldı gönül şâh görün

‘Işk erine ne sa‘âdet virür Allâh görün’ (340/1, s.533)

Görün ki gönül, aşk tahtına yükselip şâh oldu. Allah, aşk erine nasıl bir mutluluk veriyor? Görün.

Hû, “O” anlamında zamir olup Allah’ın güzel isimlerinden biridir. Allah’ın zâtını ifade eden, mutlak gayb olan hüviyeti demektir (Cebecioğlu, 2014:220). Sûfilere göre Allah’ın zâtına işaret etmektedir (Türer, 1998:260-261).

Allah’ın en büyük vasfı, Allah vasfıdır; çünkü onun “elif”i gitse geriye “lillah” (Allah için) kalır. Şayet “lâm” gitse “lehû” (O’nun için) kalır. Eğer, ikinci “lâm” da atılacak olursa geriye “he” harfi kalır. Bütün sırlar bu harfte gizlidir. Çünkü onun mânâsı, “Hüve/Hû”dur (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:102).

Yûsuf Hakîkî bu vasfı, şiirlerinde kullanmış ve aşağıdaki beyitte kâinatın yaratılışına telmihte bulunmuştur. Âlemi ve insanı Allah’ın yarattığına değinerek gönlüne seslenen şâir, Allah’a âşık olduğunu ve onun aşkıyla sarhoş şekilde bulunduğunu dile getirmektedir. Allah’ın kâinatı aşkla yarattığına da gönderme yapan Yûsuf Hakîkî, İlâhî aşkın sırrını aramaktadır:

“Ne var-ıdı kevn ü mekân ne ins adı vü ne hû cân

‘Âşık olup dîdâre cân men ‘ışk-ı cânân mestiyem” (397/12, s.614)

O, dünyayı yaratmadan önce ne insan ne de can (Allah’ın sırrı) vardı; can, sevgiliye âşık olup O’nun aşkıyla kendinden geçti.

Şâir bir beytinde, Hazret-i Süleymân ile Sabâ melikesi Belkıs arasında haber götürüp getiren kuş olan (Onay, 1996:274; Pala, 2011:216) Hüdhüd’e telmihte bulunur.

“Kur’ân-ı Kerîm Hz. Süleymân’dan bahsederken diğer vasıfları yanında kendisine kuş dilinin öğretildiğini, cinler, insanlar ve kuşlara hükmettiğini ve onlardan müteşekkil orduları bulunduğunu bildirmektedir. Âyetlerde bu konuda verilen bilgileri şöyle özetlemek mümkündür: “Bir sefer esnasında ordularıyla birlikte karınca vadisine gelen Hz. Süleymân, kuşları gözden geçirir ve Hüdhüd’ün orada olmadığını anlar. Sebebini sorarak eğer mazereti varsa bunu ispat etmesini, yoksa canını yakacağını veya kafasını koparacağını belirtir. Çok geçmeden Hüdhüd gelip Hz. Süleymân’a onun bilmediği Sebe ülkesinden haber getirdiğini, bu ülkeyi bir kadının yönettiğini söyler ve onların dinî inançları hakkında bilgi verir. Bunun

üzerine Hz. Süleymân Hüdhüd'e bir mektup vererek Sebe'ye götürmesini ve oradaki yöneticilerin nasıl bir karar alacaklarını öğrenmesini ister. Mektubu okuyan Sebe melikesi, ileri gelen adamlarıyla istişâre ettikten sonra Hz. Süleymân'a bazı hediyeler göndermeye karar verir” (Harman ve Kurnaz, 1998:461-462).

Söz konusu kuş, doğru haber getirmesi yönüyle edebiyatımızda türlü benzetmelere konu olmuştur. Hüdhüd, Allah'ı “Hû” diyerek zikretmektedir. Bu ses tıpkı Davûdî bir ses gibi gönlü aşka getirmektedir:

“Elâ iy Hüdhüd-i hâdî ser-âgâz eyle yâ Hû di

Ki cânı lahn-ı Dâvûdî getürdi raksa bî-a'zâ” (7/10, s.62)

Ey hidayet sahibi Hüdhüd! Yâ Hû diyerek (ötmeye) başla; çünkü Hüdhüd'ün Davûdî âhenkli sesi canı incitmeden raksa getirdi.

Hû sıfatı, Allah'ın mahlukata teslim ettiği şeydir. Mahlukata ise her yerde dâima Allah'ı zikretmektedir. Şâir, Allah'ın sırlarının “Hû” vasfında gizli kaldığını belirtmektedir:

“Toldı cihân envârumuz muğlak-durur esrârımız

Her ‘uzvdan tekrârımız nokta geliben oldı Hû” (491/6, s.725)

Cihân, nûrumuzla doldu, sırlarımız (ise) muğlaktır; vücûdun her organı, Allah'ın “Hû” vasfını tekrarlamaktadır.

Allah, sıfat ve isimleriyle kadîm ve ezeldir.

“Sûfilere göre Allah; vâhid (bir), ahad (tek), ferd (ikincisi olmayan), samed (kimseye ihtiyacı olmayan), kadîm (ezeli), âlim (bilen), kadir (kudretli), hayy (hayat sahibi), semî' (işiten), basîr (gören), azîz (güçlü), azîm (ulu), celîl (yüce), kebîr (büyük), cevâd (cömert), raûf (şefkatli), mütekebbir (bütün ihtişamın sahibi), cebbâr (eğriyi düzelten), bâkî (ebedî), evvel (başlangıcı olmayan, ilk), seyyid (efendi), mâlik, rabb, rahmân, rahîm, mürîd (isteyen), hâkim, mütekellim (kelâm sâhibi), hâlık (yaratan) ve râzıktır” (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:102-103).

2.1.1.1.1. Zâtî Sıfatlar

2.1.1.1.1.1. Bâkî

Sözlükte “sebat ve devam etmek, kesintiye uğramadan geleceğe doğru sürüp gitmek”

anlamındaki bekâ kökünden türeyen bir sıfattır (Topaloğlu, 1991:536). Allah'ın sonsuz oluşunu ifade eden bâkî terimi, zâtî sıfatlardan biridir. Yûsuf Hakîkî, Allah'ın ebedî bir saltanat kurduğuna değinmekte ve bu durumun aynı zamanda onun varlığına delâlet ettiğini dile getirmektedir. “Lî-me‘allah” meclisi, Hz. Muhammed'in Allah ile birlikte olduğunu ifade ettiği meclistir. “Lî-me‘allâh” sözünün geçtiği hadîs-i şerifinde peygamber efendimiz, “Benim Allah ile birlikte olduğum öyle bir vakit vardır ki o vakitte bana ne Hakk'a yakın bir melek ne de gönderilmiş bir nebî yaklaşabilir.” buyurmaktadır (İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, 1985:156). Dünya devletinde tek sonsuz olan Allah'tır. O'nun varlığının meclisinde O'nun ile birlikte olmak mânevî bir zevktir. O'nun sonsuz saltanatı da varlığının delilidir:

“Bil bu bâkî hayâtı devletidür
Ebedî saltanat ‘alâmetidür
Lî-me‘allâh bezmi ‘işretidür
Halvet-i lâ ilâhe illallâh” (1/19, s.33)

Bil ki, “Lâ ilâhe illallâh” halveti (zikri); Allah'ın sonsuz devleti, ebedî saltanatının nişânesi, lî-me‘allâh bezminin nimetidir.

Şâir, Allah'ın aşkıyla gönlünün yaralı bir şekilde bulunduğunu; hattâ aklını kaybettiğini, sonsuzluğa giden yolda âşıkların gönlünün yaralarla dolu olduğunu ve bu durumun kıssalar oluşturduğunu belirtmektedir. Hayât-ı bâkî tamlamasından kasıt, Allah'tır. Allah, sonsuzdur ve sâlikler Allah yolunda yokluğa ulaşmak için türlü badirelerden geçmektedir:

“Dil gam-ı ‘ışkun-ıla garka-ı hûn
‘Akl âşüfte oldı cân mecrûh” (108/9, s.201)

Gönül, aşk derdinle kana battı; akıl perîşân, can yaralı oldu.

“Oldı lâkin hayât-ı bâkî bu
Yolda ‘âşıklara kısas-ı cürûh” (108/10, s.201)

Lâkin, sonsuzluk hayatı bu şekilde oluştu; (bu) yolda âşıklar acılı hikâyeler yaşadı.

2.1.1.1.1.2. Bârî

Kelimenin kökü olan “ ber’ ”, “ bür’ ” veya “ bürû’ ” yaratmak mânâsına geldiği gibi

hastalık, kusur ve ayıp türünden olup insana hoş gelmeyen şeylerden uzak bulunmak; borç ve zimmetten berî olmak anlamlarına da gelir (Topaloğlu, 1992:73). Allah'ın yarattıklarını bir nizâm üzere meydana getirmesi veya her şeyi birbirine uygun şekilde yaratan demek olan bâri, Allah'ın sıfatlarından biridir. Yûsuf Hakîkî, dilediğine izzet ve şeref veren, sonsuz olan ve yarattıklarını nizâm üzere yaratan, şahıslara rızkını veren, her türlü benzetme ve tasavvurdan uzak olan, dilediğini alçaltan, kâinattaki her şeyi bir nizam üzere ortaya koyan Allah'ın sıfatlarını dile getirerek onun yüceliğini belirtmektedir:

“İy bârî vü bâkî vü mu‘iz râzık-ı eşbâh
Vâlî müte‘âlî vü muzil hâlık-ı eşyâ” (4/2, s.49)

Ey bârî, bâkî, rızık veren izzet sahibi, yüce ve yoktan var eden, her şeyin yaratıcısı olan Allah!

“Hâlik ü bârî i ganî sübbûh
Derd-i ‘ışkun içürdi cânâ sabûh” (108/1, s.200)

Ey yaratan, sonsuz olan her türlü kusurdan, noksandan uzak olan (Allah)! Senin aşkınun derdi, cana (aşk) şarabını içirdi.

Allah, âlemlerin yaratıcısıdır. Kur’ân-ı Kerîm’de, “Külle yevmin hüve fî şe’n”⁸ buyrulmaktadır. Bu durumda âlem, Allah tarafından yaratılmış ve yaratılmaya da devam edilmektedir. Bütün mahlûklar, Hakk’ın zâtıdır ve O’nun zâtî fiilleridir:

“Kim yaratdı bu cümle mahlûkî
Kim urupdur bu ‘âleme bünyâd” (130/11, s.239)

Bu bütün mahlûku yaratan kim? Bu âlemin temelini atan kim?

Âlem-i halk, görünen âlemdir. Şehâdet âlemi olarak da bilinen bu âlem, duyu organlarımız ile idrak ettiğimiz her şeydir. Allah, kâinattaki her şeyi sanatıyla bir nizam üzere yaratmıştır:

“İden bir emr-ile hecdeh hezâr ‘âlemi halk
Kılan bu encümi hem nüh felekde zeyn İlâh” (532/4, s.773)

Bir emir ile on sekiz bin âlemi yaratan, hem (de) bu yüceliği dokuz felekte süsleyen

⁸ “O, her an yeni bir iş, yeni bir yaratmadadır” (Rahmân 55/29).

Allah'tır.

2.1.1.1.1.3. Ehad

Bir, yegâne, bir tek anlamına gelen ahadın, “vahd” veya “vahde” kökünden türetilen “vahad” kelimesindeki vav harfinin hemzeye çevrilmesiyle ortaya çıkmış bir isim olduğu kabul edilir. Aynı kökten türemiş olan vâhid de aynı veya yakın anlamda olmak üzere Allah'ın isimleri arasında yer alır (Topaloğlu, 1988:483). Yûsuf Hakîkî bu sıfatı, samed ve ebed sıfatları ile kullanarak beytin anlamını güçlendirmiş ve Allah'ın tek ve bir olduğunu dile getirmiştir:

“Sen ehadsın sen samedsin sen ebed
Padişâhlığına yohdur inkisâ” (5/10, s.53)

Sen teksin, sen benzersizsin ve sonsuzsun; (senin) hükümrânlığında hiçbir noksanlık yoktur.

“İy hayy u ehad senden iy ferd ü samed senden
İreydi meded senden ey vây n'idelüm ey vây” (566/77, s.827)

Ey, hayat sahibi, tek ve benzeri olmayan Allah! Senden meded ulaşmazsa vay hâlimize!

Şâir, Allah'ın birliğine vurgu yaparak onun mülkünün sonsuz olduğunu dile getirmektedir. O'nun birliğine kimse muhalif olamaz:

“Anun mülki ebeddür ol ehaddür
Mu'âriz kimdür ana ya münâzi' ” (261/12, s.417)

Allah'ın mülkü sonsuzdur ve O, tektir; ona muhalif ve karşı çıkan kim olabilir?

2.1.1.1.1.4. Vâhid

Bir, yegâne, bir tek anlamına gelen ahadın, “vahd” veya “vahde” kökünden türetilen vahad kelimesindeki vav harfinin hemzeye çevrilmesiyle ortaya çıkmış bir isim olduğu kabul edilir. Aynı kökten türemiş olan vâhid de aynı veya yakın anlamda olmak üzere Allah'ın isimleri arasında yer alır (Topaloğlu, 1988:483).

Yûsuf Hakîkî bir beyitte, suçlu olduğunu ve yaptığı hatalardan Allah'ın lutfuna sığındığını dile getirmektedir. Kerîm sıfatı ile vâhid sıfatını bir arada kullanarak tek

bağışlayıcının Allah olduğuna işaret eden şâir, günahlarının bağışlanmasını istemektedir:

“ ‘Afv eylesin meger ki cürmüm
Var n’idem iy kerîm ü vahîd” (124/42, s.228)

Ey bir ve cömert olan Allah! Suçum var, n’eyleyeyim! Beni affet!

Hakk’ın bir oluşunu ifade eden vahdet; bir olan, tek olan, bir anlamlarına gelmektedir. Vahdet, insanı kendinden geçirmesi, sarhoş etme gibi özellikleri barındırması sebebiyle şaraba teşbih edilir. Tasavvuf ehlinin Bezm-i Elest’te Hakk’ın “*Elestü bi-Rabbiküm*”⁹ hitâbını işittikleri vakit, içtikleri vahdet şarabının etkisiyle sarhoş ve mahmûr kalacakları belirtilir. Yûsuf Hakîkî de aşağıda yer alan beyit ve bentlerde bu hususlara yer verir:

“Câna vahdâniyyetin hakkıyıçün
Câm-ı vahdetten içür sahbâ şehâ” (5/15, s.53)

Ey sevgili! Vahdaniyyetin hakkı için vahdet kadehinden şarap içir!

“Vuslat emelinde fikriyiçün
Vahdet müliyle sekriyiçün
Her cevr-i belâya şükriyiçün
Üftâdelerünüz ‘inâyet eyle” (3/29, s.46)

Ey Allah’ım! Düşkünleriz; kavuşma emelinin düşüncesi, vahdet şarabının sarhoşluğunun şükri ve her türlü belâya şükretmek için inâyet eyle!

“Câm-ı vahdetten içür mest bulundur mevtün
Sekerâtında süz ile çü bu ‘abher Yâ Rab” (60/14, s.139)

Ey Allah’ım! Bu nergis gözlerden dolayı acı çekerek ölmüş olan cana vahdet şarabından içir, onu mest et!

2.1.1.1.2. Sûbûtî Sıfatlar

2.1.1.1.2.1. Dânâ

Bilen, bilici, bilgin anlamındaki dânâ kelimesi, Allah’ın sıfatlarından biridir. “*De ki: Siz*

⁹ “Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” (Araf 7/172).

dininizi Allah'a mı öğretiyorsunuz? Oysa Allah göklerde olanları da bilir, yerde olanları da. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir."¹⁰ Söz konusu âyet-i kerimeden de anlaşılacağı üzere, Allah'ın her şeyi bildiğine Yûsuf Hakîkî Baba da telmihte bulunmuş ve Allah'ın sıfatlarıyla örülen 4. manzumede "dânâ" sıfatına da yer vermiştir:

"İy kâdir ü kayyûm ehad u hayy u tüvânâ

V'iy gâfir-i zenb ü samed ü hâkim ü dâna" (4/1, s.49)

Ey kâdir, var kılan, tek olan, yoktan var eden, güçlü ve kuvveli olan, günahı bağışlayan, hikmet sâhibi ve her şeyi bilen Allah!

Âfâk, insanın kendi nefsi dışındaki gözle görülen bütün varlık âlemdir ve karşıtı enfüstür. Ârif, her dem Allah'ın iyilik, lutuf, kerâmet ve rahmetini idrak etmiş olan kimsedir. Bütün gayretini Allah için harcayan ve her şeyi terkederek O'nun hikmetine nâil olmaya çalışandır. Allah'ın her sırrını bilmek ancak ârife göredir. Ârif, Allah'ı bilen ve O'nun "dânâ" sıfatının sırrına nâil olabilir:

"Kıl nazar âfâka vü hem enfüse âyâtını

Gör çü 'ârifsin seni her sırna dâna eylemiş" (233/9, s.384)

Kendine ve kendin dışındaki varlıklara nazar kıl; çünkü (Allah) seni, ârif olduğun için her sırna nâil eylemiş.

2.1.1.1.2.2. Hakîm

Sözlükte iyileştirmek amacıyla men etmek, düzeltmek, hükmetmek anlamına gelen "hüküm" masdarından sıfat olup hüküm ve hikmet sahibi demektir (Topaloğlu, 1997:181). Hakîm, Allah'ın noksanlıktan uzak, kemal sıfatlarını, dünya ve âhirette kendinden sâdır olan fiil ve eserleri bilmesi, eşyanın en faziletlisini tanımak demektir. Hakk'ı arzulayan, arayan sonra da Hakk'ta fânî olan ve Hakk ile bâkî olandır (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:300).

Yûsuf Hakîkî bir beytinde, Allah'ın hikmetini bahre benzetmiş ve o bahrde aklın değil hakîkati görmek, gözünü bile açamadığını dile getirmiştir:

"Hikmetün bahrinde hergiz 'akl gözin açamaz

Çün ana hergiz tokınur mevc-i hayretten leked" (123/7, s.222)

¹⁰ (Hucûrât 49/15).

Ey Allah'ım! Senin hikmet denizinde akıl asla gözünü açamaz; çünkü ona dâima hayret dalgasından tekme dokunur.

Allah, her şeyi hikmeti ile yaratmıştır. Eşyanın hakikatini, vasıflarını, hükümlerini, kâinattaki nizamın sırlarını bilmek Allah'ın hikmetiyedir. Kâinatın yaratılışı hikmetlerle doludur:

“Hayrânı-durur hikmetünün hem tokuz eflâk

Fermâni-durur hükmünün iy şeh yidi yılduz” (184/6, s.323)

Ey Allah'ım! Dokuz felek, senin hikmetinin hayranıdır; yedi yıldız ise senin hükmünün fermânıdır.

2.1.1.1.2.3. Kâdir

Sözlükte “gücü yetmek; ölçü ile yapmak, planlamak; kıymetini bilmek; rızkını daraltmak” anlamlarına gelen kadr (kudret) kökünden sıfat olup “her şeye gücü yeten” demektir (Topaloğlu, 2001:124). “*Kudret sahibi, tükenmez kudreti olan, istediğini dilediği gibi yapmaya muktedir olan Allah'tır. Her türlü güç ve kuvvet O'ndadır*”¹¹ İstediyini istediği gibi yaratmaya muktedir demek olan Kâdir sıfatını Yûsuf Hakîkî, 4. manzumenin ilk beytinde, ilk kelime olarak kullanılmıştır. Buna göre kudret sâhibi olan Allah, her dilediyini yapabilecek güçtedir (4/1, s.49).

Yûsuf Hakîkî başka bir beyitte, İslâm dinini âleme gönderen ve balçığa can verip Âdem ile Havva'yı yaratan Allah'ın kudretinden bahsetmiştir:

“Sen dîni kılan millet-ile 'âleme şu'le

Sen tîni iden kudret-ile Âdem ü Havvâ” (4/9, s.50)

Sen, insanlığa dini kılıp âleme şûle saçtın; sen, balçığı kudretinle Âdem ve Havvâ eyledin!

Allah, istediği an her şeyi yoktan var etmeye muktedirdir. Kâinatın her zerresi, O'nun hikmet dolu kudretinin eseridir:

“Yâ Rab kemâl-i kudretün âyâtıdır senün

Leyl ü nehâr cümle-i zerrât-ı kâyinât” (66/22, s.147)

¹¹ (Bakara 2/20).

Ey Allah 'ım! Gece, gündüz (ve) kâinatın zerrelerinin tamamı, senin kudretinin eseridir.

Allah, istediğinde yeryüzünde depremler olur, felekler ise Allah'ın kudretiyle yarılr:

“İder geh heybetinden zelzele yir

Felekler kudretinde oldu haz” (261/8, s.416)

Allah'ın heybetinden bazen yer sallanır; O'nun kudretiyle felekler yarılr.

2.1.1.1.2.4. Kerîm

Sözlükte “cömert olmak, iyi, ahlâklı, asil ve değerli olmak” anlamındaki kerem “kerâmet” kökünden sıfat olan kerîm “yaratılıştan cömert olan, insanın şerefiyle bağdaşmayan her türlü şeyden arınmış bulunan” demektir (Topaloğlu, 2002:287). Kur'ân-ı Kerîm'de, “Allah, sonsuz lutf ve kerem sahibidir.”¹² buyrulmuştur. Cömertlik, İslâm literatüründe cûd ve sehâ kavramlarıyla da ifade edilir (Çağrı, 1993:72). Yûsuf Hakîkî aşağıdaki beyitte, cömertliğin kaynağının Allah olduğunu dile getirmektedir:

“Zât-ı pakün hakkı için iy kerîm

Sensin âhir menba'-ı cûd u sehâ” (5/9, s.53)

Ey kerem sahibi olan Allah! Temiz zâtının hakkı için sonsuz cömertliğin kaynağı sensin!

Kerem, ihsân istenince vermektir. Günahkâr kullar, Allah'ın lütfuna erişmek istediklerinde O'nun rahmetine sığınırklar. Allah'ın ihsânı o kadar çoktur ki kul, her seferinde tövbe ederek günahlarından arınabilir. Allah, kullarının kendisine itaat etmesini ister. Kendisine itaat edeni, hidayete erdirir:

“Sen ol kerîmsin kim yazuklu kullar- için

Fazl u rahmetündür deryâ-yı bî-nihâyet” (77/12, s.162)

Sen, günahkâr kullar için fazl u rahmeti uçsuz buçaksız deniz gibi olan o kerîmsin.

“Kerîmdür ide şâyed ki rahm idüp yine 'afv

Rahîmdür ide rahmet ki hadden aşdı günâh” (532/10, s.774)

Kerîm ve rahîm olan Allah, çok olan günahları (bile) rahmetiyle yine affeder.

¹² (Rahmân 55/27; Alak 96/93).

Şâir, evliyâların yolundan ayrılmamayı Hakk'tan talep etmektedir. Miskin, hiçbir şeyi olmayan demektir. Hakîkî, miskin sıfatını kullanarak Hakk'ın inâyetine sığınmıştır. Evliyâlar, halvet hâlindeyken Allah'tan başkasını zikretmemektedirler. Onlar, Allah'ın ihsânına vâsıl olmak için amel etmektedirler. Hakîkî de aynı yoldadır ve Allah'ın lutfuna erişmek istemektedir:

“Evliyâdan Hakîkî miskîni

Hem ayırmagıl iy kerîm-i cevâd” (131/30, s.243)

Ey cömertlik sahibi! Evliyânın (yolundan) bu miskin Hakîkî'yi ayırma.

2.1.1.1.2.5. Rahmân

Sözlükte “merhâmet etmek, severek ve acıyarak korumak” anlamındaki rahmet “ruhm”, kökünden türeyen rahmân kelimesi “şefkat ve merhamet eden, acıyan” demektir. Dünya hayatında, mümin-kâfir gözetmeksizin, mahlukatın hepsine merhametle muâmele edendir (Topaloğlu, 2007:415). “O Allah ki, O'ndan başka İlâh yoktur. Gaybı da, müşâhede edileni de bilendir. Rahmân, Rahîm olan O'dur.”¹³ Yûsuf Hakîkî aşağıda yer alan beyitte, bu vasfı kullanarak Allah'ın çok esirgeyici olduğuna işaret etmiştir. Gönül, Allah'ın tecellîsinin vuku bulduğu yerdir. Tâhâ sûresinden iktibas edilen âyet ile âdetâ beytin omurgası oluşturulmuştur:

“Kıla isti'lâ gönüle dem-be-dem

Feyz-i er-rahmân 'ale'l- arşi 'stevâ¹⁴” (5/35, s.55)

Arş-ı âlâda olan Allah'ın rahmân sıfatı her dâim gönülde hükümrânlık kursun.

Din konusunda kendini beğenmekten kaynaklanan kibir, nefsi yüceltmektedir. Allah'ın cezâsını gerektiren durumların birçoğu kibirden kaynaklanmaktadır. Hakîkî'ye göre gönlü kibir ile dolan kimse, Allah'ın rahmetine lâyık değildir:

“Şu kim gönli anun tolu kibr ola

Ne lâyıkdur ol feyz-i rahmâna hîç” (100/21, s.188)

Gönlü kibir ile dolu olan kişi, Allah'ın rahmetinin feyzine hiç lâyıkdur değildir.

¹³ (Haşr 59/22).

¹⁴ “Rahmân, Arş'a kurulmuştur” (Tâhâ 20/5).

Şâir, azap içerisinde olan kişilere Allah'tan rahmet dilemekte; dünya dalâletine düşmüş kişileri ise doğru yola sevk etmek için Allah'ın merhametini istemektedir:

“Elin düşmüşlerün tutmak senündür

Yolın şaşmışların sen aç i rahmân” (483/2, s.715)

Ey bağışlayıcı! Düşmüşlerin elinden tutmak, senin rahmetindir; şaşırmış olanların yolunu aç.

Rahîm ve rahmân, rahmet kökünden türemiş iki isimdir. Rahmân umûmî, rahîm ise hususî ve tamdır. Rahmân'ın umûmî olması, onun bütün mevcûdâta şâmil olmasından, rahîmin hususî olması ise sadece saâdet ehline ait olmasından dolayıdır (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:792). Hakîkî, her iki sıfatı da kullanarak bu ayrımı vurgu yapmak istemiştir. Şâir, Allah'ın izinde gitmeyi ve O'nun rahmetine nâil olmayı talep etmektedir:

“Dîn yolundan sen ırma bizi i Hak

Sıfatundur rahîm ü rahmânlık” (315/34, s.497)

Ey Allah'ım! Sen bizi din yolundan ayırma; Rahîm ve Rahmân (senin) sıfatlarıdır.

2.1.1.2. Melekler

Yûsuf Hakîkî, dîvânında dört büyük melekten Cebrâil ve İsrâfil'e telmihte bulunmuş, ayrıca Münker ve Nekîre değinmiştir.

2.1.1.2.1. Cebrâil

İslâm dîninde Cebrâil, Hz. Peygamber'e ilâhî emirleri bildiren vahiy meleğidir ve dört büyük melekten biridir. Arapçada vahiy meleği değişik kelimelerle ifade edilmekle birlikte, en meşhurları Cebrâil, Cebreîl, Cebrîl, Cibrîn ve Cibrîl'dir (Yavuz ve Ünal, 1993:202). Cebrâil, Allah tarafından peygamberlere vahiy ve emir götürmekle vazifelendirilmiş meleğin adıdır. Bu meleğin himâyesinde arşın çevresinde bulunan meleklerden bir ordu vardır. Onun yüzü beyaz, saç mercân gibidir. Hz. Muhammed haricinde hiçbir peygamber onu görmemiştir. Sûfilere göre Cebrâil, en üst noktada semâvî ve arzî sûretlerden birine bürünerek görünebilir (Yavuz ve Ünal, 1993:203).

Cebrâil'in iki kanadı vardır. Bir tanesi sağında olup, sırf nûrdan müteşekkildir. Bu kanat, mücerred varlığıyla Allah ile alâkalıdır. Sol kanadının üzerinde ise ayın yüzündeki siyah leke veya tavus kuşunun ayağındaki renklere benzeyen boylu boyunca uzanan siyah bir kısım vardır. Sağ kanadı, onun Hakk'a izafe edilen yönünü; sol kanadı ise kendi zâtının hak ettiği yönü ifade eder (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:158-159).

Yûsuf Hakîkî, aşağıdaki beyitte gönlüne seslenmiş ve Cebrâil'in kanadının ulaşamadığı noktada, kolsuz kanatsız bir şekilde seyrân etmeyi arzulamıştır:

“Bâl-ı Cibrîl irmedügi evcde
Bî-per ü pervâz seyrân it dilâ” (5/40, s.55)

Ey gönül! Cebrâil'in kanadının yetişemediği noktada, kolsuz kanatsız seyrân et!

“Cibrîl'e per ü bâlı hicâb olduğu evcde
Sen ol şevk-ı cemâlini per iste” (510/6, s.747)

Cebrâil'in kanadının geçmesine engel olan en üst noktada, sen yüzünün şevkiyle O'na ulaşmayı arzula!

Âlem-i lâhut, Allah'ın zâtına âit olan ilk ve en yüce âlem olarak bilinmektedir (Develioğlu, 1997:27). Bu âlemde Allah'ın sadece zâtî sıfatları ortaya çıkmaktadır. Hz. Muhammed'e “N'at” olarak yazılan bir şiirden alınan aşağıdaki beyitte, Mirâc hadîsesine telmihte bulunmaktadır. Allahu Teâlâ, bu âlemin en yüksek noktasında Cebrâil'in kanadını cezbe içinde bırakmıştır. Cezbe içinde bulunan Burak üzerindeki ise Hz. Muhammed'dir:

“Şeh-per-i Cibrîl'i cezbe eylemiş
Perlerin lâhût evcinde Çalap” (50/5, s.126)

Allah, âlem-i lâhûtun en yüksek noktasında en uzun kanada sahip olan Cebrâil'i kendinden geçirmiştir.

“Görün ol murg-ı lâhûtı ki dökdi perr-i nâsûtı
Açup uş cezbe Cibrîl'i cenâhın keşf ider kürbi” (543/8, s.791)

O âlem-i lâhûtun kuşu olan Cebrâil'i görün ki görünen âlemdeki kanatlarını döktü; cezbe içinde, kendi kanadının (Allah'a) yakınlığını keşfeder.

Şâirin tasavvuf yolunda yürümenin zorluğundan bahsettiği aşağıdaki beyitte, şeyhlerin müridlerine kol ve kanat gemesi gerektiği belirtilmektedir. Bu yol, türlü sıkıntılar içermektedir. Tıpkı, kendi kanadının nûrunun Cebrâil'e perde olması gibi, sâlik de Allah'ın nûruyla nûrlanmakta ve kesret âleminden varlık âlemine geçmektedir:

“Perr ü bâl ol havâda düket ki
Oldı Cibrîl'e perde ferr-i cenâh” (110/24, s.205)

O havada uçarak kol ve kanadını yok et ki kanadının nûru Cebrâil'e perde oldu.

Yûsuf Hakîkî, sâlikin elden ayaktan düşme durumu olduğunda, cezbe Cebrâil'inin kendisine kol kanat gemesini arzulamaktadır. Bu beyitte, cezbenin koruyucu özelliği karşımıza çıkmaktadır:

“Cidd-ile düşsen elden ayakdan
Sana Cibril-i cezbe ola cenâh” (111/13, s.206)

Gerçekte, sen elden ayaktan düşersen; sana cezbe Cebrâil'i kanat olsun.

Cebrâil'in Mîrâc hadisesinde, “Buradan bir parmak dahi ileri geçersen yanarım” dediği o âyetten iktibas yapılan aşağıdaki beyitte, dervişlerin vahdet mumuyla nasıl yandığı dile getirilmektedir. Allah'ın birliğinde yanmak, onunla bir olmak sûfilerin tek gâyesidir.

“Lev denevü¹⁵ didi Cibrîl ana olmadı nasîb
Şem'-i vahdetde görün hurkatı dervîşlerün” (342/8, s.535)

Cebrâil, “lev denevü” dedi, ona nasip olmadı; vahdet mumuyla dervîşlerin nasıl yandığını görün!

Şâir, Cebrâil'in güzel ve uzun kanatlarının cezbe hâlindeyken gözden kaybolduğunu belirtmektedir. Allah'a cezbe içinde ulaşmanın, O'nda yok olmanın işlendiği beyitte, “fenâfillah” makamına kanatsız bir şekilde mânevî olarak gidildiği ifade edilmiştir.

“Şeh-per-i Cibrîl cezbe çün yitildi şevk-ıla
Kışver-i kudsün gülistânına uçıldı yine” (525/6, s.766)

¹⁵ (Necm 53/14).

Cebrâil'in güzel ve uzun kanatları şevkle gözden kayboldu; kutsallık ülkesinin gül bahçesine tekrar uçtu.

Şâir, Cebrâil'in geçemediği noktaya telmihte bulunarak o noktaya serçe kuşunun ulaşamayacağını belirtmektedir. Gerçekten de yolun başında olan sâlik, bazı zorlukları aşmadan belirli noktalara gelemez. Kaf dağına ulaşmak ve Ankâ olmak nasıl meşakkatli ise tasavvuf yolu da aynı şekildedir:

“Bâl-ı Cibrîl irmedüğü evcde ‘usfûr irmeye
Seyr-i kûh-ı kâfa yine hem per-i ‘Ankâ gerek” (345/6, s.540)

Cebrâil'in kanadının ulaşamadığı noktaya serçe kuşu eremez; Kâf dağına ulaşmak için de Ankâ kuşunun kanadı gerekir.

2.1.1.2.2. İsrâfil

Dört büyük melekten biri olup kıyamet gününde sûra üflemeyle görevlidir (Cebeci, 2001:180). İsrâfil, kıyamet günü Allah'ın emri ile iki defa Sûr'a üfleyecektir. “Sûr'a üflenince, Allah'ın dilediği bir yana, göklerde olanlar, yerde olanlar hepsi düşüp ölür. Sonra Sûr'a bir defa daha üflenince hemen ayağa kalkıp bakışıp dururlar.”¹⁶ Yûsuf Hakikî, aşağıda yer alan beyitte İsrâfil'in Sûr'a üfleyeceği güne telmihte bulunmuş ve o günü, sözlerin kâinata aşk ile yayılacağı bir gün olarak vasıflandırmıştır:

“Hay meger subh-ı kıyâmetdür bugün
Sûr-ı İsrâfil'i 'ışk ider hıtâb” (48/5, s.123)

Haydi, bugün kıyâmet sabahıdır; İsrâfil'in sûru, aşk ile seslenmektedir.

Sur'a üflendikten sonra kıyametin koştığı patlama anında dünya hayatı sona erecektir. Bu anda insanoğlunun kötü huyları ortaya çıkacak ve sûretten eser kalmayacaktır:

“Sûr-ı İsrâfil'ün eglen sadmetinden tâ ola
Sûret-i hûbun nihân u sîret-i zîst âşikâr” (147/21, s.270)

İsrâfil'in sûru üflediğinde oluşan âfette eğlen; çünkü senin gizli olan güzel sûretin yok olacak ve kötü huyun ortaya çıkacak.

2.1.1.2.3. Münker ve Nekîr

¹⁶ (Zümer 39/68).

Sözlükte “bilmemek; şiddetli ve korkulu olmak” anlamındaki neker “nekâre” kökünden türeyen münker ve nekîr “tanınmayan, şiddetli ve korkulu olan” demektir. Terim olarak berzâh âleminde insanları sorguya çekeceği belirtilen iki meleği ifade eder (Toprak, 2006:14). Münker ve Nekîr ayrıca tasavvuf edebiyatında insanların iyi ve kötü amellerinin kalıplara bürünmesi olarak görülür (Pala, 2011:341).

Yûsuf Hakîkî, bir kişi öldüğü vakit hemen Münker ve Nekîr’in sorguya başlayacağını ve onların ölen kişiyi sorgularken katı olduklarını belirtmektedir:

“Der-hâl irişe anda sana Münker ü Nekîr

Hergiz kişiye merhamet ü merhabâsı yok” (303/16, s.479)

(Öldüğün vakit) sana derhâl Münker ve Nekir ulaşacak; (onların) asla merhâmet ve merhabası yoktur.

2.1.1.3. Kur’ân-ı Kerîm ve Diğer İlâhî Kitaplar

İlâhî kitap, Allah’ın kullarına doğru yolu göstermek ve kullarını aydınlatmak için peygamberlere vahyettiği sözler ile bu sözlerin yazıya geçirilmiş hâlidir. İlâhî kitaplar, bir peygamber aracılığıyla insanoğluna gönderilmiş, kendisine kitap indirilmiş olan peygamber de emir ve yasakları uygulamalı şekilde insanlara aktarmıştır (Üzüm, 2002:121).

Allah, kuluna bir lutuf olarak kitaplar indirmiş ve ona yol göstermiştir. İlâhî kitaplara inanılmadığı sürece kişinin imânının gerçekleşmeyeceği apaçıktır. İlâhî kitapları idrâk edebilmek için Allah’a teslim olmalı, selim bir kalp ile O’na yönelinmelidir:

“Yirde olmayan teslim bulmadı kalb-i selîm

Dört kitâbun ma‘nîsin anı hîç inandurmaz” (206/8, s. 350)

Teslim olmayan (kişi), selim kalbi bulamaz; dört kitâbın mânâsı da ona inandırıcı gelmez.

Her dinin bir kutsal kitabı vardır. İslâm dininin kutsal kitabı ise Kur’ân-ı Kerîm’dir. Yûsuf Hakîkî, dîvânında müslümanlığın rehberi olan Kur’ân’a ve Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat ile Zebûr’a telmihte bulunmuştur.

2.1.1.3.1. Kur’ân-ı Kerîm

Kur’ân-ı Kerîm’in terim anlamıyla ilgili olarak çeşitli tanımlamalar yapılmış, bunlar büyük ölçüde bir araya getirilerek şöyle bir tarife ulaşılmıştır:

“Kur’ân¹⁷, Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed’e indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibâdet edilen, Fâtiha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı Arapça mûciz bir kelâmdır” (Birişik, 2002:383).

Yûsuf Hakîkî’ye göre Kur’ân-ı Kerîm, hâl dilinde Allah’ın zikridir. Kâinattaki her bir eşya, Allah’ı zikretmektedir. Şâir, “*innâ nahnü nezzelnâ*” âyet-i kerimesinden iktibas yaparak Kur’ân’ın indirilmesine telmihte bulunmuştur:

“Lisân-ı hâline münzel anun zikri her eşyânun
Nite ki didi Kur’ân’da ki *innâ nahnü nezzelnâ*¹⁸” (7/20, s.63)

Her eşyanın zikri, hâl diliyle nâzil olmuştur; nitekim Allah, Kur’ân’da “İnnâ nahnü nezzelnâ” dedi.

Şâir, “*fettahizhu vekîlen*” âyetini de iktibas etmiş ve sadece O’nu vekil tutmak gerektiğini belirtmiştir:

“*Fettahizhu vekîlen*¹⁹ işitdük
Oldı Kur’ân’a çünki emr-i Hüzâ” (18/28, s.80)

Fettahizhu vekîlen (O’nu vekil tut) âyetini işittik; çünkü bu âyet, Allah’ın Kur’ân’daki emridir.

Şâir, Allah’tan imân ve Kur’ân üzere yaşamayı dilemekte; onları son nefesinde kendisine yol arkadaşı etmesini arzulamaktadır:

“İmânı vü Kur’ân’ı rızânı vü likânı
‘İzzün hakıyıçün
Rûzî kılup it son nefesinde ana hem-râh
İy hayy u tüvânâ” (38/9, s.108)

¹⁷ “(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur’ân’ı indirdik” (Nahl 16/44).

¹⁸ “Kuşkusuz biz indirdik” (Hicr 15/9).

¹⁹ “Allah, Doğunun ve Batının Rabbidir. O’ndan başka İlâh yoktur. Şu hâlde yalnızca O’nu vekil tut” (Müzzemmil 73/9).

Ey hayat ve güç sahibi Allah'ım! İzzetinin hakkı için imânı, Kur'ânı, rızânı ve cemâlini azık olarak son nefese kadar yoldaş et!

Şâirin tasavvuf anlayışının Kur'ân ve sünnet eksenli olduğu, şeyhlerin bu minvâl üzere yaşayışlarını düzenlediği şu şekilde ifade edilmektedir:

“Çü Kur'ân ipine yapışdı anunçün
Olupdur şüyûha bu 'âlî menâkıb” (44/23, s.118)

Bu yüzden şeyhler, Kur'ân'ın ipine yapıştı ve bu yolda yüce menkıbeler yaşadılar.

Nefis illeti, kalbe hastalık vermektedir. Şâir, nefis hastalığına ilâcın Kur'ân olduğunu ifade etmektedir. Nefsin hevâsına uyan kimseler ise acaba Kur'ân'ın hükümlerine inanmadıkları için mi böyle yapmaktadırlar:

“Zihî ki 'illeti nefsün bu kalbi kıldı 'alîl
Şifâ-yı hikmeti Kur'an'dan eyle ana 'ilâc” (95/4, s.179)

Nefis illeti, bu kalbi hasta kıldı; bu hastalığa hikmet şifâsını Kur'ân'dan eylemek ne hoştur.

“Hevâsına tâbi' olan nefsinün
İnanmaz mı ahkâm-ı Kur'ân'a hîç” (100/43, s.190)

Nefsinin hevâsına uyan, Kur'ân'ın hükümlerine hiç inanmaz mı?

Kur'ân-ı Kerîm'in sırrına vâkıf olamayanlar, Allah'ın tecellîsiyle görünenleri idrâk edememektedir. Cüz'î akıl, insan aklıdır. İnsanın akli ise idrâk yönünden zayıftır. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'in sırrına erişmek, akıl için kolay bir mesele değildir. Aklın Kur'ân-ı Kerîm'in sırrına tümüyle vâkıf olması tıpkı, örümceğin Simurg'u avlaması gibi imkânsızdır:

“ 'Akl-ı cüz'î kanda olur sırr-ı Kur'ân'a muhît
Kanda sîmûrgı ya dâm-ı 'ankebût eyler şikâr” (147/56, s.273)

Cüz'î akıl, Kur'ân'ın sırrını tümüyle nasıl kavrayabilir? Örümceğin, ağıyla kurduğu tuzakla Simurg'u avlaması mümkün mü?

Tasavvuf yolunda bulunanların sonradan ortaya çıkardığı iyi görülmeyen âdet ve davranışları benimseyenler, yâni ehl-i bidat için yazılan aşağıdaki beyit, onlara Allah'ın

rahmetinin erişmediğini, kalplerinin uyluk içinde bulunduğunu ve Kur'ân'ın sırlarına vâkıf olamadıklarını ifade etmektedir:

“Ana ki feyz-i er-rahmân yitişmez dutdı kalbin rân

Bes ol tefhîm-i sırr-ı ‘alleme’l-Kur’ân²⁰ nedür bilmez” (194/8, s.333)

Onlar ki kalplerini uyluk içinde tuttıkları için Allah’ın rahmetinin feyzi onlara ulaşmaz; ehl-i bidat, ‘alleme’l-Kur’ân’ı sırrını da kavrayamaz.

Şâir, Allah’ın rahmet hazinesine ulaştığını ve Kur’ân’ın sırlarına vâkıf olduğunu şu şekilde dile getirmektedir:

“Künûz-i feyz-i er-rahmâna geldüm

Rumûz-ı ‘alleme’l-Kur’ân’a geldüm” (427/1, s.652)

Allah’ın rahmân hazinesine geldim; Kur’ân’ın sırlarını anlamaya geldim.

2.1.1.3.1.1. Sûreler

Sözlükte “sıçramak, duvara tırmanmak” anlamındaki “sevr” kökünden türeyen sûre kelimesi “yüksek ve güzel bina, evin bir bölümü veya katı, yüce mertebe, şan ve şeref, alâmet ve nişân” mânâlarına gelir. Terim olarak “Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin bir araya getirilmesi sonucunda oluşan, sınırları vahiy doğrultusunda Resûl-i Ekrem tarafından belirlenen bölüm” demektir (Birişik, 2009:538). Dinî kavram olarak, Kur’ân-ı Kerîm’in besmele ile ayrılan her bir bölümüne sûre adı verilmektedir.

Yûsuf Hakîkî; İhlâs, Fâtihâ, Tebâreke, Abese, Tebbet, Tâhâ ve Yasîn sûrelerine atıfta bulunmuş, Kur’ân’ın çizgisinde hareket etmiştir:

İhlâs sûresinin muhtevasıyla ilgili olarak müfessirlerin üzerinde durdukları en önemli konu, ilk iki âyette yer alan “ahad” ve “samed” kelimelerinin anlam ve içerikleridir. Ahad sıfatı Allah’a nisbet edildiğinde O’nun birliğini, tekliğini ve eşsizliğini ifade eder; bu anlamıyla tenzihî veya selbî sıfatları da içerir (Işık, 2000:537). Samed, “var oluş bakımından kimseye muhtaç olmayıp her şeyin varlığını kendisine borçlu olduğu vâcibü’l-vücûd” demektir. Buna göre samed kelimesi doğrudan doğruya ahad isminin açıklamasıdır (Işık, 2000:537).

²⁰ “Kur’ân’ı öğretti.” (Rahmân 55/2).

Şâir, İhlâs sûresinin faziletini aşağıdaki beyitte işlemektedir. Allah, bir ve tektir. Bütün varlıklar O'na muhtaç, O ise hiçbir şeye muhtaç değildir. Allah'ın tüm sırları O'nun zâtında toplanmıştır:

“Vasf-ı pâkündür Hüzâ'yâ *Kul huve'llâhü ehad*²¹

Hem münezzehdür hasedden zâtun *Allâhü's-samed*²²” (123/1, s.221)

Ey Allah'ım! Senin birliğinde tüm sıfatların (gizlidir); zâtın her şeyden münezzehtir, her şey sana muhtaçtır.

Fâtihâ sûresi, Kur'ân'ın kalbi, temeli ve özeti (Işık, 1995:252-254). Tebâreke sûresi, Mülk sûresi olarak da bilinmektedir. Otuz âyet-i kerîmeden ibâret olan bu sûre, ilk âyet-i kerîmede geçen el-Mülk kelimesinden dolayı Sûretü'l-Mülk adını almıştır. Ayrıca Tebâreke Münciye, Mâni'a, Vâkı'a adları ile de anılmaktadır. Sûrede; hayatın ve ölümün yaratılış sebebi, âlemdaki kusursuz nizam, Cenâb-ı Hakk'a ortak koşanların âhiretteki acıklı durumu ve Allah'ın her şeye vâkıf olduğu anlatılmaktadır (Yaşaroğlu, 2006:542). Abese sûresi ise Kur'ân'ın öğüt olduğunu, insanın ve kâinatın nasıl yaratıldığını bildirmektedir (Aydemir, 1988:305).

“Himmetini bize Yâ Rab sen anun hem-râh it

Sûre-i Fâtiha hakkı ve Tebârek ve 'Abes” (224/23, s.375)

Ey Allah'ım! Fâtiha, Tebâreke ve Abese sûrelerinin himmetini bize yoldaş eyle.

Ebu Leheb ve eşi hakkında nâzil olan Tebbet sûresi, kendisinin ve eşinin helâk olacağını önceden bildiren sûredir (Birişik, 2011:212). İslâm dininin halk arasında yayılmaya başladığı dönemde, İslâm dini aleyhine koğuculuk yapan Ebu Leheb ve eşi, tüm servet ve zenginliğine rağmen azaptan kurtulamamıştır:

“Şûmi-i inkârdan *Tebbet yedâ*²³

Zülli olmuşdur pelâs-ı *Bû leheb*²⁴” (50/17, s.127)

İnkârın uğursuzluğundan, Ebu Leheb'in elleri kurudu; elbiseleri (mal ve mülkü) alçaldı.

“*Tebbe mâ-agnâ çü 'anhü mâlühü*²⁵

²¹ “De ki: O, Allah'tır, bir tektir” (İhlâs 112/1).

²² “Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.)” (İhlâs 112/2).

²³ “Ebû Leheb'in elleri kurusun” (Tebbet 111/1).

²⁴ “Zaten kurudu” (Tebbet 111/1).

²⁵ “Ona ne malı fayda verdi” (Tebbet 111/2).

Dir ne assı gayr-ı ‘irfân mâ keseb²⁶” (50/18, s.127)

Ebû Leheb’e ne malı ne de kazandığı fayda etti; irfân sâhibi olmayana kazandıklarının ne faydası vardır?

“Harîsun cânına görmez misin teb

Ki züll-i tebbe mâ-agnâ getürdi” (545/15, s.795)

Hırsının canı ateşe (düştü), kazandığı malı da alçaklık getirdi, görmez misin?

Safer ayı, Hz. Muhammed’e karşı çıkmış olan dönem Araplarının uğursuz sayıldığı bir aydır. Bu ayda nâzil olan Tebbet sûresi, Allah’ın bir lutfudur. Recep ayı ise Allah’ın ayıdır. Hz. Muhammed “*Recep ayı Allah’ın ayıdır, Şaban benim ayımdır, Ramazan ise ümmetimin ayıdır.*” buyurmuştur (Günay, 2007:506). İhlâs sûresi ile Recep ayı arasındaki ilişki, Recep ayının Allah’ın ayı olması münasebetiye İhlâs sûresinin de Allah’ın varlığını ve birliğini anlatması dolayısıyladır:

“Ol Safer’de sûre-i Tebbet yedâ²⁷ hân ola vü rûze-dâr

Hem Receb’de Kul huve ‘llâh²⁸ hân ola vü rûze-dâr” (147/33, s.271)

Safer ayında, Tebbet sûresini okur; Recep ayında (ise) İhlâs sûresini okur ve oruç tutan olur!

Yasîn sûresi, Mekke’de inmiş olup, öldükten sonra dirilme ve haşre iman, belde halkının kıssası ve Allah’ın birliğini gösteren kesin delilleri içermektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in en büyük sûresi olarak kabul edilmektedir (Topaloğlu, 2013:340-341). Tâhâ sûresinde ise Allah’ın peygamberler aracılığıyla insanlara gösterdiği doğru yolun temel gerçeklerine işaret edilmektedir (Topaloğlu, 2010:379-380). Hz. Peygamber’den rivâyet edilen bir hadîse göre Tâhâ ve Yasîn sûrelerini duyan melâikler, “Bunların kendilerine gönderileceği ümmete ne mutlu, bunları taşıyan gönüllere ne mutlu, bunları okuyan dillere ne mutlu”²⁹ demişlerdir:

“Neyidigi eyledi ta‘lîm ol yüzi Tâhâ³⁰

²⁶ “Ne de kazandığı” (Tebbet 111/2).

²⁷ “Elleri kurusun” (Tebbet 111/1).

²⁸ “De ki O Allah” (İhlâs 112/1)

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/20-taha-suresi>

³⁰ “Sûre, adını birinci âyette yer alan harflerden almıştır. Sûrede, Allah’ın peygamberler aracılığıyla insanlara gösterdiği doğru yolun temel gerçeklerine işaret edilmekte, Hz. Muhammed teselli edilerek

Sen anı işle sana hem ki göstere *Yâsîn*³¹ (434/9, s.659)

O yüzü Tâhâ olan ne yaptıysa sen de onu yap! Böylece sana Yasîn de göstersiz.

2.1.1.3.1.2. Âyetler

Sözlükteki asıl anlamı “bir şeyin ve bir amacın mevcudiyetini gösteren alâmet”tir. Buna bağlı olarak “açık alâmet, delil, ibret, işaret” gibi anlamlarda da kullanılmıştır (Yavuz ve Çetin, 1991:242). Dinî mânâda, sûreleri oluşturan bir veya birkaç cümleden oluşan bölümlere denir.

Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı’nda çeşitli vesilelerle iktibas veya telmih edilen âyetler bulunmaktadır.³² Şâir beyitlerinde âyet mefhumuyla birlikte mefhumun çokluk şekli olan âyât kelimesini de kullanmaktadır. Muhkem, âyetlerin anlamlarının kesin açık olduğunu bildirir. Sözlükte “sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş” gibi mânâlara gelen muhkem kelimesinin tefsir ve hadîs ilimlerindeki terim anlamı hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte, genel kabule göre başka bir ihtimal taşımayan açık mânâlı âyet ve hadîsleri ifade etmektedir (Başoğlu, 2006:42). Müteşâbih ise farklı mânâlara gelebilecek mahiyetteki âyetleri ifade eder.

Teşâbüh masdarından türeyen müteşâbih kelimesi “benzeşen, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen” demektir. Terim olarak mânâ yönünden birden fazla ihtimal taşıdığından anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya sözü ifade eder. Müteşâbih âyette yer alan bir lafız konumuna göre başka âyetlerde farklı mânâlara gelebilir, ancak her birinin kastedilebilir olması açısından anlamlar birbirine benzer, bundan dolayı hangi mânânın kastedildiği açıkça bilinemez (Yavuz, 2006:204).

Şâir, Kur’ân-ı Kerîm’deki sır dolu âyetlerin tecellî ederek gönül bahçesinin saâdete ermesini arzulamaktadır:

“Âyât-ı kitâbı için iy Hak

peygamberlik görevini mutlaka en güzel şekilde başaracağı müjdelenip kendisine karşı çıkanların uğrayacağı sonuçlar izah edilmektedir” (<https://kuran.diyaret.gov.tr/>).

³¹ “Sûre, adını ilk âyeti oluşturan “Yâ” ve “sîn” harflerinden almıştır. Sûrede insanın ahlâkî sorumlulukları, vahiy, Hz. Peygamber’i yalanlayan Kureyş kabilesi, Antakya halkına gönderilen peygamberler, Allah’ın birliğini ve kudretini gösteren deliller, öldükten sonra dirilme, hesap ve ceza konu edilmektedir” (<https://kuran.diyaret.gov.tr/>).

³² Tahlil çalışmasında her bir konu başlığına uygun olan âyetler, ilgili başlıklar altında işlenmiştir. Bu kısımda konu başlıkları altına alınmayan âyet iktibaslarına yer verilmiştir.

Sırr-ı müteşâbihât u muhkem” (385/21, s.601)

“Gülzâr-ı tecelliyâtun-ıla

Cân bâgını eyle taze hurrem” (385/22, s.601)

Ey Allah'ım! Kitabındaki müteşabih ve muhkem âyetlerin sırları ile örülü tecellî gülbahçesi, cân bağıını şen eylesin.

Şâir, yeryüzünde bulunan her şeyin fâni olduğunu belirtmekte, bu durumda şüphe olmadığını söylemektedir:

“Âyet-i küllü men 'aleyhâ fân³³

Sem'una irmedi mi şübhe ne var” (139/18, s.253)

Yeryüzünde bulunan her canlının yok olacağını duymadın mı? (Bu durumda), şüphe yoktur.

Yûsuf Hakîkî, Allah'a teslimiyet ile boyun eğmiştir. O'ndan gelecek her türlü duruma rıza göstermiştir:

“Emrüne iy yef'a 'lu 'llâh mâ-yeşâ³⁴

Her ne kim dilerse it virdük rızâ” (5/1, s.52)

Allah, dilediğini yapar; O, her ne dilerse olur, O'nun emriyle rıza verdik.

Şâir, Bezm-i Elest'te Allah'a verilen sözün unutulmamasını ve o söze vefa gösterilmesini istemektedir:

“Anda ki didi hâce elestü birabbiküm³⁵

'Ahd-i kadîme bes siz unıtman vefâ idün” (334/15, s.525)

Allah, Bezm-i Elest'te “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” dedi; bu kadim sözü unutmayın ve vefa gösterin.

Hakîkî, dâima Allah'ın adını anmayı ve yalnız O'nda yönelmeyi nasihat etmektedir. Allah'ın tecellîsi ile dolu olan şarap kadehi elden düşürülmemelidir:

“Al ele zezeme-i ve 'zkirü'sme rabbik de³⁶

³³ “Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacaktır” (Rahmân 55/26).

³⁴ “Allah, dilediğini yapar” (Âl-i İmrân 3/40).

³⁵ “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” (Araf 7/172).

³⁶ “Rabbinin adını an” (Müzzemmil 73/8).

Surâhî-i ve *tebette 'l-ileyhi tebtîlâ*³⁷” (39/16, s.109)

Aşk kadehini eline al; Rabb'inin ismini an ve O'na yönel.

Şâir, aşksız geçen zamana tevbe etmeyi istemektedir. Aşksız geçen zaman, nefse zulümdür. Allah aşkı, nefsin gıdasıdır:

“Bî-‘ışk geçen deme Hakîkî

Kıl tevbe di *rabbenâ zalemnâ*³⁸” (19/9, s.82)

Hakîkî, aşksız geçen zamana tevbe et; “Ey Rabbimiz biz nefsimize zulmettik”, de.

Şâir, sâliklerin gaflet uykusunda olduğu için Allah’ın yüceliklerini idrak edemediklerini ifade etmektedir. Sâliklere nasihat eden şâir, onların içinde buldukları durumun izah edilemeyeceğini belirtmektedir. Ancak düş, tabir edilebilir:

“Men ne ta‘bîr idem menâm mîdur

*Künte fî gafletin çü min hâzâ*³⁹” (35/17, s.103)

Ben nasıl tabir edeyim? Bu düş müdür? Andolsun ki sen bundan dolayı gafletteydin.

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın rahmetinden ümit kesmemektedir. Allah, çok bağışlayan, merhamet edendir:

“Buyurur *lâ-taknetû min-rahmeti 'llâhi*⁴⁰

Kesmegil di va ‘fü ‘annâ rabbenâ va ‘gfîrlenâ⁴¹” (37/12, s.106)

Allah, “Rahmetimden ümit kesmeyin.” buyurur; “Allah’ım, bizden günahlarımızı sil, bizleri bağışla” demeyi bırakma.

2.1.1.3.2. Tevrat, Zebûr

Tevrat, Allah’tan gelen dört büyük kitaptan ilkidir. İbranice “Tura” kelimesinin Arapçalaşmış biçimi olan Tevrat; kanun, ittifak, birlik, anlaşma, sözleşme, adlaşma gibi anlamları dile getirir. İslâm geleneğinde Hz. Musa’ya nâzil olan kutsal kitaptır. Yahudi

³⁷ “Bütün benliğine O’na yönel” (Müzzemmil 73/8).

³⁸ “Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyân edenlerden oluruz” (Arâf 7/23).

³⁹ “O’na andolsun ki sen bundan gaflette idin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün göztün keskindir” (Kâf 50/22).

⁴⁰ De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir” (Zümer 39/53).

⁴¹ “Bizi affet, bizi bağışla, bize acı” (Bakara 2/286).

geleneğinde ise bugün Ahd-i Atik (Eski Ahit) denilen kitaplar toplamının adı olarak bilinmektedir (Baki, 2012:40-45). Zebûr ise Hz. Davûd'a indirilmiştir. Bu kutsal kitap hem Hıristiyanlar hem de Yahudiler arasında revaç bulmuştur (Gürkan, 2013:171-173).

Şâir, bir şiirinde Tevrat ve Zebûr'a göndermede bulunmuş, Allah'ın inâyetine sığınmıştır:

“Tesbîh-i tuyûr-içün Îlâhî
Tevrît ü Zebûr-içün Îlâhî
Mûsî hakı Tûr-içün Îlâhî
Üftâdelerüz ‘inâyet eyle” (3/18, s.45)

Ey Allah'ım! Kuşların zikri, Tevrat ve Zebûr, Hz. Musa ve Tûr Dağı'nın hakkı için, inâyet eyle, biz düşünlerdeniz.

Zebûr, kitap mânâsına gelen Süryanice bir kelimedir (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:1250). Zebûr, aşkın kitabı olarak bilinir. Zebûr'un indirildiği Hz. Davûd, karşılıklı konuşma bakımından insanların en kibarı, ahlâk yönüyle de en güzeldir. Bu durumdan dolayı şâir, gönül okşayan sözlerin toplandığı kitabı Zebûr olarak vasıflandırmıştır:

“Bu zebûr-ı ‘ışkı ezber idip eylegil muhayyer
Dil ü cânı iy birâzer yine söz idip nevâdan” (438/10, s.664)

Ey dost! Aşkın Zebûr'unu ezberleyip ona hayranlık eyle ki onun nağmesi, yeniden gönlü ve cânı okşasın.

2.1.1.4. Peygamberler

Peygamber, İslâm dinine göre Allah tarafından özel olarak görevlendirilen, insanlara Allah'ın buyruklarını bildiren, onları Allah yoluna, dolayısıyla dine çağıran kimsedir (Yavuz, 2007:257-262). Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nda isimleri geçen peygamberler, beyit ve bentlerde öne çıkan özellikleri ile ele alınmıştır:

2.1.1.4.1. Hz. Âdem

Semavî kitaplara göre ilk insan ve ilk peygamberdir. İslâmî kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle ebu'l-beşer, Kur'ân-ı Kerîm'de⁴² Allah'ın seçkin kıldığı kişiler arasında sayılmış olduğundan “safiyullah” unvanlarıyla da anılmaktadır (Bolay, 1988:358).

Yeryüzündeki ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'e göndermede bulunan şâir, onun, Allah'ın kudret sıfatıyla yaratıldığına değinmiştir:

“Sen dîni kılan millet-ile ‘âleme şu’le
Sen tîni iden kudret-ile Âdem ü Havvâ” (4/9, s.50)

Ey Allah'ım! Sen dini, âleme ve yaratılanlara ışık olarak kıldın; balçığı, kudretinle Hz. Âdem ve Havvâ eyledin.

Şâir, yerde ve gökte her ne varsa Hz. Âdem'den var olduğunu belirtmektedir. Allah'ın ilk insan olarak Âdem'i yaratması, onun bir nişân olması kâinatın varoluşunun başlangıcı olarak ifade edilmiştir:

“Tâ'atlar-içün ki yirde gökde
Âdem'den olındı tâ-be-hâtem” (385/17, s.600)

Yerde ve gökte ibâdet için (yaratılanlar) tâ sona (kıyâmete) dek (hep) Âdem'den yaratıldı.

Şâir, Hz. Âdem'in cennetten çıkarılmasına ve buna sebep olan şeytân ile tavus kuşuna göndermede bulunmuştur. İblîs ve Tâvûs nefsin tâ kendisidir. Hz. Âdem de nefesine uymuş⁴³ ve yasak elmadan yemiştir:

“Âdem'i cennetden iy cân kim çıkaraydı eger
Olmaydı reh-beri İblîs-ile Tâvûs-ı mâr” (147/43, s.272)

Ey gönül! Hz. Âdem'in rehberi İblîs ile Tâvûs (ejder) olmasaydı, O'nu cennetten kim çıkarabilirdi?

2.1.1.4.2. Hz. İbrâhim

⁴² (Âl-i İmrân 3/33).

⁴³ Kur'ân-ı Kerîm'e göre, Âdem ve Havvâ cennete yerleştikten sonra orada Allah'ın nimetlerinden diledikleri gibi faydalanıyorlardı. Allah, onları yasak ağaca yaklaşmamaları hususunda uyardı: “Ey Âdem! Eşin (Havvâ) ile birlikte cennete yerleş; orada çekinmeden istediğiniz her yerde cennet nimetlerinden yiyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın, sonra ikiniz de zalimlerden olursunuz” (Bakara 2/35).

Hız. İbrâhım, kendisine sahîfe inen peygamberlerden biridir. Kavmini yıldızlara, putlara tapmaktan kurtarmaya çalışan Hz. İbrâhım⁴⁴, Bâbil hükümdârı Nemrut'un attığı büyük bir ateşin içinden mucize sonucu kurtulmasıyla bilinmektedir (Harman, 2000:272-273). Edebiyatımızda sıkça işlenen hadîselerden biri olan bu olaya şâir tarafından da telmihte bulunulmuştur.

şâir, Allah'ın lutfunun Nemrut'un ateşini kırmızı güle çevirdiğini belirtmektedir. Hz. İbrâhım, yıldızlara tapan kavmini Allah'a davet edince Nemrut, onu ateşe attırmıştır. Nemrut'un ateşi Hz. İbrâhım'i yakmamıştır. Allah'ın inayetiyle Hz. İbrâhım bir mucize göstermiş, ateş gülzâra dönüşmüştür (Pala, 2011:224-226). Ayrıca Hz. İbrâhım, putları kıran peygamber olarak da bilinmektedir:

“Ma‘bûdı kamunun melikâ sen keremünden
Nemrûd odın İbrâhım'e iden gül-i hamrâ” (4/10, s.50)

Ey Melik! Sen, her şeyin yaratıcısı ve kereminden Nemrut'un ateşini İbrâhım için kırmızı güle çevirensin.

“Büt-şiken ol diler-isen ola çün İbrâhım
Âteş-i muhrikı sana ki gülistân olmak” (305/11, s.484)

Yakıcı ateşin sana gülistân olmasını dilersen Hz. İbrâhım gibi put kıran ol.

Hız. İbrâhım, nefisini zorlamış ve Tevrat'a göre Hz. İşhâk'ı da kurban etme yoluna girmiştir.⁴⁵ Allah'ın muhabbetini kazanmak, nefsi horlamak ile mümkündür. Ancak bu şekilde “Halilûllah” sıfatına nâil olunabilir:

⁴⁴ “İbrâhım babası Âzer'e, “Sen putları İlâh mı ediniyorsun? şüphesiz, ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum” demişti. İşte böylece İbrâhım'e göklerdeki ve yerdeki hükümrânlığı ve nizâmı gösteriyorduk ki kesin ilme erenlerden olsun. Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. “İşte Rabbim!” dedi. Yıldız batınca da “Ben öyle batanları sevmem” dedi. Ay'ı doğarken görünce de “İşte Rabbim!” dedi. Ay da batınca, “Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse mutlaka ben de sapıklardan olurum” dedi. Güneşi doğarken görünce de “İşte benim Rabbim! Bu daha büyük” dedi. O da batınca (kavmine dönüp), “Ey kavmim!” Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım” dedi. “Ben Hakk'a yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim.” Kavmi onunla tartışmaya girişti. Dedi ki: “Beni doğru yola iletmişken Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Hem sizin ona ortak koştuklarımızdan ben korkmam; ancak Rabb'imın bir şey dilemiş olması başka. Rabb'imın ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?” (En'am 6/75-79).

⁴⁵ “Tevrat'a göre kurban edilmek istenen Hz. İşhâk'tır. Onun bu esnada kaç yaşında olduğu belli değilse de kurban takdimesinde nelerin gerekli olduğunu bildiğine ve yakılan kurban takdimesi için odun taşıyabildiğine göre delikanlılık çağında bulunmalıdır. Yahudi tarihçi Josephus'un dediğine göre Hz. İşhâk yirmi beş, Rabbilerin hesabına göre de otuz yedi yaşına geldiğinde Allah, Hz. İbrâhım'i denemek

“Kıldı İbrâhîm rûha hullet odı çün eser

Yâra kurbân itdi çalar halk-ı İshâk'ı bugün” (447/8, s.677)

H. İbrâhim, gönüle âteşi dost kıldı (âteş gönülde tecellî etti); bu tesirle, Allah için H. İshâk'ın boğazına bıçak çalar.

2.1.1.4.3. H. Yâkup

H. Yâkup, H. Yûsuf'un babasıdır. Kaynaklarda H. Yâkup; etkili duası, sesinin gür olması, kurtlarla konuşması, çok uzun mesafelerden Yûsuf'un kokusunu duyması, gam ve hüznü ile ele alınmıştır. H. Yâkup, ağabeyleri tarafından kuyuya atılan Yûsuf'un vahşi hayvanlar tarafından öldürüldüğünün kendisine söylenmesi ve kanlı gömleğini görüp bu yalanlara inanması ile ağlamaktan kör olmuştur (Harman, 2013:276-277).

Şâir, hürmet ile Allah'ın lütfuna ulaşmayı arzulamaktadır. Allah'ın lutfu, yeri ve zamanı geldiğinde ortaya çıkar. Bu durum tıpkı H. Yâkup'a, H. Yûsuf'un kokusunun ulaşması gibidir:

“Lutfi etegini dut sen 'izzet-ile yârun

Tâ bûy-ı vaslı kıla Ya'kûb'ı sırrı bînâ” (11/6, s.70)

Sen sevgilinin lutuf eteğini saygıyla tut; böylece kavuşma kokusu Yâkup'un gözünü açsın.

H. Yâkup'un H. Yûsuf'un ardından yıllarca gözyaşı dökmesi gibi âşıklar da gözyaşı dökmüştür. Âşıkların çektiği bu gam, H. Yâkup'un çektiği gama izafe edilmektedir:

“Nûr-ı basar neden bu Ya'kûb'a oldu mahsûs

Andan ki Yûsuf-içün ol çekdi hüzn-i tenhâ” (11/8, s.70)

Gözün nûru (aklığı), neden H. Yâkup'a has oldu? Çünkü Yâkup, H. Yûsuf için yalnızlık hüznü çekti.

için sevdiği biricik oğlu H. İshâk'ı Moriya diyarına götürüp bir dağ üzerinde yakılan kurban olarak takdim etmesini emreder. H. İbrâhim bu emir üzerine H. İshâk ile beraber iki uşağını da yanına alarak Moriya diyarına gider. Yolda H. İshâk babasına kurban edilecek kuzuyu sorar. Babası kuzuyu Allah'ın tedarik edeceğini söyler. Belirtilen yere vardıklarında ve H. İbrâhim, H. İshâk'ı kesmeye teşebbüs ettiğinde Rabb'in meleği müdahale eder, imtihanı başardığını bildirerek H. İshâk'ın yerine kurban edilmek üzere bir koç verir. H. İbrâhim bu imtihanda başarılı olduğu için mübârek kılınır, zürriyetinin çoğaltılacağı müjdelendir (Tekvîn, 22/1-19)” (Harman, 2000:519-521).

Hız. Yâkup'un, Hız. Yûsuf'a olan muhabbeti ona müjdeler ulaştırmış, gözündeki ak mucizevî bir şekilde ortadan kalkmıştır:

“Gehî Ya'kûb'a gönlek kohusundan
Beşâret dîde-i bînâ getürdi” (545/11, s.795)

Bazen gömleğın kokusundan Hız. Yâkup'un gören (açılan) gözüne müjdeler ulaştı.

Hız. Yâkup, oğlu Hız. Yûsuf'un yokluğunda Bünyâmin de yanından ayrılınca üzüntüden iki gözüne ak düşmüş, oğlu Hız. Yûsuf'un gönderdiğı gömleğı yüzüne sürerek gözleri açılmıştır.⁴⁶ şâir, bu mucizevî olaya telmihte bulunarak zamanın şeyhlerini eleştirmiş ve bu olaydan ders almalarını istemiştir:

“Ger açam pîrehen nûr-ı basîret ola Ya'kûb'a
İrüşsün ragmına şeyh-i zemânun bu beşâretler” (179/8, s.319)

Hız. Yûsuf'un gömleğı açıldığında Hız. Yâkup'un gözüne idrâk nûru ola; bu müjdeler, zamânın şeyhlerine rağmen erişsin.

İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete göre kardeşleri Hız. Yûsuf'u kuyuya attıktan sonra kestikleri bir kuzunun kanını gömleğine sürerler, babalarına da kardeşlerini bir kurdun yediğini söylerler. Ancak Hız. Yâkup, “Kurt onu nasıl yemiş olabilir, gömleğı bile yırtılmamış” diyerek oğullarına inanmadığını belirtir. Diğerk bir rivâyete göre ise oğulları babalarının yanına bir kurt getirerek, “Hız. Yûsuf'u bu kurt yedi” derler, Hız. Yâkup da “Ey kurt! Benim evlâdımı sen mi yedin?” diye sorunca Allah kurdu konuşturur ve kurt, “Ben çocuğunu ne yedim ne de gördüm” cevabını verir (Harman, 2013: 276). şâir, Hız. Yûsuf'un kuyuya atılma hadisesine telmihte bulunmaktadır:

“Cübb-i Taklîd'e⁴⁷ bıraktı Yûsuf'ı kardeşleri
Ger getirmezse yola Ya'kûb ol 'âkı bugün” (447/7, s.677)

Hız. Yâkup, bugün o itaatsiz olan kardeşleri yola getiremediğı için kardeşleri Hız. Yûsuf'u Taklid kuyusuna attılar.

⁴⁶ “Bu gömleğimi götürün de babamın yüzüne koyun ki, gözleri açılın ve bütün ailenizi bana getirin, dedi” (Yûsuf 12/93).

⁴⁷ “Cübb, bir vadi ortasında olan kuyulardan biridir. Bu kuyulardan birine Cübb-i Yûsuf (Yûsuf Kuyusu) derler. Bu kuyu aynı zamanda, Dabab diyarındadır. Kahire yakınlarında olan bu kuyu, zamanında Hacıların ve askerlerin konakladığı bir mekândır” vajehyab.com (Farsça Sözlük).

Şâir, Hz. Yâkup'un evi olan külbe-i ahzâna göndermede bulunarak o evde Hz. Yâkup gibi garip kaldığını belirtmektedir. Hz. Yûsuf'un ayrılığı, Hz. Yâkup'u hüzne boğmuştur:

“Ya‘kûb-vâr külbe-i ahzânda men garîb

Niçe yanam iy Yûsuf-ı Ken‘ân‘um evliyâ” (30/6, s.96)

Ey evliyâ! Hz. Yâkup gibi hüznün ile dolu evde garîbim; Kenânlı Yûsuf‘um, nasıl yanmayayım?

2.1.1.4.4. Hz. Yûsuf

Hz. Yâkup'un oğlu ve İsrâiloğullarına gönderilen bir peygamber olan Hz. Yûsuf (Harman, 2013:1-5) edebiyatımızda; güzelliği⁴⁸, Zelihâ'nın kendisine olan aşkından dolayı yaşadıkları, zindana atılması, iffetli ve temiz olması yönleriyle ele alınmıştır. Dîvân'da sevgilinin güzelliği, Hz. Yûsuf'un güzelliğine benzetilerek anlatılmıştır. Ünlü ressâm Mânî, Yûsuf'un yüzü gibi bir güzelliği daha önce görmemiş ve idrâk edememiştir:

“Ol ki Ma‘nî Yûsuf-ı hüsni temâşa eylemiş

Anda sûret nakşın ol anlamamış had görmemiş” (249/4, s.406)

Hz. Yûsuf'un güzelliğini temâşa eyleyen Mânî, ondaki sûreti idrâk edememiş, daha önce (öyle bir) yanak görmemiştir.

“Degme cân dil-ber cemâli şevkını görmüş degül

Vaslı kohusunda bînâ Yûsuf'un Ya‘kûb ola” (26/10, s.90)

Değme gönül, sevgilinin cemâlinin ışıltısını (Hz. Yûsuf'un yüzünü) görmüş değildir; Hz. Yûsuf'un kavuşma kokusu ile Hz. Yâkup görebilmiştir.

Hz. Yûsuf'un güzelliği, kardeşleri tarafından atılan kuyuyu güneş gibi nûrlandırmış ve kuyuda bulunan suyu tatlı hâle getirmiştir:

“Ol delvden görürem nâ-geh cemâl-i Yûsuf

Hurşîd-veş ki tâbân gösterdi rûy-ı zîbâ” (11/2, s.70)

⁴⁸ Nitekim Yûsuf Sûresi, Kur‘ân'daki en güzel kıssadır. “Sana bu Kur‘ân'ı vahyetmekle kıssaların en güzelini anlatıyoruz. Hâlbuki daha önce sen bunlardan habersiz idin” (Yûsuf 12/3).

Ansızın o (kuyunun içindeki) kovadan Hz. Yûsuf'un cemâlini görürüm; (o kova) güzel yüzü, güneş gibi parlak gösterdi.

“Şûr-iken andağı su Yûsuf melâhatından

Tutup halâvet olmuş çün şîr ü şehd ü halvâ” (11/4, s.70)

Kovadaki su tuzlu iken, Hz. Yûsuf'un güzelliğinden dolayı süt, bal ve helva gibi tatlı olmuş.

Hz. Yûsuf'un yüceliğinin, kuyuya atılması ile azalmayacağını belirten şâir, onun gömleğinin yırtılması hadisesi⁴⁹ne de değinerek her türlü engelin onun Mısır'a aziz olmasını önleyemeyeceğini ifade etmektedir:

“Câhı ko tâ olmaya Yûsuf-ı ma'nîye çâh

Dest-i Zelîhâ'dan ol dâmen-i pîrâheni” (542/27, s.790)

Yüceliği bırak, kuyu ve Zelîhâ'nın tuzağı bile Hz. Yûsuf'u engelleyemedi.

“Züleyha çok yakışıklı olan Hz. Yûsuf'a karşı arzu duyar ve ona beraber olmayı teklif eder. Ancak Hz. Yûsuf evini kendisine emanet eden efendisine ihânet edemeyeceğini, ayrıca Allah'a karşı günah işlemekten korktuğunu söyleyerek bunu kabul etmez. Kadın ısrar ederse de Hz. Yûsuf her defasında onu geri çevirir. Bir gün Züleyha, Hz. Yûsuf'u gömleğinden yakalamak isteyince, Hz. Yûsuf gömleğini çıkarıp dışarıya kaçar. Bunun üzerine kadın, hizmetçilerini çağırarak Hz. Yûsuf'un kendisine saldırdığını ve bağırınca da gömleğini bırakıp kaçtığını söyler. Kocası gelince durumu ona da anlatır, Potifar da Hz. Yûsuf'u zindana attırır” (Harman, 2013:2).

Hakîkî, bu olaya telmihte bulunarak kendisinin de zindanda bulunduğunu, türlü zorluklar çekmeden selâmete eremeyeceğini ifade etmektedir. Nitekim Hz. Yûsuf, sonunda Mısır'a aziz olmuştur:

“Men gülem gerçi pürem oldı diken

Yûsuf'am gerçi bu zindândayam” (409/2, s.629)

⁴⁹ “Yûsuf, “O benden arzusunu elde etmek istedi” dedi. Kadının ailesinden bir şahit de şöyle şahitlik etti: “Eğer onun gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemiştir, O (Yûsuf) yalancılardandır.” “Eğer gömleği arkadan yırtılmışsa kadın yalan söylemiştir. O (Yûsuf) ise, doğru söyleyenlerdendir.” Kadının kocası Yûsuf'un gömleğinin arkadan yırtıldığını görünce dedi ki: “Şüphesiz bu, siz kadınların tuzağıdır. Şüphesiz sizin tuzağınız çok büyüktür.” “Ey Yûsuf! Sen bundan sakın kimseye bahsetme. (Ey Kadın,) sen de günahının başışlanmasını dile. Çünkü sen günah işleyenlerdensin” (Yûsuf 12/26-29).

Ben gülüm ve (gönlüm) diken doludur; Hz. Yûsuf (gibi) zindandayım.

Hz. Yûsuf, takvânın en güzel örneğini vermiştir⁵⁰. Allah'ın yasakladığı durumlara meyletmeyen Hz. Yûsuf, mucize göstermiş ve babası Hz. Yâkup'a gönderdiği gömlek onun görmesini sağlamıştır. Takvâ sahibi olan kişi, Allah'ın sırlarına ulaşmaya hâizdir:

“Hâsiyyet-i takvâyıdı Yûsuf'daki dindi
El-kûhu 'alâ vechi ebî ye 'ti basîrâ⁵¹” (4/30, s.51)

Takvânın meziyeti, Hz. Yûsuf'taydı; Hz. Yâkup'a gönderdiği gömlek, onun görmesini sağlayacaktır.

2.1.1.4.5. Hz. Eyyûb

İmtihânını başarıyla vermesiyle anılan Hz. Eyyûb, edebiyatımızda sabrıyla⁵² anılmış ve ideal bir kimliğe bürünmüştür (Harman, 1995:16-17; Albayrak, 1995:17).

Yûsuf Hakîkî'ye göre, tasavvuf yoluna tâlip olan kişinin bir an benliğine uyarak Allah'tan uzak olması, tıpkı Hz. Eyyûb gibi acılar ve sıkıntılar içinde olması gibidir:

“Bir nefes kendülik-ile olduğu Hak'dan ırak
Âşîka yüz zarr u renc-i mihnet-i Eyyûb ola” (26/8, s.89)

Bir an benliğine uyarak Allah'tan uzak olan âşîk, tıpkı Hz. Eyyûb gibi acı ve sıkıntıdadır.

Şâire göre, vücûdun bir bölgesini kurt yerse, kurdun yediği yeri sağaltmak için sabırla davranılmalı; şükrün tatlılığını Hz. Eyyûb'un vücûdundaki yaralara sürdüğü gibi merhem etmelidir:

“Kirm-i belâ delerse teni şükr şekkerin
Eyyûb gibi sabr-ıla merhem-bahâ idün” (334/3, s.524)

⁵⁰ “Yûsuf, “Ey Rabb'im! Zindan bana, bunların beni dâvet ettiği şeyden daha sevimlidir. Onların tuzaklarını benden uzaklaştırmazsan onlara meyleder ve câhillerden olurum” dedi. Rabb'i onun duâsını kabul etti ve kadınların tuzaklarını ondan uzaklaştırdı. Şüphesiz ki O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir” (Yûsuf 12/33-34).

⁵¹ “Bu gömleğimi götürün de babamın yüzüne koyun ki, gözleri açılınsın ve bütün ailenizi bana getirin, dedi” (Yûsuf 12/93).

⁵² “Eyyûb'u da hatırla. Hani o Rabbine, “Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisisin” diye niyâz etmişti. Biz de onun duasını kabul edip kendisinde dert namına ne varsa gidermiştik” (Enbiyâ 17/83-84).

Belâ kurdu, bedeni delerse, Hz. Eyyûb gibi şükürün şekeriyle ve sabırla (o yaraya) merhem oluşturun.

Şâir, gam kurdundan dolayı her dem delinen bir yürek sahibinin, Hz. Eyyûb gibi sabredemeyeceğini dile getirmektedir:

“Her dem delinür kirm-i gamundan kanı yürek
Eyyûb gibi sabr idebile mi vâyli” (570/7, s.832)

Eyvâhlar olsun! Her dem gam kurdu ile delinen yürek, Hz. Eyyûb gibi sabredebilir mi?

2.1.1.4.6. Mûsâ

Hem Yahudilik ve Hıristiyanlığa hem de İslâm’a göre büyük bir peygamber ve İsrâiloğullarını Firavun’un zulmünden kurtarıp hürriyete kavuşturan bir liderdir (Harman, 2006:207). Kendisine dört büyük kitaptan Tevrat ile risâlet görevi verilmiştir. Edebiyatımızda; Tûr Dağı’nda Allah ile konuşması, Firavun ile mücadelesi, Kızıldeniz’i asasıyla ikiye bölmesi, koynuna soktuğunda elinin beyazlaşması, asâsı ve Hızır ile yaptığı yolculuklarla anılmaktadır (Onay, 1996:364; Pala, 2011:334-335). Tasavvufta Hz. Mûsâ, rûha işaretir.

Yûsuf Hakîkî, gönlüne seslenerek Hz. Mûsâ’nın nûruyla Tûr Dağı’nın parça parça olduğu olaya telmihte bulunmaktadır. Tıpkı Tûr Dağı’nın parça parça olması gibi şâirin gönlü de parçalanmıştır:

“İy gönül Mûsî’si nûrun bu vak’ârum Tûr’unu
Pâre pâre eyledi ol sâ’kada kaldum zebûn” (445/4, s.674)

Ey gönül Mûsâ’sı! Nûrun vakarımın Tûr’unu parça parça eyledi ve ben o sâkada tâkâtsiz bir hâlde (kala) kaldım.

Hz. Mûsâ, Tûr civarına geldiğinde dağda ateş görür. Yolu soracak birini bulmak veya bir ateş parçası almak için yaklaştığında vadinin sağ yamacından gelen bir sesle kendisine ayakbılarını çıkarması emredilir ve peygamber olarak seçildiği bildirilir; asâ ve beyaz el (yed-i beyzâ) mucizeleri verilir. Bu iki mucize, Firavun⁵³ ve adamlarına

⁵³ “Firâvun’a gidin. Çünkü o azmıştır.” “Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar.” Mûsâ ve Hârûn şöyle dediler: “Ey Rabbimiz! Şüphesiz biz, onun bize karşı aşırı davranmasından yahut azmasından korkuyoruz.” Allah şöyle dedi: “Korkmayın, çünkü ben sizinle beraberim. İştirim ve görürüm.” “Ona gidin ve şöyle deyin: “Şüphesiz biz Rabb’inin elçileriyiz. İsrailoğullarını (serbest bırak

karşı Mûsâ'nın haklı ve yetkili olduğunu göstermek üzere Allah tarafından verilmiş iki delildir (Harman, 2006:211).⁵⁴ Yûsuf Hakîkî, Allah'ın tecellisinin gönülde arttığını dile getirmektedir. Gönül, Hz. Mûsâ'nın nûruyla parçalanmış Tûr Dağı gibidir:

“Çün nikâb-ı keyfî medde 'z-zillî⁵⁵ ref' itdi ruhûk

Her yiri şû'len gönüle Tûr-ı Mûsî gösterür” (158/6, s.295)

Şarap (Allah'ın sırrı), gölgenin örtüsünü kaldırdı; senin şûlen gönüle her yeri Mûsâ'nın Tûr'u gösterir.

Allah, Hz. Musa'ya yardımcı olmuş bazen de onun karşısına Firavun'u çıkarmıştır. O, bazen elindeki asâ (vahdet), bazen de yılan (kesret) ile Hz. Musa'yı imtihan etmiştir:

“Ol ki gâhî 'avn olur Mûsî'ye geh Fir'avn olur

Geh 'asâ görünür elde gâh ef'î gösterür” (158/7, s.295)

O ki, bazen Mûsâ'ya yardımcı olur bazen de Firavun olur; bazen elde asâ görünür, bazen yılan gösterir.

Allah, Hz. Mûsâ'ya Tûr Dağı'nda peygamberlik tevdi etmiştir. Mûsâ'nın vahdet şarabı ile dolu kadehinden içen (ona inanan) kimselerin gönlü mest ve harap olur:

“Cezbe-i innî ena 'llâhu⁵⁶ dan bu câm-ı Mûsî'yi

ve) bizimle gönder. Onlara işkence etme. Sana Rabb'inin katından bir mucize getirdik. Selâm, doğru yola uyanlara olsun” (Tâhâ 20/43-47).

⁵⁴ “Mûsâ'nın haberi sana ulaştı mı? Hani bir ateş görmüştü de ailesine, “Siz burada kalın, ben bir ateş gördüm (oraya gidiyorum). Umarım ondan size bir kor ateş getiririm yahut ateşin başında, yol gösterecek birini bulurum” demişti. Ateşin yanına varınca, ona şöyle seslenildi: “Ey Mûsâ!” “Şüphe yok ki, ben senin Rabb'inim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ'dasın.” “Ben seni (peygamber olarak) seçtim. Şimdi vahyolunacak şeyleri dinle.” “Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir İlâh yoktur. O halde bana ibâdet et ve beni anmak için namaz kıl.” “Kıyamet mutlaka gelecektir. Herkes işlediğinin karşılığını görsün diye, neredeyse onu gizleyecek (geleceğinden hiç söz etmeyecek)tim.” “Buna inanmayan ve nefsinin arzusuna uyan kimseler seni ondan (ona hazırlanmaktan) sakın alıkoymasın, sonra helak olursun!” “Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?” Mûsâ dedi ki: “O benim değneğimdir. Ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelirim. Onunla başka işlerimi de görürüm.” Allah, “Onu yere at ey Mûsâ!” dedi. Mûsâ da onu attı. Bir de ne görsün o, hızla akan bir yılan olmuş! Allah şöyle dedi: “Tut onu. Korkma! Biz onu yine eski durumuna döndüreceğiz.” “Sana büyük mucizelerimizden birini daha göstermemiz için elini koyununa sok ki bir başka mucize olarak, (alaca hastalığı gibi) bir hastalık sebebiyle olmaksızın bembeyaz bir halde çıksın.” “Firavun'a git, çünkü o azmıştır.” Mûsâ dedi ki: “Rabbim! Gönlüme ferâhlık ver.” “İşimi bana kolaylaştır.” “Dilimdeki tutukluğu çöz ki sözümü anlansınlar.” “Bana ailemden birini yardımcı yap,” “Kardeşim Hârûn'u.” “Onunla gücümü artır.” “Onu işime ortak et.” “Seni çok tespih edelim diye”, “Seni çok zikredelim diye.” “Çünkü sen bizi hakıyla görmektesin.” Allah şöyle dedi: “İstediğin sana verildi ey Mûsâ!” “Andolsun, biz sana bir kere daha iyilikte bulunmuştuk” (Tâhâ 20/9-37).

⁵⁵ “Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık” (Furkân 25/45).

Çek ki bu tavra ola tâ Tûr hem mest ü harâb” (53/9, s.130)

(Muhakkak ki ben) Allah’ın cezbisiyle (dolu) Mûsâ’nın kadehinden iç ki bu davranışın Tûr Dağı’nu mest ve harap eylesin.

Eymen, Hz. Mûsâ’nın Tûr Dağı’nda Cenâb-ı Hakk’ın tecellîsine mazhar olduğu yerin adıdır (Devellioğlu, 1997:244). Bu yerde zuhûr eden asâ, Allah’ın tecellîsini yansıtmaktadır. Şâir, Hz. Mûsâ’nın asâsından çıkan nûrun aydınlık eylemesini istemektedir:

“Berk-ı tecellîden al câmı çü Mûsî ele

Nûr-ıla müstagrak it sen şecer-i Eymeni” (542/22, s.790)

Ey Mûsâ! Tecellî şimşeği olan kadehi eline al; Eymen vadisindeki asâyı (vahyin geldiği ağaç) nûrunla gark et.

Şâir, Hz. Mûsâ’nın nûruyla Allah aşkı ile yanan asânın, gönülde de var olduğunu belirtmektedir. Hz. Mûsâ, Allah’ın sırrıyla tecellî etmiş ve aşkın tâ kendisi olmuştur:

“Dıraht-ı âteşin mi ya gönül mi

‘Aceb şol Mûsî-i ‘imrâna benzer” (156/10, s.293)

Acaba şu Hz. Mûsâ’ya benzeyen (aşk) gönül mü yoksa ateşin yandığı ağaç mı?

Yûsuf Hakîkî, dünya yaratılmadan önce Allah’ın aşkıyla mest olduğunu ifade etmektedir. Şâirin aşağıdaki beyitten muradı, Bezm-i Elest’tir. Bezm-i Elest’ten beri Allah aşkıyla yandığını belirten Hakîkî, Tûr Dağı ve şarap olmadan önce de bu istikamette ilerlediğini belirtmektedir:

“Bu dünya ma‘mûr olmadın Mûsî’ye hem Tûr olmadın

Şol âb-ı engûr olmadın men ‘ışk-ı cânân mestiyem” (397/11, s.614)

Dünya yaratılmadan, Tûr Dağı’nda Hz. Mûsâ’ya peygamberlik gelmeden ve aşk şarabı var olmadan önce ben sevgilinin aşkıyla mest idim.

Hz. Mûsâ, Allah’a teslim olmuş ve O’nun tecellîsiyle nûrlanmıştır. Şâir, Allah’ın tecellîsine dayanabilecek mahiyette gönlün olmadığını belirtmektedir:

⁵⁶ “Şüphe yok ki ben Allah’ım. Benden başka hiçbir İlâh yoktur. O hâlde bana ibâdet et ve beni anmak için namaz kıl” (Tâhâ 20/14)

“Mûsî çün tâb-ı tecellîde didi tübtü ileyk⁵⁷

Bes ne cân-ıla tahammül ide dîdâre gönül” (376/6, s.586)

Hz. Mûsâ, Allah'ın tecellisinin aydınlığıyla “Ben sana teslim olanlardanım” dedi; gönül hangi cân ile buna tahammül etsin?

Yılan, tasavvufta nefsin karşılığıdır. Şâir, nefse uymamak gerektiğini ifade etmektedir. Firavun ise nefs-i emmârenin timsâlidir. Firavun'un emriyle sihirbazların ortaya çıkardıkları yılanları Hz. Mûsâ'nın asâsı, ejdere dönüşerek öldürmüştür. Şâir, bu olaya telmihte bulunarak nefse dayanmamak gerektiğini belirtmektedir:

“Ko elden ko tekye idinme bu mârı

Ki Mûsî'ye ola 'asâ geh me'ârib” (44/13, s.117)

Bu yılanı (nefs) elden bırak, ona dayanma; Hz. Mûsâ'ya bazen asâsı ağır gelir.

2.1.1.4.7. Hz. Dâvûd

İsrâiloğullarının hem peygamberi hem de hükümdârı olan Hz. Dâvûd, kendisine İlâhî kitaplardan Zebûr'un gönderildiği zâttır (Harman, 1994:21-24). Edebiyatımızda daha çok demire eliyle şekil vermesi, güçlü oluşu, kahramanlığı ve sesinin güzelliğiyle anılmaktadır (Onay, 1996:180; Pala, 2011:108).

Şâir, aşağıda yer alan bentte, Allah'ın inâyetine sığınmış ve bunu da Dâvûd peygamberin hilâfetine göndermede bulunarak Allah'tan meded istemiştir. Dörtlükte Hz. Dâvûd'un güç ve kahramanlığı⁵⁸ işlenmiştir:

“Güm-geştelerün mahâfet-içün

Hayret yolunun mesâfet-içün

Dâvûd nebi hilâfet-içün

Üftâdelerüz 'inâyet eyle” (3/31, s.46)

⁵⁷ “Biz insana anne babasına iyi davranmayı emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu! Onun (anne karnında) taşınması ve süttten kesilme süresi (toplam olarak) otuz aydır. Nihayet olgunluk çağına gelip, kırk yaşına varınca şöyle der: “Bana ve anne babama verdiğin nimetlere şükretmemi, senin razı olacağın salih âmel işlememi bana ilhâm et. Neslimi de salih kimseler yap. Şüphesiz ben sana döndüm. Muhakkak ki ben sana teslim olanlardanım” (Ahkâf 46/15).

⁵⁸ “Hz. Dâvûd'a Allah'ı teşpih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik. Bunları yapan biz idik. Bir de Hz. Dâvûd'a, sizin için, zırh yapma sanatını öğrettik ki, savaşlarınızda sizi korusun. Şimdi siz şükrediyor musunuz?” (Enbiyâ 21/79-80).

Yolunu kaybetmişlerin korkuları, hayret yolunun savaş meydanı, Hz. Dâvûd'un hilâfeti için düşkünleriz, bize inâyet eyle.

Hz. Dâvûd'un sesi hem çok gür hem de çok güzeldi. O, gür ve güzel sesiyle Zebûr'u okumaya başladığında kurt kuş durup onu dinler, sesinden dağlar yankılanırdı (Harman, 1994:22). Yûsuf Hakîkî, Hz. Dâvûd'un güzel sesine telmihte bulunmuş ve "Hû" demenin gönlü raksa başlatacağını dile getirmiştir:

“Elâ iy hüdhüd-i hâdî ser-âgâz eyle yâ hû di

Ki câni lahn-ı Davûdî getürdi raksâ bî-a'zâ” (7/10, s.62)

Ey hidâyet sahibi Hüdhüd! Yâ Hû diyerek (ötmeye) başla; çünkü Hüdhüd'ün Davûdî âhenkli sesi câni incitmeden raksa getirdi.

Yûsuf Hakîkî, fenâ yolunda olan sâlikin gönlü cezbeden sazının, elinde ve gönlünde bulunduğunu belirtmektedir. Şâir, Hz. Dâvûd'un gönle ferâhlık ve ızdırıp veren nağmesinin ne zamana kadar süreceğini bilememektedir:

“Niçe bu sâz-ı dil-âvîz elde vü dilde

Niçe bu sûz-ı dil-efrûz-ı nagme-i Dâvûd” (125/23, s.230)

(Fenâ hâlinde) gönlü cezbeden saz, elde ve dilde ne zamana dek; Hz. Dâvûd'un gönle ferâhlık ve ızdırıp veren nağmesi, ne zamana dek!

Zebûr, aşkın kitabı olarak bilinir. Zebûr'un indirildiği Hz. Dâvûd, karşılıklı konuşma bakımından insanların en kibarı, ahlâk yönüyle de en güzeldir. Bu durumdan dolayı şâir, gönül okşayan sözlerin toplandığı kitabı Zebûr olarak vasıflandırmıştır. Şâir, Hz. Dâvûd'un nağmesinin ciğerleri yaktığını, bu yanmanın da kendisine indirilen kitap olan Zebûr'u bir aşk kitabına benzeterek gerçekleştirdiğini dile getirmektedir:

“Yâ Rab bu lahn-ı Dâvûd kıldı ciğerleri 'ûd

İtmiş-dürür meger ki 'ışkun Zebûr'ın ez-ber” (140/37, s.259)

Ey Allah'ım! Hz. Dâvûd'un nağmesi ciğerleri yaktı; galiba O, aşkın kitabı olan Zebûr'ı ezber etmiştir.

2.1.1.4.8. Hz. Süleymân

Hz. Dâvûd'un oğlu olan Hz. Süleymân, on iki yaşında olduğu halde babası Hz. Dâvûd'un vefatından sonra hükümdar olup ülkesini yönetmeye başlamıştır (Harman, 2010:60-62). Hz. Süleymân, edebiyatımızda mülkü ve kuşlarla konuşması ile telmihe konu olmuştur (Onay, 1996:445; Pala, 2011:411).

Yûsuf Hakîkî, aşağıdaki beyitte Hz. Süleymân'ın mülkünün kaybolduğunu, Belkıs⁵⁹'ın kendisine gönderdiği nûrdan tâcın ayaklar altına düştüğünü, sonuçta dünya mülkünün geçici olduğunu dile getirmektedir:

“Mülkünde yavu vara Süleymân
Zîr-i kademinde tâc-ı Belkîs” (220/8, s.368)

Hz. Süleymân onun mülkünde kayboldu; Belkıs'ın tâcî, ayakları altındadır.

2.1.1.4.9. Hz. Yûnus

İsrailoğulları peygamberlerinden olan Hz. Yûnus, Ninova halkına Allah'ın buyruklarını iletme üzere gönderilmiştir. Allah tarafından gönderilen buyruklara aldırış etmedikleri için Ninova halkına öfkelenen Hz. Yûnus, Dicle kenarındaki gemiye kimseden habersiz binmiş, gemi yürümeyince Hz. Yûnus'un suçlu olduğu anlaşılmış ve Hz. Yûnus gemi

⁵⁹ “Süleymân, Hühüd'e şöyle dedi: “Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, göreceğiz.” “Benim şu mektubumu götür onlara at, sonra da yanlarından ayrıl ve ne sonuca varacaklarına bak.” Sebe kraliçesi Belkıs dedi ki: “Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı.” “Mektup Süleymân'dan gelmiştir. O, “Bismillahirrahmânirrahîm” diye başlamakta ve içinde “Bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin” denilmektedir. “Ey ileri gelenler! Durumum hakkında bana görüş bildirin. Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem.” Dediler ki: “Biz güçlü kimseleriz ve çetin savaşçılarız. Emir senin. Ne emredeceğini düşün.” (Kraliçe Belkıs) şöyle dedi: “Krallar bir memlekete girdi mi, orayı harap ederler ve halkın ileri gelenlerini zelil hale getirirler. İşte onlar böyle yaparlar.” “Ben onlara bir hediye gönderip elçilerin ne haber ile döneceklerine bakacağım.” (Elçilerin sözcüsü) Süleymân'ın huzuruna gelince, Süleymân ona şöyle dedi: “Siz beni mal ile desteklemek (ve böylece etkilemek) mi istiyorsunuz? Oysa Allah'ın bana verdiği size verdiğinden daha hayırlıdır. Fakat hediyenizle ancak siz sevinirsiniz.” “Sen onlara dön. Andolsun, biz onlara, karşı koyamayacakları ordularla gelir ve onları oradan aşağılanmış ve küçük düşürülmüş olarak çıkarırız.” Süleymân, “Ey ileri gelenler! Onlar bana teslim olmadan önce hanginiz bana onun (kraliçenin) tahtını getirebilir?” Cinlerden bir ifrit, “Sen yerinden kalkmadan ben onu sana getiririm ve şüphesiz ben, buna güç yetirecek güvenilir biriyim” dedi. Kitaptan bilgisi olan biri, “Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm” dedi. Süleyman tahtı yanında yerleşmiş halde görünce şöyle dedi: “Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için, Rabb'imın bana bir lütfudur. Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilsin ki) Rabb'im her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir.” Süleymân, “Tahtını tanınamaz hale getirin. Bakalım tanıyacak mı, yoksa tanımayacaklardan mı olacak?” dedi. Belkıs gelince, “Senin tahtın böyle mi?” denildi. O da “Sanki o! Fakat zaten daha önce bize bilgi verilmişti ve biz teslimiyet göstermiştik” dedi. Daha önce Allah'tan başka taptığı şeyler ona engel olmuştu. Çünkü o inkâr eden bir kavimden idi. Ona “köşke gir” denildi. Köşkü görünce onu(zeminini) derin bir su sandı ve eteklerini topladı. Süleymân ona “Bu, (zeminini) billurdan döşenmiş bir köşktür” dedi. Belkıs, “Ey Rabbim! Şüphesiz ben nefsimi zulmetmişim. Şimdi ise Süleymân ile âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum” dedi” (Neml 27/28-44).

halkı tarafından denize atılmıştır. Denize atılan Hz. Yûnus'u büyük bir balık yutmuş, Allah'ın izni olmadan yerinden ayrılan Hz. Yûnus, balığın karnında kırk gün tövbe etmiş ve Allah'ın lutfuyla balık onu sahile çıkarmıştır (Harman, 2013:597).

Yûsuf Hakîkî, Hz. Yûnus'un balığın karnında bulunma mucizesine telmihte bulunur. Her dervişin mânevî derecesi farklı olduğundan dervişin kendisini bilmesi önem arz eder:

“Riyâz-ı ünse var Yûnus ki seyrün

Mazîk-ı habs-i bâtn-ı nûna sığmaz” (200/6, s.345)

(Ey Hakîkî!) Sen ünsiyet bahçesine var (ünsiyet bahçesini gözet) ki (seyr ü sülûkta) senin yolculuğun Hz. Yûnus gibi balığın karnına sığmaz.

Şâir, münâcât türündeki bir şiirinden alınan bir beyitte, Allah'a yakarıшта bulunarak sadece bedenın değil, rûhun da karanlık içinde bulunduğunu ifade eder. Beden ve rûh, tıpkı Hz. Yûnus gibi karanlıkta kalmıştır:

“Yûnus'am ki mana mûhiş görünür cân üns-i ins

Hey komaz zulmât-ı habsi batn-ı nûnı n'eylerem” (418/7, s.639)

Hz. Yûnus'um ki beden, rûh bana korku verir; ey (kulunu) balığın karnında hapis zulmetinde bırakmayan (Allah), ne yapayım?

2.1.1.4.10. Hz. Zekerıyyâ

Soyu Hz. Dâvûd'a dayanan Hz. Zekerıyya, İsrâiloğullarının peygamberlerındendir (Ayдын, 2013:210-211). Ömrünü ibâdetle geçiren Hz. Zekerıyyâ, her dâim insanları Yüce Allah'a inanmaya ve O'nun yolunda yürümeye davet etmiş; fakat azmış olan, küfre dalan ve önünü göremeyecek kadar gözü dönenler, onu şehit etmişlerdir (Ahmet Cevdet Paşa, 1966:41; Pala, 2011:490).

Yûsuf Hakîkî, aşağıda yer alan beyitte, Hz. Zekerıyyâ'nın şehit edilışine telmihte bulunmaktadır. Din yoluna giren herkesin, eziyetli, zahmetli ve sıkıntılı durumlarla karşılaştığını dile getiren şâir, Hz. Zekerıyyâ'nın da din yoluna şehit edildiğini dile getirmektedir:

“Kim geldi ki ol görmedi bu yolda şedâyid

Dîn yolına dilinmedi mi yâ Zekerıyyâ” (4/24, s.51)

Bu (dîn) yolunda kim eziyet görmedi ki? Hz. Zekerıyyâ dîn yolunda dilimlenmedi mi?

2.1.1.4.11. Hz. İsâ

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. İsâ⁶⁰, İbn Meryem ve Mesîh şeklinde zikredilen, kendisine İncil’in verildiği, Hz. Muhammed’i müjdelediği bildirilen, “Allah’tan bir rûh ve kelime” olarak tavsîf edilen; ancak kul olduğu vurgulanan peygamberdir (Harman, 2000:465). Hz. İsâ, İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden biri olup annesi Hz. Meryem’dir. Babasız olarak dünyaya gelmiştir. Hz. Meryem, yirmi veya onbeş ya da on üç yaşında bulunduğu sırada, Cebrâil ile karşılaşmıştır. Cebrâil ona genç bir beşer şeklinde görünmüştür. Meryem ona: “Ben senden Allah’a sığınırım” dedi. Ruh da: “Ben ancak sana günahlardan pak bir oğul vermeye vesile olmak için Rabb’inin gönderdiği bir elçiyim” dedi. Meryem: “Benim nasıl bir oğlum olacakmış, bana bir beşer dokunmamıştır, ben iffetsiz değilim” dedi. Ruh: “Evet, öyledir; fakat Rabb’in bana bunu buyurdu” dedi. Hz. Meryem: “Ey, Rabb’im bana bir beşer dokunmamışken, benim nasıl çocuğum olabilir” dedi. “Allah, ne dilerse yaratır, O, ol derse her şey yoktan var olur.” Hz. Meryem, bu hadiseden sonra gebe kaldı, ondan olacak erkek çocuk İsrailoğullarına peygamber olacaktı ve O’na İncil indirilecekti (Köksal, 2014:19).

Hz. İsâ’nın İncil’de yer alan çok sayıda mûcizesi vardır. Dünyaya gelişi, vaftizi esnasındaki olaylar, su üzerinde yürümesi, suları şaraba çevirmesi, rûzgâra emrederek fırtınayı dindirmesi, incir ağacını kurutması, gelecekte haber vermesi, insanların kalplerinden geçeni bilmesi, hastaları iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, göğe yükselmesi, az yiyeceklerle çok kişiyi doyurması, günahları bağışlaması bunlardandır (Harman, 2000:469).

Hz. İsâ, ölüleri diriltme mucizesi göstermiştir. Şâir, bu olaya telmihte bulunmuştur:

“Sensin yine bî-şek melikâ ma‘bûdâ

Mevtâyı ki ‘İsî nefesinden iden ihyâ” (4/20, s.50)

⁶⁰ “Şüphesiz ben Allah’ın kuluyum. Bana kitabı (İncil’i) verdi ve beni bir peygamber yaptı.” “Nerede olursam olayım beni kutlu ve erdemli kıldı ve bana yaşadığım sürece namazı ve zekâtı emretti.” “Beni anama saygılı kıldı. Beni azgın bir zorba kılmadı.” “Doğduğum gün, öleceğim gün ve diriltileceğim gün bana selâm (esenlik verilmiştir).” “Hakkında şüpheye düştükleri hak söze göre Meryem oğlu İsâ işte budur” (Meryem 19/30-34).

Ey Allah 'ım! Şüphesiz, İlâh sensin; ölüyü, Hz. İsa'nın nefesinden dirilten (de) sensin.

Şâire göre tasavvuf yolunda, Allah'ın sırları zuhûr eylemektedir. Hz. İsa'nın diriltici nefesi de bu sırlardan biridir:

“Dem-i ‘İsî midür bu ya gam-ı ‘ışk
Revh-i cân mı ne nefh-i rûh bu râh” (111/8, s.206)

Bu yol, aşkın gamı, Hz. İsa'nın nefesi, cânın huzuru ve rûhun üflemesi (diriltici nefesi) midir?

Yûsuf Hakîkî, şâirler ile Hak âşıklarının bir tutulmamasını ister. Bu durumu da tıpkı İsa'nın göğe yükselmesine, papağanın da ağaç üzerinde ötmesine benzetmektedir. Şâirin menzili papağanın mekân tuttuğu yer, âşıkların menzili ise tıpkı Hz. İsa'nın yükseldiği yer olan semâdır:

“Dutma bir şâ‘irleri ‘âşıklar-ıla menzili
‘İsî’nün oldu semâ vü tûtinündür şâh-sâr” (147/78, s.274)

Âşıklar ile şâirleri bir tutma. Zîrâ, semâ Hz. İsa'nın, ağaç dalı (ise) papağanın yeri oldu.

2.1.1.4.12. Hz. Muhammed

Mutasavvıflar, Hakk'a giden yolda en büyük rehber olarak gördükleri Hz. Muhammed'in sünnetine büyük önem vermişler ve her vesile ile ona olan bağlılıklarının tam olduğunu ifade etmişlerdir. Evliyanın yol göstericisi, baş tacı ve en çok arzu ettikleri insan Hz. Muhammed'dir (Uludağ, 2005:450).

Gizli bir hazine olan Cenab-ı Hak, bilinmeyi dilemiş ve ilk önce Hz. Muhammed'in nûrunu, bu nûrdan da diğer varlıkları yaratmıştır. Bu nûra, “nûr-ı Muhammedî”, “hakikat-ı Muhammediyye”, “akl-ı evvel” ve “akl-ı küll” gibi isimler de verilmiştir. Görülen varlıkların yaratılmasına, Hakk'ın nûru olan Hz. Muhammed vesile olmuş ve güzellik onun cemâliyle kemâle ermiştir (Uludağ, 2005:449). Hz. Muhammed, bütün âlemlerin varlık sebebi, aynı zamanda bütün kâinatın efendisidir:

“Seyyidü's-sâdât-ı sultân-ı rusûl
Şâh-ı mevcûdât-ı şem'-i cüz ü küll” (363/1, s.557)

Hz. Muhammed, gönderilmiş resüllerin sultanı, kâinattaki bütün İlâhî nûrların şâhidir.

Şâir, babası Şeyh Hâmid-i Velî için yazmış olduğu bir terci-i bentte, bütün şeyhlere duâ ederek Hz. Muhammed'in şefaatine nâil olmayı ve "Livaü'l-Hamd" isimli sancağı altında toplanmayı istemektedir:

"Haşr it bularunla anı der-rûz-ı kıyâmet

Sultân-ı rusûlden idüp erzân-ı şefâ'at" (120/50, s.220)

(Bütün evliyâları), kıyâmet gününde resüllerin sultanı (olan) Hz. Muhammed'in sancağı altında topla ve O'nun değerli şefaatine nâil et.

Şâir, Hz. Muhammed'in Mirâc'a yükselme olayına telmihte bulunmuştur. Allah'ın emri ve Cebrâil'in yardımıyla göğe yükselen ve orada Allah ile görüşen Hz. Muhammed, yedi kat semâda dolaştırılmıştır:

"Ol 'izzet ü kurbet hakı sultân-ı rusûl kim

Bulmuş-ıdı kapunda İlâhî şeb-i esrâ" (4/32, s.51)

Ey Allah'ım! İsrâ gecesinde Hz. Muhammed yücelik ve sana yakınlığı nedeniyle kapında kendisine yer bulmuştu.

Şâir, Hz. Muhammed'in ticâret ahlâkını hatırlatarak, yapılan amelleri mânevî sermâyeye benzetmiştir. Tıpkı ticârette olması gerektiği gibi her dâim iyi âmel üzere olunmalıdır:

" 'Amel metâ'ına imdi bil ol ticâretde

Resûl sünneti damgasıyla oldu revâc" (95/35, s.182)

Şimdi bil ki ticârette amel (ibâdet) metâ'ı; resûlün sünnet-i seniyyesiyle revaç buldu.

Şâir, kimsenin irfân davası kılmamasını istemektedir; zîrâ Allah'ın sırları hakkıyla bilinmemektedir. Hz. Muhammed'in hadîs-i kudsisini bu duruma gerekçe kılmaktadır:

"Ma- 'arefnâk⁶¹ eydicek şâh-ı rusûl

Kılmasun da'vâ-yı 'irfân kimesne" (523/6, s.763)

Kimse irfân davası kılmamasın; nitekim resüllerin şâhi (bile) "Rabbim seni gereken ölçüde tanıyamadık." dedi.

⁶¹ "Ey bütün mahlûkat tarafından bilinen Rabb'im, seni şanıma yakışır bir şekilde bilemedik" (Yılmaz, 2013:474).

2.1.1.4.12.1. Hadîsler

Hadîsler, ihtilâfa düştükleri konularda insanları aydınlatan, böylece onlar için hidâyet ve rahmet kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm’in kendisine indirildiği bir peygamberin sözü olarak üstün bir değer ifade ettiği gibi, Kur’an’ı herkesten iyi anlayan ve âyetlerdeki İlâhî maksadın ne olduğunu en iyi bilen Allah resûlünün görüşü olarak büyük önem taşır (Kandemir, 1997:27). Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı’nda geçen hadîsler⁶² aşağıda verilmiştir:

Yûsuf Hakîkî, aşk yolunda ölmeyi arzulamaktadır. Hz. Muhammed bir hadîs-i şerifinde aşk sebebiyle ölenin şehitlik makamına ulaşacağını bildirmektedir. Şâir de bu duruma dikkat çekerek aşk yolunda ölmenin önemine vurgu yapmıştır:

“ ‘İşkunda ölem diye ümîd itdüğü bu kim
Men mâte mine’l- ‘ışkı fe-kad mâte şehîdâ⁶³” (12/15, s.72)

Ümidi, Allah aşkıyla ölmektir; “Kim aşk sebebiyle ölürse o şehit olur.”

Hakîkî, Allah’ın her şeye muktedir olduğunu belirtmektedir. Âlemde her şey O’nundur. İnsanoğlu ancak O’na kuldur:

“El- ‘abdü vemâ fi yedihî kâne li-mevlâh⁶⁴

Hak’dan ya Hakîkî n’içün ide tevellâ” (14/8, s.74)

Ey Hakîkî, Allah’a niçin yakın olmayasın ki? Çünkü “Köle de elindekiler de Allah’a âittir.”

2.1.1.4.12.2. Mirâc

Yükselme, yükseliş demek olan Mirâc kavramı, İslâm inancına göre Hz. Muhammed’in Allah’ın daveti üzerine yedi kat semâyı aşır Cenâb-ı Hakk’ın huzuruna yükselerek O’nunla görüşme mucizesi olayıdır (Yavuz, 2005:132; Pala, 2011:322).

⁶² Tahlil çalışmasında her bir konu başlığına uygun olan hadîsler, ilgili başlıklar altında işlenmiştir. Bu kısımda konu başlıkları altına alınmayan hadîsler yer verilmiştir.

⁶³ “Kim aşk sebebiyle ölürse o şehit olur” (Yılmaz, 2013:524).

⁶⁴ “Köle ve varlığı sahibinindir.” “Kaynağını bulamadığımız bu söz İslâm ile taban tabana zıttır. Çünkü bu din, çok eski çağlarda başlayıp hâlen devam etmekte olan köleliği kesin olarak ortadan kaldırmış, bu duruma düşürülmüş olanları yükümlü ve hakları bulunan insanlar durumuna getirmiştir” (Yılmaz, 2013:11).

Şâir, İlâhî tecellîlere şahit olmayı, mânâ âlemini seyretmeyi arzulamaktadır. Hakk'ın tecellisini görmek, belirli yolları geçmenin ardından hâsıl olacaktır. Allah'ın yüzü kimin kıblesi olursa o, mânâ âlemine nâil olmuş demektir:

“Tecelliyât-ı İlâhî nefes nefes yitişüp
Şühûd-ı zât-ıla her demün ola Mi‘râc” (96/9, s.183)

Allah'ın tecellisi, zaman zaman (sana) ulaştığında mânâ âlemini seyret, (bu şekilde) her demin Mirâc olsun.

“Cânına kible kimün olursa cemâl-i yâr
Olur şühûd-ı zâtı salâtı vü Mi‘râc” (97/6, s.184)

Kimin gönlüne Allah'ın cemâli kible olursa onun şahidi, namaz ve Mirâc olur.

Şâir, Mirâc hadîsesine telmihte bulunduğu bir diğer beyitte bunun göz açıp kapayana kadar olan bir süre içerisinde gerçekleştiğini, üstelik bu esnada yolda binlerce âleme uğradığını belirtmektedir:

“İy cânı cân-ı âdemî yolda hezârân ‘âlemi
Kodun ki Mi‘râc'ı dahı kıldun *ke-lemhın bi'l-basar*⁶⁵” (146/7, s.267)

Ey Allah'ım! Hz. Muhammed, Mirâc anında yolda binlerce âlemi göz açıp kapayınca kadar olan bir süre içinde gördü.

Şâir, namazın müminlerin Mirâc'ı olduğuna değinmiş ve namaz kılmanın öneminden bahsetmiştir. Namaz, Müslümanlara Mirâc gecesinde verilmiştir:

“El-hamdüli'llah itdi bu perverdigâr-ı halk
Sırr-ı salât-ı rûhı ki Mi‘râc-ı mü'mînîn” (435/2, s.660)

Allah'a hamd olsun! Bu halkın yaratıcısı Allah, rûh zamanının sırrını müminin Mirâc'ı yaptı.

2.1.1.4.12.2.1. Arş

Sözlükte yükseklik, yüksek yer ve yüksek şey demek olan Arş, mecâzî olarak hükümrânlık, şan, şeref ve taht anlamlarına gelmektedir (Yavuz, 1991:406). İslâm inancına göre gerçek mahiyetini sadece Allah'ın bildiği, göğün en yüksek yeri, âlemin

⁶⁵ “Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Kıyametin kopması bir göz kırpması gibi veya daha az bir zamandır. Şüphesiz Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir” (Nahl 16/77).

en yüksek noktasıdır (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:31). Tasavvufa göre Arş, gönüldür (Pala, 2011:27). Nesnelere âleminin (âlem-i halk) başlangıcıdır. “Rahmân, Arş’a istivâ etti.”⁶⁶ âyetinde bu mânâyâ işaret edilmiştir.

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolunda mertlik gösteren dervişlerin, yücelik makamını temsil eden bayrağı Arş üzerine diktiğini belirtmektedir. Arş, Allah’ın tecellî ettiği bir tenezzül yeridir:

“Şer’-ıla varduğuçün yol dikilür ‘arş üzre
Râyeti ‘izzeti vü nusreti dervîşlerün” (342/11, s.536)

Yol, dini hükümler üzerine kurulduğu için, dervişlerin yücelik ve zafer bayrağı Arş üzerine dikilir.

Şâir, Allah’ın tecellîsinin Arş’a yükseldiğini, gönlün de tecellîden nasibini aldığını ifade etmektedir. Gönül, tıpkı Arş gibi yücedir:

“Dil ‘Arş’ına ir tecellî-i Hak
Gör sakf-ı serâ n’olur ya-hûd bâm” (383/6, s.594)

Hakk’ın tecellîsi gönlün Arş’ına ulaşsın; yeryüzünün çatısı (Arş’i) bak o zaman ne olur?

Hakîkî, Allah’ın kudretiyle Arş’ta tecellî ettiğini ve orayı aydınlattığını belirtmektedir. Allah, her dâim düşmüşlerin elinden tutar ve onları bağışlar:

“Düşmüşlerün dutan elin ol pâdişâh-ı bî-zevâl
Erlig-ile ‘arşa diker sancak ışıtdun ancayı” (593/2, s.857)

O, zevâli olmayan Allah, düşmüşlerin elinden tutar; kudretiyle sancağı Arş’a dikip aydınlatır.

2.1.1.4.12.2.2. Sidretü’l-Müntehâ

Hz. Muhammed’in Mirâc gecesinde, Cebrâil ile yükseldiği yedinci kat semâdaki makamın adı Sidretü’l-Müntehâ⁶⁷ olarak bilinmektedir. Tasavvufta, Allah’ı tanımada

⁶⁶ “(O) yüksek gökleri yaratanın katından peyderpey indirilmiştir. Rahmân, Arş’a kurulmuştur. Göklerdeki, yerdeki bu ikisi arasındaki ve toprağın altındaki her şey, yalnızca O’nundur” (Tâhâ 20/4-6).

⁶⁷ “Andolsun ki O, Cebrâil’i bir başka inişte daha (aslı suretiyle) görmüştü. Sidretü’l Müntehâ’nın yanında. Me’va cenneti onun (Sidre’nin) yanındadır. O zaman Sidre’yi kaplayan kaplamıştı. Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı. Andolsun O, Rabb’inin en büyük alâmetlerinden bir kısmını gördü” (Necm 53/13-18).

beşer aklının ve akılla kazanılan bilginin son durağıdır. Hz. Peygamber, Mirâc gecesi Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında aslî sûretiyle Cebrâil'i görmüştür (Uludağ, 2009:151-152). Sidretü'l-Müntehâ'yı bürüyen şey ise Allah'ın nûru, melekler veya bilinmeyen başka şeylerdir:

“Ne zîr ü belâ kim şehâ ser-hadd-i gabrâ vü semâ

Sıgmaz ne Sidre-Müntehâ anda ki sen kıldun sefer” (146/9, s.267)

Ey şâh! Senin yolculuk yaptığın yere yeryüzü, gökyüzü ve Sidre sıgmaz.

2.1.1.5. Âhîret ve İlgili Kavramlar

İslâm dinine göre âhîret, ölümden sonra gidilecek olan âlem demektir. Her nefis ölümü tadacağı için herkesin ölümden sonra gideceği mekândır. Âhîret⁶⁸ dünya hayatını takip eden, ona benzer fakat daha değişik ve ölümsüz bir hayattan, ebediyet âlemine ait çeşitli merhâleler ve hâllerden ibârettir (Topaloğlu, 1988:543).

Şâir hem dünyada hem de âhîrette aşk derdinden ayrılmamak için Allah'a yalvarmaktadır:

“Dünyede âhîretde i fettâh

Derd-i ‘ışkundan itme bizi cüzâ” (8/37, s.66)

Ey rahmet kapılarını açan! Dünyada ve âhîrette bizi aşkının derdinden ayırma.

Âhîret yoluna yolluk hazırlamak gerekmektedir,⁶⁹ zîrâ mâl ve mülkün âhîrette bir hükmü bulunmamaktadır:

“Tur yatma râh-ı âhîrete zâd hâsıl it

Koduhda mâl ü mülki bile ne alısaruz” (211/6, s.355)

(Ey kişi!) Yatma, âhîret yolu için rızık hâsıl et; malı ve mülkü bıraktığında (yanına) ne alacağımı sanırsın?

Allah yolunda giden kişiler, yarın için ne hazırladığının bilincini taşımalı, ona göre hareket etmelidir:

⁶⁸ “Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Âhîret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi” (Ankebut 29/64).

⁶⁹ “Ey imân edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne hazırlamış olduğuna baksın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdârdır” (Haşr 59/18).

“Görsene âhiret evi kaydını göz bakar-iken

Kılsana yol yaragını deprenür-iken el ayag” (277/3, s.439)

(Ey kişi!) gözün görürken âhiret evini idrâk etsene; elin ve ayağın çalışırken yol azığını hazırlasana.

Aşkın şâhı, yüceliğe baş koymuştur. Şâhın huzurundan âhirette dönüş yoktur:

“Baş uran ser-firâza şâhî-i ‘ışk

İleyinde yog âhiretde nükûs” (223/7, s.372)

Allah’ın yüceliğine baş koyanın, âhirette noksanı yoktur.

Dünyada imân üzere bulunan ve ihsân edenlerin âhiretteki yeri cennet bahçelerinden bir bahçedir:

“Dünyede te’yîd-ile imân ‘atâ itdüğine

Âhiretde menzilin Firdevs-i a’lâ eylemiş” (233/39, s.387)

Dünyada, doğruluk ile ihsânda bulunana; Allah, âhirette Firdevs-i alâ’yı menzil eyle(r) imiş.

Âhireti unutmak oldukça kötüdür. Ölümün açık ve belirgin olduğunu bilmek gerekmektedir:

“Hele ne yavlak unıtdun âhireti

Mevti vardur bilirsine bayık” (308/5, s.488)

Âhireti ne kötü (ne uğursuzca) unuttun; açıkça bellidir ki bunun ölümü vardır.

“Hey unıtmagıl ecel vardur ecel âhireti

Ana seyr ider-iken serv-i hırâmân çemene” (534/13, s.778)

(Ey kişi!) Çemendeki servi ağacının salınışını seyrederken unutma ki ömrün son demi vardır.

Dünyada ve âhirette Allah’ın rızâsını kazanmak gerekir. Allah’a kavuşma gününde, bütün hatalardan arınmış olunmalıdır:

“Dünyâda âhiretde rızâna likâna hem

Yâ Rabbi rûzî eyle vü kalma hatâsına” (533/21, s.776)

Ey Allah'ım! Dünyada ve âhirette senin rızana kavuşmaya nâil et, günahlarımıza bakma.

2.1.1.5.1. Âhir Zamân

Âhir zaman terimi Kur'ân-ı Kerîm'de yer almıyorsa da hadîslerde çokça kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in, dinî hayatın zayıflaması ve ahlâkın gerilemesi şeklindeki kıyâmet alâmetlerine temâs eden hadîslerinde “âhirü'z-zamân” teriminin kullanıldığı görülmektedir (Tümer, 1988:542).

Yûsuf Hakîkî, âhir zamana delâlet eden tüm belirtilerin ortaya çıktığını belirtmekte ve hayıflanmaktadır. Dünya malına kapılarak şaşkınlık ortaya çıkmış, fitne ve fesatlık belirmiş ve böylece âhir zaman gelmiştir:

“Dirîg âhir zamân oldu belürdü çok ‘alâmetler
Olup zâhir fesâd işler şu bid‘atlar dalâletler” (178/1, s.317)

Eyvâhlar olsun! (Bir)çok alâmet ortaya çıktı, âhir zaman geldi; şaşkınlık, fitne ve fesat işler zuhûr eyledi.

2.1.1.5.2. Bekâ Âlemi

Ölmezlik, ölümsüzlük, ebediyet, ebedîlik ve bâkîlik demek olan bekâ terimi⁷⁰, geleceğe doğru varlığını koruyarak devam etme, devamlılıktır (Yurdağür, 1992:359). Tasavvufta, fenâdan sonra erişilen son mertebe olarak bilinir. Ezelî olan Allah'ın bekâsı⁷¹ ile bâkî olma hâlidir:

“İrişe eltâf-ı Rabbânî ki tâ
Ol fenâda bulasın ‘izz-i bekâ” (5/27, s.54)

⁷⁰ “Allah'a nisbet edilen bekâ ile cennetle cehennemin bekâsı mahiyet itibarıyla birbirinden farklıdır. Allah'a nisbet edilen bekâ değişmez (lâ yetegayyer) ve kendisiyle özdeş (bi-zâtihî) anlamına gelir. Cennetle cehennemin, bunların içindeki halkın, nimet ve azabın bekâsı ise kendiliğinden olmayıp Allah'ın yaratmasıyla mümkündür ve daima değişerek varlığını sürdürmek durumundadır. Yani Allah'tan başka hiçbir şey kendi kendine yeterli olarak ve değişmeyerek aynıyla varlığını sürdürmez. Tıpkı dünyadaki canlıların, hücrelerinin yenilenecek devam etmesi gibi Allah her an bir cennet ile bir cehennemi yok eder ve aynı an içinde yerine başka bir cennet ile bir cehennem getirir. Burada bir şeyin aynıyla devam etmesi (bekâ) değil benzerinin, türünün (emsâl) devamı bahis konusudur” (Yurdağür, 1992:360).

⁷¹ “Sen Allah ile beraber başka bir İlâh'a ibâdet etme. O'ndan başka hiçbir İlâh yoktur. O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve kesinlikle O'na döndürüleceksiniz” (Kasas 28/88).

Allah'ın lutufları (sana) erişsin; o yoklukta sonsuzluğun yüceliğini bulasın.

Dünya hayatı fânidir. Sonsuz ömrü, vahdet âleminde aramak gerekir:

“ ‘Ömr-i bekâyı ‘âlem-i vahdetde istegil
Kılmaz mısın nazar bu cihânun fenâsına” (533/9, s.775)

Sonsuz ömrü, vahdet âleminde iste; bu dünyanın yokluğuna nazar kılmaz mısın?

Zahmet ve sıkıntı çekmeden hiç kimse kemâle ermemiştir. Allah yolunda çalışarak bekâ âlemine ulaşmak gerekmektedir:

“Kimse bu dirlig-ile pîr olmadı dirlik degül
Cehd idüp cânân-ıla ‘ömr-i bekâ bulmak gerek” (327/2, s.515)

Hiç kimse rahatlık içinde velî olmadı; çalışarak Allah ile bekâ ömrünü bulmak gerekir.

Allah aşkıyla yanmayan, iç dünyasında Allah'ı anmayan kişi sonsuzluk âlemine ulaşamayacaktır:

“Kim ‘ışka olmaz âşinâ bâtında bulmaz rûşenâ
Kanda bulur ‘ömr-i bekâ dost derdiyile yanmayan” (488/12, s.722)

Aşka âşinâ, iç dünyasında aydınlık olmayan, dost derdiyle yanmayan bekâ ömrünü nerede bulur?

2.1.1.5.3. Cennet ve Cehennem

Cennet “örtmek, gizlemek” anlamındaki “cenn” kökünden isim olup “bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe” mânâsına gelir. Âhret hayatında müminlerin ebedî saâdet yurdu olan yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrâkinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır (Şahin, 1993:374). Cennet, ölümden sonra insanlara Allah tarafından mükâfat olarak verilecek ve insanlar orada ebediyyen yaşayacaklardır. Cennet meşalesi, gönülleri aydınlatmaktadır:

“Yâ Rab bu şem‘-i cân-fezâ misbâh-ı Cennet mi ‘aceb
Kim kalbe virür rûşenâ” (13/1, s.72)

Ey Allah'ım! Acaba, cânı açan mum, cennet meşalesi midir? Çünkü kalbe aydınlık verir.

Hakîkî, Allah'ı isteyenlere, O'na yönelmelerini öğütlemektedir. O'na yönelip doğru yolda olanlar, cennet ile şereflendirilecektir:

“Gel bu riyâz-ı Cennet'e eyle teveccüh hazrete
İy tâlib-i sâdık bugün” (13/13, s.73)

Ey doğruluğu talep eden! Bugün, (bundan sonra) Allah'a yönel, cennet bahçesine gel.

Şâir, doğruluk yolunda sadece aşk ile yürüdüğünü belirtmektedir. Aşk hârici olan her şey fânidir. Kendisinin zâhid olmadığına da gönderme yapan Hakîkî, Allah aşkı ile yürümekte, zâhid gibi sadece cennet için çalışmamaktadır:

“Biz ne cennet bilürüz ne hod sevâb
‘İşkî bilürüz hemân râh-ı savâb” (46/1, s.121)

Biz ne cenneti ne de kendi hayırlı işimizi biliriz; (biz) doğru yolda sadece aşkı biliriz.

Hakîkî, cennet nimetlerine meyletmemiştir. Şâir için dünya da bir zindan gibidir. Masîvâdan el çeken şâir için tek gerçek Allah'tır:

“Cennet na'îmini göze göstermezüz bize
Dünyâ serâyın anma ki zindânı n'eylerüz” (198/8, s.342)

Cennet nimetleri gözümüzde değildir, bize dünya sarayı da zindan gibidir.

Gül, çemeni cennet misali bir şekilde dönüştürmüştür. Cennette bulunan güzel çiçekler ve bahçeler, canlılığı temsil etmektedir. Sonsuzluk âlemi oradadır:

“Gül çemen sahnın bugün gör eylemiş cennet-misâl
Hullesin ağaçların dîbâ-yı hadrâ eylemiş” (233/13, s.385)

Gül, çemenin meydanını bugün cennet gibi eylemiş, gör; elbisesini (ise) ağaçların yeşil kumaşından eylemiş.

Din yolunda yiğitlik ile yürünmelidir. Vakti geldiğinde tıpkı Hz. Âdem ile Havvâ'nın cennetteki yasak meyveden yiyip cennetten çıkarıldığı gibi sâlikler de bir acı kelek ile Allah'ın yolundan geri kalabilirler. Bu yolda istikamet üzere yürünmelidir:

“Bâg-ı cennet olmaya merdâna bâg
Sini yoldan koya bir acı kelek” (322/9, s.511)

Mertlere bağ, cennet bağı olmaz; bir acı kelek seni yoldan geri bırakabilir.

Cehennem, günah işleyenlerin öldükten sonra âhirette cezâlarını çekecekleri yerdir (Harman, 1993:225-226). Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem için yedi isim kullanılmıştır: Cehennem (derin kuyu), nâr (ateş)⁷², cahîm (alevleri kat kat yükselen ateş), hâviye (düşenlerin bir daha geri dönemediği uçurum, yer), saîr (çılgın ateş), lezâ (dumansız ve katıksız alev), sakar (ateş), hutame (obur ve kızgın ateş). Bunlardan Kur'ân'da en çok geçen cehennem kavramıdır (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:87).

Şâir, Allah'ın yolundan ayrılmadığı sürece, meşalesinin Allah'ın nûruyla aydınlanacağını, cehennem karanlığından korkmayacağını ifade etmektedir:

“Ne korhu ya cehennem zulmetinden
Bana çün meş‘alem ol mâh olursa” (31/6, s.97)

O, Allah'ın cemâli benim meşalem olursa cehennemden korkmam.

İslâm inancına göre puta tapan kişilerin yeri cehennemdir. Nefsin arzularını terk etmeyen sâlikin yeri de cehennem olabilir:

“Terk it hevâ-yı nefsi tâ olmaya yirün hâviye
Kim büt-perest olan kişi olur cehennemde hatab” (43/13, s.115)

Nefsin hevâsına uyma, yerin cehennem olmasın; çünkü puta tapan kişi cehennemde odun olur.

Âşıkların canı sürekli yanmaktadır. Gönlü Allah'ı zikreden âşıkların sergileyebileceği olumsuz davranışlar, onların Allah'ın tecellîsine ulaşmasına engel olacaktır. Bu engel, tıpkı cehennem ateşi gibidir:

“ ‘Âşıkun nârı cehennemden eşed
Cânına oldu ‘azâbı ihticâb” (45/17, s.120)

Âşığın cânına, cehennemden yakıcı ateşinin azabı örtü oldu.

Fitne ve fesatlık, insanoğlunun en büyük düşmanıdır. Şâir, fitne ve fesatlığı cehennem ateşine benzetmektedir. Hasetlik, tıpkı cehennem ateşi gibi insanoğlunun sonunu hazırlamaktadır:

⁷² “Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'ân) hakkında şüphede iseniz, haydi onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin). Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o halde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş, kâfirler için hazırlanmıştır” (Bakara 2/23-24).

“Dünyede hem cehennem oldı yakar
Seni nâr-ı hased dirîg dirîg” (283/9, s.454)

Eyvâh, eyvâh! Dünyada seni hem hasetlik ateşi hem cehennem yakar.

2.1.1.5.4. Dû-âlem

İki âlem demek olan dû-âlem, dünya ve âhiret anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 1997:192). İnsanoğlu için her iki dünyanın da bir kerâmeti vardır. Şâir, iki cihânda da saâdet ile yaşamak ve kurtuluşa ermek için zühd ve takvâ sahibi olmak gerektiğini belirtmektedir:

“Kıl itâ‘at evâmir-i şer‘a
Olsun işün hemîşe zühd ü salâh” (110/10, s.203)

“Dü-cihânda ki bulmag istersen
Sermedî sen sa‘âdet-ile felâh” (110/11, s.203)

Eğer iki cihânda da sonsuzluğa ve kurtuluşa ulaşmak istiyorsan, dinî hükümlere itâat et; işin dâima takvâ ve doğruluk üzere olsun.

Şâir, iki dünyayı da bir yudum meye tercih ettiğini ifade etmektedir. Mâsivâdan vazgeçen Hakîkî, Melâmilik yolunda kendisini gizlemiş ve vahdet şarabına yönelmiştir:

“Zerkumuza bakma mey-perestüz
Rüsvâ vü melâmetî vü bed-nâm” (430/4, s.655)

“Bir cur‘aya satmışuz dü-kevni
Olmaz bize ‘akl-ı pîri ibrâm” (430/5, s.655)

Biz, Allah’ın sırları ile dolu kadehten bir yudumu tercih etmiş, iki dünyayı (masîvâ) da satmışız, bize akıl pîrimizin ısrarı tesir etmez, biz melâmilik yolundayız, kötü biliniz.

2.1.1.5.5. Kıyâmet

Kıyâmet kelimesi “kalkmak, dikilip ayakta durmak” mânâsındaki “kıyâm” kökünden isim veya masdar olup “dirilip mezarından kalkma, Allah’ın huzurunda durma” yahut “bu olayın başlangıcını teşkil eden kozmik değişikliğin vuku bulması” anlamına gelir (Topaloğlu, 2002:517). Âlemin sona ermesi demek olan kıyâmet, ölümden sonra ebedî hayata kavuşmak üzere yeniden dirilmektir. Yûsuf Hakîkî, Şeyh Hâmid-i Velî’ye

yazmış olduğu bir medhiyyesinde kıyâmet günü onunla birlikte Hz. Muhammed'in "Livaü'l-Hamd"⁷³ isimli sancağı altında toplanmayı arzulamaktadır:

"Livâ-yı hamdi altında kopar hem Ahmed'ün Yâ Rab

Kıyâmet kopıcak yarın ki *amennâ ve saddaknâ*⁷⁴" (6/48, s.62)

Ey Allah'ım! İmandık ve tasdik ettik ki yarın kıyâmet koptuğunda, bizi Hz. Muhammed'in sancağı altında topla.

Şâir, din büyükleri ile birlikte kıyâmet gününde Hz. Muhammed'in sancağı altında toplanmayı Allah'tan dilemektedir:

"Haşr it bularunla anı der-rûz-ı kıyâmet

Sultân-ı rusülden idüp erzân-ı şefâ'at" (120/50, s.220)

Kıyâmet gününde, resüllerin sultânının şefaatiyle bizi din büyükleri ile birlikte haşr et.

Şâir, dünya malından kıyâmet için yolluk hazırlanmasını ve hazırlık yaparken acele davranmak gerektiğini belirtmekte; tarikata intisap etmenin gereğini vurgulamaktadır. Tarikat yolundayken azık (Allah'ın hükümlerine uyma) hazırlanmalıdır. Ölüm vakti yakındır, gâfil avlanmamak gerekir:

"Bu ribât-ı köhneden râh-ı kıyâmet zâdın al

Cehd kıl tîz ol Hakîkî vakt-i rihletdür karîb" (55/11, s.133)

Ey Hakîkî! Acele et, göç vakti yakındır; çaba sarf et, bu eski tekkeden kıyamet yolu için azık al.

"Tûşe-i râh-ı kıyâmet hâsıl it

Gâfil oldun hey kamı yol yarağı" (596/9, s.861)

Ey kişi! Kıyâmet yolunun azağını hazırla; yol azağın hani, nerede? Gâfil oldun.

⁷³ "Livaü'l-hamd terkibi Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamakla birlikte müteahhir dönem İslâmî eserlerde İsrâ sûresindeki bir âyette geçen (17/79) "makâm-ı mahmûd" terkihiyle bağlantı kurup bazı hadis rivâyetlerine dayanmak suretiyle bu tabir literatüre mâl edilmiştir. "Gecenin bir kısmında uykudan kalkıp sana mahsus ihtiyarî bir ibâdet olarak namaz kıl! Böylece Rabb'inin seni övgüye lâyık bir makama yükselteceğini umabilirsin" meâlindeki âyette yer alan "makâm-ı mahmûd"un açıklanması sırasında müteahhir döneme kadar tefsir kitaplarında "Livaü'l-hamd" tabirine atıf yapılmamıştır. Taberî, "makâm-ı mahmûd"un Hz. Peygamber'e kıyamet gününde verilecek geniş alanlı şefaati yetkisinden ibâret olduğunu söylemiştir" (Yavuz, 2003:200).

⁷⁴ "İmandık ve tasdik ettik" (Devellioğlu, 1997:31; Yılmaz, 2013:49).

Şâir, bazı kimselere kıyâmete ve dirilmeye inanmadıkları için kızmaktadır. O kişiler, her türlü olumsuz davranışları sergilemektedir:

“Ne haşre kâyil olur ne kıyâmete inanur

Ne ki diler-ise işler ne bu‘d eger ne ba‘id” (127/12, s.234)

Ne dirilmeye ne de kıyamete inanır? Ne uzaklık ne uzak!

Şâir, sevgiliye seslenmekte ve sevgiliden dolayı gönlünde kopan aşktan dem vurmaktadır. Gönlündeki aşkın alâmetini anlatmak hiç de kolay değildir:

“Gönülde şûriş-i ‘ışkun koparur bir kıyâmet ki

Ana bu dilden eydilmez ki ne olur ‘alâmetler” (179/6, s.318)

(Ey sevgili!) Gönülde senin aşkının kargaşasından dolayı kıyâmet kopar; (kopan kıyâmetin) alâmetini bu gönül söyleyemez.

Dünya, sevgili (Allah) olmadan kıyâmet gibidir. Mahşer karanlığı dört bir yanı kaplamıştır:

“Kıyâmetdür cihân sensüz gözüme

Ki olur zulmet-ı mahşerden artuk” (316/84, s.504)

Dünya, sensiz gözüme bir kıyâmet anıdır; bu yüzden artık (gözüm) mahşer karanlığına (bürünmüştür.)

Şâir, zamânın fitne ve fücûrunu kıyâmet alâmeti olarak görmektedir:

“Degül mi ‘alâmet-i kıyâmet

Gör fitne vü şûrı bu zamânun” (337/5, s.530)

Bu zamanın fitne ve hasedi, kıyâmet alâmeti değil midir?

2.1.1.5.6. Mahşer

Mahşer⁷⁵, âhiret hayatında bütün insanların, dünyada yaptıklarının hesabını Allah huzurunda vermek üzere tekrar dirilip toplanacakları yerdir (Toprak, 1997:416).

Yûsuf Hakîkî, mahşer yerinde Hz. Muhammed’in sancağı altında toplanmayı istemekte, Allah’a yalvarmaktadır:

⁷⁵ “Andolsun, ölseniz de öldürülseniz de Allah’ın huzurunda toplanacaksınız” (Âl-i İmrân 3/158).

“Ahmed’ün hamd-i livâsınun İlâhî tahtında

Haşri kıl cümlemüzi çün ola mahşer Yâ Rab” (60/19, s.140)

Ey Allah’ım! Hz. Muhammed’in “Livaü’l-hamd” isimli tahtı altında cümlemizi haşr eyle ki mahşer olsun.

Dünya hayatında hiç kimse üzerine düşeni yapmamakta, Allah’ın emir ve yasaklarına uymamaktadır. Mahşer günü, herkes uryan bir şekilde diriltilecektir:

“Er erliğini bilmeye ‘avrat nisâlığın

Cümle hufât mahşere cem‘ olıcak ‘urât” (66/14, s.147)

Er, erliğini, kadın, kadınlığını bilmeyecek; bütün giyinmiş olanlar, mahşer gününde çıplak haşr olacak.

Sâlik, aşk yolunda yiğitlik göstermektedir. Tıpkı şâhlara lâyık şekilde aşk yolunda sâbit-kademdir. Mahşer günü dünyanın sonu, âhiretin başlangıcıdır. Mahşer gününde, herkes kabirlerinden çıkarak kendilerini çağırana doğru koşacaklardır:

“San oldı rûz-ı mahşer yitdi ayahda kişver

Kim çekdi ‘ışkı leşker şâhânalıklar eyler” (164/8, s.301)

Sâlik, aşkın derdini çekti, hoşluk eyler; sanki mahşer günü oldu, dünya memleketi kayboldu.

2.1.1.5.7. Sırât

Sözlükte yol mânâsına gelen sırât, cehennem üzerinde bulunan bir yol veya köprüdür. Müminler cennete bu yoldan geçerek ulaşacaklardır (Dinî Kavramlar Sözlüğü, 2006:593).

Cehennem üzerinden cennete ulaşan bu köprüyü geçebilmek için güzel amellerle azık hazırlamak gerekmektedir. Dünyada yapılacak olan iyi ve güzel ameller, bu köprüden yıldırım hızıyla geçebilmeyi sağlayacaktır:

“Bilürsin anda su‘âl u cevâb olınsa gerek

İşitdün âhi sırâtı geçersin eyle yarag” (286/8, s.458)

Ey kardeş! Orada (mahşerde) sorulara cevap verileceğini bilirsin; sıratı geçmek için azık hazırla.

İnsanoğlunun dünyadaki iyi ve güzel amelleri, âhirette önüne köprü olarak gelecektir. Şâir, herkesin ümidinin Hz. Muhammed olduğunu ifade eder:

“Yâ Rab ümîzi kamunun ol şefî‘

İt yolumuza sırât olduk da pül” (363/16, s.559)

Ey Allah'ım! Herkesin ümidi Hz. Muhammed'tir; (Sen) yolumuzdaki köprüyü sırat et, (sırat köprüsünden geçmeyi nasip et).

Müminlerin bazıları sırat üzerinden yıldırım misali, bazıları rûzgâr gibi, bazıları ise atlar gibi geçeceklerdir. Münâfiklar ise emekleme hâliyle geçmeye çalışacak ve ateşe düşeceklerdir. Kâfirler ise köprüden geçemeyecek direkt olarak ateşe yuvarlanacaklardır:

“Kılıçdan yiti sırât pülin geç bi-ihiyât

Gözi dostda olanlar ayagın tayındurmaz” (206/7, s.350)

Kılıcı bırakarak sırat köprüsünden istikamet üzere geç; gözü dostta (Allah'ta) olanların ayakları kaymayacaktır.

2.1.1.6. Kader ve Kazâ

Sözlükte “gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak” gibi mânâlara gelen kader⁷⁶, “Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” diye tarif edilir. “Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek” anlamlarındaki kazâ ise “Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirilmesi” şeklinde tanımlanır (Yavuz, 2001:58).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın kâinatı aşk ile yarattığını ifade etmekte, cümle yaratılmışların var olmasının temelinde aşk ateşinin olduğunu belirtmektedir. Sâlik, Allah'ın aşkıyla yanıp vücûd bulmuş ve gam girdabına girmiştir. Hakk'ın ezelde irade etmiş olduğu ve takdir buyurduğu⁷⁷ aşk ortaya çıkmış ve gönül bu ateşten ne kadar kendisini sakınsa da bu yoldan ayrılamamıştır:

⁷⁶ “Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz” (Hicr 15/21).

⁷⁷ “Mâtüridîlere göre kazâ, Allah'ın ezelde irâde etmiş olduğu ve takdir buyurduğu şeylerin zamanı gelince her birisini ezeli ilim, irâde ve takdirine uygun bir biçimde meydana getirmesi ve yaratmasıdır.

“Göre ‘ışkı hey bize ‘âkıbet neler eyledi
Dil ü câna ki yakup âteşi eser eyledi” (590/1, s.854)

Aşkın âkıbeti bize neler eyledi, gönlü ve canı yakan ateş, bize tesir etti.

“Gam-ı ‘ışkı Hak çü kaderlemiş bu kazâdan uş
İrılmadı ne kadar ki dil hazer eyledi” (590/2, s.854)

*Allah, aşkın gamıyla örülü olan kazâyı, kader eylemiş; gönül ne kadar kendisini sakınsa
bile bu yoldan ayrılmadı.*

2.1.1.6.1. Levh-i Mahfûz

Allah’ın takdir ettiği, olmuş ve olacak bütün durumların üzerinde yazılı olarak bulunduğu kabul edilen levhanın adıdır (Yavuz, 2005:151).

Şâir, Levh-i Mahfûz’da yazılmış olan tüm durumların etkisi görülür ve hissedilir duruma gelerek, beşerin gönlünde zuhûr eylediğini belirtmektedir:

“Levh-i Mahfûz’da olan merkûm
İn’ikâs-ıla dildedür mefhûm
Hizb-i şeytânı eyle bul mehzûm
Fursat-ı lâ ilâhe illallâh” (1/3, s.31)

Levh-i Mahfûz’da yazılmış olan mefhumların yansıması gönüldedir; şeytanları bozguna uğrat, (kelime-yi tevhid senin için bir) fırsattır.

Levh-i Mahfûz’da aşkın sırrı gizlidir. Allahu Teâlâ “Kün (Ol)” dediğinde bu levhada aşkın sırrı her dâim ortaya çıkacaktır:

“Çü râz-ı ‘ışk bu levh u kalemden
Füzûndur nakş-ı kâf u nûna sıgmaz” (200/5, s.349)

Aşkın sırrı, bu levha ve kalemdedir; kaf ve nun (kün)a sıgmayacak kadar çoktur.

2.1.2. İbâdet ile İlgili Kavramlar

Eş’arîler göre ise Allah’ın eşyayı sonradan nasıl olacağına ezelde öylece irâde etmesidir. Kader ise Allah’ın her şeyi vakti gelince, ezeli ilmine uygun olarak irade ettiği şekilde yaratmasıdır. Görüldüğü gibi Matürîdîlerin kazâ dediğine Eş’arîler kader, kader dediğine de kazâ demektedirler” (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:367).

Sözlükte itâat etmek, boyun eğmek, kulluk etmek, tevâzu göstermek demek olan ibâdet; dinî literatürde insanın Allah'a saygı, sevgi ve itâatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu tutum, davranış, düşünüş, duyuş ve sözleri ifade eder (Sinanoğlu, 1999:233-235). İbâdet; boyun eğmenin, itâat etmenin, saygı göstermenin en son noktasıdır⁷⁸ (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:285).

İbâdet, İslâm'ın bütün esaslarını uygulamayı, emir ve yasaklara riâyeti ve Allah'a doğru bir şekilde kul olmayı ifade etmektedir. Nefsi her türlü kötülüklerden arındırıp doğruluk ile Allah'a kul olmak gerekmektedir:

“Kıl tevbeyle tezkiye-i nefis evvelâ
Sıdk-ıla imtisâl idüp ‘ibâdet it” (70/7, s.153)

Öncelikle tevbe kıl ve nefisini arındır; doğruluk ile itâat edip ibâdet et.

İnsanoğlu ancak Allah'a ibâdet için yaratılmıştır. Ömrü boş yere geçirmenin Allah katında hiçbir hükmü yoktur:

“Gelün el irerken idelüm ‘ibâdet
Ki zâyi‘ idüp ‘ömr nedâmet ne hâcet” (78/2, s.163)

Gelin, yapabiliyorken ibâdet edelim; ömrü zâyi edip pişman olmaya gerek yok.

Her canlı ölümü tadacaktır.⁷⁹ Dünya hayatı bir imtihan yeridir. Gâfil olarak ömrü geçirmeden doğruluk ile ibâdet etmek gerekmektedir:

“ ‘İbâdet eyle tur gâfil oturma
Yatasın anca uş tâbût içinde” (521/5, s.760)

Ayağa kalkıp ibâdet et, gâfil şekilde oturma; sonunda sadece tabut içinde yatacaksın.

2.1.2.1. Şehâdet

Sözlükte tanıklık etmek, huzurda olmak, hazır bulunmak, idrâk etmek, haber vermek ve bilmek demektir. Kelime-i şehâdet ise İslâm dininin beş temel esasından birincisi olup “tanıklık etme ifadesi”dir. Dinî bir terim olarak, “Allah'tan başka İlâh bulunmadığına ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna gönülden inanır, sözle de ifade

⁷⁸ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım” (Zâriyât 51/56).

⁷⁹ “Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz” (Enbiyâ 21/35).

ederim” anlamına gelen “*Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve resûlüh*” cümlesinin yerine kullanılır (Çelebi, 2016:36).

Kelime-i şehâdet⁸⁰, İslâm’a girişin temel şartı ve ilk harcıdır. Diğer ibâdetler bu temel üzerine kurulmuştur. Ölüm vakti geldiğinde konuşamama durumu ortaya çıkınca, Allah’ın varlığı ve birliğine dünyada istikamet üzere gittiğin yol şehâdetlik edecektir. Önemli olan nokta kelime-i şehâdeti dil ile söylemek değil kalp ile tasdik eylemektir. Hâl ve davranışların dinî hükümlere uygun olması gerekmektedir:

“Âh ki *yevme nahtim*⁸¹ ol mühr urılıcag agzuna

İtdüğün işlere vire anda şehâdet el ayag” (279/4, s.444)

Eyvâh! Ölüm gününde ağzına mühür vurulduğunda, yaptığın işlere elin ve ayağın şahitlik edecektir.

2.1.2.2. Salât

Sözlükte duâ, istiğfâr, övgü anlamlarına gelen salât, dinî bir kavram olarak İslâm’ın beş temel esâsından biridir. Tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibâdeti ifade eder (Yaşaroğlu, 2006:350-357). Namaz, içerisinde zikir, tesbih, duâ, kıyâm, rükû, secde gibi alt ibâdetleri toplayan önemli bir ibâdetdir. Namaz amellerin Allah’a en sevimli olanı, müminin Mirâc’ıdır. Namaz devamlı olarak Allah’ı hatırlatır, kalplere sorumluluk duygusunun yerleşmesini sağlar, kötülük ve günah ile kişi arasında bir perde olur. Namaz, insanın maddî ve manevî temizliğinin vasıtasıdır (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:514).

Namazda kibleye yönelmek gerekir. Şâir, kibleye yönelmeden kılınacak namazın fıkıh âlimleri tarafından tasvip edilmeyeceğini belirtmektedir:

“Kibleye kılmayanun istikbâl

Dir mi câyiz salâtına fukahâ” (18/32, s.80)

Kibleye yönelmeyen namazına fıkıh âlimleri câiz der mi?

⁸⁰ “Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka İlâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O’ndan başka İlâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Âl-i İmrân 3/18).

⁸¹ “O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder.” (Yâsîn 36/65).

Şâir, câhillerin namazın kural ve kâidelerine uymadıklarını belirtmektedir. Dinî vecibeleri sırasıyla yapmak önemlidir:

“Dahı felâha gelmedi hayye ‘alâ’dadur

Turdı namâza eyledi kad kâmeti’s-salât” (66/34, s.148)

Hayye ‘alâ’da iken felâha gelmedi; namaza durduktan sonra kad kâmeti’s-salât eyledi.

Sevgilinin yüzü, istikamet üzere durulan ve yönelmesi gereken kible gibidir. Allah’ın cemâline kim yönelirse, İlâhî tecellîlere şâhit olur. Nitekim namaz, Mirâc gecesinde indirilmiştir:

“Cânına kible kimün olursa cemâl-i yâr

Olur şühûd-ı zâtı salâtı vü Mi‘râc” (97/6, s.184)

Kimin gönlüne Allah’ın cemâli kible olursa, onun şehâdeti namaz ve Mirâc olur.

Şâir, din önderlerine seslenerek onların namazını dosdoğru kılmadığını ve yönlerini kibleden çevirdiklerini ifade etmektedir:

“Kanda ola dürüst salâtunuz i ‘amû

Kibleye karşı turmadunuz çün burıldunuz” (214/7, s.359)

Ey sâlik! Kibleye karşı durmayıp kırıldınız; doğru namaz nerede ola?

Her kim Allah’ın cemâlinden yüzünü döndürürse, iflâh olmayacaktır. Allah yolunda dosdoğru olmak gerekir. Namazı edâ ederken şeytâna uymamak, huşû içerisinde Allah’ı anmak gerekmektedir:

“Kime salâtındaki kible cemâlün degül

Kılmadı iflâh anı zerkı ne kılsun huşû’ ” (265/5, s.423)

Allah’ın cemâli her kimin namazında kible değilse, o iflâh olmaz, riyâkâr huşû içinde de değildir.

“Kılma namâzunı hebâ vesveseyile bil yakîn

Rûh-ı salât olur huzûr rûh-ı felâh olur huşû’ ” (271/3, s.432)

Vesvese ile namazını hebâ etme; Allah’ı bilersen namazın huzurlu, kurtuluşun da huşû içinde olur.

Namaz, Allah'ın bir lutfudur. Onun varlığını ve birliğini huzurla yâd etmek gerekir. Allah'ın varlığını ve birliğini bilerek dosdoğru şekilde kılınan namazlar, ihsân olarak dönecektir:

“Zevk-i müşâhede ola tâ ki teşehhüdün
Kurb-ı muvâsalat bulup ol salât-ıla” (508/4, s.743)

O namaz ile kavuşmanın yakınlığını bularak gönlün hakîkatlere şâhit olmanın hazzıyla dolsun.

“Çünkü huzûr-ıla ehadiyyet cemâlinün
Oldı temâm külli salâtun sılât-ıla” (508/5, s.743)

Allah'ın birliğinin cemâlinde huzur vardır; bütün namazların bu ihsânlarla tamam oldu.

2.1.2.2.1. İmam

Sözlükte “kendine uyulan, önder, halîfe, ordu komutanı, delil” gibi anlamlara gelen imam, dinî bir kavram olarak devlet başkanı, bir ekolün veya hareketin önderi, cemaate namaz kıldırarak kimse demektir (Küçükaşçı, 2000:178; Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:314).

Şâir, Müslümanların gönüllerinde bulunan Allah aşkının ateşinin kendilerine imam olduğunu belirtmektedir. Allah'ın cemâli kible olduğunda, O'na duyulan aşk da imam olmaktadır:

“Kıldı cemâl-ı ka‘besini kible cânuna
Oldı imâmı şem’-ı dili cem’-ı mürselîn” (435/3, s.661)

Gönlüne, Kâbe'nin cemâlini kible kıldı; Kâbe bütün gönderilmiş (kişilerin) gönül ateşine imam oldu.

2.1.2.2.2. Kible

Sözlükte “cihet, yön” gibi anlamlara gelen kible, dinî bir kavram olarak Müslümanların namazda yönelmiş oldukları yön, Kâbe mânâsına gelir (Güç, 2002:364). Müslümanların kiblesi, Mekke'de bulunan Kâbe'dir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:375).

Yûsuf Hakîkî, yönelinecek tek yönün Allah olduğunu ve bunun da gönülde gerçekleşeceğini dile getirmektedir:

“Bir-ise gönlün Hakk’a ol müteveccih degül

Kılmag iki kibleye kimse namâzı revâ” (9/6, s.67)

Gönlünde vahdetin sırrı cereyan etmişse sadece Hakk’a yönel; namazı iki kibleye yönelerek kılmak revâ değildir.

Hak âşıkları için Allah’ın cemâli onların kiblesidir. O kibleye her zaman istikamet ile yönelmek ve orada mest ve hayranlıkla Allah’ı zikretmek gerekmektedir:

“Dildâr cemâlidür iy cân kible-i ‘uşşâk

Her dem müteveccih gerek ana dil-i müştâk” (311/1, s.491)

Ey can! Âşıkların kiblesi, sevgilinin yüzüdür; ona her dem teveccüh eden ve onu şiddetle isteyen gönül gerek!

“Kıblemiz olmuş-ıdı anda cemâl-i ma’sûk

Mest ü hayrân kamu hazretde tururduk yüzeyüz” (186/4, s.325)

Vahdet âleminde, kiblemiz sevgilinin yüzü olmuştu; o hazrette herkes mest ve hayranlıkla yüzyüze bakardı.

Şâir, Allah’a yöneldiğini O’ndan başka kimsesinin olmadığını belirtmekte, O’nun kiblesinden başka yüz tutacak yerinin olmadığını ifade etmektedir:

“Kıblem çü cemâlün sana yüz tutdum efendî

Kancaru dönem dahı kimüm var menüm iy dost” (81/6, s.166)

Ey sevgili! Kıblem senin yüzün olduğu için sana yüz tuttum; nereye döneyim benim kimim var?

Şâir, gönlün kibleye yönelse bile nefsin hevâ ve arzularına uyabileceğini belirtmekte ve bu duruma hayıflanmaktadır:

“Kıbleye karşı eli baglu dururken gönül

Dahı yâbânda uçar âh çü murg-ı hevâ” (9/7, s.67)

Gönül, kibleye karşı eli bağlı dururken âh (ki) hevâ kuşu gibi yabanda uçar.

Zikir meclisi, dostların kıblesidir. Âşıklar, bu kibleye yüz tutarak Allah'ı zikretmektedirler:

“Bu şu‘le-i meh-tâb mı ya kible-i ahbâb mı ‘aceb

Ki yüz tutar ‘uşşâk ana” (13/3, s.72)

Âşıkların yüzünü/yönünü çevirdiği kible, acaba ayın şûlesi mi yoksa dostların kıblesi midir?

Yûsuf Hakîkî, yüzünü kibleye dönmeyenin namazının fıkıh âlimleri tarafından kabul görmeyeceğini ifade eder (18/32, s.80).

2.1.2.2.3. Mescid

Mescid, Arapçada “eğilmek, tevâzu ile alını yere koymak” mânâsına gelen sücûd kökünden “secde edilen yer” anlamında bir mekân ismidir (Önkâl ve Bozkurt, 1993:46). Müslümanların mâbetlerine verilen bir isim olup câmi kelimesi ile eş anlamdadır. Peygamberimiz Hz. Muhammed’in beyanı ile mescidler, cennet bahçeleri ve Allah’ın en çok sevdiği mekânlardır (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:428).

Mescidler; ibâdet, zikir, duâ, eğitim, birlik ve beraberlik mekânlarıdır. Bir belde Müslümanların varlığının işareti olan bu mekânlar aynı zamanda minarelerinde günde beş kez tevhid inancının ilan edildiği yerlerdir. Mescid, ayrıca Allah’a şükredilen yerdir:

“Zikrün-ile pür-safâ mecâlis

Şükrünle şerîf her mesâcid” (124/9, s.225)

Senin zikrinle meclisler safa doludur; her bir mescid de senin şükrünle mübarektir.

Şâir, aşk yolcusunu sevgilinin güzellik Kâbesini tavaf eden, ibâdet edenleri ise mescidde saf tutanlar olarak vasıflandırmıştır. Sevgilinin güzellik Kâbesi, aşkın nûruyla doludur. Aşk eri burada cezbe içindedir ve en büyük sevgilinin yüzünü tavaf etmektedir. Sevgilinin yüzü, vahdet âlemidir. Vahdet âlemine ise ancak aşk eri ulaşabilir:

“ ‘İşk eri dil-ber cemâl-i Ka‘besin ider tavâf

Andaki ‘ubbâd dutar bil mesâcidde sufûf” (291/5, s.464)

Aşk eri, sevgilinin güzellik Kâbesini tavaf ederken, ibâdet edenler mescidde saflar tutar.

“Bak şu‘le görünür mi bugün cüz ruh-ı ma‘şûk

Gel gel beri bir mescid ü büt-hâneyi gör gör” (163/6, s.300)

(Cezbe hâlinde), sevgilinin yüzünün dışında ışık görünüyor mu, bak? Gel, gel beri bir de mescid ve puthânenin nasıl olduğunu gör!

En uzak mescid demek olan Mescid-i Aksâ, Kudüs'tedir. Mescid-i Aksâ, Müslümanların ilk kiblesi ve Hz. Muhammed'in İsrâ gecesinde geldiği yerdir. Hz. Süleymân tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:428). Şâir, bu mübarek mescide telmihte bulunmuş ve kalbi bütün kötülüklerden arındırmayı, Hz. Süleymân'ın⁸² yolunda olmayı öğütlemiştir:

“Kıl mukaddes çü Mescid-i Aksâ

Kalb-i vîrânı gel Süleymân ol” (371/33), s.581)

Virân kalbi, Mescid-i Aksâ gibi mukaddes kıl ve gel Hz. Süleyman (gibi) ol.

2.1.2.2.4. Salâ

Çağırma, dâvet etme, dâvet demek olan salâ, Hz. Muhammed'e övgü ve duâ mâhiyetindeki salâvât-ı şerîfedir. Tasavvuf tekkelerinde; çağırma, dâvet etme sözü olarak da kullanılmıştır (Gölpınarlı, 2015:264).

Tasavvufta, âvâre kavramının kararsız, şaşkın ve perîşân olduğu dikkate alındığında, gönlü hasta ve çaresiz olan kimseler, şâir tarafından aşka dâvet edilmiştir:

“Âvâreler âvâreler gelün gelün 'ışka salâ

Dil-haste vü bî-çâreler gelün gelün 'ışka salâ” (41/1, s.111)

Ey sâlikler, gönlü hasta ve çaresiz hâlde olan âşıklar! (Bu) aşk çağrısına uyun.

Şâir, gam içinde bulunanları aşka dâvet etmiştir. Allah'ın aşkıyla yanmak, onun derdiyle hem-hâl olmak sâlik için önemlidir. Salâ seslendirilirken, başın iki el arasına alınması durumunun işlendiği aşağıdaki beyitte, Hak yoluna girenlerin salâ ile bu yolda aşk yolculuğuna başladığı belirtilmektedir:

“Eline başın aluban gelsün

⁸² “Mescid-i Aksâ'nın yerinin tesbiti ve planlanması Hz. Dâvûd ile başlar. Ancak Allah mâbedin Hz. Süleymân tarafından yapılacağını bildirir. Bunun üzerine Hz. Dâvûd, oğlu Hz. Süleymân'a durumu anlatıp mâbedi inşâ etmesini emreder ve mâbed yapımıyla ilgili bütün malzemeleri ve elemanları ona teslim eder” (Bozkurt, 2004:268).

Gelene din salâ durur ‘ışka” (530/2, s.771)

Başını elinin arasına alarak gelsin; gelene “Bu aşka dâvettir”, diyin.

2.1.2.2.5. Secde

Sözlükte, “itaat ve tevâzu içinde eğilme, boyun eğmek, yere kapanmak, yüzü yere sürmek” gibi anlamlara gelen secde, dinî bir kavram olarak Allah’ın emirlerine boyun eğmek, Allah’a kulluk etmek maksadıyla ayaklar, dizler ve ellerle beraber alnın yere konması demektir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:582; Dalgın, 2009:271-272).

Yûsuf Hakîkî, aşağıda yer alan beyitte Allah’a yalvaran ve O’nun eşiğinden başka secde edecek bir yer olmadığını belirten şâir, yalvaracağı ve eşiğine varacağı tek varlığın Allah olduğunu söylemektedir:

“İlâhî kime yalvaram kimün işigine varam

Kapundan özge bir dahı menüm ne secde-gâhum var” (176/6, s.315)

Ey Allah’ım! Kime yalvarayım, kimin eşiğine varayım; senin kapından başka benim bir secdegâhım mı var?

İki yüzlülük ile yüz yıl yapılan ibâdetin tamamı, dosdoğru yapılan bir tek secde ile kıyaslanamaz. Allah’ın eşiğinde dosdoğru olmak ve riyâdan uzaklaşarak ibâdet etmek gerekir:

“Riyâ vü zerk-ıla yüz yıl ki tâ‘at

Kamu bir secde-i makbûle degmez” (199/8, s.343)

Riyâ ve hîle ile yüz yıl (boyunca) yapılan ibâdetin tamamı bir makbul secdeye karşılık gelmez.

Bütün Müslümanların secde ettiği yer, Allah’ın eşiğidir. Bu eşiğe yüz sürüldüğü sürece Allah’ın nûru tecellî eder. Pişmanlıkla eşiğe yüz sürerek Allah’a yalvarmak gerekmektedir:

“Kamularun secde-gâhı işigün toprağıdur

Ki olur sîmâda zâhir nûri itdükçe cibâh” (505/10, s.740)

Ey Allah’ım! Herkesin secdegâhı, eşiğinin toprağıdır; (toprağa) alınlar sürüldükçe, yüzde (senin) nûrun zâhir olur.

“Döküp nedâmet ile gözyaşını yalvaralum

Tazarru‘-ıla ana secdeye urup ki ki cibâh” (532/9, s.774)

Ey Allah’ım! Tazarru ile alınları secdeye vurarak pişmanlıkla gözyaşını döküp yalvaralım.

2.1.2.3. Savm

Arapça, oruç demektir. İslâm dininin beş şartından biri olan savm, imsâk vaktinden güneş batıncaya kadar yeme ve içmeden uzak durma şeklindeki ibâdettir (Yitik, 2007:414-416). Nefsi terbiye etmek adına önemli bir ibâdet olan oruç, insanın nefsâni arzularını engellemektedir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:534).

Şâir, orucun insan vücûdundaki her biri organı nûr ile doldurduğunu dile getirmektedir. Oruç, bedeni terbiye etmektir. Kişiyi kendisine, iç dünyasına yöneltir ve kendini tanıma olanağı verir:

“Karın aç olsa her ‘uzvun dimişler acıgur tuyar

Kaçan savm-ıla acıksan tolar hem nûr-ıla a‘zâ” (6/36, s.61)

Karın aç olduğunda her uzvun acıktığını hisseder; oruç ile acıktığında azaların nûr ile dolar.

Tutulan oruç, susuzluktan başka tıpkı bir harâret hâli gibidir. Gönülde gerçekleşen bu yanma durumu, oldukça zordur:

“Gayr-ı cû‘ u ‘atş sana savmun

N’ide dilde bu kavl-i zûr olıcak” (306/15, s.486)

Gönlünde bu zor söz olduktan sonra, orucun sana açlık ve susuzluktan başka ne olacak (getirecek)?

Gönülde, nefsin yeri yoktur. Nefsin askeri, kalbi istilâya uğratmıştır. Oruç kalkanını ele alarak vesvelerden korunmak gerekir:

“Galebe kılmaya nefsün çerisi kalbüne tâ

Cünne-i savmı ele al sehm-i vesâvisler sav” (492/7, s.726)

Nefsin askeri kalbinde galebe çalmasın; oruç kalkanını ele al, vesvese korkularını sav.

“Kalbüne leşker-i nefsün ide çün istilâ

Cünne-i savm al ele zulmeti ol nûr-ıla sav” (493/5, s.727)

Nefsinin askeri, kalbini istilâ ettiğinde; oruç kalkanını ele al ve karanlığı o nûr ile sav.

2.1.2.3.1. İmsâk

Sözlükte “kendini tutmak, engellemek, el çekme, geri durma” anlamlarına gelen imsâk, dinî bir kavram olarak gecenin belli bir vaktinden iftar vaktine kadar yemeden, içmeden ve diğer orucu bozan şeylerden uzak durmak, el çekmek demektir (Şener, 2000:238; Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:315).

Görünmeyen, gizli olan şeyleri başka idrâklardan ayırmak gerekir. Orucu bozan şeyler ile orucu bozmamak icâp eder:

“İmsâk eyle bâtının ihsâs-ı gayrdan
İfsâd itme savmunı bu muftırât-ıla” (508/7, s.743)

Görünmeyeni, başka idrâktan imsâk eyle; bu iftârlar ile orucunu bozma.

2.1.2.4. Zekât

Sözlükte “artma, çoğalma, temizlik, bereket, iyi hâl ve övgü” anlamlarına gelen zekât, dinî bir terim olarak belirli bir malın bir kısmının Allah rızası için muayyen kişilere verilmesi demektir (Erkal, 2013:197; Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:711).

Şâir, zekât kelimesinin kelime anlamını işlediği aşağıdaki beyitte, nefsi gönülden çıkarmak gerektiğini belirtmektedir:

“Bezl eyle nefsüni yüri imdi guzât-ıla
İhrâc-ı gayr eyle gönülden zekât-ıla” (508/1, s.743)

Nefsini gâzilik ile esirgemedен fedâ et; gönülden zekât (temizlik) ile gayrı çıkar.

Şâir, Allah’ın hükümlerine uymadığını⁸³ ve O’na lâıyk olmadığını ifade etmekte ve O’nun inâyetine sığınmaktadır:

“Yâ Rab ‘inâyet it bu günâhkâr kuluna
Lâyık sana ne savm u salât itdi ne zekât” (66/17, s.147)

⁸³ “Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin” (Bakara 2/43).

Ey Allah'im! Bu günahkâr kuluna inâyet et; sana lâyük olmak için ne oruç tuttu ne namaz kıldı ne de zekât verdi.

2.1.2.5. Hac

İslâm'ın beş şartından biri olan Hac ibâdeti, Mekke'ye gidip Kâbe-i Şerîfe'yi ziyaret etmektir. Hac, Müslüman milletlerin edebiyatına çeşitli yönlerden akseden önemli bir ibâdettir. Dinî-tasavvufî edebiyatta bir mazmûn ve remiz olarak yer alan Hac için müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Hacc'ın gereklerinden olan tavaf sırasında Hac ibâdetini yapan hacılar, "Lebbeyk, Allahümme Lebbeyk" sözlerini sürekli tekrar ederek Allah'ın dâvetine icâbet ettiklerini belirtirler (Harman, 1996:382-386; Pala, 2011:180).

Yûsuf Hakîkî, Hac kafilesinden ayrılan seslenmekte, onun niçin deve dikenlerinin bol olduğu dikenlikte kaldığını sormaktadır. Hacıların Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'y ettiklerini ifade eden şâir, Hac ibâdetinden hareketle din yolundan ayrılanlara seslenmektedir. Kâbe'de Hac ibâdeti yapmak üzere bulunan toplulukların tavaf hâlinde nûr ile nûrlanacağını dile getiren Yûsuf Hakîkî, Haccın farzlarını yerine getirenlerin gönlünün hoş olacağını günahkârlara duyurmaktadır. İhrâma girdikten sonra sa'y eden toplulukların Hac farîzâsını yerine getirdiklerine telmihte bulunmaktadır:

"Ne kaldun işbu mugaylâna sen kavâfilden

Safâ-yı Merve'ye irdi ki sa'y-ıla hüccâc" (95/31, s.182)

Hacılar, sa'y ile Safâ ve Merve'ye erişti; sen, niçin kafileden (ayrılarak) deve dikenleri içinde kaldın?

"Ki nûra gark olup ider harîm-i vuslatda

Cemâl-i zât tavâfın görürsen ol evvâc" (95/32, s.182)

O kâfile, Haremeyn'de Allah'ın cemâlini akın akın tavaf ederken nûra gark oldu.

Arafat, Allah'ın yüceliğinin bir delilidir. Hac ibâdetini yapmak için Mekke'de bulunan Müslümanlar, Arefe günü sabah namazını kıldıktan sonra Arafat Dağı'na çıkmaktadırlar. Burada, Allah'ın mârifetine nâil olurlar:

"Bu ma'rifet 'Arafât'ı hakâyıkına ricâl

Çü vakıf ola gönülde açar tarîk-i fücâc" (95/34, s.182)

(Hacılar) Arafat Dağı'na ulaştığında, mârifet gerçeği kişilerin gönlünde zuhûr eder, (kafilenin) yolunu açar.

Şâir, kafilenin Hacca eriştiğini, ihrâma girdiklerini, sa'y eylediklerini ve toplu bir şekilde bulunduğunu belirtmektedir. Bu esâslar, Hacc farizâsını yerine getirmek için gerekli olan esaslardır:

“İrdi hacca kâfile kat’-ı menâzil eyledi

Geçdi hem mîkâtdan sa'y eyledi etdi cemâ’ ” (147/35, s.271)

Kâfile, Hacc'a erişti, İhram'dan geçti, sa'y eyledi ve toplandı, (böylece) yolculuk sona erdi.

2.1.2.5.1. Kâbe

Sözlükte “küp” anlamına gelen Kâbe, Mekke'de Mescid-i Haram denilen bölgede bulunan ve dört köşe şeklinde yapılmış bir binadır. Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe'nin Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail tarafından yapıldığı bildirilmektedir.⁸⁴ Bir görüşe göre de Kâbe, Hz. Âdem tarafından yapılmış, zamanla yıkıldıktan sonra da Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail tarafından yeniden inşâ edilmiştir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:350).

Kâbe edebî eserlerde; zemzem suyu, Astar-ı Kâbe denen kara örtüsü, hac farizası, Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail, Safâ ve Merve gibi mekânları; ihrâm, tavaf, sa'y gibi Kâbe'ye mahsus davranışlar ile zikredilmektedir (Uzun, 2001:23).

Mutasavvıflar, Kâbe'nin âşığın gönlü olduğunu ifade etmişlerdir. Mutavavvıflara göre İlahî aşk gönülde tecellî ettiğinden asıl Kâbe, saf ve temiz gönüldedir. Gönlü Allah'ın evi kabul eden dervişler, Kâbe ile gönül arasında çeşitli teşbihler, tevriyeler, tenasüpler ve mecâzlar kullanmışlardır. Dîvân şâirleri sevgilinin yüzü ve mahallesini de Kâbe'ye benzetmişler, sevgilinin etrafında dolaşan âşığı Kâbe'yi tavaf eden hacılara, sevgilinin evini de hac mekânı olarak göstermişlerdir. Sevgilinin eşğine yüz sürmek Hacı olmaya, sevgilinin yüzünde bulunan siyah beni de Hacerü'l-Esved'e benzetilmiştir.

Şâir, sevgilinin kavuşma Kâbe'sine hiç ulaşamadığını ve bu hasretin de ömrü boyunca süreceğini belirtmektedir:

⁸⁴ “Hani Hz. İbrâhim, Hz. İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, “Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin” diyorlardı” (Bakara 2/127).

“Geçer hasret-ile henüz irmedin

Dahi Ka‘be-i vasl-ı cânâna hîç” (100/4, s.186)

(Vaktin) hasret ile geçer; çünkü sevgilinin kavuşma Kâbe ‘sine hiç ulaşamadın.

Hac farızasını yerine getirirken uyulması gereken birtakım kurallar⁸⁵ bulunmaktadır. Bu kurallara bağlı kalmak gerekmektedir:

“Harem-i Ka‘be-i vasla olana mahrem ya

Var mı bu bâdiyede gül-i beyâbân olmak” (305/9, s.483)

Kavuşma Kâbe ‘sinde mahrem olana; bu çölde, gülyabani olmak var mı?

Şâir, sevgilinin güzellik Kâbe’sinin şüphesiz en iyi yoldaş olduğunu, O’nu gönülden talep etmeyi öğütlemektedir:

“Bâdiye gûlına sorma yol sana yoldaşlığı

Ka‘be-i vuslatdağı ezkâ gönülden istegil” (368/8, s.571)

Çöl devine (dünya) yol sorma, sana kavuşma Kâbe ‘sinin güzelliği yoldaşlık eder, onu gönülden iste.

Yûsuf Hakîkî, Kâbe’nin kutsallığı hakkı için Allah’ın inayetine sığınmaktadır. Affi için gözünden akan yaşları ise Zemzem suyuna benzetmektedir:

“Hem türbe-i Mustafâyiçün İlâhî

Kudsîçün ü Ka‘be-i mu‘azzam” (385/18, s.601)

Ey Allah ‘ım! Hem Hz. Muhammed’in türbesi hem de Kâbe-i muazzamanın kudsiyeti hakkı için (bizleri affet).

“Şol Ka‘be-i vaslun iştiyâkı

Akıtduğı yaş için çü zemzem” (385/19, s.601)

Şu kavuşma Kâbe ‘sinin özlemi ile akan yaş (Zemzem gibidir).

2.1.2.5.2. Kurban

Sözlükte “yaklaşmak, Allah’a yakınlaşmaya vesile olan şey” anlamlarına gelen kurban, dinî bir terim olarak ibâdet maksadıyla belirli şartları taşıyan hayvanı usulüne uygun

⁸⁵ “Şeytan taşlama, tavaf, sa’y gibi temsili görevlerin yerine getirildiği, normalde helâl olan bazı eylemlerin ihrâmle birlikte yasaklandığı hac vazifesinde, büyük bir nefis terbiyesi gizlidir”

olarak kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder (Güç, 2002:433-435; Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:388).

Mutasavvıflar, nefislerini Allah yolunda kurban etmektedirler. Sevgilinin mahallesini Kâbe olarak kabul eden sâlik, kurban olarak kendi canını sunmaktadır. Gönülleri aşk ateşiyle yanan âşıklar, sevgilinin yoluna kurban olduklarında bayram yaşarlar:

“Kalb-i ‘uşşâka bu ‘ışk âteşidür âb-ı hayât
Cân-ı müştâka durur ‘îd ana kurbân olmak” (305/21, s.484)

Âşıkların kalbine bu aşk ateşi âb-ı hayat gibidir; yanan gönle kurban olmak, bayram gibidir.

Şâir, aşkın harâretiyle sevgili yoluna tıpkı Hz. İsmail’in teslimiyeti gibi boynunu vermektedir:

“Her şiddetine tav‘ıla imdi Hakîkî vir boyun
Teslîm ol İsmâ‘îl-vâr şâha sen kurbân-isen” (355/9, s.550)

Ey Hakîkî! Eğer sevgiliye kurban isen şimdi aşk şiddetinin harâretiyle Hz. İsmail gibi boyun ver.

Şâir, Allah ile hem-hâl olduğunu ve O’na şükrettiğini belirtmektedir. Kul, Allah’ın yolunda kurbandır:

“Senünileyem efendî çok-durur şükrüm sana
Her ne ki dilersen it sen kulunam kurbânunam” (417/2, s.638)

Ey Allah’ım! Seninleyim, sana şükrüm çoktur; ben senin kulun ve kurbanınım, her ne dilersen yap.

2.1.2.5.3. Tavaf

Sözlükte “bir şeyin çevresini dolaşmak, dönmek” gibi anlamlara gelen tavaf, dinî bir kavram olarak Hacer-i Esved’in hizasından başlayarak Kâbe’yi sola almak suretiyle, yedi defa Kâbe etrafında dönmek demektir (Öğüt, 2011:178-180; Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:635).

Şâir, Allah’ın evinin Kâbe olduğunu ve orayı tavaf sonucu Hac farızasının gerçekleştiğini belirtmektedir. Kâbe’ye, uzak yollardan yüz sürünmek için gelinmiştir:

“Oldı tavâfi kapunun bize hac

Yüz ura geldük kamu *min külli fecc*⁸⁶” (103/1, s.196)⁸⁷

Senin kapının tavafi bize hac oldu; uzak yollardan kafiye yüz sürmeye geldik.

Hac kafiyesi, tavaf yaparken mutluluk içindedir. İmanı zayıf olanlar ise yola girmek için tâkatın gerektiğini söyleyerek kendilerini oyalamaktadırlar:

“Kâfile maksûda irdi hoş tavâf içinde şâd

Sen henüz dirsın ki yola girmege tâkat gerek” (352/2, s.546)

Kâfile, hoş tavaf içinde şâd oldu ve amacına ulaştı; sen henüz “yola girmeye tâkat gerek”, dersin.

2.1.2.5.4. Zemzem

Kâbe'nin doğusunda bulunan, Yüce Allah'ın Hâcer ile oğlu Hz. İsmail'e ihsân ettiği suya denir. Yeryüzündeki suların en faziletlisidir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:712). Suya bu isim “bol ve akıcı olma, Cebrâil'in konuşma sesi, akarken çıkardığı ses, şimşek sesi, nereden geldiği belli olmayan ses” anlamlarındaki Zemzem ile arasında bir ilişki kurularak verilmiştir (Küçükbaşçı, 2013:242).

Suların en faziletlisi olan Zemzem, Allah'tan her türlü dert için şifâ talep etmede aracıdır. Şâir, Zemzem içerek Allah'ın her dâim adını anmayı ve O'na yönelmeyi öğütlemektedir:

“Al ele zemzemi ve 'zkirü'sme rabbik⁸⁸ de

Surâhîyi ve tevette'l-ileyhi tebtîlâ⁸⁹” (39/16, s.109)

Zemzem sürâhisini ele al; Rabbi'nin adını an ve O'na yönel.

Âşıkların gözlerinden akan yaş, tıpkı bir Zemzem gibidir. Allah'ın güzellik Kâbe'sine göz yaşı akıtılmadan ulaşamaz. Allah için O'nun yolunda aşk ile yanmak gerekir:

“Görmeye cemâli Ka'besin göz

Kanlu başı olmayınca Zemzem” (384/22, s.599)

⁸⁶ “İnsanlar arasında Haccı ilan et ki gerek yaya olarak gerekse de uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler” (Hac 22/27).

⁸⁷ Bu beyit, Yûsuf Hakîkî Baba'nın hacca gitmiş olabileceğini gösterir niteliktedir.

⁸⁸ “Rabb'inin adını an” (Müzzemmil 73/8).

⁸⁹ “Bütün benliğimle O'na yönel” (Müzzemmil 73/8).

Göz, güzelliğinin Kâbe'sini kanlı yarası Zemzem (gibi) olmayınca görmesin.

“Tan mıdur ol Ka‘be-i âmâl-içün
Olsa gözler yaşı zemzem yanayım” (414/6, s.634)

Emeller Kâbe'si için gözlerin yaşı Zemzem olsa bunda şaşılacak ne var? Yanayım.

2.1.3. Dinî Şahsiyetler

Yûsuf Hakîkî Baba, dîvânında bazı dinî şahsiyetlere telmihte bulunarak onların ön plana çıkan özelliklerine değinmektedir.

2.1.3.1. Dört Halife

İslâm tarihinde Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetleriyle sürüp Hz. Ali ile sona eren döneme dört halife dönemi denilmektedir. Halîfelik, Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslâm âleminin başına geçen, müslümanlara imamlık yapan kişilere verilen bir unvandır (Fayda, 1998:324-338).

Şâir, dört halife olan Hz. Ebubekir⁹⁰, Hz. Ömer⁹¹, Hz. Osman⁹², Hz. Ali⁹³ hakkı için Allah'ın inâyetine sığınmıştır:

“Bu-Bekr hakı vü ‘Ömer-içün
‘Osmân-ı şehîd ü Haydâr-içün
Ol sâkî-i âb-ı Kevser-içün
Üftâdelerüz ‘inâyet eyle” (3/15, s.44)

Ey Allah'im! Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, şehit edilen Hz. Osman, Hz. Haydar ve Kevser suyunu sunan sâkî hakkı için düşünleriz, inâyet eyle.

“Ya Rabbi nebî hakkı âyât-ı nübî hakkı
Bu-Bekr u ‘Alî hakkı ey vây n'idelüm ey vây” (566/92, s.828)

Ey Allah'im! Hz. Peygamber, indirdiğin âyetler, Hz. Ebubekir ve Hz. Ali hakkı için (bizi affet) biz çaresiziz.

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fayda, M. (1994). “Ebûbekir”. DİA, C. 10, s. 101-108.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fayda, M. (2007). “Ömer”. DİA, C. 34, s. 51-53.

⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, İ. (2007). “Osmân”. DİA, C. 33, s. 438-443.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fırlı, E. R. (1989). “Ali”. DİA, C. 2, s. 375-378.

Şâir, Hz. Ebubekir'in doğruluğuna ve Hz. Ömer'in adaletine telmihte bulunmaktadır:

“Bu-Bekre sıdk u ‘adl-i ‘Ömer’de ad tururdu
Didükde ‘andelîb-i bâg-ı belâg bir söz” (207/6, s.351)

Hz. Ebubekir doğruluğun, Hz. Ömer de adaletin adıdır; gül bahçesindeki bülbül bu sözü dediğinde ağzından belâgâtli bir söz çıkmıştır.

Şâir, Hz. Ömer'in heybetine telmihte bulunmuştur. Aşk sohbetinin edildiği mecliste dervişler Hz. Ömer gibidir:

“Bulamaz anda şeyâtîn bilünüz medhal hîç
Ki ‘Ömer-sîret olur heybeti dervîşlerün” (343/14, s.538)

(Dervişlerin meclisinde) şeytânlar giriş yeri bulamaz; orada dervişler, Hz. Ömer heybetli olur.

Hakîkî, Hz. Ali'yi savaş meydanının aslanı ve din uğruna mücâdele edenlerin şâhı olarak vasıflandırmaktadır:

“Ez-‘Alî kerrema’llâhu veche üst
Şâh-ı merdân-ı dîn ü şîr-i vegâ” (20/6, s.82)

Hz. Ali, -Allah onun yüzünün cömertliğini artırsın- savaş meydanının aslanı ve din uğruna mücâdele edenlerin şâhıdır.

2.1.3.2. Bazı Sahâbe ve Tâbiîn

Sözlükte, “arkadaş, yol” anlamlarına gelen sahâbî kelimesinin çoğulu olan sahâbe, terim olarak Hz. Muhammed devrine yetişmiş, Müslüman olarak Hz. Muhammed'i görmüş, onun sohbetinde bulunmuş ve Müslüman olarak ölmüş kimselere verilen addır (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:571). Tâbiîn ise sahâbeleri görmüş olan Müslümanlara denir. Yûsuf Hakîkî Baba'nın divânında sahâbeden Hz. Selmân-ı Farîsî⁹⁴ ve Hz. Enes Bin Mâlik⁹⁵ tâbiînden ise Hz. Hasan-ı Basrî⁹⁶yi andığı görülmektedir.

⁹⁴ “İslâmiyet'i kabul eden İran asıllı ilk sahâbîdir. Zâhid bir kişiliğe sahip olan Selmân-ı Farîsî, Hz. Muhammed'in övgüsünü kazanmış, ilim öğrenmeye düşkünlüğü ve sünnete bağlılığı ile mensubu bulunduğu Ashâb-ı Suffe arasında önemli bir yer edinmiştir” (Hatiboğlu, 2009:441-443).

⁹⁵ “Hz. Peygamber'e hizmetiyle tanınan ve en çok hadîs rivâyet eden sahâbîlerden biridir” (Canan, 1995:234-235).

Şâire göre, Hz. Selmân-ı Farîsi ve Hz. Enes Bin Mâlik saâdet ve şeref kaynağıdır. Onlar aynı zamanda dergâhın devamını sağlamak için davranışlarında örnek alınacak sahâbedendir:

“Âkifi dergehinün lâzımı ikbâl u şeref

İy rasûl-ı sakaleyn Âli çü Selmân u Enes” (224/10, s.374)

Ey insanlar ve cinlerin peygamberi Hz. Muhammed! Hz. Ali, Hz. Selmân-ı Farîsi ve Hz. Enes Bin Mâlik (hakkı için) dergâhının devamlılığında lâzım olan ikbâl ve şeref(tir).

Şâir, gönüllerde yanan mârifet ateşinin Hz. Hasan Basrî ve onun öğrencisi Hz. Habîb-i Acemî'nin gönlündeki ateş ile eşdeğer olduğunu, oradan yansıdığını belirtmektedir:

“Ez-Hasan Basrî ez-Habîb ki üst

Hem-çü ma'rûf şem' der-dilhâ” (20/10, s.83)

Gönüllerdeki mârifet ışığı gibi olan mum, Hz. Hasan Basrî'den ve Hz. Habîb-i Acemî'den yansımıştır.

2.1.4. Yaratılış ile İlgili Kavramlar

2.1.4.1. Ahsen-i Takvîm

Yaratılışın en güzeli, en güzel yaratılış, en güzel biçim demek olan “ahsen-i takvîm”; Allah'ın insanoğlunu, en güzel şekilde yarattığının ifadesidir (Uludağ, 1989:178). “Ahsen-i takvîm”⁹⁷ ibâresi, insanın; ruh ve bedeni ile en mükemmel şekilde yaratıldığını, boyunun düzgünlüğünü, endamının eşsizliğini, dileyen, isteyen, düşünen, konuşan, yazan, anlayan, anlatan ve sanat kabiliyeti olan; hakkı bâtıldan, güzeli çirkinden, iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, hayrı şerden ayıran akıllı bir varlık oluşunu ifade etmektedir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:14).

Şâir, nutfenin Allah'ın lutfu olduğunu ve yaratılanların güzel sûretlere bürünerek var olduğunu ifade etmektedir:

⁹⁶ “Hz. Ömer başta olmak üzere birçok sahâbinin duâsını alan Hasan-ı Basrî on iki yaşında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiştir. İstifâde ettiği sahâbiler arasında Enes b. Mâlik ilk sırada yer almaktadır” (Uludağ, 1997:305-307).

⁹⁷ Bu ifade, Tîn Sûresinin 4. âyetinde geçmektedir. Âyette, “Andolsun ki biz insanı en güzel biçimde yarattık.” denilmektedir. Burada geçen “takvîm”, eğriyi doğrultmak, nizâma sokmak, kıymetlendirmek; “ahsen” ise en iyi, en güzel demektir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:14).

“Cümleyi sen halk iden ahsen-i takvîmde

Nutfeye lutfun viren hem suver-i ahseni” (542/4, s.788)

(Ey Allah'ım!) Her şeyi ahsen-i takvîm üzere yaratan, insan menisine lutfunla güzel sûretler veren (sensin).

2.1.4.2. Bezm-i Elest

Farsçada “sohbet meclisi” anlamına gelen “bezm” kelimesiyle Arapçada “Ben değil miyim” mânâsında çekimli bir fiil olan “elestü”den oluşan Bezm-i Elest terkibi, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” hitâbının yapıldığı ve rûhların da “Evet” diye cevap verdikleri meclis anlamını ifade eder (Yavuz, 1992:108). Bezm-i Elest, Allah'ın rûhları yarattıktan sonra onlara, “Elestü bi-Rabbiküm: Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sorduğu ve rûhların da “Belâ: Evet, Sen bizim Rabbinizsin”⁹⁸ diyerek Allah'ı tasdik ettikleri ezel meclisinin adıdır (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:71).

Bezm-i Elest'te içilen bir yudum mey, Allah aşkını gönüllere doldurmuştur. Hakîkî, Allah'a Elest bezminden beri âşıktır ve bu aşk ebedîdir:

“Kıldı Hakîkî'yi ezelden ebed

Mest-i Hüdâ cur'a-ı Bezm-i Elest” (86/7, s.171)

Ezel meclisinin bir yudum (Hüdâ'nın sunduğu) meyi, Hakîkî'yi ezelden ebed kıldı.

Hakîkî, Allah'ın sırlar ile dolu kadehinden bir yudum içmiş ve O'nun rahmet denizinde gark olmuştur. Mest hâli, ezel bezminin tezâhürüdür. Mest olan sâlik için dış görünüşün bir hükmü yoktur:

“Çekmişüz câm-ı belîden cur'a-ı bezm-i elest

Garka-ı deryâ-yı sahbâ-yı tecellâ gelmişüz” (187/2, s.326)

Ezel bezminde Allah'ın sır dolu kadehinden bir yudum içince, O'nun tecellî şarabının denizinde gark olmuşuz.

“Mestânâlığı bezm-i ezelden-dürür ebed

Şol cân ki câm-ı raşşe 'aleyhi'⁹⁹mden içdi râh” (117/7, s.213)

⁹⁸ (Araf 7/172).

⁹⁹ “Allah, halkı gölgesinde yarattı, sonra üzerlerine kendi nûrundan serpti.”

Onun mest hâli, ezel bezmindendir ve ebedîdir; şu can, Allah'ın rahmet kadehinden şarap içti.

“Varlığın bezm-i ezel sagrağ-ı istigrâkına

Garka viren mest ola vü olmaya sûret-perest” (87/2, s.172)

Varlığın ezel bezminde vecd halinde mest oldu; vecd hâli ile olan dış görüntüye bakmaz.

Şâir, Allah'ın tecellîsini görüş kabiliyetinin gönülde olduğunu ve bunun da Bezm-i Elest'ten beri var olduğunu belirtmektedir:

“Cânda kanı tecellî-i ûlâ te lâ'lu'ı

Bezm-i Elest'den çü bu sükr-i ezeldesin” (482/6, s.714)

Allah'ın tecellîsini görme canda var mıdır? Sen ezel sarhoşusun bu da Bezm-i Elest'tendir.

2.1.4.3. İns

Arapça, insan demek olan “ins” kavramı, tasavvufî olarak yaratılmışlar arasında en güzel sûrette ve en son yaratılan, Allah'ın sıfat ve isimlerine mazhar olan, kendi yaratıcısını bilen veya inkâr edebilen, yaptıklarından sorumlu olan canlıdır (Kutluer, 2000:320).

Şâir, fakr u fenânın lezzetini, gönlün içinde bulunduğu ruhânî durumu insan bilemez demektedir:

“Gönül fakr u fenâ içre ‘acâyib saltanat bulmuş

Ki ol lezzât-ı rûhânî bu ins ü cân nedür bilmez” (195/4, s.334)

Gönül, fakr ve fenâ içinde acayip saltanat edinmiş; o manevî lezzetin nasıl bir şey olduğunu bu insan ve can bilemez.

Yerleri ve gökleri yaratan Allah, cihânı yoktan var etmiştir. İnsan, Allah'ın emriyle vücûd bulmuştur:

“ ‘Ademden ol cihân eyler te'âla'llah zihî sâni'

Vücûd-ı ins ü cân eyler te'âla'llah zihî sâni' ” (266/1, s.423)

Allah öyle bir yücedir ki yoktan cihânı, insan ve canı yaratmıştır.

Şâir, Allah varken dünyanın henüz yaratılmadığına göndermede bulunmaktadır. Allah, kâinatı yarattıkları ile tecellî eylemiştir:

“Var-ıdı ol dahı yog-iken ‘âleme nişân

Ne resm-i kâyinât ne bu ism-i ins ü cân” (477/1, s.708)

Kâinat, insan ve can hattâ âleme (en küçük) bir nişân bile yokken O vardı.

Allah’ın eşiğinde insan, gönül, akıl, cism ve canın önemi yoktur. Önemli olan yokluk ile yok olmaktır:

“Yâr ışığında ins ü cân kamu hîç

Gönül ü ‘akl u cism ü cân kamu hîç” (102/1, s.194)

Sevgilinin eşiğinde, insan(vücûd), can, gönül, akıl ve nesne hiçten ibârettir (önemi yoktur).

2.1.4.4. Kün

Kelime anlamı olarak, Arapça “Ol” demek olan “Kün”, Allah’ın bir şeyi murâd ettiğinde söylediği sözdür.¹⁰⁰ Genelde dinî-tasavvufî edebiyatta, özellikle de Bektaşîlik ve Alevîlik gibi zümre edebiyatlarında bu kelime ve ibarelerin remzi olarak “kâf u nûn, kâf u nûn hitabı / emri, vücûd-ı kün fe-kün” gibi tâbirlerin daha çok kullanıldığı görülmektedir. Bilhassa tasavvuf ve tekke şiirinde Allah’ın kudreti, kâinatı yoktan yaratması, yaratılış anı ve zamanı ile fâil-i mutlak olarak tasarrufu bu ifadelerle vurgulanmıştır (Pala, 2002:552; 2011:281).

Yûsuf Hakîkî, “kef” ile “nun” harflerinden oluşan “Kün” ibâresine vurgu yapmış ve Allah’ın her şeyi yoktan var ettiğine, âlem ve insanın vücûd bulduğuna göndermede bulunmuştur:

“Kâf-ile nundan yaratdı ol kadîm-i bî-niyâz

Âlem ü âdem vücûdun çün ‘ademden kâr-sâz” (213/1, s.357)

O, Allah (kâinatı) kaf ve nun (kün)dan yarattı; âlem ve insan yoktan vücûd buldu.

2.1.5. Dinler ile İlgili Kavramlar

2.1.5.1. Bî-dîn

¹⁰⁰ “Bir şeyi dilediği zaman onun emri o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen oluverir” (Yasin 36/82).

Akıl sahiplerini kendi arzuları ile bizzat hayırlara sevk eden ilâhî bir nizâm olan din, Allah tarafından konulmuş ve O'na yapılacak olan ibâdetlerin bütünü ve bu imâna göre sergilenecek davranışların nasıl olması gerektiğini düzenleyen inanış yoludur (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:122). Belirtilen hususlara uymama durumu ise “bî-din” yâni dinsiz terimi ile karşılanmaktadır.

Şâir, her dinsizin sözüne delil kabul etmeme hususunda uyarıda bulunmakta ve kâfirliği taklide soyunmamak adına öğüt vermektedir:

“İdinüp kav-l-i her bî-dîni hüccet
Ki taklîd-ile sakın kâfir olma” (34/11, s.74)

Her dinsizin sözünü delil sayma; sakın (onları) taklit ile kâfir olma!

Şâir, dinsizlik içinde kalındığını ve nereye yönelineceğinin bilinmediği bir sürece girildiğini belirtmektedir. Toplumun dininden kopması, sosyal çevre içerisinde yaşanan aksaklıklara sebep olmuştur:

“Dirîgâ kanda varavuz ki kavm-i
‘Aceb bî-dîn ü bî-milletde kalduk” (321/6, s.475)

Acaba, nereye yöneleceğiz! Dinsizlik içinde kaldık. Yazıklar olsun!

Şâir bir başka beytinde; sûretlerin mânâsız, sanatların kibirli, milletlerin de dinî kurallardan koptuğuna değinmiş ve âh vâh eylemiştir:

“Sûretler bî-ma‘nî san‘atlar hod-bînî
Milletleri bî-dînî ey vây n’idelüm ey vây” (566/57, s.787)

Eyvâhlar olsun! Sûretler mânâsız, sanatlar kibirli, milletler de dinden koptu.

2.1.5.2. Büt-hâne

Puthâne, tapınak demek olan (Pala, 2011:79) bu kavram tasavvufta, Hıristiyanlığın sembolü olarak kullanılmıştır.

Klasik edebiyatta sevgilinin güzelliği bir puthâne gibidir. Âşık, sevgilisinin güzelliği karşısında kendini bir puthânedeki kadar dinden imandan çıkmış olarak gösterir. Çünkü o güzellik aklını başından almış ve onu, ne yaptığını bilmez hâle getirmiştir. Büt-hâne ile daha çok Mushâf, mescid, Kâbe, Harem, kible, âyet ve kilise kelimeleri bir arada

bulunmaktadır (Pala, 2011:78). Büt-hâne, tasavvufî mânâda, maddî âlemi ifade etmektedir.

Yûsuf Hakîkî, yolunu şaşırın kimselerin Allah'ın tecellîsine mazhar olduklarında imâna geleceklerini belirtmektedir:

“Yüzün göre tâ imâna gele
Gümrehleri gel büt-hânelerün” (353/2, s.547)

Puthânedeki yolunu şaşırılmış kimseler, senin yüzünü gördüğünde imâna gelir.

Hakîkî, hakîkatin ehline meyhane mescidini bıraktığını belirtir; zîrâ İlâhî aşkın terennüm ettiği bu mekânda bulunan, kesret ile hem-hâl olmaz:

“Sen mana gösterme râh-ı Ka‘be vü büt-hâneyi
Komışam öz ehline men mescid ü meyhâneyi” (579/1, s.841)

Bana Kâbe ve büt-hânenin yolunu gösterme; ben, hakîkat ehline meyhânenin mescidini koydum (bıraktım).

2.1.5.3. Büt-perest

Putu tapan kimse demek olan (Pala, 2011:79) bu kavram tasavvufta, Hristiyanlığın bir sembolü olarak kullanılmıştır.

Yûsuf Hakîkî, puta tapan kişilerin cehennemde hesap vereceğini ifade etmektedir. Nefsine uyan kimsenin yeri cehennem olacaktır:

“Terk it hevâ-yı nefsi tâ olmaya yirün hâviye
Kim büt-perest olan kişi olur cehennemde hatab” (43/13, s.115)

Nefsin hevâsına uyma, yerin cehennem olmasın; çünkü puta tapan kişi cehennemde odun olur.

Hakîkî, puta tapan kişilerin riyâ içinde olduklarını da belirtmektedir:

“Bu delk içinde ko zerkı ko büt-perest olma
Ki devlet-ile urıla başuna ‘ışk odı tâc” (95/18, s.181)

Bu hırka içinde riyâyı bırak, büt-perest olma ki saâdet ile başına aşk odından tâc takılsın.

2.1.5.4. Hıristiyanlık

Yûsuf Hakîkî, dîvânında Hıristiyanlık ile ilgili kavramlara da yer vermiştir. Şâirin bu kavramları daha çok İslâmiyet ile kıyas noktasında kullandığı görülmektedir.

2.1.5.4.1. Haç / Çelîpâ

Hıristiyanlığın simgesel olarak ifadesi olan ve “artı” şekline benzeyen işaretidir. Hıristiyanlarca, Hz. İsa'nın idam edildiği kabul edilen dar ağacına benzetilerek oluşturulan bu şekil, tarih boyunca bu dinin simgesi olmuştur (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:213). Hıristiyanların haça aşırı saygı göstermeleri, ibâdetlerini bir haç önünde yapmaları, Müslümanlar nazarında haçın Hıristiyanlarca put telakki edildiği kanaatine yol açmış ve onların haça taptıkları düşünülmüştür (Şakiroğlu, 1996:524). Hıristiyanlık'ta büyük önem taşıyan bir dinî figür olan bu simge, Dîvân edebiyatında kadınların zülfü için kullanılmaktadır. Sevgililer, birer kâfir olduğunda saçlarında haç / çelîpâ olur.

Yûsuf Hakîkî, iki yüzlülüğün zâhidin koluna haç gibi asıldığını belirtmektedir. Zâhid, sadece cennet için ibâdet etmektedir. Bundan dolayı huzur bulamamakta, imânın lezzetini tadamamaktadır. Bazı kâfirler, Hıristiyan olduklarını gizlemek için haçlarını koltuk altlarında gizlemektedirler:

“Bulmaya lezzet-i imân u huzûr-ı tâ'at

Zâhidün zerkı çelîpâ olıcak zîr-i begal” (367/14, s.569)

Zâhidin iki yüzlülüğü kolunun altında haç misâli olduğunda(n) o, ibâdetin huzurunu ve imânın lezzetini bulamaz.

2.1.5.5. İmân / Küfr

Sözlükte, “birinin söylediği sözleri tasdik etmek, gönül huzuru ile benimsemek, karşısındakine güven vermek, emin kılmak” anlamlarına gelen imân, ıstılahta Hz. Muhammed'in Allah'tan getirdiği hükümleri, haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul ederek inanmak demektir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:315).

Küfr ise örtmek mânâsında olup kalbe âit bir sıfattır. Hak dini inkâr edip, hakkı inkâr edene ve gizleyene “kâfir” denilmektedir. Kâfirliğin sıfatı, küfürdür. Küfür, dine

inanmayıp Allah'a şirk koşma olarak da tarif edilmektedir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:390).

Yûsuf Hakîkî, küfr ve imân kavramlarını zıtlık oluşturmak adına birlikte kullanmıştır. Allah yolunda imân ile gitmenin gerekliliğinden bahseden şâir, son nefesi verirken bile imân ile gitmeyi yeğlemiştir. Şâir, âciz ve kemter bir kul olduğunu belirtmiş ve Hakk'ın inâyetine sığınmıştır:

“Küfr küfri olmayan imânı bil imân degül

Degme cânda sen şu'â'-ı dîn ü imân isteme” (511/6, s.749)

Küfr içinde olmayan imân bil ki imân değil; dinin ve imânın ışığını değme gönülde arama!

“Cânüm dahı sensin benüm cânân dahı sensin bana

Dînüm dahı sensin benüm imân dahı sensin bana” (15/1, s.75)

Ey Allah'ım! Benim canım da cânânım da sensin; dinim de imânım da sensin.

“Gönlümüz yüzini küllî sana dönder Yâ Rab

Bizi son demde sen imân-ıla gönder Yâ Rab” (60/1, s.138)

Ey Allah'ım! Gönlümüzün yüzünü tamamen sana döndür; bizi son nefeste imân ile gönder.

“Son dem imân-ıla hatm it bu Hakîkî'yi senün

Ki kulundur hele bir 'âciz ü kemter Yâ Rab” (60/17, s.140)

Ey Allah'ım! Hakîkî senin âciz ve kemter bir kulundur; son nefesini imân ile sonlandır.

2.1.5.6. Mümin

Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki “emn” kökünün “if'âl” kalıbından türeyen mümin kelimesi, “inanıp tasdik eden; başkalarının güvenli olmasını sağlayan, vaadine güvenilen” mânâlarına gelir (Topaloğlu, 2006:557). Allah, mümini imânı sayesinde azaptan kurtarır. Mümin dil ile ikrar ve kalp ile tasdik edip yasaklanan şeylerden uzak durursa gerçek mümin seviyesine erişebilir.

“Bir insanın mümin olması kelime-i şehâdetin muhtevasına inanmasıyla gerçekleşir. Kişi bununla Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği imân esaslarını da kabul etmiş olur. Kelâm literatüründe imân esasları “Allah'a, Peygamber'e ve âhîret

gününe imân” şeklinde önce üç (usûl-i selâse), ardından kelime-i şehâdette belirtildiği gibi Allah’a ve Hz. Muhammed’in peygamberliğine imân olarak iki ve nihayet Allah’a imân şeklinde (aslü’l-usûl) tek bir esasta özetlenmiştir. Kur’ân’da sâbit olup sahih hadîslerle de açıklanan imân esasları, sadece yaygınlık kazanan altı unsurdan ibâret değildir. Dinden olduğu kesin biçimde kanıtlanan itikâdî, amelî ve ahlâkî bütün hükümlere inanmak, bunların farz, helâl veya haram olduğunu tasdik etmek de mümin olmanın şartıdır” (Sinanoğlu, 2000:214).

Şâire göre mümin, nefsinin arzularına yenilmeyen kişidir. Yücelik, nefiste değildir:

“Mü’min ol tapma hevâ-yı nefsüne
‘İzzetini nefsün idinme ‘uzâ” (5/65, s.57)

Nefsinin hevâsına tapma, mümin ol; büyüklüğünü nefis yoluyla edinme.

Dünya, mümin için zindan gibidir. Sıkıntı yeri olan dünyada mümin kişi rahat olamaz:

“Bu dâr-ı mihnet içre ne râhat ola kişi
Dünyâ ki mü’min ola zindân yirinedür” (152/22, s.288)

Sıkıntı yerinde kişi nasıl rahat olur? Dünya, mümin olana zindan gibidir.

Gerçek müminin sözü doğru olmalıdır. Doğru söz söyleyen kişinin imânı tam, Allah katında da yeri yücedir:

“Ne gönli yıkılır hak söze eyden
Hakikat mü’minem îmân menümdür” (175/5, s.313)

Doğru sözü söyleyenin gönlü hiç yıkılır mı? Ben, gerçek müminim, imân benimdir.

2.1.5.7. Münkir / Münâfık

Güç, şiddetli ve muğlak olmak, hoş olmamak, bilmemek ve tanımamak anlamındaki “nekr” kökünden türeyen münkir kavramı sözlükte, bir şeyi bilmeyen, bir hakkı ve gerçeği inkâr eden, bir şeyi hoş ve iyi görmeyen demektir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:497).

Şâire göre münkir, şüphe içindedir. Gönlü karanlık ile dolan münkirin aydınlığa ulaşması çok zordur:

“Gönülden zulmet-i reybinî yüz ‘ilm

İşidür-ise münkir yuymaz oldu” (565/4, s.820)

Münkir, şüphenin karanlığını görür ve işitirse, gönülden şüphenin karanlığını yüz ilim ile (bile) çıkaramaz (gönlünü temizleyemez).

Hakîkî, evliyânın yolundan ayrılmamayı öğütlemekte, ancak bu şekilde talihli olunacağını ifade etmektedir:

“İnende evliyâyâ münkir olma

Hele mukbil degülsen müdbir olma” (34/1, s.100)

Dergâhta evliyâyı inkâr etme; hele tâlihli değılsen de (bu şekilde) tâlihsiz olma.

Kaybolmak, eksilmek, geçmek ve tükenmek anlamındaki “nifak” kökünden türeyen münâfık, dinî ıstılahta kalbi ile inanmadığı hâlde inkârını saklayıp dili ile inandığını söyleyerek mümin görünen kimsedir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:496).

Mümin, münkir ve münâfığın utanma ve edebinin olmadığını belirten şâir, Allah yolunda aşk ile yanmayı talep etmektedir:

“Yanayım ne dirse ‘ârum yok disün

Mü’min ü münkir münâfık yanayım” (425/35, s.649)

Mümin, münkir ve münâfık bir şey diyecekse utanmam yok desin, yanayım.

2.1.5.8. Şirk

Sözlükte “bir şeyi ortak yapmak, birden fazla kişiye tahsis etmek, ortak kabul etmek ve ortak saymak” mânâlarına gelen şirk, dinî literatürde Yüce Allah’ın sıfat ve fillerinde ve Rab oluşunda ortağı, benzeri ve eşinin olduğunu kabul etmeyi ifade eder (Sinanoğlu, 2010:193-198). Yapılan ibâdetlerde Allah’tan gayrısını gözetme şirkdir (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:621).

Şâire göre vücûd, Allah’a ortak koşma gibidir. Allah hârici her şeyin varlığı geçicidir. Vücûd, hareketsiz kılınmalı ve Allah’ta yok olunmalıdır. Ancak bu şekilde “fenâfillah” mertebesine ulaşılabilir:

“Şirk oldı vücûdı külli külde

Mahv-ıla bu Lâtı eyle ‘âtıl” (365/27, s.564)

Vücûdun tamamı şirk oldu; bu putu, mahv ile hareketsiz eyle.

2.1.5.9. Şeytân

Din kitaplarında isyankâr cinlerin, kötü ruhların başı olarak nitelendirilen, insanları aldatarak doğru yoldan çıkarmaya, onlara Allah'ı unutturmaya çalışan varlık olarak tanımlanmaktadır (Çelebi, 2010:99-101).

Hakîkî, insan nefsinin şeytânla bir görmüş ve Allah'tan onun kendilerine musallat olmamasını dilemiştir. Şâire göre nefis, din kalesini yıkan bir kâfir gibidir. Nefsin şeytâna benzetilmesi, insana musallat olması yönündendir:

“Eyleme nefsi vü şeytânı musallat bize kim

Dinimiz kal'asını yıkmaya kâfir Yâ Rab” (60/9, s.139)

Ey Allah 'ım! Nefsi ve şeytânı bize musallat eyleme; dinimizin kalesini kâfir yıkmasın.

Şâire göre şeytân, yol kesen bir haydut gibidir. Darmadağın fikirlerin bırakılmasını ve şeytâna uyulmamasını ifade eden Hakîkî, Allah'ın yoluna baş koyarak vücûdun fedâ edilmesini istemektedir:

“Fikr-i perîşânı ko reh-zen-i şeytânı ko

Hak yolına cânı ko varlığı eyle fidâ” (9/12, s.68)

Darmadağın fikri ve yol kesen şeytânı bırak; Allah'ın yoluna canını koy ve varlığını fedâ et.

2.2. TASAVVUF

2.2.1. Vahdet-i Vücûd

Allah'tan başka varlık olmadığının idrâk ve şuûruna sahip olmak demek olan vahdet-i vücûd sâlikin, gerçek varlığın bir tane olduğunu bunun da Hakk'ın varlığından ibâret bulunduğunu bilmesi demektir (Uludağ, 2012:371). Allah ve O'nun tecellîlerinden başka hiçbir şeyin hakîkî bir varlığı yoktur. Birçok İslâm mutasavvıfı tarafından belirtilen ve Muhyiddin İbn Arabî tarafından sistemleştirilen vahdet-i vücûd (Demirli, 2012:431-435), Yûsuf Hakîkî tarafından da benimsenmiştir.

Vahdet-i vücûd fikrine göre âlem, bir tek hakikat ve vücûttan müteşekkildir. Allah, mutlak ve tek varlıktır. Kendi zâtıyla var olan Allah, bütün mahlûkatta zuhûr eylemiştir.

Varlığın tek ve bir olduğunu bilen, Allah'ın cemâlini görebilendir. Mutlak zâtın lutfu, âlemleri kaplamıştır:

“Yâ Rab senün kamulara cûdun-durur vücûd

Mevcûd lutfun-ıla olupdur kamu zevât” (60/20, s.147)

Ey Allah'ım! Her şeyin varlığı senin lutfundur; bütün her şey senin lutfunla var olmuştur.

Mutasavvıflar, tevhit makamlarını “isimler tevhidi”, “filler tevhidi”, “sıfatlar tevhidi” ve “zât tevhidi” olarak adlandırmaktadırlar (Tatçı, 1990:223; Özler, 2012:18-20). En üst makam olan zât tevhidi, fenâfillâhta yaşanmaktadır. Bu makamda görünen her varlık izâfî olup tek bir varlık bulunmaktadır. O da Allah'tır. Varlığını terk eden kişi Allah ile hem-hâl olmuştur:

“ ‘Âlem-i vahdetde gayrı dost sığmaz kadri yok

Bu vücûdun egleyiben dinmez anda nîst ü hest” (87/8, s.172)

Vahdet âleminde kadri olmayan başka dost uygun olmaz (değeri de olmaz); bu vücûdunu varlık ve yoklukla oyalama, (fenâ makamına bunlar yakışmaz).

2.2.1.1. Vahdet Âlemi

Bütün yaratılışta, kendisinden başka bir varlık bulunmayan Allah'ın varlığının bir ve tek olduğu âlemdir. Vahdet, oransız, nakışsız ve hacimsizdir. Mahlûkat, yaratılmadan önce vahdet âleminde İlahî zât ile yek-vücûd olmuştur (Tatçı, 1990:226).

Vahdet âlemi, batıl inanışların yer almadığı âlemdir. Vahdet âlemi hâricindeki her şeyin gerçeğe ilgisi bulunmamaktadır. Doğru ve sahih olmayan şeylerin bu âlemde yeri yoktur:

“ ‘Akla gayrun hayâlidür vahdet

‘Âleminde tasavvur-ı bâtil” (218/17, s.363)

Vahdet, akla dıştaki her şeyin hayâlidir; vahdet âleminde (ise) bâtil düşünce (yoktur).

Vahdet âleminde Allah'ın tecellîsi, sâliklerin kimini vahdet kimini ise hayret içinde bırakmıştır. Allah, her şeyden münezzehtir:

“Kimine milk-i vahdet yol kimini gark-ı hayret ol

Cemâli bî-nişân eyler te‘âla’llah zihî sâni’ ” (266/15, s.424)

Allah öyle bir yücedir ki cemâli ile kimine vahdet mülkünü kimine ise hayret makamını alâmetsiz (bir) şekilde gösterir.

Cüneyd-i Bağdadî’ye göre tasavvufun esasları; gündüz oruç tutmak, gece namaz kılmak, ihlâslı olmak, davranışları sürekli olarak denetim altında tutmak ve Allah’a tevekkül etmektir (Uludağ, 2012:364). Hakîkat ilmi, şeriat ile makbuldür. Hakk’a giden yoldaki dört kapıyı geçip vahdet âlemine ulaşabilmek için şer‘î hükümlere uymalı ve tasavvufun usullerine bağlı kalınmalıdır. Yûsuf Hakîkî’ye göre yeri geldiğinde bu usuller dahi sâlik için yetersiz kalmaktadır:

“ ‘Âlem-i vahdetün beyân itmedi aslını usûl

‘İlm-i hakîkatun ‘ayân ide mi fer‘ını fûrû’ ” (271/8, s.433)

(Tasavvufun esasları), vahdet âleminin aslını beyân etmedi; makamlar, hakîkat ilminin kollarını açıklayabilir mi?

Vahdet âleminde ikiliğin yeri yoktur. Gönül, Allah ile beraberdir ve hayret denizine gark olmuştur:

“Sıgmaz ikilik vahdete vasl ola cân ki hazrete

Gark oldı bahr-ı hayrete bî-gâne n’olur bilmezem” (392/5, s.608)

Vahdetde ikiliğin yeri olmasın ki cân Allah’a ulaşsın; cân hayret denizine gark oldu, vahdet dışında olanlar nedir? Bilmiyorum.

Tasavvuf yolunda sâlik, muhabbet ateşiyle yanmaktadır. Muhabbet ile yanan sâlik, başına vahdet külâhını takınmıştır:

“Kisveti nâr-ı mahabbet olanun egninde bil

Başına hem şem‘ gibi nûr-ı vahdetdür külâh” (505/7, s.740)

Bedeninde muhabbet ateşinden elbise olanın, başındaki külâh mum misâli vahdet nûruyla doludur.

Şâir, ebedî ömrün vahdet âleminde istenmesini öğütlemektedir; çünkü bu cihânın sonu vardır:

“ ‘Ömr-i bekâyı ‘âlem-i vahdetde istegil

Kılmaz mısın nazar bu cihânun fenâsına” (533/9, s.775)

Ebedî ömrü, vahdet âleminde iste; bu dünyanın yokluğuna nazar kılmaz mısın?

2.2.1.1.1. Benlik

Kişinin her şeyi kendisine bağladığı ve dayandırdığı gerçektir (Uludağ, 2012:122). Benlik, insanın maddî varlığını temsil eden ve onu genellikle maddî isteklere sevkeden yönü demektir. Maddî isteklere yönelen kişi, kendisini herkesten üstün görecektir, gurur ve kibre kapılacaktır.

Gönül, özünü iki yüzlülükle süslemiştir. Maddî isteklere yönelen gönül, gurur ve kibir içindedir. Gönül, teşhiş yoluyla benliği ön plana çıkan bir yiğit gibidir:

“Özine zerk-ıla ârâyiş idip

Kaçan benlik satan merdâna benzer” (157/11, s.294)

(Gönül), özünü iki yüzlülük ile süsleyerek benlik satan yiğitlere benzer.

Yûsuf Hakîkî, yokluk yoluna girilmesini istemekte, her türlü şan ve şöhreti unutmak gerektiğini ifade etmektedir. Gönül ehli için benlik, bir set gibidir. Benlik, gerçeğe ulaştıramaz. Benliği bırakıp Allah aşkına yönelmek ve o aşk ile hâllenmek gerekir:

“Benlik sana sedd oldu ‘azîm ehl-i dil-isen

Gir râh-ı fenâyâ ko unıt nâm u nişânun” (336/4, s.529)

Benlik, senin önüne büyük engel oldu; gönül ehliysen fenâ yoluna gir, şan ve şöhreti bırak, unut!

“Benlikden eser koma fenâda ide gör mahv

‘İşkından anun cânda sen andan eser iste” (510/5, s.747)

Benlikten eser bırakma, varlığını fenâda yok et; sen, Allah’ın aşkından gönlünde alâmet iste.

2.2.1.1.2. Hicâb

Hicâb kavramı kelime olarak perde, örtü ve engel anlamlarına gelmektedir (Cebecioğlu, 2014:215). Tasavvufta, gönülde Hakk’ın tecellîsine ve İlâhî hakikatleri görmeye engel olan ve insanı Allah’tan uzaklaştıran maddî ve mânevî her şeydir.

Tams, sâlikte beşerî sıfatlardan iz ve belirti kalmaması demektir (Cebecioğlu, 2014:473). Allah'ın külli irâdesine teslim olmak için beşerî zaafardan kurtulmak gerekmektedir. Mânâ âlemini seyretmeye, Allah dışındaki her şey engeldir:

“Tams-ı zât eyle vücûdun mahv kıl

Kim şühûd-ı zâta varlıkdur hicâb” (47/4, s.122)

Zâtını yok eyle, vücûdunu Allah'ın irâdesine teslim et; çünkü varlık, mânâ âlemini seyretmeye engeldir.

Allah dışındaki her şey insanı, Allah'tan uzaklaştırmaktadır. Bu dünya geçicidir, maddî ve mânevî her şey hakîkati görmeye engel teşkil etmektedir (65/1-13).

“Niçe niçe ola sana bu gam-ı dünyâ hicâb

Milk ü mâl u ‘izz ü câh u şöhret ü gavgâ hicâb” (65/1, s.144)

Bu dünya gamı, mülk, mal, yücelik, makam, şöhret ve kavga sana daha ne kadar engel olacak?

2.2.1.1.3. Kesret / Mâsivâ

Çokluk, bolluk, fazlalık ve ziyâdelik demek olan kesret, Allah'ın tecellîsiyle zuhûra gelmiş olan çokluk, mahlûkatın çokluğu anlamına gelmektedir. Varlıkların varlıklarını kendilerinden bilmek, onları müstakil varlıklarla var görmektir (Cebecioğlu, 2014:282).

Sâlik için kesret âlemi, belâ ve gam gibidir. Vahdet âleminde tecellî eden insanoğlu, bu dünyaya yalnız gelmiştir. Kendisini kesret içinde bulan sâlikin hâl ve hareketlerini kimse anlayamaz:

“Bize kesret varlığın tuymak belâ vü gam yiter

Çünkü vahdet ‘âleminden ferd ü tenhâ gelmişüz” (187/8, s.326)

Kesretin varlığını hissetmek bize belâ ve gam (olarak) yeter; çünkü biz vahdet âleminden tek ve yalnız gelmişiz.

“Biz ‘âlem-i vahdetden uş çün kesrete düştük garîb

Bilmez kimesne dilümüz ki anlaya akvâlümüz” (192/3, s.331)

Biz, vahdet âleminden kesrete garip bir şekilde düştük; bizim dilimizi kimse bilmediği için sözlerimizi (de) kimse anlayamaz.

Tasavvufta, Allah dışındaki her şey mâsivâdır. Gönülde Allah'tan başka neyin sevgisi varsa onun sevgilisi odur. Bu yüzden kalpten mâsivânın atılması, sevginin Allah üzerinde yoğunlaşması büyük önem arz eder (Cebecioğlu, 2014:320). Vahdet-i vücûd anlayışına hâkim olan Yûsuf Hakîkî, Allah'tan başka varlığın olmadığına, Allah hârici her şeyden kurtulmak gerektiğine inanmaktadır:

“Bilmeyelüm mâsivâyı şöyle kıl hayrân u mest
Ülfet-i bî-gânededen hem âşinâdan vir halâs” (253/3, s.409)

Hayran ve mest bir şekilde olalım, mâsivâyı bilmeyelim; yabancının dostluğundan ve tanıdıktan kurtulalım.

2.2.1.1.4. Varlık / Vücûd

Bulunma, mevcûdiyet, vücûd anlamlarına gelen varlık kavramı tasavvufta, Allah'ın lutfu olan şeyleri kendi malı zannetmekten ileri gelen gurur, kendini var görme ve kibir anlamlarına gelmektedir (Uludağ, 2012:383).

Vahdet iline ulaşabilmek için varlıktan vazgeçip aşk içinde yanmak gerekmektedir. Her türlü vasıfları ve sıfatları bırakarak, aşkın hayretiyle hem-hâl olunmalı ve varlık perdesi ortadan kaldırılmalıdır:

“Rûşen bu ki vahdet iline bulmayısar yol
Varlığını bu meş‘alede kılmayan ihrâk” (311/5, s.491)

Varlığını bu meş‘alede yakmayanın vahdet iline yol bulamayacağı açıktır.

“Hakîkî hayret-i ‘ışk içre mahv it
Bu varlıktan geçüp vasf u sıfâtı” (316/79, s.504)

Ey Hakîkî! Bu varlıktan geçerek vâsıf ve sıfatı aşkın hayret makâmında yok et.

Allah'a yönelen gönüllerde Allah'ın cemâlî tecellî etmektedir. Allah, her an başka bir şekilde, başka sıfatlarda kendisini göstermektedir. Varlık, Allah'ın tecellîsi ile yok olmuştur:

“Mahv oldı tecellî-i cemâlünde çü varlık
İdrâki bes iden seni sensin basarumdan” (442/3, s.671)

Varlık, cemâlinin tecellisinde yok oldu; seni, benim gözümünden idrâk ettiren yine sensin.

2.2.1.2. Tevhîd ve İlgili Kavramlar

Bir şeyi birlemek, bir kılmak demektir. Tasavvufî mânâda ise, Allah'ı tasavvur ve tahayyül olunan şeylerin hepsinden birlemek anlamına gelmektedir (Uludağ, 2012:358). Tevhîd, Allah'ın birliğinin bir, tek, eşsiz ve benzersiz olduğuna inanmaktır.

Yûsuf Hakîkî'ye göre Allah'ın ilmi, hikmeti, birliği ve bilgisi sâyesinde kâinatın var olduğu ve insanlarda zuhûr ettiği; bu vasıflar olmadığında insanın maymundan bir farkının kalmayacağı âşikârdır. Nâs ibâresinden kastedilen insandır. İlim ve hikmete sahip olmayan insan maymundan farksızdır:

“Olmasa ‘ilm ü hikmet ü tevhîd ü ma‘rifet

Nesnâsdan ne fark olına bi’llâh eyd a nâs” (226/18, s.377)

Allah aşkına söyle! İlim, hikmet, tevhîd ve mârifet olmasa (insanın) maymundan ne farkı olur.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın birliğinin gönülde ateş mumuyla yanmasını talep etmektedir. Gözle ve görerek hâsıl olan ayne'l-yakin, kalbin müşâhede yoluyla hakîkî vahdeti görmesi demektir (Uludağ, 2012:57). Yûsuf Hakîkî, irfân nûruyla gönlün aydınlık içinde olmasını Yüce Allah'tan niyâz etmektedir:

“Yine tevhîd-ile cânda bu yakîn şem'in uyar

Nûr-ı ‘irfân-ıla kıl kalbi münevver yâ Rab” (60/6, s.139)

Ey Allah'ım! İlme'l yakîn mumunu tevhîd ile canda yak; irfân nûruyla kalbi aydınlat.

2.2.1.2.1. Ayna

Tasavvufta, insan-ı kâmilin kalbine ayna denilmektedir. Allah'ın zât, sıfat, isim ve fiillerine mazhar ve tecellîgâh olması itibarıyla genel anlamda insana, özel anlamda kâmil insana benzetilir. Allah'ın birliği diğer varlıklardan çok insanda tecellî eder. Hakk'a nazaran bütün kâinat ayna mesâbesindedir. Bu aynanın cilâsı ise insandır (Uludağ, 2012:56). Yûsuf Hakîkî, âlem ve içinde zuhûr eden varlıklardan kalbin arındırılmasını istemektedir. Mâsivâdan arındırılması ile kalpte Allah'ın cemâl nûru ortaya çıkacaktır:

“Çün jeng-i hudûsı yuyasın açıla mir'ât

Tâ zâhir ola anda eşi“â-1 cemâlün” (338/6, s.531)

Mâsivâ pasını yu ki ayna açılsın; (böylece) aynada Allah'ın cemâl nûru zuhûr etsin.

2.2.1.2.2. Buğday / Dâne / Başak

Tasavvufta Allah'ın birliğinin ifadesi olarak bilinen buğday, kesrette vahdetin timsâlidir. Buğdaydan murat, hakikat hazinesinin cevherleridir (Şimşek, 2017:64).

Buğday tanesi toprağa düştüğü vakit çürüyerek varlığını yok eder. Bu şekilde yok olduktan sonra Allah'ın lutfuyla filizlenir ve birçok başak ortaya çıkar. Buğday, değirmende öğütülerek un hâline getirilir ve su ile karıştırılarak hamur olur. Akabinde, ateşte pişirilerek ekmek ortaya çıkar. Şâir, buğdayın çüremeden başak hâline gelemeyeceğini belirtir. Ocak-mâden ilişkisi çerçevesinde toprağın pişip kap olması hadisesi düşünüldüğünde, tarikat yoluna girip toprak olmadan, yânî pişmeden Allah'ın hakikat hazinesinin ocağına ulaşamaz:

“Belürsüz olup bu yire düşmedin

Yitilür mi bitüp görün dâne hiç” (100/14, s.187)

(Bakın), buğday belirsiz olup bu yere düşmeden biterek ortaya hiç çıkabilir mi?

“Tarîkatda ya'ni ki hâk olmadın

Ulaşdı mı kimse ya bu kâne hiç” (100/15, s.187)

Tarikat yolunda toprak olmadan bu hakikat ocağına kimse ulaştı mı?

Yûsuf Hakîkî, dîvânını buğdayı merkeze alan bir beyit ile tamamlamıştır. Hakikatte nefis terbiyesi, Allah'ın birliğine inanılarak yapılır. Buğday, Allah'ın birliğinin zuhûr ettiği gönüldür. Gönül, Allah'ın tecellisine mazhar olarak şâd olur. Şâirin ömrünün son zamanlarında yazdığı anlaşılmanzumedden (596/1-39) alınan aşağıdaki beyit, tasavvuf yolunda belirli bir yol kat etmiş bir mutasavvıfın kaleminden çıkmış gibidir:

“Demdür e hâsıl ganî-i bâtın it

Niçe bir yirden dirersin başağı” (596/39, s.864)

Ey (kişi)! Ne vakte kadar bir yerden başağı toplayacaksın; zamanıdır, gönlünü zengin kıl.

2.2.1.2.3. Câm

Câm, yâni kadeh, tasavvuf istilâhında Allah dostunun kalbi için kullanılmaktadır (Cebecioğlu, 2014:91). İlâhî bâde kadehinden içen kâmil ârif, tevhîd ile mest olmaktadır (Uludağ, 2012:82). Şâir, tevhîd dolu kadehten içmek istemekte, bu şekilde kendisine Allah'ın lutfunun ereceğini ifade etmektedir:

“İdelüm nûş câm-ı tevhîdi
İre şâhun ki nasr-ı te'yîdi
Ref' ide tâ hicâb-ı taklîdi
Eydelüm lâ ilâhe illallâh” (2/60, s.41)

Tevhîd kadehini nûş edelim, şâhın yardımı ulaşsın; taklit örtüsünü ortadan kaldıralım, “lâ ilâhe illallâh” söyleyelim.

Tevhîdin piyâlesinden içen kimsenin gönlü, Allah'ın birliğini idrâk etmektedir. Allah'ın varlığını ve isbâtını içeren tevhîd kadehi, sâlikin gönlüyle hem-hâl olmaktadır:

“İçüp piyâlesini lâ-yı nefy ü isbâtun
Hele bu mestî-i tevhîdi iy gönül der-yâb” (54/12, s.132)

Ey gönül! Varlık kadehinden içip Allah'ın birliğiyle mest olup akli başında (ol)!

Şâir, yokluk kadehinden tevhîd şarabı içerek mest olmak ve bu şekilde varlığa son vermek gerektiğini öğütlemektedir. Tasavvuf yolundaki en önemli kerâmet budur:

“Tevhîd meyin câm-ı fenâdan içüp ol mest
Kim mahv-ı fenâdur bize bu yolda kerâmet” (68/6, s.150)

Yokluk kadehinden tevhid şarabını içerek mest ol; çünkü bize bu yolda kerâmet, varlığına son vermedir.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın birliği ile dolu olan sûrahiden içerek O'nun büyüklüğünü anmak gerektiğini belirtmektedir. Rûh, ancak bu şekilde zevk alacak ve bayram yaşayacaktır:

“İçüp sûrâhî-i tevhîd ü nukl-i tekbîr it
Halâvetinde bulur rûh tu'm-ı şekker-i 'id” (126/10, s.232)

Tevhîd sûrâhisinden içip büyüklük mezesini tat; bu şekilde rûh, bayram şekerinin lezzetini alsın.

Şâir, en büyük sevgili olan Allah’a seslenmekte ve O’nun vahdet dolu olan kadehinden içmek istemektedir. Ancak bu şekilde Allah’a ulaşılabacaktır:

“Cânâ vahdaniyyetün hakkıyıçün
Câm-ı vahdetden içür sahbâ şehâ” (5/15, s.53)

Ey sevgili! Ey şâh! Senin birliğinin hakkı için vahdet kadehinden şarap içir.

2.2.1.2.4. Çerağ

Çıra, ışık demek olan bu kavram tasavvufta, Allah’ın nûru ve mârifeti için kullanılmaktadır (Uludağ, 2012:94).

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın zikrinin gönül evine ışık olacağını belirtmektedir. Allah’ın zikri, gönülde tecellî ettiğinde aşk erinin gönlü gülşene dönüşecektir:

“Zikr-i Hak’dur gönül evine çerağ
Zikridür ‘ışk erine gülşen u bağ
Gam-ı dünyâdan olalum gel irag
Eydælüm lâ ilâhe illallâh” (2/22, s.36)

Allah’ın zikri, gönül evine çerağ ve aşk erine gülşen ve bağdır; gel, dünya gamından uzak olalım ve “lâ ilâhe illallâh” söyleyelim.

2.2.1.2.5. Çevgân

Çevgân değnek, ucu eğri sopa demektir. At üstünde değnekle karşılıklı iki grup arasında dört köşe bir sahada oynanan geleneksel bir oyundur (Halıcı, 1993:294-295). Tasavvufta sûfiler, Allah’ın irâdesi karşısındaki insanı, çevgânın önündeki top gibi görmektedirler (Uludağ, 2012:148).

Sâlik, Allah’ın aşkının çevgânına başını koyan yiğittir. Belâ meydanı içinde bulunan sâlik, kaderine râzıdır:

“Meydân-ı belâ içre koyan başını çün top
Çevgânına ‘ışkun yine merdâneyi gör gör” (162/8, s.299)

Belâ meydanında başını yine top gibi, Allah’ın aşkı çevgânının önüne koyan yiğit âşığı görün!

Tasavvuf yolu, sâliki belâ meydanında baş vermeye davet eder. Bu meydandaki her şey, Allah'ın tecellîsinin bir yansımasıdır:

“Kodum baş ortaya gelsün salâdur

Din uş meydân gelen çevgân menümdür” (175/2, s.313)

Başı ortaya koydum, (bu bir) davettir; “işte meydan, işte çevgân benimdir” deyin.

Şâire göre, sâlikin yaptığı her eylem Allah'a değil insana değer katacaktır:

“Ger günde yüz bin başı top eyler olursa ola

Çevgân-ı ‘ışk önünde bil topraga yeksân bir pula” (512/2, s.749)

Eğer günde yüz bin sâlikin başı top gibi toprağa düşse de aşk çevgânı önünde bir pul kadar (değeri vardır), bil.

2.2.1.2.6. Nân / Çörek

Farsça ekmek demek olan (Devellioğlu, 1997:806) nân, aynı zamanda tasavvufta türlü merhâlelerden geçmeyi ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

Yûsuf Hakîkî, fırında pişen ekmek gibi yanmayı arzulamaktadır; çünkü gönülde sevgilinin şevki galebe çalmıştır:

“Çün gönülde gâlib oldı şevk-ı yâr

Hem-çü nân hurşîd-i hâver yanayım” (411/9, s.631)

Sevgilinin şevki gönülde gâlib geldi; bu yüzden ekmek ve güneş gibi yanayım.

Allah'a yakın olmak için O'nun yolunda ibâdet etmek gerekir. İbâdet ateşiyle pişen sâlik, tıpkı ekmek gibi pişerek olgunlaşacak ve kemâle ermiş olacaktır. Kemâle ulaşmak için aşk ateşiyle yanarak dinî vecibelerimizi yerine getirmek gerekir:

“Riyâzet od-ıla puhte olup irâdetde

Bişür koma çöregün çig ki kızgun-iken saç” (95/28, s.181)

Allah'a yakın olma isteğiyle, ibâdet ateşiyle pişmiş ekmek olmak (istiyorsan); saç kızgın iken çöregini pişir, çig bırakma!

2.2.1.2.7. Pervâne

Geceleri ışık etrafında dönerek uçan küçük kelebek demek olan pervâne tasavvufta, fenâfillâha erişmek için ateşte yanmanın sembolüdür. Pervâne, tasavvufta yanan mumun çevresinde durmadan dönen, en sonunda ona kavuşmak için kendini alevlere atıp yakan, yok eden gerçek âşığı sembolize eder. Pervâne, tasavvufta ayrıca İlâhî nûra duyulan iştiyâktan remzdir (Şimşek, 2017:277).

Yûsuf Hakîkî, mumun etrafında dönen pervâne gibi mest olmuş bir âşık olarak hiç ayılmayacak bir dîvânedir. Allah aşkı ile kendinden geçen şâirin katında tek gerçek Allah'tır:

“Ol şem‘a ki pervâne-yem ayılmasuz dîvâne-yem

Men ‘âşık-ı mestâne-yem birdür katumda nef‘ u zarr” (145/3, s.265)

O muma pervâne olduğum için ayılmayacak (bir) dîvâne-yim; ben, sarhoş âşığım, katımda fayda da zarar da birdir.

Şâir, kendisini pervâneye benzeterek Allah aşkının nûruyla yandığını belirtmektedir. Tıpkı, mumun çevresinde dönen pervânenin varlığını yok etmesi gibi Hakîkî de varlığından geçerek Allah'a ulaşmıştır:

“Yandı Hakîkî hele pervâne-veş

Şem‘ına ‘ışkun yine uş bî-direng” (347/8, s.541)

Hakîkî, aşkın nûruna pervâne gibi (durmadan ve dinlenmeden dönerek) yandı.

2.2.1.2.8. Şem / Nûr

Şem, tasavvufta mecâzî olarak İlâhî nûr, sâlikin gönlünü yakan İlâhî nûrun parıltısı, müşâhede ehlinin kalbinde parlayan irfân nûru, irfân, tecellî, hüviyet-i zât ve gerçek sevgili olan Allah anlamlarına gelmektedir (Üstüner, 2010:314).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın birliği ile yanan dervişlerin nasıl bir hâl içinde olduklarını ortaya koymaktadır. Cebrâil, Mirâc olayında Sidretü'l-Müntehâ'ya ulaştığında Hz. Muhammed'e “Buradan öteye bir parmak ucu kadar bile geçersen yanarım.” buyurmuştur. Dervişler ile Cebrâil'i karşılaştıran şâir, Cebrâil'e Allah'ı görmenin nasip olmadığı bu olaya telmihte bulunmuş ve buna karşın dervişlerin aşk ateşiyle nasıl yandığını göstermek istemiştir:

“Lev denevtü¹⁰¹ didi Cibrîl ana olmadı nasîb

Şem‘-i vahdetde görün hurkatı dervîşlerün” (342/8, s.535)

Cebrâil, “lev denevtü” dedi, ona nasip olmadı; vahdet mumuyla dervîşlerin nasıl yandığını görün!

Nûr, kelime anlamı olarak ışık demektir. Allah’ın esmâsından bir isim olan nûr, ism-i zâhir ile tecellîye denir (Şimşek, 2017:272). Şâir, Allah’ın tevhîd nûrunun ortaya çıkmasıyla O’nun cemâline olan susuzluğun artacağını belirtmektedir. Sevgilinin yüzüne duyulan aşk, susuzluğu artırmaktadır:

“Nûr-ı tevhîd idicek işrâk

Arturur ol cemâle ‘atşânlık” (315/35, s.497)

Tevhîd nûru parladığında, o cemâle (olan) susuzluğu artırır.

2.2.1.2.9. Şûle

İşık, parıltı demektir. Tasavvufta, Allah’ın tecellî nûrunu ifade etmektedir. Allah, âlemi kudretiyle yaratmış ve âlemde tecellî ederek her yeri nûruyla aydınlatmıştır. Tecellî nûru, sâlikin gönlünde zuhûr ederek gönle teselli vermiştir. Sâlikin Allah’tan temennisi de bu olmuştur:

“İre şu‘le-i tecellî ola tâ gönül tesellî

Hele bu-durur temennî bize lutf-ı pâdişâdan” (438/9, s.664)

Tecellî şûlesi ulaşır gönül tesellî ola; Allah’ın lutfundan bize temenni budur.

Yûsuf Hakîkî başka bir beyitte, İslâm dinini âleme ışık saçacak şekilde gönderen ve balçığa can verip Âdem ile Havvâ’yı yaratan Allah’ın kudretinden bahsetmiştir:

“Sen dîni kılan millet-ile ‘âleme şu‘le

Sen tîni iden kudret-ile Âdem ü Havvâ” (4/9, s.50)

Sen, dini insanlığa ve âleme şûle kılan(sın); sen, balçığı kudretinle Âdem ve Havvâ eyleyen(sin).

2.2.2. Tasavvuf Kavramları¹⁰²

¹⁰¹ “Buradan bir parmak dahi ileri geçerse yanarım” (Necm 53/14).

2.2.2.1. Tahalluk Kavramları

2.2.2.1.1. İbâdet ve Ahlâka Dâir Kavramlar

2.2.2.1.1.1. Müspet Olanlar

2.2.2.1.1.1.1. İbâdet

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelen ibâdet; dinî bir terim olarak insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi; daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder (Sinanoğlu, 1999:248). “Abd” kökünden müştâk olan bu kelime, tasavvufta Allah rızasına yönelik her türlü hareket ve davranışı içine alır (Yılmaz, 2018:156).

Yûsuf Hakîkî, Allah’a kulluk edenlerin gönüllerinin aydınlık içinde olduğunu, âşıkların ise Allah’ın yolunda kendilerini fedâ ettiklerini belirtmektedir:

“ ‘Ubbâd anun ‘ibâdet-i zevkında dil-fürûz
‘Uşşâk anun mehabbet-i şevkında cân-feşân” (477/7, s.708)

Onun ibâdetinin zevkiyle ibâdet edenlerin gönülleri aydınlanmış; âşıklar ise onun aşkının şevkiyle canlarını fedâ etmiştir.

Yûsuf Hakîkî, Allah’a doğru bir şekilde kul olmayı, nefsi her türlü kötülüklerden arındırıp doğruluk ile Allah’a ibâdet etmeyi nasihat etmektedir (70/7, s.153).

2.2.2.1.1.1.1.1. Kul / Abd

Allah tarafından yaratılmış insan demek olan kul kavramı, Allah’a karşı sorumluluklarını yerine getirmekle görevli kişidir. Tasavvufta kul, mürit ve derviş

¹⁰² Tasavvufun konusu “tahalluk” ve “tahakkuk” olmak üzere iki başlık altında incelenebilmektedir. Tahalluk, tasavvufun nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi tarzındaki eğitim boyutu, tahakkuk ise mânevî yükselişten sonraki ledünnî esrâra erişme şeklindeki keşfi bilgi boyutudur (Yılmaz, 1997:65). Buradan hareketle çalışmadaki tasavvuf kavramları “Tahalluk Kavramları” ve “Tahakkuk Kavramları” başlıkları altında toplanarak incelenmiş, bu başlıklar altına dâhil edilemeyen kavramlar ise “Tasavvufî Diğer Kavramlar” başlığı altında verilmiştir.

olarak bilinir. Müritler ve dervişler, şeyhlerine kul olmayı şeref saymışlardır. Fakat asıl maksat ve en büyük şeref yüce Allah'a tam anlamıyla kul olmaktır (Uludağ, 2012:220).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın rahmetinin kullara lutuf olduğunu ve bu lutfun her dâim olmasını niyâz etmektedir:

“Rahm kimden umalum çün lutf senden kullara
İre tursun rahmetünden bize iy ferd ü ehad” (123/37, s.224)

Ey bir ve tek olan Allah! Rahmeti kimden umalım; çünkü kullara lutuf sendendir, bize rahmetin ulaşsın.

Şâir, Allah'ın varlığına ve birliğine inanan kimselerin her hata, belâ ve zorluktan kurtulması için yaradana seslenmektedir:

“Her hatarlardan muvahhid kullarını hâlikâ
Bekle vü vir her belâ vü her meşakkatdan halâs” (252/2, s.408)

Ey Allah'ım! Müslüman muvahhid kullarını her tehlikeden koru; her belâdan ve meşakkatten kurtar.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın -temiz zâtını ve delilini beyan ederek- kendisine rehber olmasını ve O'nun yolunda dosdoğru olmayı talep etmektedir:

“Zât-ı pâkûn hakkıyîçün yâ delîle'l-hâyirîn
Kamular-ıla Hakîkî kuluna sen vir reşâd” (132/19, s.245)

Ey Allah'ım! Temiz zâtının hakkı için bütün (kulların) ile Hakîkî kuluna yolunda dosdoğru yürümeyi nasip et.

2.2.2.1.1.1.2. Helâl

Sözlükte masdar olarak “mubah, câiz ve serbest olmak, ruhsat vermek, Harem'den veya ihrâmdan çıkmak” anlamlarına gelen helâl kelimesi; isim olarak haramın karşıtıdır (Demirci, 1998:173).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın verdiği her türlü nimete kanaat etmek ve harama düşmemek gerektiği noktasında uyarıda bulunmaktadır:

“Virdüğine helâlden pâdişâhun kanâ'at it

Göz karalığıyla hem ekl-i harâma düşmegil” (373/3, s.583)

Allah’ın helâl olarak verdiği kanaat et; göz karalığıyla haram yemeye çalışma.

2.2.2.1.1.1.3. Sevap

Sözlükte “dönmek, eski hâline dönüş yapmak” anlamındaki “sevb” kökünden türeyen sevap, terim olarak iyi amel ve itaatin âhiretteki mükâfatını ifade eder (Karadaş, 2009:581). İyi ve güzel davranışlar karşısında Allah tarafından verilen mükâfat olarak ifade edilen sevap kavramı, her türlü hayırlı iş ve davranıştır.

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın lutfuna sığınmıştır. Yapacağı hayırlı davranışlara karşılık Allah’ın rızasını kazanmak istemektedir:

“Âsâr-ı kitâbun-içün iy Hak
Elfâz u hitâbun-içün iy Hak
Eltâf u sevâbun-içün iy Hak
Üftâdelerüz ‘inâyet eyle” (3/11, s.44)

Ey Hak! Kitabındaki alâmetler, sözler ve hitaplar, lutuflar ve sevaplar hakkı için düşünleriz, bize inâyet et.

Şâir, tarikat ehli olanın nefsini köreltmesi gerektiğini öğütlemektedir. Nefsini körelten, Allah’ın yolunda yücelir ve amelleriyle Hakk’ın rızasını kazanır:

“Tarîkat ehliysen gör kamudan nefsüni ez‘af
Ki rif‘at bulasın ola sevâb a‘malüne ez‘âf” (288/13, s.460)

Tarikat ehliysen nefsini her şeyden düşkün gör; böylece nefsinin düşkünlüğü amellerine sevap olsun ve yücelik kazansın.

Hakîkî, Allah’ın emirlerine uyulmadığını, hayırlı amel işlenmediğini, dayanma gücünün, sabrın olmadığını ve bunun sonucunda amel defterinin günahlar ile dolu olduğunu belirtmektedir:

“Tâ ‘at kanı ya sevâb-ı a‘mâl
Gayret kanı tolu nâmen âsâm” (383/21, s.596)

İbâdet ve amellerin sevâbı nerede? Gayret nerede? Amel defterin günahla dolu.

2.2.2.1.1.1.4. Takvâ / Verâ

Takvâ veya onunla aynı anlama gelen verâ, Allah korkusu ile Allah'ın yasakladığı şeylerden, şirkten ve günahtan; günah ve haram olma ihtimâli bulunan şüpheli durumlardan korunma ve sakınma demektir (Uludağ, 2010:484-486). Tasavvufta, dünyadan el etek çekip bir yere kapanma ve ibâdetle meşgul olma anlamına gelmekte olup ayrıca zühdün başlangıcı sayılmaktadır (Yılmaz, 2018:156-157).

Yûsuf Hakîkî, takvâyı tanımladığı aşağıdaki beyitte, takvânın Allah'ın tecellîsinin gönüldeki nûru olduğunu ifade etmektedir:

“Cân u dildeki ol tecellînün
Nûrîdur kimde var-ısa takvâ” (36/3, s.104)

Kimde takvâ varsa, Allah'ın tecellîsinin can ve gönüldeki nûrudur.

Yûsuf Hakîkî, dinî kurallara uymadan hakîkate ulaşamayacağını ancak takvâ sahiplerinin din derdini anlayabileceğini belirtmektedir:

“Kişi dîn derdini hâsıl ki itmez gelmez ıslâha
Velî tahsîline derdün bilün takvâ gerek takvâ” (6/34, s.60)

Kişi din derdini hâsıl etmediği için ıslah olmaz; çünkü din derdini tahsil için takvâ gerekir.

Yûsuf Hakîkî, takvânın kesbî olduğunu belirttiği aşağıdaki beyitte, takvâ ile aşk derdinin sürekliliğine çalışıldığını ifade etmektedir. Aşk, vehbî; takvâ, kesbîdir:

“Elden koma kesb idegör bu derdi sen takvâyıla
Gerçi harârât-ı gönül ‘ışkun degüldür mükteseb” (43/30, s.116)

Her ne kadar gönlündeki aşkın kesbî değilse de sen takvâ ile bu aşk derdini elde etmeye devam et, elden bırakma.

Hakîkî, takvânın önemine değindiği aşağıdaki beyitte ise aşk derdini edinmek için öncelikle takvâ sahibi olmak gerektiğini belirtmektedir. Takvâ edinildiğinde gerçek aşka ulaşma yolunda önemli bir merhale geçilmiş olacaktır:

“Eyle takvâyıla evvel derdi hâsıl it
Şem‘i gibi şu‘le vir ‘ışk-ı hakîkî hâsıl it” (72/9, s.157)

Evvel, aşk derdini takvâ ile elde et; mum gibi ışık ver (böylece,) hakîkî aşkı elde et.

Şâir, mülhidlerin helâl ile haramı ayırmadığını, iki yüzlülük sattığını ifade etmektedir. Bu yol üzere olan kimselerin zühdü ve takvâsı yoktur:

“Yırmayup yiyen harâmı zerk satduğı ‘aceb

Zühdi mi takvâsı mı var kanı yohdur mülhidün” (362/15, s.557)

Haramı ayırmadan yiyen iki yüzlülük satan mülhidin acaba zühd ve takvâsı var mı, nerede? Yoktur.

Hakîkî, âhir zaman halkının hırs ile dünya dalâletine daldığını ve bu şekilde rezil rüsvâ olduklarını belirtmektedir. Âhir zaman halkında verâ ve takvâ yoktur:

“Hırs-ıla olup rüsvâdan dün gün tâlib-i dünyâ

Kanda vera‘ u takvâ ey vâ y n’idelüm ey vâ y” (566/26, s.823)

Gece gündüz dünya tâlibi, hırsla rezillik içinde(dir); verâ ve takvâ nerede? Eyvâhlar olsun!

2.2.2.1.1.1.5. Tevbe / İstiğfâr

Günahtan rücû edip Hakk’a yönelmektir. Genellikle tasavvufî makamların ilki sayılmaktadır. Müminin kötü huylardan, İslâm’ın rûhuna aykırı davranışlardan sıyrılması, samimiyetle güzel huylara rücû etmesidir. Tasavvufta tevbe irkilme, teyakkuz, cezbe ve Hak cânibine yönelişi ifade etmektedir (Yılmaz, 2018:159-161).

Tevbenin en makbulü, “tevbe-i nasûh” denilen, bir daha bozmamak üzere edilen tevbedir (Uludağ, 2012:356). İnsanoğlu, Allah’ın gazabından korkar ve günah işlediyse Allah’ın lutuf ve kereminden utanarak tevbe eder. Allah, suç işleyip de pişman olanlara tevbe kapısını her zaman açık bırakmıştır. Hakîkî’ye göre doğruluk ile yapılan her tevbe-i nasûh, Allah’ın rahmetinin yüceliğinin neticesinde ortaya çıkmıştır:

“Rahmetün sebkâtı neticesidür

Sıdk-ıla eyledüğü tevbe nasûh” (108/4, s.201)

Sıdk ile yapılan tevbe-i nasûh, Allah’ın yüce rahmetinin neticesidir.

Şâir, yokluk zevkinin gönle ulaşmadığı için gönlün hayat bulmadığını, doğruluk nûrunu göremediğini belirtmektedir. Sâlik, yokluk zevkini tatmadığı için tevbe-i nasûh üzere olamamıştır:

“İrmeyince cânına zevk-ı fenâ bulıp hâyat

Görmedi nûr-ı hidâyeti itmedi tevbe nasûh” (109/6, s.202)

Sâlikin canına fenâ zevki ulaşmayınca canı hayat bulmadı, (bu yüzden) doğruluk yolunu gör(e)medi, tevbe-i nasûh ed(e)medi.

Yûsuf Hakîkî, tevbenin önemine sıklıkla değinmiş ve ısrarla Allah’ın affedici ve bağışlayıcı olduğunu belirtmiştir. Ona göre doğruluk ile tevbe etmek gerekmektedir. Yapılan ibâdetler de doğrulukla yapılmalıdır. Tevbe, Allah’ın rahmetinin sonucudur:

“Kılalum tevbe ola kim settâr

Magfiret ide ol-durur gaffâr

Rûz u şeb dilde idüben tekrâr

Eydelüm lâ ilâhe illallâh” (2/30, s.37)

Bağışlayıcı olan Allah’a tevbe kılalım, bağışlayan O’dur. Kullarının günahlarını affeder; gece ve gündüz dilde tekrar ederek “lâ ilâhe illallâh” söyleyelim.

Şâir, günahkârları tevbeye davet etmektedir. Tasavvuf yolunda, Allah’a karşı isyankâr davranış sergilenmemeli, mâsivâ terk edilmelidir. Cehalet ile herkesi incitme durumu olduğunda ise hemen tevbeye başvurulmalıdır. Yapılan her kötülükten sorgulanılacağı bilinmelidir (528/1-13).

Hakîkî; makam, mevki ve riyâdan vazgeçerek Allah’a yönelmeyi kendisine öğütlemektedir. Allah, çok bağışlayan ve çok merhamet edendir:

“Riyâseti vü riyâyı Hakîkî dön Hakk’a gel

Ko tevbe-i sıdk-ıla it innehü hüve’t- tîvâb¹⁰³” (54/13, s.132)

Makamı ve iki yüzlülüğü bırak, dön Hakk’a gel; doğruluk tevbesi ile “innehü hüve’t-tîvâb”de.

Şâir, Allah için yapılan tevbenin gönülden kirlerin atılmasıyla mümkün olabileceğini belirtmektedir. Gönülden kasıt, sâliktir. Sâlik, Allah’a lâayık ve O’na teveccüh eden bir gönle sahip olmak istiyorsa, gönlündeki kiri tevbe ile yıkamak zorundadır:

“Olmag-içün lâayık gönül ana teveccüh kılmaga

¹⁰³ “Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır” (Bakara, 2/37).

Yüz tevbe-i makbûl-ıla her günde anı yudılar” (144/5, s.264)

Gönlü, Allah’a lâyük olmak ve ona teveccüh kılmak için her günde yüz tevbe-i makbul ile yıkadılar.

Hakîkî’ye göre zikir sırasında pişmanlık yaşamamak için varlıktan vazgeçilmeli, hatalardan tevbe edilmelidir. Dervişler, zikir esnasında “Yâ Hü” diyerek Allah’ı zikrederler (Cebecioğlu, 2014:531). Önemli olan nokta, zikre başlamadan önce varlıktan sıyrılmak, günahlardan tevbe etmektir. Tasavvufun ilk merhalesi de budur:

“Varlığın satrına çek hatt-ı hatâdan tevbe

Eyle ki oldı yâhû vakti peşîmân olmak” (305/3, s.483)

Yâhû vaktinde pişmanlık oldu; varlık satrına hatasıyla tevbe çek.

Yûsuf Hakîkî, günahlarından tevbe etmekte; Hakk’ın rahmetine sığınarak ömrünü gaflet içerisinde geçirdiğini belirtmektedir. Şâir, yüzünün günahlarından ötürü siyah olduğunu söylemekte, Allah’ın karşısına nasıl çıkacağını bilememektedir. O, göz yaşı dökerek Allah’a yalvarmakta, rahmetin Allah’tan olduğunu söyleyerek O’nun inâyetine sığınmaktadır (529/1-15).

2.2.2.1.1.1.6. Zikir / Vird

Anmak, hatırlamak, yâd etmek demek olan zikir, tasavvufta Allah’ı anmak ve hatırlamak O’nu unutmamak ve gaflet hâlinde olmamak demektir. Bir diğer yandan Allah kelimesini veya “lâ ilâhe illallâh” ibâresini söylemek ve tekrarlamak olarak da tanımlanabilmektedir. Tarikat ehlinin belli kelime ve ibâreleri belli zamanlarda, belli sayıda, belli bir edep dâhilinde her gün düzenli olarak söylemelerine de zikir veya vird adı verilmektedir (Uludağ, 2012:393).

Tasavvuf erbâbı âyet ve hadîslerin aydınlığında zikri, tarikatlarının esasları olarak görmüşlerdir. Yûsuf Hakîkî de dîvânında “lâ ilâhe illallâh” redifiyle yazdığı ilk iki manzumede Allah’ı zikretmiş, O’nun yüceliklerini dile getirmiştir (1/1-20, s.31; 2/1-71, s.33).

Şâir, Allah’ı ihlâs ile her zaman zikretmek gerektiğini ifade etmektedir. Gönül için bundan daha yüce bir şey yoktur:

“Zikr idelüm Allâh’ı gel ihlâs-ıla dâyim

Bundan yigirek dilde ki tekrâr ele girmez” (196/34, s.338)

Gel, ihlâs ile dâim Allah’ı zikredelim; gönülde bundan üstün bir (şey) yeniden ele geçmez.

Yûsuf Hakîkî, en büyük sevgili olan Allah’ın, kendisinin yegâne zikri, fikri ve endişesi olduğunu belirtmektedir. Allah’ı anmadan alınacak tek bir nefes bile hükümsüzdür:

“Sensin şehâ zikrüm menüm endîšem ü fikrüm menüm

Ger bir nefes virem bana sensüz ne demdür ol ne dem” (386/2, s.601)

Ey Allah’ım! Benim zikrim, endişem ve fikrim sensin; eğer sensiz (seni anmadan) bir nefes bile versem bana o an çok kötüdür.

Şâir, gece gündüz alçak ve yücelikleri yaratıp kâinatı yoktan var eden Allah’ı anmak gerektiğini ifade eder. Allah’ı her dem anıp gâfil olmamak gerekir:

“Dur gâfil oturma ‘amû zikr eyle dün gün hocayı

Oldur yaradan pâdişâh hem alçağı hem yüceyi” (593/1, s.857)

Kardeş, gece gündüz Allah’ı zikreyle ayağa kalk, gâfil oturma; (çünkü) hem alçağı hem de yüceyi yaratan padişah O’dur.

2.2.2.1.1.1.7. Tezkiye / Tasfiye

Kusurlardan arıtıp temiz duruma getirme demek olan bu kavram tasavvufta, nefsi mânevî kirlere arındırma demektir (Uludağ, 2012:359).

Yûsuf Hakîkî’ye göre Allah’ın yolunda doğru bir kul olmak için ilk yapılması gereken, nefsi her türlü kötülüklerden arındırıp akabinde ibâdet etmektir. Ancak bu şekilde manevî aydınlığa ulaşılabilir:

“Kıl tevbeyle tezkiye-i nefis evvelâ

Sıdk-ıla imtisâl idüp ‘ibâdet it” (70/7, s.153)

Öncelikle tevbe kıl ve nefsin arındır; doğruluk ile itaat edip ibâdet et.

“Hem gerek nefse tezkiye evvel

Olasın tâ ki kâbil-i irşâd” (130/37, s.241)

Öncelikle nefsi arındırmak gerek; bu şekilde doğru yolda olursun.

Şâir, yârenlere seslenerek dünya sevgisi ve hasetlik ile nefsin kötülüklerden arındırılmayacağını ifade etmektedir. Dünyaya gönül bağlamak ve hasetlik nefsin düşmanıdır:

“Hubb-ı dünyâyıla vü hisset-ile
Ola mı nefse tezkiye i yâr” (139/41, s.254)

Ey derviş! Dünya sevgisi ve hasetlik nefse tezkiye ola mı?

Arıtma, saflaştırma, pâk ve temiz duruma getirme demek olan tasfiye, tasavvufta şeriat ve mârifet esasları dahilinde kalbi dünya kirlerinden temizleme demektir. Mutasavvıflara göre insan rûhu bu âleme melekût âleminden tertemiz olarak gelmiş; fakat dünya ve madde kiriyle pislendiği. Eğer tasfiye-i nefis ve tezkiye-i kalp yapılsa rûhu ve kalbi örten kirler ve perdeler ortadan kalkacak, mânevî âlemde İlâhî ve ezeli hakikatler kavranacaktır (Uludağ, 2012:345).

Yûsuf Hakîkî, kalbin Allah’ın tecellîsi ile mânevî kirlerden arındığını ve bu şekilde mest hâli içinde olduğunu belirtmektedir:

“Çün kalbe ol levâyih-ıla irdi tasfiye
Kalbi mevârid-ile özün mest-i hazret it” (70/12, s.154)

Allah’ın tecellîsi ile kalbe tasfiye ulaştı; kalbi, ulaşılacak yer olan Allah’a ulaştı (böylece) kendini de Allah’ın mesti kıl.

Şâir, görünmeyen gizli olan sırların mânevî kötülüklerden arınmadıkça hiç kimsenin tasavvuf yolunda gerekli olan mânevî yeteneğe ulaşamayacağını ifade etmektedir. Tasavvuf yolunda ilerlemek için istidâd gereklidir:

“Tasfiye olmayınca bâtına hiç
Kimseye hâsıl olmaz isti’dâd” (130/36, s.240)

Gizli olan gönül, iç âlem tasfiye olmayınca hiç kimseye istidâd hâsıl olmaz.

2.2.2.1.1.1.8. Nasihat / Nesâyih

Sözlükte “saf, hâlis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak, iyi niyet sahibi olmak” anlamlarındaki “nush” kökünden türeyen nasihat kelimesi, başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği

gayret mânâlarında kullanılmaktadır (Çağrı, 2006:408). Öğüt anlamına gelen nasihat kelimesi, tasavvufî sohbetin hedeflerinden biri ve en önemlisidir.

Yûsuf Hakîkî bir beytinde, dünya nimetlerinden el etek çekerek temizlenmenin önemine değinmekte ve Allah'ın yasakladığı her bir şeyden uzak durulması gerektiğini nasihat etmektedir:

“Gel hele ecnebiyyetün eyle cenâbetine gusl

Pâkler-ile haşr olur iş bu nasîhata kulag” (279/14, s.445)

Gel, ecnebiliğin kirliliğinden guslet; (böylece) temizler ile haşr olursun, bu nasihata kulak ver.

Şâir, Yüce Allah'ın her bir sözünden nasihat almak gerektiğini belirtmektedir. Allah'ın gösterdiği doğru yoldan çıkıp çocukluk etmek deliliğin tâ kendisidir:

“İtmen delülük uludan biz hoş nasîhat alalum

Sözden hem oğlanlık idip çıkmayalum andan girü” (501/3, s.735)

Biz Yüce Allah'tan hoş nasihat alalım, O'nun sözünden çıkıp çocukluk etmeyelim, bu bir deliliktir.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın âyetleri ve Peygamberin hadîslerinden dervişlerin nasihat almadığını ifade etmektedir. Kâinattaki her bir zerre, Allah'ın varlığına delildir ve bunlardan nasihat almak gerekir:

“İşitdün bunca ahbâr u ehâdîs

Nasîhat almadun bunca beyandan” (457/15, s.686)

Bunca haber ve olayları işittin; bu kadar bilgiden nasihat almadın.

2.2.2.1.1.1.9. Gınâ / İstiğnâ

Kelime anlamı olarak zenginlik demek olan bu kavram tasavvufta, Allah'tan başkası ganî, zengin değildir; çünkü her şeyin zâtı O'nundur. Kul, Hakk'a muhtaç olduğu kadar zengindir (Cebecioğlu, 2014:177).

Yûsuf Hakîkî, kelime-i tevhîdin kalbe zenginlik verdiğiinde mânevî yokluk sahibinin ortaya çıkacağını belirtmektedir. Her şeyin sahibi olan Allah, gânîdir ve O kullarının kalbinde zuhûr eder:

“Zi-saltanât irişüp fakr devletine begüm
Virürse kalbe gınâ lâ-ilâhe-illallâh” (502/16, s.737)

Beyim, “lâ ilâhe illallâh” ibâresi kalbe zenginlik verirse fakr devletine saltanat sahibi erişir.

Mânevî yokluk ile hâllenen derviş, dünyadan elini eteğini çekmiştir. Bu durum onun Allah’a yönelmesine vesile olmuş ve Allah’ın tecellîsi onun kalbine zenginlik kazandırmıştır:

“Fakir esbâb-ı dünyâdan ki çekdi
Elin kalbine anun ol gınâdur” (149/31, s.282)

Fakr hâli üzere olan derviş, dünya vasıtalarından elini çekti; bu durum onun kalbine zenginlik oldu.

Şâir, dünya derdine düşmemek gerektiğine ve Allah yolunda kesretten vazgeçerek ilerlemenin önemine değinmektedir. Nefsi ber-teraf etmek için Allah’ın zenginliği her dâim talep edilmelidir:

“Dünyâ gamına vaktidür urmaga püş ü pâ
Niçe bu nefis-içün ya gınâ idelüm taleb” (58/11, s.137)

Dünya gamına ayak tabanını vurmanın vaktidir; bu nefis için birçok zenginlik talep edelim.

Allah ile istiğnâ, sâlikin Allah’ın kendisine kâfi olduğuna inanarak O’ndan başkasına ihtiyaç duymaması ve tenezzül etmemesidir (Uludağ, 2012:193). Yûsuf Hakîkî, Allah yolunda aşk eri olduğunu, O’na yönelişten asla ayrılmadığını ve böylece O’nun tecellîsinin gönle zenginlik kazandırdığını belirtmektedir:

“Hakîkî ‘ışk eri dâyim teveccühden ırılmaz çün
İrer Allâh-ıla olan gönüle nûr-ı istiğnâ” (6/44, s.61)

Hakîkî, her dâim aşk eridir, Hakk’a yönelişten ayrılmaz; çünkü Allah ile olan gönle istiğnâ nûru ulaşır.

2.2.2.1.1.1.10. Himmet

Yardım, ihsân demek olan himmet kavramı çalışma, gayret ve emek anlamına gelmektedir. Mânen büyük kimselerin, ermişlerin dilediklerini yerine getiren mânevî gücü, mânevî yardımı olarak da tanımlanabilmektedir. Bir kemâl hâlini elde etmek için bütün ruhânî güçleriyle birlikte kalbin Hakk’a yönelmesidir (Uludağ, 2012:170).

Yûsuf Hakîkî, dervişlerin ihsânının kendisine yoldaşlığı sonucu Hakk’ın lutfuyla tasavvuf yolunda ilerlenebileceğini belirtmektedir. Dervişlerin himmeti, Hakk’ın lutfudur:

“Yolda komaya Hakîkî seni hem lutfi Hak’un

Yoldaş olursa eger himmeti dervîşlerün” (343/17, s.538)

Hakîkî, eğer dervişlerin himmeti yoldaş olursa Hakk’ın lutfu seni yolda bırakmaz.

Erenlerin ihsânı ile dergâha bağlanıp tasavvuf yolunda ilerlemeli, bu yolda her dem Allah’a yalvarmalıdır:

“Yalvar Hakîkî sen hele dergâha yüz urup dile

Her yirde tâ hem-râh ola ol hâs erenler himmeti” (594/19, s.859)

Hakîkî, dergâha yüz sürüp (Allah’a) yalvar; o has erenlerin himmeti sana her yerde yoldaş ola.

Şâir, evliyânın dergâhına yüz sürüp onun nazarından bir saat bile ayrılmamak gerektiğini ifade etmektedir. Evliyânın eşiğinde onun himmetini tutmak, her türlü kinden uzaklaşmak ve irâdeye sahip çıkmak gerekir:

“Bir sâ’at evliyâ nazarından ırılmağıl

Tut himmeti ata kini muhkem irâdet it” (70/9, s.153)

Bir saat bile evliyâ nazarından ayrılma; himmeti bil, kini at ve irâdeni iyi bil.

Şâir, şaşkınlık içinde nefis kendisine galebe çaldığında, evliyânın himmetiyle nefsin boynunu kesmek istemektedir. Himmet kılıcı, evliyânın ihsânıdır:

“Uram himmet kılıcı birle boynın

Bu nefsün men eger güm-râh olursa” (31/3, s.97)

Eğer bu nefis dalâlete düşmüş olursa, bu nefsin boynunu himmet kılıcı ile vurayım.

Tasavvuf yolu türlü meşakkatler ile doludur. Bu yolda çalışıp çabalamak, gerçeğe ulaşmak, bunun için de gayret etmek gerekir. Evliyânın himmeti de bu yolda önemlidir. Şâir, tasavvuf yolunda rehber olmadan ilerlemenin güçlüğüne dile getirmiş, bunu da bir bölük kadının eşsiz kalmasıyla eşdeğer tutmuştur:

“Kaçan yol vara bî-himmet ne cidd ü cehd ü ne gayret

Sanasın bir bölük ‘avrat ki kalmışlardur ersüzler” (174/11, s.312)

Himmetsiz, hakîkatsiz, çalışıp çabalamayan gayretsiz nasıl yol gitsin? Bir bölük avrat ersiz kalmış (gibi)dir.

2.2.2.1.1.1.11. Sıdk

Doğruluk demek olan bu kavram, verilen hükmün olguya uygun bulunması demektir. Tasavvufta mahvolmanın söz konusu olduğu yerlerde bile hak olanı söylemek, yalandan başka bir şeyin insanı kurtaramayacağı hâllerde dahi doğruluktan ayrılmamak, özün söze uyması anlamlarına gelmektedir (Uludağ, 2012:316).

Yûsuf Hakîkî, öncelikle nefsi her türlü kötülüklerden arınmak ve dosdoğru bir şekilde Allah’a kul olmak gerektiğini ifade etmektedir (70/7, s.153). Şâire göre dosdoğru olarak yapılan her tevbe-i nasûh, Allah’ın rahmetinin yüceliğinin neticesinde ortaya çıkmıştır (108/4, s.201).

Yûsuf Hakîkî, evliyânın yolunda toprak olmayı, doğruluk ile evliyânın eteğinden tutmayı ve elini öpüp saygı göstermeyi nasihat etmektedir:

“Hâk ol kademine evliyânun

Sıdk-ıla tut etegin elin öp” (61/7, s.140)

Evliyânın ayak tozunda toprak ol; doğruluk ile eteğini tut ve elini öp.

Şâire göre, tasavvuf yolunda doğruluk ile ilerleyenlerin cümlesi gerçek erenlerdir. Gerçek erenler, Allah’ın yardımına ve muhabbetine uygun olarak davrananlardır. Allah’ın irâde ve rızasına uygun işler yapmayanlar ise belâdan kurtulamaz:

“Ana sıdk-ıla irenler ola cümle hâs erenler

Ana ta’n idüp uranlar nite kurtıla belâdan” (441/11, s.667)

Allah'a doğruluk ile ulaşanların tamamı gerçek erenlerdir; (O'nun yolunda) olanları ayıplayanlar belâdan nasıl kurtulacak?

2.2.2.1.1.1.12. İhlâs

Kelime anlamı olarak bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, kurtulmak; saf, temiz, halis ve samimiyet anlamlarına gelen ihlâs, kavram olarak ibâdet ve iyilikleri riyâdan ve menfaatten arındırıp sadece Allah rızası için eylem sergilemek demektir. Tasavvufta ise, bütün amellerin sadece Allah rızası için yapılp halkın değerlendirmesinin kesinlikle dikkate alınmaması, her şeyin fâili olarak yalnızca Allah'ın bilinmesi, amel ve ibâdetlerin karşılığında Allah'tan sevap umulmaması, ibâdetlerin rûhu ve kul ile yaratıcı arasında bir sır anlamına gelmektedir (Uludağ, 2012:181).

Yûsuf Hakîkî, dîvânında yer alan “kaside der-tevhîd” başlıklı bir manzumesinde ihlâs ve şevk kelimelerini bir arada kullanmış ve mâsîvâdan el çekerek şevk ile kelime-i tevhîd söylemek gerektiğini, hâl böyle olunca da gönülde pas ve tozdan ibâret herhangi bir unsurun kalmayacağını dile getirmektedir. Şâire göre ihlâs üzere olup Allah'ı zikretmek gerekmektedir:

“Gel gel ihlâs u şevk-ıla iy yâr
Eydelüm lâ ilâhe illallâh
Kalmaya dilde tâ ki jeng ü gubâr
Eydelüm lâ ilâhe illallâh” (2/1, s.33)

Ey yârenler! Gel, gel, ihlâs ve şevk ile “lâ ilâhe illallâh” söyleyelim; (böylece) gönülde pas ve toz kalmasın, “lâ ilâhe illallâh” söyleyelim.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ı ihlâs ile her zaman zikretmek gerektiğini ifade etmektedir. Şâire göre, gönül için bundan daha yüce bir şevk yoktur (196/34, s.338).

Şâir, Allah'a doğru bir kul olunmadığını dile getirerek serzenişte bulunmaktadır. Ona göre, yapılan ibâdetler ihlâs ile yapılmamıştır:

“İhlâs-ıla eyleyüp ‘ibâdet
Togrı Hakk'a kul olımadun hayf” (296/3, s.469)

Eyvâh! İhlâs ile ibâdet edip Hakk'a doğru kul olamadın.

2.2.2.1.1.1.13. Sabır

Başa gelen musîbetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye şikayetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak, kendini acındırmamak demektir. Kul, karşılaştığı sıkıntı ve belâların verdiği üzüntüyü yalnızca Allah'a arz eder ve yalnızca O'ndan meded umar. Sabır, tasavvufta bir makamdır ve sabredenlerin muradlarına ereceklerine, zafere ulaşacaklarına inanılmaktadır (Uludağ, 2012:303).

Yûsuf Hakîkî, dîvânında yer alan “*Es-sabru miftâhu'l ferec*”¹⁰⁴ redifli manzumesinde, Allah'a ulaşma yolunda âşıkların türlü badirelerden geçmesi gerektiğini, tasavvuf yolunda sabrederek Allah'a ulaşma şevkiyle yanmayı, Allah aşkıyla göz yaşı akıtmayı öğütlemektedir. Şâire göre, Allah'a ulaşmanın anahtarı sabırdır (105/1-11, s.198).

Hakîkî, bir bentte nefsi düşman askerine benzetmiş ve onu bozguna uğratmak gerektiğini belirtmiştir. Tamahı halk arasından uzaklaştırarak, hırs yayını sabırla bastırmak gerektiğini belirten şâir, tasavvufta sabretmenin önemini vurgulamıştır (2/15, s.35).

Nefis askeri her zaman fitne yaymakta, sâliki fesada karıştırmaktadır. Nefsin fesadından sakınarak onu sabır ile bastırmak gerekir:

“Nefsün uyarma leşker-i tesvîl-i fitnesin

Zînhâr anun fesâdını sabr-ıla yine bas” (226/14, s.377)

Fitne yayıp aldatan nefsin harekete geçirme; onun fesadından sakın, (onu) sabır ile bastır.

Yûsuf Hakîkî, her belâda sabır ile davranmak gerektiğini ifade etmektedir; çünkü âşık olmak için belâ çekmek gerekir:

“Hakîkî her belâda sabra yâr ol

Bu hoşdur ki ola ‘âşık belâ-keş” (246/9, s.404)

Hakîkî, her belâda sabra dost ol; âşık için belâ çekmek ne hoştur.

2.2.2.1.1.1.14. Tevekkül

¹⁰⁴ “Sabır, başarının anahtarıdır” (Yılmaz, 2013:593).

Kelime anlamı olarak güvenme, bel bağlama, vekil tâyin etme, havâle etme demektir. Tasavvufta, Allah'ın katında olana güvenip halkın elinde ve avucunda olan şeye göz dikmemek, vaat edilene güvenmek, her dâim yalnızca Allah'a sığınmaktır. Vesvese, endişe ve rızık kaygısı hâlini yok edip insanı huzura ve rahata kavuşturan Allah'a güven hâlidir. Tevekkül, neticenin hâsıl olması için lüzumlu tedbirler alındıktan ve sebeplere tevessül edildikten sonra tedbir ve tevessülün kifâyetini Allah'tan beklemektir (Uludağ, 2012:357).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın tevekkül ehlini yaratılmış şeylere muhtaç etmediğini belirtmektedir. Allah, tevekkül ehlini diğer yaratılanlardan üstün kılmış, yaratılanlar arasında rahmetini paylaşmıştır:

“Didi çü *nahnü kasemnâ*¹⁰⁵ ne gussaluk-içün

Tevekkül ehlini halka Hakk itmedi muhtâc” (95/21, s.181)

Allah, “Biz bölüştürdük” dedi, bunda keder yoktur; O, tevekkül ehlini yaratılmışlara muhtaç etmedi.

Şâir, yalandan bahaneler ile Allah'ın yolundan ayrılmamak gerektiğini ifade etmektedir. Doğru yola girerek Allah'a tevekkül etmek gerekir:

“Ko hay niçe bir eylersin te'allül

Yola gir eyle Allâh'a tevekkül” (364/1, s.559)

Yalandan bahaneleri bırak, niçin böyle davranırsın? Yola gir ve Allah'a tevekkül et.

2.2.2.1.1.1.15. Niyâz

Bir dileğin yerine getirilmesi için yalvarma, yakarma ricâ anlamına gelen bu kavram tasavvufta, duâ etmek ve dilemek anlamlarına gelmektedir. Ayrıca, bir büyüğün veya tarikat dervişlerinin, tarikat büyüklerinin huzurunda saygı ve bağlılık ifadesi olarak verdikleri selâm, baş eğme, eşik öpme gibi hareketler de bu kavram çerçevesinde ele alınabilmektedir (Uludağ, 2012:278).

¹⁰⁵ “Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için, (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık. Rabbinin rahmeti, onların biriktirdikleri (dünyalık) şeylerden daha hayırlıdır” (Zuhruf 43/32).

Yûsuf Hakîkî, Allah'a yalvararak el kaldırıp duâ etmek gerektiğini belirtmektedir. Büyüklük ve nâz ile yapılan ibâdetin Hakk'ın katında hükmü yoktur:

“İş başa ‘izz ü nâz-ıla varmaz tazarru’an

‘Arz-ı niyâz idüp götürün el du‘â idün” (334/25, s.526)

Büyüklük ve nâz ile olan yalvarma zorla yapılır; Hakk'a arz-ı niyâz ederek eli duâya kaldırın.

Şâir, Allah'ın gizli sırları âşikâr olduğunda yücelik ve nâzdan eser kalmadığını ifade etmektedir. Sâlik, yüzünü yere eğerek göz yaşı dökmekte ve Allah'a yalvararak O'ndan ihsân dilemektedir:

“Tuyıcak bu gizli râzı kodılar bu ‘izz ü nâzı

Hakk'a arz idüp niyâzı dilediler ol ‘atâdan” (441/4, s.667)

Bu gizli sırrı duyduklarında büyüklük ve nâzı bıraktılar; Hakk'a niyâzı arz ederek O'ndan ihsân dilediler.

“Yire vur yüzünü dök göz yaşını ‘arz eyle

Hazrete imdi niyâzun ko bu ‘izz ü nâzı” (550/9, s.803)

Yüzünü yere eğerek göz yaşı dök, Hazrete niyâzını arz eyle; bu büyüklük ve nâzı bırak.

2.2.2.1.1.1.16. Şükr

Yapılan iyiliği övme anlamındadır. Nimetin değerini bilmek demektir. İlim, hâl ve amel ile olmak üzere üç türdür. Âlimlerin şükürü dilde, âbidlerinki fiilde, âriflerinki hâldedir (Cebecioğlu, 2014:466).

Yûsuf Hakîkî, insanın Allah'a her bir uzvuyla şükretmesi gerektiğini belirtmektedir. Gönülde her dâim Allah sevgisinin bulunmasını, dil ile de her an Allah'ı zikretmek gerektiğini söyleyen şâir, Allah'a gönülden itaat etmenin önemini vurgulamaktadır:

“Gönlünde anı fikr it dilinde anı zikr it

Her ‘uzvun-ıla şükr it cân-ıla kıl itâ‘at” (76/2, s.160)

Allah'ı, gönlünde fikret ve O'nu dilinle zikret; her bir uzvun ile O'na şükret ve gönülden itaat kıl.

Şâir; zengin fakir, sağlıklı veya hastalıklı da olursa kulluk bilinciyle hareket edip Allah'a her dâim şükretmeyi öğütlemektedir; çünkü sabır ve şükür ile Allah'a ulaşılabilmektedir:

“Allâh'a şükr it kul-ısan ger bay u ger yohsul-ısan

Ger sag u ger ma'lûl-ısen *es-sabru miiftâhü'l-ferec*” (105/7, s.198)

Eğer kulsan, zengin ya da fakirsen hatta sağ veya hasta dahi isen Allah'a şükret; sabır, O'na ulaşmanın anahtarıdır.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın verdiği her dâim şükretmek gerektiğini nasihat etmektedir. Ancak bu şekilde mutlu ve sevinçli olunabilir:

“Rızık-içün gussa yime virdüğine

Şükr kıl şükr şâd u handân ol” (371/12, s.580)

Rızık için üzülme, Hakk'ın verdiği şükr kıl şükr; (böylece) mutlu ve sevinçli ol.

2.2.2.1.1.1.17. Rızâ

Kelime anlamı, hoşnut ve memnun olma durumu olarak ifade edilen bu kavram, tasavvufta Allah'ın, kulun hâli ve yaptıkları karşısında duyduğu hoşnutluk olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca tasavvuf yolu, rızâ kapısı olarak bilinmektedir (Cebecioğlu, 2014:399).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın rızâsının son nefese kadar hiç bitmemesini arzulamaktadır (38/9, s.108).

Şâir, Allah'ın rızâsını kazanmak istemekte bunun için de O'ndan ihsân beklemektedir. Rızıkın sahibi O'dur:

“Hakkı rûzî Hakîkî miskîne

Sen rızânı likânı iy râzık” (308/9, s.489)

Ey rızık veren! Verdiğin rızıkın hakkı için miskin Hakîkî'ye rızânı ve cemâlini (göster).

2.2.2.1.1.1.18. Fakr

Fakirlik, yoksulluk demek olan fakr terimi tasavvufta, kendinde varlık görmeyip her bakımdan Allah'a muhtaç olduğunu bilme, fenâfillâha erişme ve mânevî yokluk hâlidir.

Mutasavvıflara fukara adı verilmektedir; çünkü onlar kendilerini mülklerden arındırmışlar, yâni kalplerinde malk ve mülk sevgisi bırakmamışlardır (Cebecioğlu, 2014:158).

Şâire göre, mânevî yokluk hâlini seçerek kesretten vazgeçmek gerekmektedir. Dünyada huzur ve rahat istemenin tek çıkar yolu budur. Sâlik için dünyada bir lokma ve hırka yeterli olacaktır. Kesretten vahdete ulaşmak için fakr içinde olmak gerekir:

“İhtiyâr it fakrı bu şöhretten al
İster-isen emn ü râhat dünyede” (539/30, s.785)

Eğer dünyada huzur ve rahat istiyorsan fakrı seç, bu şöhretten al.

“İy fakîr eyler gınâ hâcet degül
Lokma vü hırka kifâyet dünyede” (539/33, s.785)

Ey fakir! Dünyada (bir) lokma ve hırka yeter, bolluğa ne gerek var?

2.2.2.1.1.1.19. Zühd

Dünyaya rağbet etmeyip kendini ibâdete verme, nefsinin her türlü zevkten alıkoyup ibâdet etme yolunu seçme demektir. Tasavvufta, Hakk’a yönelmek için dünyadan ve âhiretten el etek çekmek, elde mevcut olsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemek ve lüzumsuz olanı terk etmektir (Cebecioğlu, 2014:550). İçinde dünya sevgisi olduğu hâlde onu terk etmek, âhirete nazaran dünyanın önemsiz olduğunu görüp onu bırakmak ve zühdüne karşı zâhit olmak zühdün üç aşamasını oluşturmaktadır (Uludağ, 2012:397).

Yûsuf Hakîkî, ibâdet edip dinin yasakladığı şeylerden kaçınarak nefse uymamak gerektiğini öğütlemektedir:

“Kalbünü hâlis eylegil gış u riyâ koma vü gıl
Kılma murâd-ı nefis-içün zühd ü salâhunı duzâg” (277/13, s.440)

Kalbini hâlis eyle, (orada) hîle ve riyâ olmasın, düşmanlık besleme; ibâdet et ve dinin yasakladığı şeylerden kaçınarak nefsinin isteğinin tuzağına düşme.

Yûsuf Hakîkî, zâhidlerin Allah’ın tecellî sırrına mazhar olamayacağını belirtmektedir. Allah’ın yüzünün tecellîsine ancak âşıklar ulaşabilir:

“Âşıklar alur hazz-ı tecellî-i cemâlin

Zâhidlere çün zühdi olur perde virilmez” (203/6, s.347)

Allah’ın cemâlinin tecellîsinin hazzını âşıklar alır; zâhidlere ise zühdleri perde olur, verilmez.

Riyâkâr sûfiler, âşıklara zâhitlik satmaktadır. Şâir, aşk meclisinde bu türden sûfilerin varlığından haber vermekte ve onların nasıl bir hâl içinde olduğunu belirtmektedir. Onlar, meclis içinde harap düşmüştür:

“Gör harâbât içre rüsvâlığını düşmüş harâb

Zühd satarken bize sûfi-i zerrâkı bugün” (447/5, s.676)

İki yüzlü sûfinin, bugün bize zâhitlik satarken harabat içinde nasıl harap düşüp rüsvâ olduğunu gör.

2.2.2.1.1.1.20. Kanaat

Arapça, ikna olmak, yetinmek gibi anlamları ihtivâ eden bir kelimedir. Yaşamak için zarûrî olan ihtiyaçlar dışında kalan, bütün nefsî arzu ve hayvanî isteklerden uzak durmak; yeme, içme ve çeşitli konularda aşırıya kaçmamak demektir (Cebecioğlu, 2014:268).

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın verdiği rızıklara kanaat edilmesi gerektiğini, rızık için ortalığı bulandırmanın tasavvuf yolundaki sâlik için uygun olmayacağını dile getirmektedir:

“Ger olma dûr-endiş rızık-içün itme teşvîş

Zinhâr eyle dervîş virdüğine kanâ‘at” (76/4, s.160)

Dervîş! İleriyi düşünenlerden olma, rızık için ortalığı bulandırmaktan sakın; (Allah’ın) verdiği kanaat et.

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın verdiği her türlü nimete kanaat ederek harama düşmemek noktasında uyarıda bulunmaktadır. Gözü hiçbir şey görmeyen kişide zerre kanaat yoktur (373/3, s.583).

Şâir, malı çok olan kimselerin mânevî zenginliğe ulaşamayacağını ifade etmektedir. Mânevî zenginliğe ulaşmak için maldan ziyâde kanaat hazinesine sahip olmak gerekir:

“Kimün ki irmedi eli genc-i kanâ‘ata

Toymaz ne denlü çoğ-ısa mâlı gınâsı yok” (303/13, s.478)

Eli kanaat hazinesine ulaşmayanın malı çok olsa da doymaz, (onda) mânevî zenginlikten eser yoktur.

2.2.2.1.1.1.21. İstikamet

Kelime anlamı olarak yön, cihet demek olan istikamet kavramı tasavvufta, Allah’ın emrettiği şekilde hareket etme, taat ve ibâdetini edâ edip yasaklanan şeylerden kaçınma demektir (Cebecioğlu, 2014:249).

Âşık, tıpkı bir pergel gibi sürekli şaşkınlık içinde dönmektedir. İstikamet hâsıl olduğunda ise dönen âşığın ayağı sabit-kadem olur:

“Gerçi ser-geştedür çü pergâr ol
İstikâmetde liki pâ-ber-câ” (8/7, s.64)

(Âşık) şaşkındır, çünkü pergel gibi döner; ama istikamette ayağı yere (sağlam) basar.

Şâir, tasavvuf yolunda ilerleyen sâlikin ilk gördüğü İlâhî ışık ile hızlı şekilde ilerleyebileceğini bunun da ancak Allah’a yapılan ibâdetin istikamet üzere olduğunda gerçekleşebileceğini belirtmektedir. İstikamet üzere olan sâlik, Allah’ın sırları içinde hızlı şekilde seyrederek:

“Kim istikâmete irse ‘ibâdet-i Hak’da
Çü berk-ı hâtif ola sır içinde seyr-i serî’ ” (269/11, s.430)

Allah’a olan ibâdetinde kim istikamet üzere olursa sır içinde göz kamaştırıcı pırıltı ile hızlı şekilde yol alır.

2.2.2.1.1.1.22. Tebdîl-i Ahlâk

Tebdîl kelimesi değiştirme, değiştirilme ve başka şekle sokma anlamına gelmektedir.

“Tasavvuf ahlâkında nefse karşı verilmesi öngörülen savaş, bir nevî iradeyi hür kılma, insanın ahlâki mükemmelliğe ulaşmasını ve Allah’a yaklaşmasını önleyen bedenî ve dünyevi tutkuların bağımlılığından kurtulma mücadelesidir. Bu açıdan tasavvuf ahlâkında hürriyetin büyük bir değeri vardır. Mutasavvıflar, insanın şuûrunu meşgul eden Allah’tan başka her şeyin hürriyeti kısıtladığı ilkesinden

hareketle cennet nimetlerini arzulamay1 bile gerçek hürriyete aykırı görmüşlerdir”
(Kuşeyrî, 2012:365).

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın lutfuyla hâsıl olan güzel hâllerin insanda ortaya çıkmasıyla insanın ahlâkının ve huyunun iyi yöne dönüşme ve gelişme göstereceğini belirtmektedir. Hâller, güzel ahlâk ve huya tebdîl olmaktadır. Allah’ın güzel huylarını kazanan kişinin davranışları güzel ahlâka dönüşmüştür:

“Tevfîk-1 Hakk’un ahsen-i ahvâle ü hâlün
Tahvîl ide tebdîl ola ahlâk u hısâlün” (338/1, s.531)

Hakk’ın inâyeti olan güzel hâller sende hâsıl olunca ahlâkın ve huyun (da) değişir.

2.2.2.1.1.1.23. Kendini bilmek

Tasavvufta kendini bilmek demek, Allah’ı bilmek demektir. “Kendini bilen Rabb’ini bilir.” ilkesi tasavvufun ana kurallarından biridir. Kulun kendisini yokluk, âcizlik, mahviyet, fakr ve eksiklikle bilmesi; bunun şuûruna ermesi, Allah’ın güç, kemâl, istiğnâ sahibi bir varlık olduğunu farketmesidir. Allah, kulu yarattığı zaman ona kendi rûhundan üflemiştir. Bu ilâhî rûh, bütün insanlarda vardır. Eğer insan kendisinde bulunan bu rûhu keşfeder ve tanıyabilirse o derecede kendisini yaratan Rabb’ini bilir ve tanır (Cebecioğlu, 2016:280).

Şâir, doğruluk yolunda sadece Allah aşkı ile kendisini bildiğini belirtmektedir. Kendisinin zâhid olmadığına da ifade eden Hakîkî, Allah aşkı ile yürümekte, zâhid gibi sadece cennet için çalışmamaktadır. O, aşkı bilip Allah’ı tanıma yolundadır:

“Biz ne cennet bilürüz ne hod sevâb
‘Işk1 bilürüz hemân râh-1 savâb” (46/1, s.121)

Biz ne cenneti ne de sevabı, sevabın kendisini biliriz; (biz) doğru yolda sadece aşkı biliriz.

Aşk meydanı içinde bulunmayan kendisini bilemez. Dolayısıyla Allah’ı da tanıyamaz. Aşk hikâyesini bilmek için aşk meydanında bulunmak gerekir:

“Meydân-1 ‘ışk içinde oynamayan Hakîkî
Başını ol bu yolda bilmez nedür hikâyet” (77/15, s.162)

Hakîkî, aşk meydanında başıyla oynamayan, bu yolda hikâyesi nedir? Bilemez.

2.2.2.1.1.1.24. Terk-i ser etmek

Sözlük anlamı bırakma, vazgeçme demek olan terk, tasavvufta bir şeyden arzuyu kesmek, emelden geçmek mânâsında kullanılır (Üstüner, 2007:241). Allah'tan başka her türlü varlıktan, hatta kendi beden varlığından bile aklen vazgeçerek Hakk'ın varlığında fâni olmak demektir. Ayrıca derviş başlığı demek olan bu kavram, tarikat ehlinin giydiği başlığın dilimlerinden her biridir. Terk-i dünya (dünyayı terk), terk-i ukbâ (âhireti terk), terk-i hestî (varlığı terk) ve terk-i terk (terki terk) olmak üzere dört şekli vardır (Uludağ, 2012:353).

Tasavvuf yolunda sırların saklanması oldukça önemlidir. Sır vermemenin gerekliliği konusunda “Ser (baş) verilir, ama sır verilmez.” denir. Sır anlatılamayacağı için değil, anlayan olmadığı için başkasına söylenmez (Cebecioğlu, 2014:429).

Allah'ta fâni olmak için sâlikin kendi varlığını terk etmesi lâzımdır. Zîrâ en büyük sevgili olan Allah'tan kişiyi ayrı düşüren, kendi varlığıdır. Varlığın terk edilmesiyle arada hiçbir engel kalmayacağından fenâfillâh gerçekleşecektir (Üstüner, 2007:241). Şâir, tasavvuf yolunda baş vererek varlıktan vazgeçmek gerektiğini belirtmektedir:

“Terk-i serdür bu yola evvel kadem
Varmadı bu yolu asân kimsene” (523/3, s.763)

Evvel, bu yolda sabit kalmak için terk-i ser (gerekir); bu yolu kimse kolay geç(e)medi.

2.2.2.1.1.1.25. Yele vermek

Boşa harcamak, savurup telef etmek demek olan bu kavram tasavvufta; nefis, hırs, gurur, ömr ve akıldan vazgeçmek demektir.

Yûsuf Hakîkî, en büyük sevgili olan Allah'a ulaşmak için binlerce kişinin canından vazgeçtiğini, bu yolda baş verdiğini ifade etmektedir:

“Yâre bir dem irmegiçün cânını
Yile viridi sad hezârân kimsene” (523/4, s.763)

Yüz binlerce kişi bir an yâre ulaşmak için canını yele verdi.

Şâir, aşk içinde akıldan vazgeçtiğini belirtmektedir. İnsan yaratılırken aşk ile yaratılmıştır. Gönlü aşk ile dolu olan sâlik, akıldan vazgeçmiştir:

“ ‘İşk odıyla olmuş ezel cânâ imtizâc

‘Aklımı yile virdi ki sevdâda bu mizâc” (98/1, s.184)

Ezel, aşk odıyla can ile uyum sağlamış; bu yaratılış, sevdâ (içinde) aklımı yele verdi.

2.2.2.1.1.2. Menfi Olanlar

2.2.2.1.1.2.1. Cürm / Günah / Zenb

Allah’ın emirlerine aykırı olan davranış ve mâsiyet demek olan günah, insanlara zarar verdiği, vicdanları incittiği ve doğrudan uzaklaştırdığı için suç sayılabilecek iş ve davranıştır. Günah, Allah’ın emirlerin yerine getirilmemesi veya yasakların çiğnenmesiyle ortaya çıkan ve dinî, ahlâkî ve vicdanî açıdan sorumluluk gerektiren bir olgudur (Harman, 1996:285).

Yûsuf Hakîkî, suçlu olduğunu ve yaptığı hatalardan Allah’ın lutfuna sığındığını dile getirmektedir. Kerîm sıfatı ile vâhid sıfatını bir arada kullanarak tek bağışlayıcının Allah olduğuna işaret eden şâir, günahlarının bağışlanmasını istemektedir (124/42, s.228).

İslâmın şartlarından olan namaz, oruç ve zekâtı lâyıkıyla yerine getiremediğini dile getiren şâir; Allah’a, inâyet etmesi için yalvarmaktadır. Günahının çok olduğunu, Allah’a yalvarmaya yüzünün olmadığını; Allah’ın, lutfuyla günahları örttüğünü, kendisinin ise günahkâr bir kul olarak Allah’ın karşısında bulunduğunu belirtmektedir. Şâirin amel defteri günahlar ile doludur:

“Yâ Rab ‘inâyet it bu günâh-kâr kuluna

Lâyık sana ne savm u salât itdi ne zekât” (66/17, s.147)

Ey Allah’ım! Bu günahkâr kuluna inâyet et; (çünkü) sana lâyık ne oruç tuttu, ne namaz kıldı ne de zekât verdi.

“Yog eksüklükde noksânüm menüm ki her günâhum var

Velî te’sîri yok hergiz egerçi her gün âhum var” (176/1, s.314)

Benim eksiklikte noksanım yok, günahım çok var; ama asla tesiri yok, çünkü her gün âhum var.

“Ne yüzüm var ki yalvarup dileyem suçumı veh kim

Günâhum hadden aşmışdur her işde yüz tebâhum var” (176/3, s.314)

Eyvâh! Suçumu yalvarıp affettirmek için yüzüm yok; her işte yüz harabım var, günahım sınırı (çoktan) aşmıştır.

“İ Hakk müznibem çok günâh itmişem

‘Amel defterini siyâh itmişem” (422/1, s.643)

Ey Hak! Günahkârım, çok günah ettim; amel defterini siyah kıldım.

Yûsuf Hakîkî, her bir günaha karşı Peygamberimiz Hz. Muhammed’i anmanın şifâ olacağını belirtmiştir. Ümmetin günahı o kadar çoktur ki bu günahlar ancak Hz. Muhammed’in getirdiği şeriata uyularak giderilebilir:

“Sıhhat gönül marazlarına ‘ilm sohbeti

Her ‘illet-i günâha şifâ şer’-i Mustafâ” (27/10, s.91)

İlim sohbeti, gönül hastalıklarına sıhhat(tir); her günah illetine (de) Peygamberimizin şeriati, yolu şifâ(dır).

“Şeft’ e’l-müznibîn¹⁰⁶ sensin şefâ‘at yâ Rasûl‘allah

Ki inen hadden aşmışdur günâh-kâr ümmetün zenbi” (544/18, s.794)

Ey Allah’ın Resûlü! Günahların bağışlatıcısı sensin; günahkâr ümmetin günahları hadden aşmıştır.

2.2.2.1.1.2.2. Dalâlet

Sözlükte “kaybolmak, telef olmak, şaşırma ve yanılmak” gibi mânâlara gelmekle beraber asıl anlamları “bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, azmak ve sapmak”tır. Dalâlet, daha çok “dinî yoldan sapmak” anlamında kullanılır (Harman, 1993:427). Tasavvufî mânâda, inanç ve hâlde bâtıla sapma demektir.

Kur’ân-ı Kerîm’in zâhirî mânâsının yanında bir de bâtınî mânâsı bulunmaktadır. Görünmeyen gizli mânâları yanlış anlamak, itikâta bidat olmaktadır. Şâir, bidatın dalâlet olduğunu ifade etmekte, sâlikin bidat ehlinden olmamasını istemektedir:

“Çü bid‘at dalâletdür olma yakın

Mübâhiye uyma ki şeytâna hîç” (100/41, s.190)

¹⁰⁶ “Günahların bağışlatıcısı”.

Bidat dalâlettir, övünenlere yakın olma; şeytana (da) hiç uyma.

Dalâlet ehli, mehdi olduğunu öne sürmektedir. Mehdi olduğunu ileri süren kimseler, mürşit olduklarını, dünya ve âhiret mutluluğu sağlayacaklarını iddiâ ederler. Oysa tüm bu söyledikleri yalandan ibarettir:

“Şimdi dalâlet ehlinün ekseri dir ki mehdiyem

Mürşîdem iş bu ‘âleme şem‘-ı hidâyetem yalan” (436/10, s.662)

Şimdi dalâlet ehlinin çoğu mehdi olduğunu söylüyor; mürşidim, işte bu âleme hidâyet mumuyum, (bu dedikleri) yalan (dır).

Doğruluk, hak ve faziletten ayrılarak kendi menfaatlerine yönelen nefis sahipleri, büyük bir şaşkınlık içindedir. Bu kimseler ayrıca, kendilerini övmekten geri kalmadıkları için takvâ sahibi olamazlar:

“Dalâletdür yolu ehl-i hevânun

Mübâhî dîn diyânet kanda buldı” (588/7, s.851)

Nefsâni arzularına uyanların yolu dalâlettir; övünenler din ve diyaneti nerede buldu?

2.2.2.1.1.2.3. Fitne / Fısk u Fesâd

İmtihan, musibet, yoldan çıkarma demek olan fitne kavramı tasavvufta, kalbe gelen havâtır olarak bilinmektedir (Şimşek, 2017:122). Ayrıca kişinin denenmesi, ceberût ve Hakk’ın cemâli sıfatları karşısında sâlikin coşup taşması ve âşığın maşûkuna esir olması anlamlarına da gelmektedir (Uludağ, 2012:139).

Sâlik, tasavvuf yolunda ilerlerken ansızın fitne ve fücûr geldiğinde kendisini gizler. Fitne, Hakk’ın cemâlinin görünmesini engeller. Bu durumdan dolayı sâlik, zamansız gelen fitneden kaçınmalıdır. Uyluk, bedende bulunan en güçlü ve en uzun kemiktir. Uyluğun her tarafını saran yüzeysel yapının hucb kelimesi ile karşılandığı görülen aşağıdaki beyitte, sâlikin uyluk ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Sâlik, fitneden uzak durarak mânevî güç kazanmaktadır:

“Niçeye fitne-i vakt irdi nâ-geh

Ser-a-ser hucbeden ol râna benzer” (157/8, s.294)

Nicelerine zamanın fitnesi ansızın gelince (o kişiler) uyluk gibi baştan başa örtülere büründüler(gizlendiler).

Şâir, eli açık kimselerin artık kalmadığını dile getirerek hayıflanmaktadır. Zaman, fitne ve buhran zamanıdır:

“Dirîgâ hânedânlar kaldı hâlî
Zamân-ı fitne vü fetretde kalduk” (321/5, s.509)

Eyvâhlar olsun! Cömert kimseler kalmadı; fitne ve fetret zamanında kaldık.

Zamanın fitne ve kavgası, kıyamet alâmetidir. Fitne ve kavganın insanlar arasında hâsıl olması kıyametin yaklaştığının habercisidir:

“Degül mi ‘alâmet-i kıyâmet
Gör fitne vü şûrî bu zamânun” (337/5, s.530)

Bu zamanın fitne ve kavgası kıyamet alâmeti değil mi? Gör.

Şâire göre, insanlar arasında dinî esaslara göre hareket etme yoktur. Dinî bağlamda yapılan tüm işler herkese güzel görünmektedir. Zaman, fitne ve fücûr zamanıdır:

“Din kaygısı yok halka işler belürür tuhfe
Toldı bu cihân fitne ey vây n’idelüm ey vây” (566/6, s.821)

Din kaygısı yok, halka işler güzel görünür; bu cihân fitne doldu, eyvâhlar olsun ne yapalım?

2.2.2.1.1.2.4. Gaflet

Gâfil olma, uyanık olmama, habersiz bulunma, farkına varamama, kulun Allah’tan habersiz olması hâlî demektir. Nefsin arzularına uymak, zamanı boşa geçirmek, değerli bir şeyin kıymetini takdir edememektir. Kalbin Hak’tan gâfil olması, O’nun zikrinden mahrum kalmasıdır (Uludağ, 2012:141).

Yûsuf Hakîkî’ye göre, tasavvuf bilincinin oluşması için gaflet uykusundan uyanmak gerekmektedir. Nefsin isteğine göre hareket etmek, sâlik için olumsuz bir hâldir. Nefse uyup ömrü zâyî etmemek sâlikin boynunun borcudur:

“Dirîgâ hâb-ı gafletde bu ‘ömri eyledün zâyî’

Hemîşe nefs-i şûmun uş hevâsına olup tâbi‘ ” (263/1, s.421)

Eyvâhlar olsun! Kötü nefsinin hevâsına tâbi olup, gaflet uykusunda (kalarak) ömrü zâyi eyledin.

Şâir, âşıkların gönlünün gaflete düşmesini aşağılık bir durum olarak vasıflandırmaktadır:

“Bir nefes gaflet çü gey zillet-dürür

Gönüle sensüz İlâhâ hâlîka” (5/16, s.53)

Ey Allah'ım! Ey Yaratıcı! Sensiz bir anlık gâflet, gönül için ne büyük bir zillettir.

Yûsuf Hakîkî, ömrünü gaflet ile geçirdiğini belirtmektedir. Ömrünü gaflet ile geçirenin düşüncesinde utanma ve ârlanma yoktur:

“Bizde yok cüz haclet ü zellât kim

Gaflet-ile kılmışuz ‘ömri hebâ” (5/74, s.57)

Bizde bir miktar (da olsa) utanma ve hata yok; ömrü, gaflet ile hebâ kılmışız.

Şâir, sâliklere seslenerek ömrü gaflet ile hebâ etmemek gerektiği konusunda uyarıda bulunmaktadır. Gaflet içinde ömrü geçirmek dervişe yakışmaz:

“Aç gözün aç degüldür ahî revâ

Eylemek ‘ömri gaflet-ile hebâ” (35/1, s.102)

Ey kardeş! Gözünü aç, ömri gaflet ile hebâ etmek revâ değildir.

Allah'ın tecellî kadehinden içmeyenler gaflet sarhoşlarıdır. Onlar gafletin etkisiyle hiçbir zaman ayılamayacaktır:

“Gaflet esrükleridür ayılmaz

İçmeyenler câm-ı hubbundan ki mül” (363/4, s.558)

Sevginin kadehinden (aşk) şarabını içmeyenler gaflet sarhoşlarıdır; (onlar) ayılamaz.

2.2.2.1.1.2.5. Haram

Din kurallarına aykırı olduğu için yasaklanmış olan, yenilmesi, içilmesi, yapılması, söylenmesi uygun olmayan amel ve davranışlardır. Yasaklanan, helâl olmayan şey anlamına gelmektedir (Demirci, 1997:100).

Yûsuf Hakîkî, haramdan kaçınılması gerektiğinden söz etmektedir. Haram yiyen kimsenin yarın Allah'ın huzurunda yüzünün kara çıkacağını dile getiren şâir, fiil ve davranışların helâl üzerinden olması gerektiğini belirtmektedir (6/35, s.60).

Şâir, Allah'a inanmayan kimselerin helâl ile haramı ayırmadığını, iki yüzlülük ile davrandığını belirtmektedir. Bu şekilde davranış sergileyen kimselerin zühdü ve takvâsı yoktur:

“Yırmayup yiyen harâmı zerk satduğı ‘aceb

Zühdî mi takvâsı mı var kanı yohdur mulhidün” (362/15, s.557)

Haramı ayırmadan yiyen iki yüzlülük satan mülhidin acaba zühd ve takvâsı var mı, nerede? Yoktur.

2.2.2.1.1.2.6. Hecv / Hiciv

Bir kimse veya bir toplumun kusurlarını, hatalarını kötüleyip taşlama, yerme demektir. Yûsuf Hakîkî, dîvânında yer alan iki manzumede müstakil olarak toplum ile ilgili görmüş olduğu aksaklıkları işlemiştir. Bu manzumelerin başlıkları “hecve” ve “hecve-i melâhide” şeklindedir.

Yûsuf Hakîkî, “hecve” başlıklı manzumesinde dünyada vefasızların çok olduğunu, edep ve hayânın olmadığını, insanların gönüllerinin katı olduğunu, bu ve benzeri sebeplerden dolayı kimsenin Allah yolunda ilerleyemediğini dile getirmektedir. Dünya düzeni hîlekârlık üzere kurulmuştur:

“Ko bu mekkâre dünyâyı Hakîkî

Urup püşt ü pâ ‘avratdan it yig” (360/8, s.554)

Ey Hakîkî! Bu hîlekâr dünyayı bırak; ayağını sağlam basıp avrat olanlardan kendini sakın.

Şâir, “hecve-i melâhide” başlıklı manzumesinde ise dinsiz, imansız kimselerin özelliklerini sıralamıştır. Onlar, Hak yolunda yürümez, dinin esaslarını bilmez, derde derman olmaz, haram yiyerek günah işlerler. Mârifet ilmi onlara oldukça uzaktır:

“Togrı yola girmege imkânı yohdur mulhidün

Zîra dîni yoh-durur îmânı yohdur mulhidün” (362/1, s.556)

Mülhidin doğru yola girmeye imkânı yoktur; çünkü onun dini ve imanı yoktur.

2.2.2.1.1.2.7. Kîl u kâl

Dedikodu, boş söz demek olan (Parlatır, 2011:893) bu kavram tasavvufta, Allah hârici her şeyi tanımlamada kullanılmaktadır.

Yûsuf Hakîkî, boş sözleri ve dedikoduyu bırakmak gerektiğini nasihat etmektedir. Allah hârici her şey kuru laftan ve dedikodudan ibârettir:

“Ko kuru lâf u kîl u kâlî
Olma bir lahza zikirden hâlî
Derecâtını eyleye ‘âlî
Rif’at-ı lâ ilâhe illallâh” (1/10, s.32)

Kuru lafı ve dedikoduyu bırak, zikirden bir an bile geri kalma! Makamını yüce eyle, “lâ ilâhe illallâh” sözü yüce(dir).

Allah’ın tecellî nûrları kâinata delil niteliğindedir. Kim ki bu sırra vâsıl olmak isterse o kişi dedikoduyu bırakmalıdır:

“Bu remze sığmaz kâl u kîl bu hâle irmez her ‘âlî
Tâ ki meger ola delîl envâr-ı lutf-ı müste‘ân” (443/14, s.672)

Eğer Allah’ın lutfunun nûrları delil olmazsa her aşk hastası, bu hâle ulaşamaz, her dedikodu da bu sırra sığmaz.

2.2.2.1.1.2.8. Riyâ

Kelime anlamı olarak olduğundan başka türlü görünme, özü sözü bir olmama, ikiyüzlülük olarak tanımlanan riyâ kavramı tasavvufta, bir ibâdet veya iyiliğin Allah rızâsı için değil gösteriş için yapılması demektir (Cebecioğlu, 2014:402).

Riyâkârların ibâdetleri Allah katında makbul olmadığı gibi onlar kul da sayılmazlar. Onların sergiledikleri davranışlar, Hakk’a lâyık değildir:

“Kibri terk it kim Hakk’a lâyık degül
Kimde ki var zerrece kibr ü riyâ” (5/61, s.56)

Kimde zerre kadar kibir ve riyâ varsa (onlardan) kurtul(mak gerekir); çünkü kibir ve riyâ Hakk'a lâıyk değil(dir).

Allah ile bir olmak isteyen, kendisi için en büyük engel olan riyâdan uzak durmalıdır. İşlerini riyâ üzerinde yapan kimselerin yüzü karadır:

“Ne yüz agardıbilesin işünde yok hâsıl
Ki pîşe oldu hemîşe sana bu zerk u riyâ” (39/8, s.109)

Bu zerk ve riyâ sana her dâim huy oldu; işinde kazanç yok, yüzünü nasıl ağartabileceksin?

Şâir, amelleri ihlâs üzere riyâyâ bulaşmadan yapmak gerektiğini belirtmektedir. İkiyüzlülük ile yapılan işlerin Allah katında bir hükmü yoktur:

“Zerk u tesellüsi koyunuz ne işe girür
İhlâs-ıla gelün ‘ameli bî-riyâ idün” (334/17, s.525)

İkiyüzlülük ne işe yarar? Bırakınız; gelin amelleri ihlâs ile riyâsız kılın.

Yûsuf Hakîkî, cihânın vefâsının olmadığını ifade etmektedir. Dünyaya gönül verilmemelidir; çünkü dünyaya gönül verenlerin kalplerinde Allah'ın nûru zuhûr edemez. Yapılan ameller ise riyâsız olmalıdır:

“ ‘Amel eylegil riyâsız kamu kalbi rûşenâsuz
Çü cihân-durur vefâsuz ne gele bu bî-vefâdan” (441/30, s.)

Riyâsız amel eyle, bütün herkesin kalbi karanlıktır; cihân vefâsızdır, bu vefâsızdan ne (hayır) gele.

2.2.2.1.1.2.9. Ucb

Kendini beğenmeyi ifade eden Arapça bir kelimedir. Bir kimsenin hak etmediği bir mertebeyi kendinde vehmetmesi şeklinde tanımlanır (Çağrı, 2012:36-37).

“Cürcânî bu terimi, “Kişinin hak kazanmadığı bir rütbeyi hak kazanmış gibi düşünmesidir.” şeklinde tanımlar. Yine, onun bir başka tanımlaması da şu şekildedir: Ucb, nefsin gizli bir sebepten ötürü değişip her zamanki hâlinden sıyrılıp uzaklaşmasıdır. Kendini beğenmek, bir nefis hastalığıdır. Kul, sahip olduğu bazı şeyleri göz önünde tutmak suretiyle, onların hakîkî sahibi olan Allah'ı

unutarak kendisine âitmiş gibi kabul ederek büyüklenir ve şımarır” (Cebecioğlu, 1997:276).

Yûsuf Hakîkî, dîvânında yer alan bir bentte, sâlikin bencil davranmaması gerektiğinden söz etmektedir. Allah’ı zikreden, O’nu gönlüne nakşeden bir sâlikin kendini beğenme hastalığından kurtulacağı gerçektir. Allah’ı zikreden O’nun varlığını her dâim dile getiren sâlikte gurur ve kibir kalmaz. “Lâ ilâhe illallâh” zikri, Allah’ın huzurunda boyun eğdirir:

“Nâzil olduğu dem sekînet-i nûr
Zikri kalbe virür safâ vü huzûr
Komaya başda hîç ‘ucb u gurûr
Satvet-i lâ ilâhe illallâh” (1 /15, s.32)

Allah’ın nûrunun parlaklığı nâzil olduğunda, O’nun zikri kalbe safâ ve huzur verir; bu da başta kendini beğenme ve gurur bırakmaz, “lâ ilâhe illallâh” zikri boyun eğdirir.

Kendini beğenme, insanın davranışlarına soğukluk getirecektir. Gönlünde aşk ateşi olanda kibirden eser yoktur:

“ ‘Ucb-ıla ‘aceb serd ola bî-derd ola mı hîç
Bir cândaki bu âteş-i ‘ışkun şerârı var” (153/8, s.289)

Bir gönüldeki bu aşk ateşinin kıvılcımı olan canda hiç kendini beğenmişliğin yol açtığı soğukluk ve dertsizlik (tasasızlık) hâli olur mu?

Kibir, insana duvar gibi bir engeldir. Allah, insanı “ahsen-i takvîm” üzere yaratmış ve tecellîsi insanda zuhûr etmiştir. Kibir, insanın Allah’a ulaşma noktasındaki en büyük engelidir:

“ ‘Ucb evi dîvârın ola bir götür rûşen sana
Kim cemâli pertevinden ‘âlem-ârâ gelmişüz” (187/10, s.326)

Gurur evinin duvarını bir kaldır sana aydınlık olsun; (biz oysaki) O’nun yüzünün parlaklığından cihâmı süsleyen (olarak) gelmişiz.

2.2.2.1.2. Seyr ü Sülûk Kavramları

2.2.2.1.2.1. Seyr ü Sülûk

Seyr ü sülûk, bir tarikatta mürşidin rehberliği ve denetiminde sâliki merhâle merhâle Allah'a ulaştırmak için takip edilen yol, mânevî yolculuk demektir (Cebecioğlu, 2014:433).

“Sözlükte “yola girmek, yolda yürümek; (bir şey) başka bir şeyin içine nüfuz etmek, katılmak, intikal etmek” anlamlarına gelen sülûk kelimesi tasavvufta “insanı Hakk'a ulaştıran tavır, amel, ibâdet, fiil, hareket ve davranış tarzları” mânâsında kullanılmıştır. Tasavvuf “sülûk ilmi” şeklinde tarif edilir. Bu ilmin konusu, tâlibin Hakk'a erme yeteneğini kazanmak için nefsinin dünya kirlerinden arındırması, ahlâkını düzeltmesi ve güzelleştirmesi, amacı da nefsinin ve Rabb'ini bilmesidir. Sülûkün nefisteki başlangıcı tövbenin ardından kalbin uyanıklık (yakaza) halinde olması, sonu ise Hakk'a vuslatın (fenâfillâh) ardından Hak ile bâki olmaktır” (Uludağ, 2010:127).

Sâlik nefsindeki kötülüklerden arındığı, iyi ve güzel huylar edindiği takdirde Allah'a kulluk görevini yerine getirmiş olur. Bu yolculukta azimle istediği yolu katederek menzile ulaşır:

“Ger iresin sülûk-ile seyr intihâsına
Kullıkdadur sebât-ıla menzil bidâyet it” (70/28, s.155)

Sebat ile menzile ulaşmak kulluktadır; (böylece) seyr ü sülûk ile (fenâfillâha) erersin.

Şâir, seyr ü sülûk içinde kalbin kederden kurtulup durgun su gibi olmasını talep etmektedir:

“Kıl seyr ü sülûk eyle rûşen
Kalbi keder ola mâ'-ı râkid” (124/33, s.227)

Seyr ü sülûk kıl, kalbi kederden rûşen eyle; durgun su (gibi) ol.

Tasavvuf yolunda yürüyen sâlik, Allah'ın tecellisi ile hem-hâl olduğunda kalbinde aydınlık oluşur. Şâir, seyr ü sülûka girmeden sâlikin kötü huy ve karakterinden vazgeçmesini istemektedir:

“Kogıl bu tab'ı ki kalbe olur tâb
Kişi seyr ü sülûk içre metâli' ” (261/31, s.418)

Bu mizacı bırak, kişi seyr ü sülûk içinde yeniden doğmuş gibidir; (bu da) kalbe aydınlık olur.

2.2.2.1.2.2. Pîr / Şeyh / Mürşit ve İlgili Kavramlar

Farsça bir sözcük olan pîr, yaşlı kişi, ihtiyar anlamındadır. Bir tarikatın kurucusu olan kişiye de pîr denir. Arapçadaki şeyh kelimesine karşılık gelir. Pîr, Hak yola sülûk eden müritlere, tehlikeli ve korkulu yerleri bildiğinden dolayı, onlara faydalanacağı veya zarar göreceği şeyleri gösterir; himmetiyle, onları terbiye ve idare eder (Cebecioğlu, 2014:388; Uludağ, 2012:286).

Yûsuf Hakîkî, İslâm yoluna kendilerini adayın pîr kişilerin hakkı için Allah'ın inâyetine sığınmaktadır:

“Kâfırde esîr olanlar-içün
İslâmda pîr olanlar-içün
Sen biz-ile bir olanlar-içün
Üftâdelerüz ‘inâyet eyle” (3/39, s.47)

Kâfir (elinde) esir düşenler, İslâm (yolunda) pîr olanlar, vahdete ulaşınlar hakkı için düşkünleriz, (bize) inâyet eyle.

Şâir, büyüklerinin ezel meclisinde henüz çocuk iken kendisinin ezelden beri pîr olduğunu belirtmektedir. Harâbat içinde olan pîr, ezel sarhoşudur:

“Biz harâbât içre pîr-idük ezel
Tıfl-iken anda atamız anamız” (193/2, s.332)

Bizim atamız ve anamız ezelde çocuk iken biz, harâbat içinde ezelden beri pîr idik.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın kâinatı yokluktan var eylediğini, kerem vasfıyla kullarını affeylediğini belirtmektedir. Kendisinin ihtiyarlık döneminde kaleme aldığı görülen aşağıdaki beyit, onun kederden kurtulmak ve Allah'ın rahmetine ulaşmak istediğini gösterir niteliktedir:

“Yaratdun ‘ademden idüp ‘afv keremden
Meni al bu gamdan sen it rahm ki pîrem” (394/8, s.610)

Ey Allah'im! Yokluktan yarattın, kereminden affettin; ben pîri, bu gamdan kurtar ve bana rahmet et.

Şâir, kadrin kıymetini ileri pîr olanların bilmez olduklarını belirtmektedir. İleri pîr olanlar, daha önce yerdikleri hocaların ardında saf tutmaktadırlar:

“Bilmez olur kıymetini kadrin ilerü pîr olan

Bakun yirip ardında kor şimdi ulular kocayı” (593/8, s.857)

Kadrin kıymetini ileri pîr olan bilmez oldu; ulular, şimdi yerdikleri hocanın arkasındadır (saf tutar.)

Şeyh, bir tarikata girip seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra tarikatın başı durumundaki en yüksek mertebeye çıkan ve kendisine derviş yetiştirme izni verilen kimsedir. Tâliplere rehberlik edip onları tarikat usullerine göre irşâd etmek ehliyetine sahip kâmil insandır (Uludağ, 2012:334).

Yûsuf Hakîkî, şeyhin eteğini elden bırakmamak gerektiğini belirtmektedir. Kıyamet gününde şeyhin eriştireceği şerefe ulaşabilmek için şeyhe intisap etmek, sâlik için önem arz eder:

“Elden komagıl şeyhun etegin tâ olasın sen

Ol ‘izzete tâ rûz-ı kıyâmetde müşeffa‘ ” (270/14, s.432)

Ey Hakîkî! Şeyhin eteğini elden bırakma ki kıyamet gününde (şeyhin eriştireceği) şerefe nâil olabilesin.

Şâir, zaman içinde müridi olmadan şeyhlik makamına eriştiğini beyan eden şeylerin sayısının arttığını belirtmektedir. Zaman, bu durumdan dolayı darmadağın bir hâle gelmiş, vakar sahibi şeyhler kalmamıştır:

“Mürîdi yoh kamu şeyh oldı herc ü merc zamân

Cihânda kalmadı bir nev‘-ıla vakâr dirîg” (281/42, s.450)

Herkes müridi olmadan şeyh oldu, zaman darmadağın(dır); eyvâhlar olsun ki cihânda vakardan eser kalmadı.

Dünya şeyhlerinin tamamında mezhep diye bir şey kalmamıştır. Mezhebi olmadan hüküm veren şeyhler hâsıl olmuş, bu durum da sâlikleri tâlihsiz kılmıştır:

“Kamu şeyh-i cihân mezhepleri yok

Görün ne devr-i bî-devletde kalduk” (321/7, s.509)

Dünya şeyhlerin tamamının mezhepleri yok, görün ki ne tâlihsiz zamanda kaldık.

Şeyh, halkın kusur ve ayıplarını ortaya çıkararak iki yüzlülük içinde davranış sergilemektedir. Oysaki kendi davranışlarında riyâ ön plandadır. Şeyhin kendi iç yüzü riyâ kuşağı ile sarılıdır:

“Halkun niçe ‘aybın gözedür zerk satar şeyh

Bâtında özinün dahı zünnârını görsün” (473/10, s.705)

Şeyh, halkın ayıplarını gözeterek iki yüzlülük satar; (şeyh) kendi içindeki (mâsivâ) kuşağını görsün.

Arapça rehber, kılavuz, önder demek olan mürşit tasavvufta, Hak ve hakîkate erişme yolunda müritlerine örnek olan, onları irşâd eden, rehberlik eden kimsedir (Uludağ, 2012:263).

Şâir, tasavvuf yolunda ilerlerken gönül ehli ve kâmil mürşit olmak için belirli bir sürenin geçmesi gerektiğini belirtmektedir:

“Müddet gerek iy niçe tâ ki bu yolda

Bir ehl-i dil ü mürşîd-i kâmil ola peydâ” (4/27, s.51)

Ey (sâlik)! Bu yolda (ilerlemek için) müddet gerek; ancak bu şekilde gönül ehli ve kâmil mürşit peydâ olur.

Sâlik için Allah’ın hidâyeti olmadığı sürece mürşidin elinden gelen yapacak bir şeyi yoktur. Tasavvuf yolunda öncelikle Allah’ın hidâyeti gereklidir:

“Virmedügi kula hidâyeti Hak

N’ide mürşîd *femâ lehü minhâd*¹⁰⁷” (130/28, s.240)

Allah, kula hidâyet vermeyince mürşit ne yapsın? Onun için bir yol gösteren yoktur.

İyi bir mürşide ulaşmak için nefse cellat olmak gerekir. Nefsi öldürmek, bir mürşide bağlanmanın ilk koşuludur. Nefse karşı cellat olmak ise kolay değildir:

“Degmeye liki mürşîde irmek

¹⁰⁷ “Allah, kuluna yetmez mi? Seni O’ndan başkalarıyla korkutmaya çalışıyorlar. Allah, kimi saptırırsa artık onun için bir yol gösterici yoktur” (Zümer 39/35).

Degül âsân ki nefsedür cellâd” (131/27, s.243)

Lâkin, mürşide ulaşmak için nefse karşı cellat olmak kolay değildir.

Yûsuf Hakîkî, mürşidin isteklerinde ısrarcı olmadığını belirtmektedir. Hoca ile mürşidin karşılaştırıldığı aşağıdaki beyit, medrese-tekke çatışması üzerine kurgulanmıştır. Mürşit, gönle hitap ederken hoca daha çok eskimiş bilgiler ile davranış şekillerini ön plana çıkarmaktadır:

“Hâce ki kanda buldı köhne-fürûş

Mürşîd olan ya müdde‘î mi olur” (150/24, s.285)

Hoca, eskimiş bilgileri satanı nerede buldu? Mürşit olan kişi (isteklerinde) iddiâcı mı olur?

2.2.2.1.2.2.1. Dest

Farsça el demek olup tasavvufta İlâhî kudretin zuhûru, makam, servet ve nüfuz anlamına gelmektedir. Kemâl sıfatlarının kazanılması ve bunların hâkim kılınması dest kavramına izafe edilmiştir (Cebecioğlu, 2014:126).

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yoluna girmek için elden tutan bir mürşide intisap etmek gerektiğini, bir mürşide tâbi olunduktan sonra ise vesvesecilere uymamak gerektiğini öğütler:

“Dest-gîr olmaga anda sana mürşîd taleb it

Degme vesvâs-ile bey‘at sakın itme dutıp el” (367/16, s.569)

(Tasavvuf yolunda) sana rehber olmak için mürşit talep et; mürşide tâbi olduktan sonra ise sakın her vesvesecinin elinden tutup ona tâbi olma.

2.2.2.1.2.2.3. Tâlip / Mürit / Sâlik ve İlgili Kavramlar

İsteyen, talep eden anlamına gelen tâlip, tasavvufî tip olarak mâsivâdan el çekip Hakk’ı isteyen demektir. Tarikata girmek isteyeneye de tâlip adı verilir. Tasavvuf yolunun ilk derecesidir. Daha sonra sırasıyla mürit, sâlik ve vâsıl gelir. Tasavvuf okuluna kaydını yaptıranlara tâlip denilir (Cebecioğlu, 2014:472).

Hakk'ı talep edenin nefesine düşkün olmaması, olan nefsî arzularından da sıyrılması gerekir. İlâhî sevgiliye zahmet çekmeden, kolay bir şekilde ulaşılamaz. Tâlip, eğer gönlünde Hak'tan başka bir şey olsun isterse onun kusurları var demektir:

“Tâlibün kalbinde Hak'dan özge ki matlûb ola

Bil meger bî-çârenün gönli gözi ma'yûb ola” (26/1, s.89)

Tâlibin kalbinde Hak'tan başka istek varsa o çâresizin gönlü ve gözü kusurludur.

Şâir, aşk tâlibi olanlara seslenerek kendisinin onlara önder olabileceğini belirtmektedir. Doğruluk ile her dem tasavvuf yolunda Allah'ı aramaktan geri durulmamalıdır:

“Pîşuvânuzdur Hakîkî 'ışkı tâliblersenüz

Sıdk-ıla elden koman bir lahza cüst ü cûyunuz” (202/9, s.346)

Aşk tâlipleriyseniz size Hakîkî önderdir; bir dem bile doğruluk ile aramaktan vazgeçmeyin.

Hakkı talep eden, ömrünü gurur ve kibir ile geçirmemelidir. Ömrü gurur ile zâyî etmek Hak âşığına yakışmaz:

“Yarar mı tâlib-i Hakk'a ki kıla

Gurûr-ıla bu 'ömri şöyle zâyî' ” (261/21, s.418)

Hakk'ı tâlip edene gurur ile ömrünü zâyî etmek revâ mıdır?

Tasavvuf yoluna yeni giren bir tâlip için ilk adım takvâdır. Gönül derdini kazanmak için tâlibe takvâ, aşk erine de dünyanın sıkıntıları gerektir:

“Derd-i dil kesb eylemege tâlibe takvâ gerek

'Işk eri mi olısar ol ki ana dünyâ gerek” (345/1, s.539)

Gönül derdini kazanmak için tâlibe takvâ, aşk erine de dünya gerekir.

Şâir, inci tâlibidir. Değerli olan inciyi yakalamaya istekli olan Yûsuf Hakîkî, hakikat denizinin dalgasına kapılmıştır:

“Düşdi Hakîkî cân atup bahr-ı hakâyık mevcine

Zîra ki anun tâlib-i dürdânesidür cân gönül” (372/7, s.582)

Hakîkî can atıp hakikatler denizinin dalgasına düştü; çünkü onun incisinin tâlibi gönüldür.

Mürit, isteyen demektir. Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak isteyen ve bu olgunluğun eğitimini verecek olan bir şeyhe bağlanan, kendi isteğini şeyhinin isteğinde eriten, fâni kılan kişidir. Tasavvufî anlamdaki olgunlaşmada ikinci sırayı almaktadır (Cebecioğlu, 2014:350).

Tarikata girip bir mürşide intisap eden kimse, kendi irâdesini Hakk'ın irâdesine terk edebilmek için mürşidin eşiğine baş koyar. Yûsuf Hakîkî, bir şeyhe mürit olarak bağlandığında murada erdiğini ifade etmektedir:

“Bil irdi murâdına Hakîkî

Her ki oldı mürîd üstada” (524/11, s.765)

Hakîkî, üstâda mürit olduğunda bil ki muradına erdi.

Şâir, mürit olanların hemen şeyhlik iddiasında bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre olmayan bir şeyin bir değeri de yoktur:

“Oldun mı sen mürîd satarsın meşîhatı

Yok nesnenün bahâsı n'olur söyle kıymet it” (70/19, s.154)

Sen mürit olduğunda (hemen) şeyhlik satarsın; olmayan nesnenin (bir) değeri olur mu? Söyle.

Mürit olmak için tembel olunmamalı, uyuşuk davranışlar sergilenmemelidir. Herkesin muradına ulaşması beklenemez:

“Murâda irişmek degül her-kesün

Mürîd ola mı oysa keshâna hîç” (100/5, s.187)

Murada erişmek herkesin harcı değil; yorgun ve uyuşuk olan hiç mürit olabilir mi?

Kötülüğün ve şeytan vesvesesinin müridi olmamak gerekir. Eğer kötülük ve vesveseye bulaşılırsa tıpkı şeytan gibi baş kaldıranlardan olunur:

“Mürîdi olma sakın her habîs ü vesvâsun

Ki kendü gibi seni hem ol eylemeye merîd” (127/3, s.233)

Sakın kötülüğün ve vesvesenin müridi olma ki seni (o) kendi gibi baş kaldıran eylesin.

Bir yola girmiş olan, bir yol tutup onu takip eden kimse demek olan sâlik, tasavvufta, bir tarikata girmiş, mânâ olgunluğunu elde etmek üzere bir mürşide bağlanarak mânevî yolculuğa çıkmış olan kimsedir (Cebecioğlu, 2014:416). Sâlik, fenâfillâh yoluna girdiğinde azık davasında olmamalıdır:

“Sâlikî kim yokluğa basdı kadem

Olmadı da‘vâ-yı mâ‘u mende hîç” (99/8, s.186)

Ey sâlik! Yokluğa kadem basınca (bende) azık davası hiç olmadı.

Sâlik için aşk yolunda mâsivâ ehli herhangi bir engel oluşturmaz. Hattâ engelden ziyade mâsivâ ehli ile bu aşk muhabbete dönüşür:

“Sâlike bu tarîk-ı ‘ışk içre

Gayr-ı ehl-ile vedd olur bu vidâd” (130/38, s.241)

Sâlike, aşk yolu içinde bu muhabbet mâsivâ ehli ile sevgiye dönüşür.

Sâlik, dünyaya meyletmediği için gönüllerinde herhangi bir hastalık yoktur. Sâlikin gönlünde sadece aşk hastalığı vardır:

“Hubb-ı dünyâ gibi gönüllerine

Olmaya hîç sâlikün emrâz” (256/2, s.411)

Sâliklerin gönlünde, dünya sevgisi gibi hastalıklar hiç yoktur.

Şâir, sâlik için mertliğin önemini vurgulamaktadır. Bugün mertlikten anlaşılan ise hızlı koşan ata, önderliğe ve ganimet sahibi olmaya çalışmaktır. Tasavvuf yolunda bunların hiçbir değeri yoktur:

“Sâlike merdânalık gerek bugün merdânalık

Yolda hem çâbüklük ü sâbıklık u bîgânalık” (314/1, s.494)

Sâlike, bugün mertlik gerekmezken yolda çabukluk, öne geçiş ve dünyaya yabancılık gerekir.

2.2.2.1.2.3.1. Dil-Perîşân

Gönlü perîşân demek olan (Devellioğlu, 1997:186) bu kavram, tasavvufta gam ve kederle buhrana uğramış olan gönlü tasvir etmekte ve sâlik için kullanılmaktadır:

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolunda yürüyen sâlikin gönlünün Allah'tan ayrı olduğu için perîşân hâlde bulunduğunu belirtmektedir:

“Olmasun bencileyin bir dil-perîşân kimseler

Kalmasun gurbetde şöyle gönli vîrân kimseler” (170/1, s.307)

Benim gibi gönlü perîşân kimseler olmasın; kimseler benim gibi gurbette gönlü virân kalmasın.

Sâlik, dünya malına değer vermemelidir. Ne kadar dünya malına sahip olursa da sonu ayrılık ve darmadağın olmuş bir gönüldür:

“Dünye mâlın ne denlü cem‘ itsen

Hâsılun Hâce dil-perîşânlık” (315/3, s.495)

Ey tüccâr! Dünya malını ne kadar toplasan da sonun gönlü(nün) perîşânlığıdır.

2.2.2.1.2.3.2. Nişân

Bir şeyin varlığını gösteren belirti, alâmet demek olan (Devellioğlu, 1997:841) bu kavram, tasavvuf yolunda yürüyen sâlik için kullanılmıştır.

Sâlik, tasavvuf yolunda yürürken kendinden geçmenin hâliyle kaybolur. Kaybolan sâlikin izinden belirti kalmaz:

“Râh-ı talebde biz ki yavu varavuz size

Kim viriser-dürür dahı ayruk nişânumuz” (210/5, s.354)

Talep yolunda biz, sizde kayboluruz; artık bizim nişânımızı kim bilebilir?

Sâlik, Allah'ın mutlak hakîkati içinde kaybolduğunda hiç kimse onun izini bile bulamaz:

“Çünkü gayb oluruz hüviyyetde

Bulmayalar dahı nişânumuzı” (547/5, s.800)

Allah'ın hiçbir şekilde nitelenemeyen mutlak hakikatinde kayboluruz, nişânımızı bile bulamazlar.

2.2.2.1.2.3.3. Ferrâş

Kâbe, câmi ve imârethâne gibi yerlerin temizliğiyle görevli olanlar için kullanılan bu terim, edebiyatımızda; döşeyen, seren, yatak ve kilim gibi şeyleri yayan kimse anlamında (Devellioğlu, 1997:261) da kullanılarak âşiğe benzetilmiştir. Tasavvufta ise sâlik için kullanılmıştır.

Yûsuf Hakîkî; Allah'ın eşiğine yüz koyup şükretmiş, bu eşikten doğumundan ölümüne kadar bir nebze olsun ayrılmamıştır. Ak sakalının çok olması, şâirin yaşlılığına işaret etmekte; bununla birlikte, Allah'a tam anlamıyla kulluk görevini yerine getiremediğini söylemektedir:

“Yüz urup şükr idem çoğ ak sakalum
İşigün tozına ferrâş olursa” (32/4, s.98)

Ak sakalum çok(tur), (sevgilinin) eşiğinin tozuna ferrâş olunca, (o eşiğe) yüz sürüp şükrederim.

Şâir, aşağıda yer alan beyitte, miskinlik ve âcizlik içerisinde sakalının tıpkı bir süpürge gibi sevgilinin eşiğine konulmasını, yâni eşiğe yüz sürülmesi gerektiğini belirtmektedir:

“Kıl meskenet içre imdi cârûb
Ak sakalını yüzünü ferrâş” (241/18, s.398)

Şimdi, miskinlik içinde yüzünü ferrâş, ak sakalını da süpürge eyle.

2.2.2.1.2.3.4. Gavvâs

Suya dalma, dalgıçlık demek olan (Devellioğlu, 1997:280) bu kavram tasavvufta, sâlikin tasavvuf yoluna girmesine benzetilmektedir.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın lutuf denizine bir dalgıç gibi dalmayı sâlike nasihat etmektedir. Denize dalan sâlik, Allah'ın sırlarını görmek için çaba harcayacaktır. Deniz, Allah'ın tecellî ettiği yerdir. Başın ayak olması ise tevâzû göstermedir. Mârifet incileri çıkarmak için denize dalan kişiyi tasvir eden şâir, bu incileri toplamak için tevâzû göstermek gerektiğini belirtir:

“Gavvâs-vâr tal bu hakâyık denizine
Dürr-i me'ârif al ele başun ayag-ısa” (538/9, s.782)

Bu hakikat denizine gavnâs gibi dal; başın ayak ise (tevâzû sahibi isen) mârifet incilerini ele al.

Şâir, tasavvuf öğretilerinin sırlı hazinesini bilmeden tasavvuf gibi uçsuz bucaksız bir denizde yol almanın güçlüğünden söz etmektedir. Tasavvuf, engin bir ummandır. Bu ummana dalabilen bir sâlik olabilmek için gerekli olan mânevî donanıma sahip olmak gerekir:

“Ger öğrendün-ise cevher-şinâsı
Sen ol gavnâs-ı bahr-ı bî-kerândan” (457/34, s.688)

Eğer sen cevherin ne olduğunu bilersen, o uçsuz buçaksız denizde dalgıç ol.

2.2.2.1.2.3.5. Gönül Gözü

Görme organı olan (Uludağ, 2012:107) göz tasavvufta, gönül ile birlikte kullanılmış ve sâlikin dünyayı algılama şekli olarak yorumlanmıştır (Gölpınarlı, 2015:132).

Yûsuf Hakîkî, gönlüne safâ bağışlaması ve gönül gözüne aydınlık vermesi için Allah’a yalvarmaktadır:

“Yâ Rab gönüle safâ bağışla
Cân gözin rûşenâ bağışla” (537/1, s.780)

Ey Allah 'ım! Gönle safâ, can gözüne aydınlık bağışla.

Can, aydınlığın beden ise karanlığın timsâlidir. Şâir, ten karanlığında gönül gözünün aydınlık ile dolmasını talep etmektedir. Gönül gözü aydınlık ile dolmadığında açılmaz:

“Ten zülûmâtında kim aç gönlü gözünü
Virmeyicek sen anun bânına rûşeni” (542/12, s.789)

Ten karanlığında, gönül gözüne aydınlık vermeyince onu kim açabilir?

2.2.2.1.2.3.6. Gubâr

Toz, ince toprak demek olan bu kavram (Devellioğlu, 1997:293) tasavvufta, sâlike benzetilen mecâzlardan biridir. Toz kadar ince olması, mütevâzılığın göstergesidir.

Yûsuf Hakîkî, din ve tasavvuf yolunda can ve tenin yağma olmasını istemektedir. Bu yolda en büyük sevgili olan Allah'ın eşiğinde toz gibi olmak sâlikin alçak gönüllüğünü ifade eder. Din ve tasavvuf yolunda aşk erinin yüzü, sevgilinin ayağındaki toz gibidir:

“Dil ü dîn yolına anun yagma
Cân u ten olsun işiginde gubâr” (139/3, s.251)

Din ve tasavvuf yolunda can ve ten yağma, eşiğinde (ise) toz olsun.

“Hem bu yolda Hakîkî ‘ışk erinün
Yüzi ayağına gubâr iderüz” (197/35, s.341)

Hem bu yolda aşk erinin yüzünü (sevgilinin) ayağına toz ederiz.

2.2.2.1.2.3.7. Gül / Bülbül

Gül, tasavvufî sembolizmde kesret, İlâhî güzellik, Hz. Peygamber ve keşf gibi anlamlara gelmektedir. Güle âşık olan bülbül, mecâz olarak âşığı simgelediği gibi gül de kesreti sembolize etmektedir (Üstüner, 2007:366).

Yûsuf Hakîkî, sâliki bülbüle benzettiği gibi güle de benzetmektedir. Sâlik, bülbül gibi inlemekte, gül gibi yakasını yırtmaktadır:

“Bülbül gibi niçe kılam efgân gül gibi
Çak eyleyem bu gamda girîbânum evliyâ” (30/7, s.96)

Ey velîler! Bu gam yüzünden bülbül gibi nasıl feryat edeyim? Gül gibi yakamı nasıl parçalayayım?

Şâir, topraktan biten gül gibi yüz parça olduğunu dile getirmektedir. Aşk derdi ile yüz parça olan sâlik aklını yitirmiştir:

“Kendüme gelmedüm ögümi divşirüp dirîg
Toprakda gör ki gül gibi sad pâreyem ‘aceb” (59/6, s.138)

Eyvâh! Aklımı toplayıp kendime gelemedim; gör ki toprakta gül gibi yüz parçayım.

“Gör güli dikende virmiş bitürüp hoş reng-i bû
Bülbülü gülşende bak ol mest ü şeydâ eylemiş” (233/10, s.384)

Gülü gör ki dikende bitirip hoş koku vermiş; bülbülü de gülşende mest ve çılgın eylemiş.

Şâir, sâlikin gönlünü bülbüle benzetmiş ve o bülbülün sesinin ve inlemesinin ziyade olduğunu belirtmiştir:

“Gülzâr-ı visâli kohusı itdüğü şeydâ

Cân bülbülünün gulgulu vü zârını görsün” (473/3, s.704)

Kavuşma gül bahçesinin kokusu şeydâ eyledi; (sâlik), can bülbülünün sesini ve inlemesini görsün.

2.2.2.1.2.3.8. Hem-reh

Aynı yolda giden demek olan (Devellioğlu, 1997:356) hem-reh kavramı tasavvufta, dostları ifade etmede kullanılmıştır.

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolundan çıkmamak gerektiğini tasavvuf yolunda dostlar ile olmayı talep etmektedir. Aşk yolunda birlikte yürüyecek yoldaş gereklidir:

“Gel te‘allül itme dosta gidelüm

Çıkma yoldan gel beri hem-reh misin” (472/5, s.703)

Gel, yalandan bahaneler bularak kaçma, dosta gidelim; gel beri çıkma yoldan, hem-reh misin?

2.2.2.1.2.3.9. Katre

Su damlası anlamına gelen (Devellioğlu, 1997:496) katre tasavvufta, her bir canlıyı ifade etmede kullanılmaktadır. Katre, tasavvufta mecâz yoluyla sâlik mânâsına da gelmektedir.

Şâir, varlık katresini mahvolduğunda, Allah’ın birliğinin denizinde gönlünün fedâ olduğunu belirtmektedir:

“Anda mahv olur vücûd-ı katre lîk

Olur ol bahr-ı ma‘iyyet cân-fezâ” (5/43, s.55)

(Tasavvuf yolunda) vücûdun katresi mahvolduğunda, can o birlik denizinde fedâ olur.

Sâlik, mârifet denizinde katredir ve bu denizde gark olup gizlenmiş hâdedir:

“Ma‘rifet bahri içre garka varup

Gizlen ü çünkü katre-i ‘ummânsın” (218/32, s.365)

Mârifet denizi içinde garka batıp gizlen; çünkü ummanın katresisin.

Şâir, hakikat denizinde küçük bir su damlacığıdır. Varlıktan vazgeçerek Allah ile bir olmak gerekir. Sâlik, hakikat denizinde bir damladır:

“Çün katre-i hurd oldum ki bahr-ı hakikatda
Varlığımı gark itdüm ol bahr-ıla bir oldum” (399/10, s.617)

Hakikat denizinde bir damla olunca varlığımı gark edip o deniz ile birleştim.

2.2.2.1.2.3.10. Püşt ü Pâ

Farsça ayak vurmak, taban demek olan (Devellioğlu, 1997:870) bu kavram tasavvufta, insan organlarından biri olan ayağın kullanılarak Allah yolunda sâbit-kadem olma noktası bağlamında değerlendirilmektedir. Kelime ayrıca önde giden, kendisine uyulan anlamına gelmektedir.

Yûsuf Hakîkî, kesretten arınmanın gerekliliğinden dem vurmaktadır. Tasavvuf yolunda ilerlemek için gerekli olan budur:

“ ‘Âşık ol ‘ışk-ıla olup pür-derd
Püşt ü pâ ur cihâna vü ol ferd” (128/1, s.236)

Aşk ile dert dolu olup âşık ol. Cihâna tekme vur ve fert ol.

Dünyanın yüceliğine ayak vuran sâlik için övünme, mevki, şöhret, nam ve nişân önemli değildir:

“Urmuş olana ‘izzet-i dünyâyâ püşt ü pâ
Ne fahr u câh u şöhret ü nâm ü nişân gerek” (326/4, s.514)

Dünyanın izzetine ayak vurmuş olana ne övünme ne mevki ne şöhret ne nam ne de nişân gerek(tir).

Yûsuf Hakîkî, hilekâr dünya karşısında ayak diremenin ve kötülüklerden sakınmanın gereğini belirtmiştir:

“Ko bu mekkâre dünyâyı Hakîkî
Urup püşt ü pâ ‘avratdan it yig” (360/8, s.554)

Ey Hakîkî! Bu hîle-kâr dünyayı bırak; ayağını sağlam basıp avrat olanlardan kendini sakın.

2.2.2.1.2.4. Cer

Kelime anlamı olarak sürükleme, çekme; kendine doğru çekme, celbetme demek olan bu kavram tasavvufta; getirmek, çağırma ve dâvet etmek anlamına gelmektedir (İpşirli, 1993:388).

Yûsuf Hakîkî, ömrünü dünyanın tamamına harcayan sâlikin, kendisini kanaat hazinesinin sabredeni olarak vasıflandırmasının yalan olduğunu ifade etmektedir. Sâlik, dünya nimetlerini kendisine doğru çekiyor, dünya nimetleri de kendisini celbediyorsa kanaat ehli değildir:

“Cer-ile ‘ömri dünyenün cem‘ine harc iden eger
Eydür-ise ki sâbir-i genc-i kanâ‘atem yalan” (436/4, s.662)

Cer ile ömrünü dünyanın tamamına harcayan, kanaat hazinesinin sabredeni olduğunu söylerse (bilin ki) yalan(dır).

2.2.2.1.2.5. Teslim

Emâneti yerine vermek demek olan bu kavram tasavvufta, Allah’ın hükmüne itirazsız râzı olma, boyun eğme, mukadderâtı kabullenme demektir. Cürcânî’nin tanımıyla teslim, Allah’ın emrine boyun eğmek, hoşuna gitmeyen hususlarda itirazı terketmek veya kazâyı rızâ ile karşılamaktır (Cebecioğlu, 2014:491).

Bütün varlığın hakîkî sahibine teslim edilmesi gerekir. Hakk’a boyun eğip teslim olan, O’na karşı müşkil olmayan sâlik bütün arzularına kavuşacaktır:

“Hak’a münkâd olup yola teslim
Ol Hakîkî hele ‘asîr olma” (33/17, s.100)

Hakîkî, Hakk’a boyun eğip yola teslim ol; (sakın) müşkil olma.

Şâir, nefsinin yeni Allah’a canını veren, O’na teslim olan Hz. İsmail’in kıssasına telmihte bulunarak teslimiyetin önemli bir örneğini vermiştir:

“İşitmedün mi câna kıyıp eyledüğünü

Nefsin rızâyıla ana teslîm İsmâ'îl" (379/5, s.589)

Nefsini Allah'ın rızâsı ile O'na teslim eden, canına kıyan Hz. İsmail (kissasını) işitmedin mi?

Yûsuf Hakîkî, şeyhin emrine tamamen teslim olunması gerektiğini belirtmektedir. Şeyhinin emrine tam olarak uymayan sâlik, gönül ehli değildir:

“Kendüyi şeyhi emrine itmeye teslîm tamâm

Olmaya sâdik eyde ger ehl-i irâdetem yalan” (436/5, s.662)

Kendini şeyhin emrine tamamen teslim etmeyen sâdik değildir, eğer o irâdet ehliyim diyorsa (bilin ki) yalandır.

2.2.2.1.2.6. Sohbet

Allah'a gönül veren insanların, bir araya gelerek ve her an O'nunla beraber olduklarını bilmenin edebi, huzuru içinde yaptıkları; müritlerin, şeyhlerinin veya aralarından ehil birinin yönlendirmesiyle gerçekleştirdikleri ârifâne söyleşme ve hâlleşme demektir (Uludağ, 2012:321; Gölpınarlı, 2015:277). Allah'a ulaştıran tasavvuf okullarının her biri “hizmet” ve “sohbet” gibi iki temele dayanır. Bu ikisi sâliki, mânevîyat yüceliklerine ulaştıran vâsıtaadır. Sohbet, mürşid-i kâmilin rûhundaki kabiliyetlerin müride yansımaları söz konusudur. Bu yüzden Allah dostları sohbeta çok önem vermişlerdir (Cebecioğlu, 2014:441).

Yûsuf Hakîkî, ulemânın sohbetlerinin gönle mutluluk verdiğini, gönlü aydınlattığını dile getirmektedir:

“Bekle sohbetlerin sa'âdetlen

Ki olur gönüle cilâ 'ulemâ” (29/13, s.95)

Ulemânın sohbetlerini bekle ve saâdetlen; çünkü o sohbet gönle cilâ olur.

Şâir, erişilmek istenen, gerçekleştirilmesi arzu edilen her şeyin olması için evliyânın sohbetinin önem arz ettiğini belirtir:

“Evliyâ sohbetine ir ki sana

Anda hâsıl olur cemî'-i murâd” (131/24, s.243)

Evliyâ sohbetine ulaş; çünkü orada murat ettiklerinin hepsi gerçekleşir (her ne murat ettiysen olur).

Yûsuf Hakîkî, dervişlerin sohbetini çimen, bağ bahçe, cennet ve rahmet sofrası olarak vasıflandırmıştır. Sohbet, sâlik için ganimettir:

“Çemen ü cennet ü hem mâ’ide-i rahmetdür

Hey ganîmet görünüz sohbeti dervîşlerün” (343/13, s.538)

Dervîşlerin sohbeti, çemen, cennet ve rahmet sofrası (gibidir); hey, bunu ganimet görün.

Dost derdiyle yanmayan kişi, sohbeta uygun değildir. Dost derdiyle yanmak, aşk ile hâllenmek gerekir:

“Tâlib degül ‘âşık degül sohbetde yaraşık degül

Bil bu yola lâyıık degül dost derdiyile yanmayan” (488/10, s.721)

Dost derdiyle yanmayan tâlip, âşık ve sohbeta yârân değil(dir); (tasavvuf) yoluna da lâyıık değil(dir).

2.2.2.1.2.7. Riyâzet

Riyâzet; idman yapma, eğitme, terbiye ve ıslah etme, zararlı şeylerden uzak kalma, zor ama faydalı şeyleri yapmaya kendini alıştıırma anlamındadır (Uludağ, 2012:297).

“Riyâzet, kavram olarak ahlâkın düzeltilmesi anlamında olup bu maksatla yemek ve içmek de dahil olmak üzere nefsi, arzu ettiği şeylerden mahrûm bırakmaktır. Tasavvuf yolunun esaslarından biri olan riyâzet, sâlikin nefsinin arzuladığı şeyleri yapmaması; dünya lezzetlerinden ve rahatından uzak, perhiz ve kanaatle yaşamadır. Aynı zamanda nefisle yapılan savaş olup huyların güzelleştirilmesinden ibârettir. Riyâzet sâyesinde sâlik nefesine hâkim olur, bayağı arzularını dizginler, kendini disiplin altına sokar. Riyâzetle gönül saflaşır, rûh incelik. Riyâzet, az yemek, az içmek, az uyumak, az konuşmak, hiç kimseye eziyet vermemek ve çok ibâdet etmekle yapılır” (Üstüner, 2007:195).

Az yiyip içerek, az uyuyarak ve çok ibâdet ederek nefsin arzularından uzak durmayı, dünya lezzetlerinden sakınarak nefsi terbiye etmeyi talep eden şâir, nefsin boynunu

vurmak gerektiğini öğütlemektedir. Dinî emirleri yerine getirme konusunda nefse uymak gerekir:

“Hele riyâzet-ile ur bu nefis boynın sen

Ki emr-i şer‘da dahı ol eylemeye lecâc” (95/27, s.181)

Sen, riyâzet ile bu nefsin boynunu vur; böylece o dinî emirlere ayak diremesin.

Şâir, nefse karşı durmadığı için sâlikin mertçe davranmadığını belirtmektedir. Nefsin karşısında durmak ve onu yaralamak gerekmektedir. Allah’ın rızâsını kazanmak için nefsin önünde durulmalıdır:

“Riyâzetde sen Hak rızâsı için

Çü zahm urmadun nefse merdâne hîç” (100/38, s.189)

Sen riyâzet hâlindeyken Allah rızâsı için nefse hiç yiğitçe yara açmadın.

Şâir, Allah’a yakın olup ibâdet ateşiyle pişmiş ekmek olmak için saç kızgın iken çığ olan çöreği pişirmeyi öğütlemektedir. İbâdet ateşiyle yanarak ekmek tıpkı ekmek gibi kemâle ermek gerekir (95/28, s.181).

2.2.2.1.2.7.1. Halvet

Kelime anlamı olarak çevre ile her türlü ilişkiyi kesip yalnız kalma, tenhâya çekilme demektir (Uludağ, 2012:156). Tasavvufta ise kulun Allah’ın huzurunda onunla hâlleşmesi, mânen sohbet etmesidir. Dervişler için düşünüldüğünde, şeyhinden emir veya izin alarak ibâdet, zikir ve gönlünü her türlü istek ve arzudan, mâsivâdan temizleyip benliğinden sıyrılma ve Allah’a erişme amacıyla tek başına bir hücreye kapanması demektir (Cebecioğlu, 2014:192).

Halvet, kalbi dünya nimetlerinden temizlemek ve gönlü Allah’ın evi kılarak kesret içerisinde vahdete erişebilmektir. Hak ile bir olabilmek için halvette edep ile kalmak gerekir. Sâlik, ancak bu şekilde mutluluğa erişebilir:

“Tâ‘atda kişi bulsa ne devlet-dürür huzûr

Halvetde bâ-edeb ne sa‘âdet-dürür cülûs” (221/8, s.369)

Kişi ibâdetde huzur bulsa (bu) ne (büyük bir) devlettir? Halvette ise edep ile mertebeye yükselmek ne (büyük) bir mutluluktur?

Şâir, halvetin Allah'ın cemâlinin nûruyla aydınlanacağını belirtmektedir. Hâl böyle olunca orada ne güneşin nûruna ne de ayın ışıltısına ihtiyaç vardır:

“Ol halvete ki tal‘at-ı ma‘şûk olur çırâğ

Ne şem‘-i âfitâb u meh-i âsumân gerek” (361/3, s.555)

Sevgilinin güzel yüzünün çerağ olduğu halvette, ne güneşin nûru ne de feleğin ayı gerekir.

2.2.2.1.2.7.2. Uzlet

Halka karışmamak, onlardan ayrı yaşamak, inzivaya çekilmek demektir. Günaha girmemek, daha çok ve daha ihlâslı ibâdet etmek için toplumdaki ayrılmış ve kimsesiz yerlere çekilip tek başına yaşamaktır (Cebecioğlu, 2014:505).

Mutasavvıfların uzletten maksatları ihtiyaçtan fazla toplumda kalmamak, lalakiyat ile zaman geçirmemek, boş zamanlarda bir köşeye çekilerek ibâdet ve tefekkür ile zamanı değerlendirmektir (Uludağ, 2012:365).

Şâir, her şeyden vazgeçip uzlete yönelmek gerektiğini belirtmektedir. Âlemin darmadağın olan düzeninden el çekip uzlete sığınmalıdır. Mutasavvıflar, dünya ve âhiretin iyilik ve güzelliğini uzlette bulduklarını ifade etmektedirler:

“İhtiyâr it ‘uzleti geç kamudan

El çek oldı şimdi ‘âlem herc ü merc” (104/3, s.197)

Kamudan geç, uzleti seç; âlem dağıldı, şimdi el çek.

“Uzlet ile izzet kelimesinin şiirlerde birlikte kullanımı, tasavvuf ehlinin “Uzleti tercih eden, izzeti tahsil eder.” sözünü çağırır. İzzet dileyenin uzlet köşesine çekilmesi önerilir. Tasavvufî kaynaklarda, uzlet kelimesini oluşturan her harfin ayrı bir özelliğe işaret ettiği anlatılır. Arapça yazılış itibariyle uzlet kelimesinin birinci harfi olan “ayn” harfi ilme, “zâ” harfi zühde, “lam” harfi Allah için olmasına ve “te” harfi de takvâya işaret etmektedir” (Üstüner, 2007:198).

Şâir, izzet için uzletin gerektiğini ifade eder. Dünyanın utanılacak iş ve durumundan kurtulup hırstan vazgeçmek için uzlet yeterlidir:

“ ‘İzzet istersen yiter ‘uzlet niçe

Hırs-ıla hızı ü hacâlet dünyede” (539/34, s.785)

Yücelik istersen uzlet yeter; hırs, utanç nereye kadar!

Uzlet içinde bulunan tüm sâlikler aynı zamanda fakr ehlidirler; dolayısıyla onları hakir görmemek gerekir:

“İzzet-i ‘uzletde cümle gül-bün-i devlet-dürür

Ehl-i fakri egleme zinhâr hâr u bilme hor” (147/25, s.270)

Uzletin yüceliğinde bütün gül fidanları bahtlıdır; fakr ehlini sakın diken ve hor (olarak) görme.

Uzlette bulunan sâlik için sarf-ı nazar ettiği âlem Hakk’ın bir lutfudur. Bu durumu ehil kimseler bilebilir:

“Ferâgat ‘âlemi ‘uzletde merde

Bilen bilür ki Hak’dan ne ‘atâdur” (149/30, s.282)

Ferâgat âlemi uzlette mert için Hakk’ın ihsânıdır, bunu bilen bilir.

Uzlette, dünya isteklerinden uzak durmak, dost meclisinde dostlar ile hâllenerek ömrü zâyi etmemek gerekir:

“Ehl-i hevâya olma bir dem karîn olardan

İtmeyesin olursan ‘uzletde ‘ömri zâyi‘ ” (274/8, s.436)

Uzlette, dosttan bir dem bile hevâ ehline uyup ayrılma ki ömrünü zâyi etmeyesin.

2.2.2.1.2.8. Velî-Velâyet

Allah’ın dostu ve sevgili kulu olan, O’na mânevî yakınlık sağlayan, dostluğunu ve sevgisini kazanan erenlere velî adı verilir. Velî, Allah’a yakın olan, hayatını O’nun dostluğuna tahsis eden ve devamlı O’nunla meşgul kimsedir. Velî, Allah’ta fâni olmuş ve O’nun sevgisiyle kendinden geçmiştir (Uludağ, 2012:379).

İnsanlara rehberlik yapabilecek faziletli ve fedâkâr kişiler olan velîler, Hakk’ın dostluğunu kazanmışlardır. Velîler, dünyaya meyletmez, bakmaz ve değer vermezler:

“Dünye mâlın seven velî mi olur

Mahrem-i şâh gülhanî mi olur” (150/1, s.283)

Dünya malını seven velî mi olur, külhancı, padişâha yanaşabilir mi?

Yûsuf Hakîkî, velîlerin yüzü suyu hürmetine kıyamet gününün hengamesinden uzak kalmak için Allah'a yalvarmaktadır:

“İy hayy u iy kayyûm kıyâmet günü bizden

Dûr eyle velîler yüzü suyu hakkı veyli” (570/9, s.833)

Ey hayat sahibi, ey hiçbir şeye ihtiyacı olmayan (Allah)! Kıyamet günü pişmanlığını (hengamesini) velîlerin yüzü suyu hakkı için bizden uzak eyle.

Velâyet, velîlik, ermişlik, dostluk demektir. Tasavvufta, Hakk'ın kulunu, kulun da Rabb'ini dost edinmesi; Allah ile kulu arasındaki karşılıklı sevgi ve dostluk, nefsinden fâni olan kulun Hak ile olması gibi anlamlarıdır (Uludağ, 2012:378).

Tasavvuf yolunda yürüyen gerçek yiğitleri göz ardı etmemek gerekir. Velîler, birçok imansız kerâmeti ile etkisiz hâle getirir:

“Hele merdân-ı haka eyleme zînhâr inkâr

Niçe münkirleri bil ehl-i velâyet depeler” (167/8, s.304)

Gerçek yiğitleri (sâlik) sakın inkâr eyleme; bil ki velâyet ehli ayakları birçok imânsız ayakları altında ezer.

2.2.2.1.2.9. Makam

Sâlikin gösterdiği faaliyetle ulaştığı, sıkıntılara katlanarak azimli bir şekilde gerçekleştirdiği merhâledir. Sâlikin makamı, tasavvuf yolunda ulaşabildiği ve ikamet ettiği yerdir. Hâller, Allah'ın sâlike bağıdır. Makam ise irâdeyle çalışarak kazanılır. Hâller geçici, makamlar ise kalıcı ve sürekli (Uludağ, 2012:234).

Her şeyi Hak'tan bilme, kendisiyle ilgili konularda Hak'tan râzı olma, insanlara hoşgörü ile davranma ve kalben Hakk'a yönelip her an Hak ile meşgul olma hâli olan ubdiyyette, kararında sebat eden olmak gerekir. Tasavvuf yolunda yüce bir makam bulmak isteyen sâlik için bu gereklidir:

“Sen ‘ubûdiyyette ol sâbit-kadem

Bulmag istersen begüm a'lâ makâm” (419/6, s.640)

Beyim, (eğer tasavvuf yolunda) yüce (bir) makam bulmak istersen Allah'a kulluk ve ibâdet konusunda sabit kadem ol.

Şâir, şeyhin eşîğinde zikir ve ibâdet ile huzurludur. Cennet dahi gözünde değildir:

“Görinmez gözüme firdevs-i ‘alâ
Makâmum bes-dürür dergâh olursa” (31/9, s.98)

Makamum dergâh olursa yeter; cennet (dahi) gözüme görünmez.

Şâir, tasavvuf yolunda önemli merhâleleri geçince yüce makama ulaşmış ve bu makamda aşk ile iç huzuruna kavuşmuştur:

“Hakîkî ‘ışk-ıla iste safâ-yı bätını bul
Sen olduğınca makâmun bu hayme-i mansûb” (52/17, s.129)

Hakîkî, makamın yüce olduğu sürece, aşk ile iç huzurunu bul.

Şâir, doğru yolda olmayan kimselerin, gönlünde yer edinmek için herhangi bir çaba göstermediğini belirtmektedir:

“Gönülde makâm dutmadun hîç
Hâm işüni hâm dutmadun hîç” (106/1, s.199)

Gönülde hiç makam tutmadın; eğri işini hiç eğri saymadın.

2.2.2.1.2.10. Menzil

Menzil makam, konak, durak, mertebe, seyr ü sülûk esnasında varılan ve geçilen konaklama yerleri anlamına gelmektedir (Uludağ, 2012:243).

Yûsuf Hakîkî, sâliklerin menzilinın Allah’a yakınlık olmasını istemektedir. Allah ile hem-hâl olarak ona kavuşmak amacıyla hareket etmek gerekmektedir:

“Menzil-gehün ola kurb-ı hazret
Maksûd neyise ola hâsıl” (365/11, s.563)

Menzilin Allah'a yakınlık olsun; maksadın neyse o hâsıl olsun.

Şâir, din yolunda nifak ile menzile ulaşamayacağını belirtmektedir. Bu yolda ihlâs ve sıdk ile ilerlenmelidir:

“İhlâs u sıdk-ıla yola gir yohsa assı ne

Kim dîn yolında menzile irdi nifâk-ıla” (540/6, s.786)

Din yolunda kim nifak ile menzile erişti? İhlâs ve doğruluk ile yola gir, yoksa kazancın olmaz.

Şâir, din yolundan göz göre göre çıkmamak, dinî esaslara uyararak menzile ulaşmak gerektiğini belirtmektedir:

“Göz göre yolu azıdup düşme yabâna iy delü

Vaktiyile yitiş begüm menzile depredüp ayag” (278/17, s.442)

Ey deli! Gözün görürken yolunu azıtıp yabana düşme; beyim, vaktinde ayağını kımıldatıp menzile yetiş.

Âşıklar, nefislerini yenip menzile ulaşmak için mum gibi yanıp etraflarına ışık vermişlerdir:

“Gâh bu menzil-i mücâhedede

Yakılıp şem‘ gibi virdi ziyâ” (8/6, s.64)

Nefsi yenmek için mücadele makamında yanıp mum gibi ziyâ verdi.

2.2.2.1.2.11. Ârif

Allah’ın kendi zâtını, sıfatlarını, isimlerini ve fillerini müşâhede ettirdiği kimsedir. Müşâhede ve temâşâdan hâsıl olan bilgiye mârifet, bu bilgiye sahip olan şahsa da ârif denilmektedir (Uludağ, 2012:44).

Ârifler, kendilerinin bildikleri Hakk’ın sırlarını, âşinâ olmayanlara özellikle de câhillere söylemezler; çünkü câhillere o sırlara ulaşamaz:

“Hakâyık ‘ilmi çün ‘ârifleründür

Bil ol rütbet ki her mechûle degmez” (199/6, s.343)

Hakikatlerin ilmi âriflerindir; o rütbe her câhile ulaşamaz.

Deniz kavramı, Hakk’ın ebedî olan zâtı için kendisine benzetilen olarak kullanılmaktadır. Gerçekler denizinin sırrını sadece o denize canını gark eden ârifler anlayabilir. Şâir, ârifin gönlünden cevher talep etmektedir:

“ ‘Ârifem dîrsin hakâyık bahrîdur kalbün bize

Vir ma‘ârif gevherinden armaganun var-ısa” (518/7, s.758)

Kalbin bize gerçekler denizi (gibidir); ârifim dersin, mârifet gevherinden hediyen varsa (bize) ver.

Ârif, her dem Allah’ın iyilik, lutuf, keramet ve rahmetini idrâk etmiş olan kimsedir. Bütün gayretini Allah için harcayan ve her şeyi terkederek O’nun hikmetine nâil olmaya çalışandır. Allah’ın her sırrını bilmek ancak ârife göredir. Ârif, Allah’ı bilen ve O’nun “dânâ” sıfatının sırrına nâil olabilir:

“Kıl nazar âfâka vü hem enfüse âyâtını

Gör çü ‘ârifsin seni her sırda dâna eylemiş” (233/9, s.384)

Ufuklara ve yaratılan canlılara nazar kıl; çünkü (Allah) seni, ârif olduğun için her sırda nâil eylemiş.

2.2.2.2. Tahakkuka Dâir Kavramlar

2.2.2.2.1. Kalbî ve Vîcdânî Olan Kavramlar

2.2.2.2.1.1. Vecd ve İstiğrak

Kelime anlamı olarak bir şey karşısında duyulan hayranlık veya sevgiden dolayı kendinden geçme durumu demektir. Vecd tasavvufta, kasıt ve zorlama olmadan Allah’tan bir lutuf şeklinde kalbe gelen coşkunculuk ve İlâhî aşka dalıp kendinden geçmedir (Ceyhan, 2012:583-584). Vecd, tevaccüd, vecd ve vücûd olmak üzere üç derecede gerçekleşir. Tevaccüd, kulun gayret ve iktisabıyla vecde ermeye çalışmasıdır. Vecd ise Hakk’ın binbir tecellîsini müşâhede edebilen kimsenin muhabbet sonucu, içinin ferâhlanması ve o hâlin verdiği zevk ile kendinden geçmesidir. Vücûd ise Hakk’ı bularak beşerî sıfatların kaybolması demektir. İstiğrak ise vecdin ileri derecesi olan vücûdla yakın anlamlıdır. Sevgiliyi temaşa ederken İlâhî sevginin istilası sebebiyle sâlikin kendinden geçmesi maddî âlemden habersiz hâle gelmesidir (Yılmaz, 2018:203-205).

Yûsuf Hakîkî, gönlünü vecd ile dolu bir gülbahçesine benzetmektedir. Şâir, bu bahçede kendinden geçmiş bülbül gibi inlemektedir:

“Vecd gülzârında bülbül gibi geh na‘ra-zenân

Geh safâ-cûyende serv-i hoş-hırâmândur gönül” (375/6, s.585)

Gönül, bazen vecd gül bahçesinde bülbül gibi nara atar; bazen de safâ arayarak salına salına yürüyen servi olur.

Zikir meclisinde tüm âşıkların bulunması hoştur. O mecliste bulunanlar vecd ve istiğrak hâli ile safâ içindedir:

“Hoşâ ki meclis-i zikre olına cem‘ ashâb

Ki vecd ü hâlet-ile tâ safâ ide ahhâb” (54/1, s.131)

Hoştur ki zikir meclisinde bütün arkadaşlar toplana, orada vecd ve halet ile dostlar safâ ede.

Yûsuf Hakîkî, varlığın Bezm-i Elest’te vecd ile mest olduğunu belirtmektedir. Vecd hâli ile hâllenenin zâhir ile ilgisi yoktur:

“Varlığın bezm-i ezel sagrağ-ı istigrâkına

Garka viren mest ola vü olmaya sûret-perest” (87/2, s.172)

Varlığın, Bezm-i Elest’te vecd hâli ile mest oldu; vecd hâli içinde olan dış görünüşe çokça değer veren olmaz.

2.2.2.2.1.2. Cezbe

Bir şeyi çekmek, çekiş anlamına gelen cezbe, tasavvufta Hakk’ın kulu kendisine çekmesinden meydana gelen hâldir. Allah’ın kula ihsânı olduğundan kulun elinde değildir. Cezbe, Allah’ın sevdiği kulu, kalbinden perdeyi kaldırıp çalışma ve gayreti olmadan yakîn nûru ile kolayca manevî makamlara yükseltmesidir (Yılmaz, 2018:205-206).

Hakk’ın cezbesi gönle ulaşmadan istekler ortaya çıkamaz. Gönül, cezbeyle kapıldığında ızdırab içinde kalır ve mânevî makama yükselir:

“Cezbe-i Hak irmedin kopmaz talep

Dil kaçan ider bilâ-şevk ıztırâb” (49/18, s.125)

Hakk’ın cezbesi ulaşmadan talep ortaya çıkmaz; gönül, şevksiz ıztırabı ne zaman gerçekleştirir?

Allah, birdenbire sâlikin gönlünde cezbe ile tecellî edebilir. Bu durum da Hakk'ın varlığına açıkça bir delildir:

“Bil galebât-ı vecd-ile pertev-i Hak olur delîl

Çün kula nâ-gehân irer şu'le-i cezbe-i ilâh” (507/2, s.742)

Hakk'ın nûru vecd hâlinde ortaya çıkar; çünkü kula Allah'ın cezbesi ansızın şûle olarak ulaşır, bil.

2.2.2.2.1.2.1. Şevk / İştîyak

Şiddetli arzu, istek, aşırı heves demek olan bu kavram tasavvufta, kalbin Allah'a kavuşmak üzere çekilmesi veya Allah anıldığında heyecanlanmasıdır. Allah'a iştîyak duyanın O'na yakın olacağını ve yakın olanın neşeleneceğini, neşelenenin de vuslata ereceği bilinir. Şevk ile iştîyak arasındaki fark ise şevk sahibinin kavuşma durumunda sukûn üzere bulunurken iştîyak sahibi için bu durum söz konusu değildir (Cebecioğlu, 2014:462).

Sâlik, hakîkî âşîğın sembolü olan pervâneler gibi kendisini mumun ışığına atarak yakıp yok etmiştir. Gönül ise aşkın terennüm ettiği yer olup kulun aşk ve şevk ile Rabb'ine münâcâtı burada gerçekleşmektedir. Gönül, şevk odu ile yanmalıdır:

“Yan şem‘ gibi uçdan uca derd-i ‘ışk-ıla

Şevk odını bu cân dil egnine kisvet it” (70/22, s.154)

Aşk derdiyle baştan başa mum gibi yan; şevk odunu bu gönlünün üstüne elbise kıl.

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın tecellî nûru ile şevk odunun ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Allah'a yakın olma isteğiyle aşk ateşiyle yanan vuslata erecektir:

“Bu şevk odı mı ya nûr-ı tecellî

‘Aceb vaslat mıdır hicrâna benzer” (156/12, s.293)

Bu şevk odu mu yoksa tecellî nûru mu? Bu hâl, acaba vuslat mıdır? Hicrâna benziyor.

Şâir, talep edilen şeylerin din esaslarına uygun olmasını istemektedir. Menzile ulaşmak ve atın dizginlerini elde tutmak istiyorsak davranışlar dine uygun olmalıdır:

“Şevk atını şu resme sür iy şeh-süvâr-ı dîn

Ki olmaya menzîl almaga elde ‘inân hicâb” (64/16, s.144)

Ey dinin yiğidi! Şevk atını (dinin) esaslarına sür; yoksa menzile ulaşamaz, engeller (ise) dizginleri eline alır.

Büyük arzu duyma, özleme ve özleyiş demek olan iştiyak tasavvufta, yüce sevgiliye arzuyu ifade etmede kullanılmaktadır. Şâir, Allah'a duyduğu özlem ile aşkın etkisiyle oluşan harareten dolayı yanıp yakıldığını ifade eder. Hakîkî, aşk ateşiyle susamış hâldedir ve ayrılığa dayanacak sabrı ve takati kalmamıştır:

“Başda yil toprakda yüz gönlümde od gözümde nem
İштиyâkundan yakıldum yanaram ‘atşânunam” (417/5, s.638)

Başta yel, toprakta yüz, gönülde od ve gözde yaş ile Allah'ın iştiyakından dolayı yanarım, susuzum.

“Men âteş-i iştiyâka yandum yandum
Kim sabr idiser firâka yandum yandum” (432/1, s.657)

Ben, iştiyak ateşiyle defalarca yandım; ayrılığa kim sabredecek, defalarca yandım.

Şâir, yaralı gönlü yüz parçaya ayrılrsa da Allah aşkının şevkiyle bu yolda yürüyeceğini ifade etmektedir:

“Olmışdur iştiyâk-ıla mecrûh rûh sen
Kalma gönül firâk-ıla sad-pâre gidelüm” (402/2, s.620)

Can, iştiyak ile yaralı oldu, gönül sen ayrılık ile kalma, yüz parça (olsan da) (bu yolda) gidelim.

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolunda yürüyen erenlerin yüzlerine şevk ile yönelmek için azık eylemek gerektiğini belirtmektedir. Aşk ateşinin şevki, baştan aşmıştır:

“Görmek bize cemâlini ol pâk erenlerin
Sen rûzi kıl ki hadden aşp durur iştiyâk” (310/2, s.490)

O temiz erenlerin cemâlini görmeyi nasip eyle; çünkü iştiyak hadden aşmıştır.

2.2.2.2.1.3. Aşk ve Muhabbet

Tasavvufî anlayışta aşk, mecâzî ve hakîkî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mecâzî aşk, insanın insanı veya diğer yaratılanları sevmesi; hakîkî aşk ise Allah'ın kulu veya kulun Allah'ı sevmesi anlamına gelmektedir. Aşk, her iki durumda da insanı Allah'a

götürmektedir (Üstüner, 2007:105). Âşık ise Allah'ın cemâl ve celâline iştiyakı olan kişi demektir. Yûsuf Hakîkî, “gönül aşk ile kaplandıysa Allah yolunda gitmeyi karar kıl ve Allah'ı inkâr etmeyi bırak” şeklinde telkinde bulunmaktadır. Şâir; kesret âlemini bırakıp vahdet âlemine yönelmeyi düstur edinerek, Allah hârici her şeyden el etek çekme konusunda öğüt vermektedir.

“ ‘İşka virdünse gönül ikrâra gel inkârı ko
Yüz çevir cân u cihândan yâri sen agyârı ko” (496/1, s.730)

Gönlü aşka verdinse inkârı bırak, ikrâra gel; candan ve dünyadan yüz çevir, yâr sensin, ağyârı bırak.

Yûsuf Hakîkî, aşka bulaşmayanın canının olmadığını, canını aşk ile yakanların ise cehennemden ateşinden etkilenmeyeceğini belirtmektedir:

“ ‘İşka düşmeyen gâfil cânını uyandırmaz
Cân ‘işka yakanların tamu cismin yandırmaz” (206/1, s.350)

Aşka düşmeyen gâfilin canı uyanmaz, canını aşka yakanların cismini cehennem (ateşi) yakmaz.

Hakîkî, aşk ateşini teskin edecek olan tek şeyin sevgilinin yüzü olduğunu, bunun dışında aşk ateşini ummân kadar suyun bile söndüremeyeceğini belirtmektedir:

“Ma’şûkun cemâlidür ‘ışk odın ider teskîn
Var ni denizler suyu ‘ışk odın söyindürmez” (206/3, s.350)

Aşk odunu teskin eden sevgilinin yüzüdür; denizler kadar su (bile) aşk odunu söndüremez.

Yûsuf Hakîkî, aşk haberinden herkese söz etmemek gerektiğini belirtmektedir. Nasıl ki câhil olanlar Yunan felsefesini anlamaz ise aşkı da idrâk etmeyen anlayamaz:

“Hadîs-i ‘ışkı her gûla dime zu‘m itme fehm ola
Bilürsin hikmet-i Yunan begüm hayvân nedür bilmez” (195/10, s.335)

Aşk hadîsini şeytânlara söyleme, anlar; beyim, bilirsin ki hayvan, Yunan felsefesini anlamaz.

2.2.2.2.1.3.1. Müteveccih

Vech, tasavvufî bir sembol olarak zât, zât-ı İlâhî, vahdet, cemâl, tecellî-yi cemâl ve hakîkî mahbûbun tezâhür etmesidir. Bunların yanında gönül gözü, iman nûrları, irfan kapılarının açılması ve hakîkatin güzelliğinden perdelerin kalkması gibi anlamlara da gelmektedir (Üstüner, 2007:264). Kelime anlamı olarak yönelmiş, yönelen demek olan müteveccih ise tasavvufta, Allah’a duyulan yakınlığa ve teveccüh etmeye işaret etmektedir.¹⁰⁸

Yûsuf Hakîkî, yönelinmesi gereken tek yönün Allah olduğunu belirtmektedir. Gönüldeki aşk ile sadece Allah’a yönelinmelidir. Namaz, sadece bir kibleye dönerek kılınır. O da Allah’ın kiblesidir:

“Bir-ise gönlün Hak’a ol müteveccih degül
Kılmag iki kibleye kimse namâzı revâ” (9/6, s.67)

Gönlünde vahdetin sırrı cereyan etmişse sadece Hakk’a yönel; namazı iki kibleye yönelerek kılmak revâ değildir.

Allah’ın cemâli, âşıkların kiblesidir. Her an gönülden davranış sergileyerek O’na yönelmek gerekir:

“Dildâr cemâlidür iy cân kible-i ‘uşşâk
Her dem müteveccih gerek ana dil-i müştâk” (311/1, s.491)

Ey can! Âşıkların kiblesi sevgilinin yüzüdür; özleyen gönül ile her dem ona yönelmek gerekir.

2.2.2.2.1.3.2. Cemâl (Hüsn) / Sevgili

Cemâl, güzel, güzellik, iç ve dış güzelliği anlamlarına gelmektedir. Allah’ın zâtı için vechi ile tecellî etmesidir (Cebecioğlu, 2014:97).

“Güzellik anlamındaki cemâl ve hüsn tasavvufta, sadece Allah’ın zâtında bulunan İlâhî güzelliği ifade eder. Hakk’ın kemâllerini izhar ve lutuf, rahmet gibi sıfatları ile tecellî etmesi mânâsını da bünyesinde barındırır. Vücûd-ı mutlak, vâcibü’l-vücûd olan Allah, mutlak bir güzelliğe (hüsn-i mutlak, cemâl-i mutlak) sahiptir. Hakk’ın kendi zâtında ilk müşâhede ettiği ezeli sıfatı cemâldir. Cemâl ise gizli

¹⁰⁸ “Doğu da Batı da (tüm yeryüzü) Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lutfu geniş olandır, hakkıyla bilendir” (Bakara 2/115).

kalmayarak görmek, göstermek, görünmek ve sevilme ister. Zîrâ bir şey bilinmez ve tanınmazsa, o yok demektir. İnsanın kendini görmek için aynaya bakması gibi, Cenab-ı Hak da kendi güzelliğini temaşa etmek için ayna hükmünde olan kâinatı, eşyâyı ve insanı vücûda getirmiştir. Âlemdeki bütün güzellikler ve güzeller, İlâhî güzelliğin çeşitli derecedeki yansımalarından ibârettir. Hakk'ın güzelliği, en kâmil mânâda insanda tecellî eder. Allah, kendi güzelliğini güzeller şeklinde var etmiş, sonra dönüp âşıkların gözünden onu temâşâ eylemiştir” (Üstüner, 2007:96).

Tasavvufta sevgiliden gelen her türlü belâ, âşıkları tarafından bir nimet olarak görülür. Sevgilinin vefâsı yüzündedir, oraya can gözüyle bakmak gerekir:

“Aç imdi cân gözünü bak cemâl-i cânâna
Ki çehresinde-dürür âyet-i vefâ mektûb” (52/9, s.129)

Can gözünü şimdi aç, sevgilinin yüzüne bak; sevgilinin vefâ âyeti, yüzünde yazılmıştır.

Şâir, kadehten mest olmaktan ziyade sevgilinin yüzüyle mest olmayı sûfiye nasihat etmektedir:

“Sûfî var urma ta‘na ki bu câm-ı Cem’de mest
‘Aks-i cemâl-i yârı görüp oldu mey-perest” (85/1, s.170)

Bu Cem’in kadehi ile mest hâlindeyken şaşırıp kalma, var (git); sevgilinin yüzünün aksini görüp meyperest ol.

Hakîkî, sevgilinin yüzünün güzelliğinin söz söylemede kendisine ilhâm verdiğini belirtmektedir:

“Hüsnün melâhatında gark olmasa Hakîkî
Söz söyleyeydi amma kanı lisân-ı gûyâ” (11/11, s.70)

Hakîkî, yüzünün güzelliğinde gark olmasa söz söylerdi; ama söyleyen dil nerede?

Şâire göre, sevgilinin yüzünün güzelliği ortaya çıktığında diğer güzellik unsurları değersizleşmektedir:

“Mushaf-ı hüsnünden açdun bir varak
Yile vardı defter-i evrâk-ı gül” (363/9, s.558)

Güzelliğinin kitabından bir sayfa açtın; gül yapraklarından oluşan defterin boşa gitti.

Sevgi duyulan, kendisine sevgi beslenen demek olan sevgili, tasavvufî mânâda Allah'ın tâ kendisidir. Aşk yoluna girip sevgiliye ulaşmak gerekir. Bu yol üzere olan sâlik ne güzel bir iş işlemiştir:

“Yola girelüm yâra irelüm
Hey nice bir uş uş eyleyelüm” (426/6, s.652)

Aşk yoluna girelim ve sevgiliye ulaşalım; hey, ne güzel bir hâl eyleyelim.

Tasavvufî anlayışa göre, varlık tektir. Zâhirdeki varlıklar ise aynaya yansıyan görüntüler gibidir, hakîkî vücûdları yoktur (Üstüner, 2007:143). Gerçek âşıklara, sevgilinin kavuşma kokusu bile en büyük müjdedir:

“Beşâretdür bugün her derd-mende
Ki bûy-ı vasl-ı cânân geldi dirler” (168/2, s.305)

Bugün her dertliye müjde! Çünkü cânâna kavuşma kokusu (âşıklara) ulaştı, diyorlar.

Tasavvufta maddeyi temsil eden can, sevgiliyi sevmek için bir araçtır. Asıl olan sevgilidir. Canı sevmek, maddenin devamını istemek anlamına gelir. Belâ meydanı, sevgi meydanının tâ kendisidir. Mutasavvıflara göre kâinatın yaratılış sebebi aşktır ve muhabbet meydanında oynanan can, yaratılmış varlıkları temsil eder (Tarlan, 1998:206; akt. Üstüner, 2007:144). Can oynamak, canını fedâyâ hazır olmak demektir (Tarama Sözlüğü, 2013:56). Kavuşmanın gerçekleşmesi için can, gerçek sevgiliye fedâ edilmeli; belâ meydanında aşk ile bulunulmalıdır:

“Meydân-ı belâdur bu gelünüz
Cân oynayalum cânân yolına” (536/2, s.779)

Bu belâ meydanıdır, geliniz sevgili yoluna candan vazgeçelim.

Şâir, sevgiliden vefâsız olmamasını istemekte; tanışlığını hiçbir zaman kesmemesini arzulamaktadır:

“Pîşe idinme bî-vefâlığı yâr
Kesme bizümle aşinâlığı yâr” (173/1, s.310)

Sevgili, vefâsızlığı huy edinme; bizimle olan tanışlığını (da) kesme!

2.2.2.2.1.3.2.1. Nâz

Kendini beğendirmek amacıyla takınılan edâlı tavır, cilve demek olan nâz kavramı, bir şeyi istediği hâlde kendini ağıra satmak için hemen kabul etmeyip istemiyormuş gibi davranmak demektir. Nâzda, bir şey istendiği hâlde onu istemez görünmek durumu söz konusudur. Nâz, sevgilinin âşığa bir lutuf ve ihsanıdır (Üstüner, 2007:145). Tasavvufta, âşıkın maşûka güç vermesidir (Cebecioğlu, 2014:360).

Allah hâricinde yöneldiğin kible, sâlikin gam ve kederle hem-hâl olmasını sağlamaz. Ay yüzlülerin nâzı sâlik için yetersizdir. Aşk yoluna girip yalnız Allah'a yönelmek gerekir:

“Kible idindüğün ol meh-rûlarun
‘İşvesi gelmez olara müsterah” (118/6, s.214)

O kible edindiğin ay yüzlülerin işvesi (sâliklere) gam, keder getirmez.

Şâir, Allah'ın gizli sırları âşikâr olduğunda yücelik ve nâzdan eser kalmadığını ifade etmektedir. Sâlik, yüzünü yere eğerek göz yaşı dökmekte ve Allah'a yalvararak O'ndan ihsân ve lutuf dilemektedir. Sâlik, sevgili gibi nâz edemez. Nâz, sadece sevgiliye mahsûstur (441/4, s.667; 550/9, s.803).

2.2.2.2.1.3.2.2. Vuslat

Sözlük anlamı kavuşma, ulaşma, erişme demek olan vuslat, tasavvufta Hakk'a kavuşma ve sıkıntıda, rahatta, gizli ve açık birlikte olunan vahdet makamı mânâlarında kullanılır. Manevî bir hâl olan vuslat, rûhen Hak ile bir olup kendinden geçmeyi ve seyr ü sülûku tamamlamayı ifade eder (Uludağ, 2012:382; Cebecioğlu, 2014:528).

Tasavvufta en büyük sevgili olan Allah'a ulaşmak için muhabbet kadehinden vuslat şarabı içmek gerekir:

“İçür câm-ı mehabbetden bize vuslat şarâbın hem
Ayırma dîn u dünyâda bulardan bizi Mevlâyâ” (6/47, s.61)

Ey Mevlâm! Muhabbet kadehinden bize vuslat şarabını içir ve bizi din ve dünya (yolunda) (bundan) ayırma.

Allah aşkıyla mest olan sâlik için başka bir şeye ihtiyaç yoktur:

“ ‘İşk esrûki cüz vuslat-ı cânâneyi n'itsün
Bî-bâde çü mest oldu o peymâneyi n'itsün” (486/1, s.719)

Aşk sarhoşu kavuşma dışındaki bir şeyi ne yapsın? O, badesiz mest oldu, kadehi Ne yapsın?

2.2.2.2.1.3.3. Aşk / Âşık

Aşırı derecede sevgi demek olan aşkın mecâzî yönü şiirlerde konu edilir. Hakîkî aşk, Allah aşkıdır (Cebecioğlu, 2014:54). Tasavvufta âşık, kendi irâdesinde yokluğa erişip Allah'a ulaşır. Cemâl-i mutlak olan Allah'ın tecellisi ile âşığın gözünden bu güzelliği temâşâ eden ise Allah'tır.

Âşıkların işi dâima acı, elem, dert, belâ ve ızdırap çekmektir. Bunlar bir an olsun aşktan ayrılmazlar. Zaten âşıklıktan söz edenin, gönlünde aşk derdini hissetmesi lâzımdır. Sevgili uğruna çekilen aşk derdinden, âşık büyük bir zevk duyar (Üstüner, 2007:105).

Dost derdiyle yanmayan âşık olamaz. Âşık olmayan kişi yâren sohbetine lâyık değildir. Hakîkî, maşûk tarafından gelecek olan her türlü belâyı kabul eder, kendisine lutuf sayar. Şâirin amacı, sadece sevgilinin rızâsını kazanmaktır (488/10, s.721).

Âşıklar her zaman sevgilinin yolunda gam ve keder ile sürünmektedir. Sevgiliye, eziyet çekilerek ulaşılmaktadır:

“Hemîşe sürine cânlar yolunda ‘âşıklar

Zihî ki yüğrişe koya önünde yire hudûd” (125/18, s.230)

Âşıklar her zaman canlar yolunda sürünür; ne hoş ki önüne sınır koyar ve koşmayı bırakır.

Şâir, gönlüne seslenerek aşk içinde bulunmasını istemektedir. Dünya gamından sıyrılıp aşk yolunda yürümek gerekir:

“ ‘Âşık ol ‘âşık ol gönül ‘âşık

İşbu dünyâ gamından ol âzâd” (131/13, s.242)

Ey gönül! Âşık ol, âşık ol; dünya gamından âzâd ol.

2.2.2.2.1.3.3.1. Aşk Bâzârı

Çarşı, alışveriş mekânı demek olan (Devellioğlu, 1997:74) bâzâr kelimesi, aşk kavramıyla birlikte kullanıldığında, aşkın sahiplerini beklediği yer olarak tanımlanabilmektedir.

Aşkın pazar yerine benzetildiği aşağıdaki beyitte, aşk pazarında varlık, can, gönül ve aklın kıt olduğu görülmektedir. Aşk pazarında bunların hiçbir değeri bulunmamaktadır. Hattâ aşk pazarında aklın alıcısı yoktur:

“ ‘İşk bâzârı içre zîra olur
Cism ü cân u gönül ü ‘akl kesâd” (131/19, s.242)

Aşk pazarı içinde varlık, can, gönül ve akıl kıt olur.

Aşkın sermayesi fenâfillâh makamıdır. Varlığı yok ederek bu yolda ilerlemek gerekir. Aşk pazarında her kumaşın geçerliği yoktur:

“Bu yola ser-mâye yoklıkdur hemân
‘İşk bâzârında geçmez her kumâş” (239/22, s.395)

Aşk yolunun sermayesi yokluktur; her kumaş aşk pazarında geçmez.

Şâir, aşk pazarına lâyük olmadığını belirtmektedir. Sevgiliye kavuşmanın bir anı için bile yüz can verilir:

“Vireydüm bir nefes vasluna yüz cân
Ger olaydum ben ol bâzâra lâyük” (302/4, s.475)

Eğer ben o (aşk) pazarına lâyük olsaydım, bir anlık vuslata yüz can verirdim.

2.2.2.2.1.3.3.2. Aşk Şehîdi

Şehîd, Allah yolunda ve din uğrunda savaşırken ölen kimse demektir. Tasavvufî mânâda ise Allah’a âşık olan, her yerde ve her tecellîde Hakk’ı müşâhede eden kimsedir (Cebecioğlu, 2014:457).

Hallâc-ı Mansûr, aşk şehîdi olarak bilinmektedir. Menkıbeye göre vücûdundan akan kanlar, yere Allah kelimesini yazacak şekilde aktığından bu ad ile anılmaktadır. Mutasavvıflar, Kur’ân’daki, “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilâkis

onlar diridirler.”¹⁰⁹ âyetini de bu duruma dayanak göstermişlerdir (Üstüner, 2007:116). Sâlik, tıpkı Hallâc-ı Mansûr gibi aşk uğruna şehit olmalıdır:

“Çü serv seyr ide anda ki Bâyezîd ü Cüneyd

Çü mâve asıla her bir budakda yüz Hallâc” (95/16, s.180)

(Servi ağacı (bu hâl içinde) Bâyezîd ve Cüneyd’i seyretsin; (bu ağacın) her bir budağında yüz Hallâc meyve gibi asıla.

Sâlikin en büyük ümidi Allah’a duyulan aşk ile ölmektir. Peygamberimiz Hz. Muhammed’in “Kim aşk yolunda ölürse o mutlaka şehit olur.”¹¹⁰ hadîs-i şerifi bu duruma vesile olmuştur:

“ ‘İşkunda ölem diyi ümmîd itdügi bu kim

Men mâte mine’l- ‘ışki fekad mâte şehîdâ” (12/15, s.72)

Aşkında(n) öleyim diye ümit ettiği “Kim aşk sebebiyle ölürse, o mutlaka şehit olur.” sözü sebebiyledir.

2.2.2.2.1.3.3.3. Aşk-ı Hakîkî

İnkâr edilemeyecek şekilde var olan, varolmuş bulunan demek olan hakîkî terimi, gerektiği gibi olan, taşınması gereken nitelikleri taşıyan, aranılan nitelikleri kendinde toplamış olan anlamlarına da gelmektedir. Tasavvufta, fenâfillâhtan sonra bekâbillâha eren sûfiler için kullanılmaktadır. Bu kişiler, irâdelerini Allah’ın irâdesine teslim etmişlerdir (Cebecioğlu, 2014:188). Yûsuf Hakîkî, bu mânâda Hakîkî mahlasını kullanarak kendisini Allah’ın irâdesine bırakmıştır.

Şâir hem varlıkta hem de yoklukta gerçek aşktan ayrılmamak için Allah’a yalvarmaktadır:

“Sûretde vü ma’nîde kamular-ıla Yâ Rab

Ayrırma anı ‘ışk-ı Hakîkî’den İlâhâ” (12/14, s.72)

Ey Allah’ım! Varlıkta ve yoklukta bütün herkesle birlikte, hakîkî aşktan ayırma!

¹⁰⁹ (Âl-i İmrân, 3/169).

¹¹⁰ İlgili hadîsin kaynağı bulunamamıştır.

Gerçek aşka ulaşan herkes, bayrama ulaşmış gibidir. Onların gündüzü ve gecesi Kadir ve Regayip olur:

“Bu ‘ışk-ı Hakîkî irene kamu ‘id
Bu rûz u şeb olur ki Kadr u Regâyib” (44/25, s.118)

Bu gerçek aşka ulaşana hep bayram; gün ve gece (hep) Kadir ve Regayip olur.

Yûsuf Hakîkî, gerçek aşkı nasıl anlatacağını bilemediğini ifade etmektedir. Şâire göre, aşkın sırrını şu ana kadar hiç kimse hakkıyla bilememiştir:

“ ‘İşk-ı Hakîkî ‘ışk-ı Hakîkî men ne zelîl şerh idebilem
Sırrını ‘ışkun sırrını ‘ışkun bilmedi her-giz kimse kemâhî” (564/9, s.819)

Gerçek aşkı nasıl şerh edeyim, hakîrim; kimse aşkın sırrını hakkıyla bil(e)medi.

2.2.2.2.1.3.3.4. Sır

Kelime anlamı olarak bilinmesi, duyulması, açığa vurulması istenmeyen, gizli tutulan şey demek olan sır kavramı (Cebecioğlu, 2014:436) tasavvufta, insanda İlâhî hakîkatleri idrâk ve müşâhede eden mânevî melekelerden biri, Allah ile sevdiği kullar arasında gizli kalan hâl ve maddî, mânevî varlıklar hakkında Allah tarafından sadece gönül ehline bildirilen hakîkatlerdir.

Sır, kalpte bulunan Rabbanî bir latifedir. Ruh sevginin, kalp mârifetin sır da müşâhedenin mahalidir (Cebecioğlu, 2014:436).

Hakk’ın açıklanması mümkün olmayan her şeyde var olan hakîkati olarak tarif edilen hakîkat sırrının parlaklığı, kalbe huzur verir. Hakîkî, bu sırrı hiçbir şüpheye mahal vermeden söylemektedir. Şâire bunu söyleten kalbindeki Allah’ın tecellî sırrıdır:

“Kalbe her lem‘ada lâyh olan envârun hem
Sırrını ki sana bî-şekk ü gümân direm işit” (89/8, s.175)

(Ey sâlik!) Kalbe her parıldan lâyh olan nûrların sırrını, sana şüphesiz ve zansız söylerim, işit.

“Derd-i dîn şu‘le virdügi kalbe
Hâsıl olur hemân bu sırra vüzûh” (108/12, s.201)

Din derdi, kalbe ışık verir; böylece o an Allah’ın sırrı ortaya çıkar.

2.2.2.2.1.3.3.5. Tazarru

Kelime olarak yalvarma, yakarma demek olan tazarru, tasavvufi olarak Allah'tan af dileme, O'na yalvarma ve yakarma olarak ifade edilmektedir.¹¹¹ En büyük kudret sahibi olan Allah'ın yüceliği karşısında âciz kullar olarak Allah'a yakarıta bulunan mutasavvıf şâirler, kulun âcizliğini ve Allah'a muhtaç oluşlarını her an dile getirmektedirler (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006:637).

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yoluna girmenin gerekliliğini ve sabah akşam tazarru içinde bulunmayı tavsiye etmektedir:

“İ'tidâd itme kadem bas hele bir sen de yola

Dest-gîrûn o tazarru' ana şâm u seher it” (73/2, s.157)

Hele sen de yola kadem bas, aşırı olma; o yakarıta, rehberindir, sabah akşam yakar!

Hakîkî, Hakk'a tazarru ile duâ kılmanın gerekliliğini belirtmektedir. Üstelik Hakk'ın keremi çoktur:

“Kıl Hakîkî du'â tazarru' ıla

Keremi çohdur anun itmeye tard” (128/9, s.236)

Hakîkî, tazarru ile duâ kıl; O'nun keremi çoktur, uzaklaştırmaz (kapısından kovmaz).

Şâir, işlenen günahlardan pişman olup göz yaşı dökerek Allah'a tazarru etmek gerektiğini belirtir. Alınlar, Hakk'ın secdesine tazarru ile konulmalıdır:

“Dögüp nedâmet ile göz yaşını yalvaralum

Tazarru'-ıla ana secdeye urup ki ki cibâh” (532/9, s.774)

Pişmanlık ile dövünerek göz yaşıyla yalvaralum; alnı tazarru ile O'nun secdesine koyalum.

2.2.2.2.1.3.3.6. Teşne-i Aşk / Harâret

Farsça susamış demek olan teşne kelimesi, tasavvufta çok istekli, arzulu ve hevesli anlamında kullanılmaktadır (Şimşek, 2017:354). Harâret ise tasavvufî mânâda, coşkunluk, şevk ve ateşlilik demektir (Uludağ, 2012:355).

¹¹¹ “Gizlice ve tazarru yolu ile Rabbinize duâ ediniz” (Arâf 7/55).

Yûsuf Hakîkî, coşkun dalgalı denize batmış olmasına rağmen gönlü susamış ve dudakları kurumuş bir hâldedir. Aşk ateşi, öyle bir ateştir ki onu denizlerin suyu bile söndüremez:

“Kanmaz susalıgum yine dil-teşne huşk-leb

Men garka ger bu kulzüm-i zehhârayam ‘aceb” (59/4, s. 138)

Yine gönül susamış, dudak kuru, susamışlığım kanmaz; ben coşkun dalgalı denizde batmışım.

Şâir, aşk derdiyle yanıp yakılmak sûretiyle ve aşk ateşinin harâreti ile kalbe gam keder talep etmektedir:

“Hoş hoş yakılalum yanalum derd-i ‘ışk-ıla

Kalbe harâret-ile cefâ idelüm taleb” (58/14, s.137)

Aşk derdiyle hoş hoş yakılıp yanalım; kalbe harâret ile cefâ talep edelim.

Yürek, aşk ateşinin harâreti ile olgunlaşır. Sabır ise bu olgunlaşmanın temelidir. Allah’ın vasfını anlatmak için gönülden gelen sözler yetersiz kalır ve aşk ile dil kemâle erer:

“Sabr idersem ki döyer göyner harâretten yürek

Söylesem vasfın kim ider çün lisânı yandurur” (165/6, s.302)

Sabredersem, yürek tahammül eder ve (aşk) ateşiyle olgunlaşır. Vasfını söylesem (o da) lisânı yakar.

Hakîkî, tasavvuf yolunda ham kalmamak için aşk ocağında yanarak pişmiş ekmek olmayı ve bu şekilde kemâle ermeyi nasihat eder:

“Puhte ol imdi kalma hâm yan bu gönül kararmadın

Kesb-i harâret idemez kimsene söynicek ocag” (278/15, s.442)

Bu gönül kararmadan şimdi pişmiş ekmek ol, ham kalma; ocak söndüğünde kimse harâret kazanamaz.

Aşkın harâreti ile yanmak ve olgunlaşmak gerekir. Yoksa sevgilinin beni, aşk olmadan herhangi bir mânâ ifade etmez:

“Harâret-i ‘ışkdan kesb eyle yohsa

Ne assı virebilürsin ho fülül” (364/30, s.561)

Aşkın harâretinden edin! Ey karabiber! Yoksa, ne fayda verebilirsin?

Dünyada, aşkın harâreti ile yanmayan ham olarak kalacak ve bu durum cehennemde de aynı şekilde kendisini gösterecektir:

“Neyse dûzahda hemân hâmdur yine

İtmeyen kesb-i harâret dünyede” (539/36, s.786)

Dünyada harâret kesb etmeyen, şimdi nasıl hamsa cehennemde de öyledir.

2.2.2.2.1.3.3.7. Şûrîde

Perîşân, karışık demek olan şûrîde, tasavvufta İlâhî cezbeye mazhar olup kendinden geçen âşık olarak tanımlanmaktadır (Şimşek, 2017:334).

Yûsuf Hakîkî sûfilerin, kalplerinde Allah’ın cemâlini müşâhede etmelerini ister. Şâir, sahv içinde sadece Allah ile bulunan sâlikin aşk bahçesinde aşk destanını okumasını talep eder. İlâhî cezbeye ulaşan bülbülün, mest ve dost bir şekilde aşk meclisinde bulunduğunu ifade eder:

“Şûrîde-hâl olup gel mestâne dostâne

İy bülbül-i riyâz-ı üns ohı dâsîtânun” (335/30, s.528)

Ey Allah ile beraber olunan bahçenin bülbülü! Aşk destanını oku, kendinden geçip mest ve dost bir şekilde gel.

2.2.2.2.1.3.4. Ağyâr

Gayrılar, başkaları demek olan ağyâr terimi, tasavvufta yaratılmışlar, mahlûkat ve mâsivâ anlamlarına gelmektedir (Uludağ, 2012:26).

Fenâfillâh makamında mâsivânın herhangi bir hükmü yoktur. Bu hâl içinde, mal, mülk ve makamı hiçe saymak gerekir:

“Mâl u mülk ü câhı yokluk ‘âleminde hiçe say

Degmez anda habbeye çünkü bu külli agyârı ko” (496/2, s.730)

Mal, mülk ve makamı yokluk âleminde hiçe say; yokluk âleminde zerrenin bile değeri yoktur, bütün kesreti bırak!

Hakîkî, ağyarın sohbetinden yüz çeviremediğini ve doğruluk ile sevgilinin yoluna yönelemediğini belirtmektedir:

“Sohbet-i agyârdan yüz döndürüp yönelmedün

Sen dahı togrılıg-ıla yâre bilmen n’eyleyem” (407/12, s.628)

Sen bile ağyarın sohbetinden yüz döndürüp, doğruluk ile sevgiliye yönelmedin, ne yapacağımı bilmiyorum.

Şâir, aşk yolunda ne dostta ne de düşmana yaranabildiğini; ayrıca ne sevgiliye ne de ağyara lâıyk olamadığını belirtmektedir:

“Ne dosta yaradum ne düşmene men

Ne oldum yâra ne agyâra lâıyk” (302/13, s.476)

Ne dostta ne de düşmana yarandım; ne sevgiliye ne de ağyara lâıyk oldum.

Gönlünde aşk olmayan sâlikin hiçbir değeri yoktur. Ağyarı bırakıp gönlü aşk ateşi ile yakmak gerekir:

“Gönül ki olmadı ‘âşık n’iderler anı koy gitsün

Nazar agyâra kıldukda gözi bakdurma oy gitsün” (463/1, s.693)

Gönül âşık olmayınca onu ne yapacaksın, bırak gitsin; ağyara nazar kılınca gözünü oy gitsin! Ona baktırma (ondan sakın).

Hakîkî; kesret âlemini bırakıp, vahdet âlemine yönelmek gerektiğini belirtmektedir. Allah hârici her şeyden (ağyar) el etek çekmek gerekir (496/1, s.730).

2.2.2.2.1.4. Havf ve Recâ

Havf korku, recâ ise ümit demektir. İmânın sıhhatinin şartlarından biri de insanın korku ve ümit arasında bulunmasıdır. Havf ve recâ hâl, bilgi ve eylemden meydana gelir. Geleceğe âit bir şey insanın hatrına gelip kalbine yerleştiğinde, bu durum hoşça gitmeyen bir durumsa buna havf, hoşça giden ve arzulanan bir durum ise recâ denilmektedir (Yılmaz, 2018:210).

Âlem-i ulvî, madde âleminin üstündeki yüce âlem yâni ruhlar âlemidir. Rûhlar âlemine uçmak için ümitsizliği bırakarak havf ve recâ içinde bulunmak gerekir. Sâlikin gönlü bir

kuşa benzetildiğinde, bu kuşun kol ve kanatları havf ve recâdan olmalı ve rûhlar âlemine kanat çırpmalıdır:

“ ‘Âlem-i ‘ulvîye gel itmege pervâz bugün
Ye’si ko havf u recâdan gönüle bâl u per it” (73/3, s.157)

Bugün rûhlar âlemine pervaz etmek için ümitsizliği bırak, gönle havf ve recâdan kol kanat yap!

2.2.2.2.1.5. Kabz ve Bast

Kabz daralmak, bast ise genişlemek ve ferâhlamak demektir. Kabz ve bast, havf ve recâdan sonra meydana gelmektedir (Şimşek, 2017:187). Kabz, cezayı gerektiren mânevî bir durumun kalpte meydana gelmesidir. Mükafat ümidiyle sâlikin gönlünde meydana gelen ferâhlık da bast olarak bilinmektedir (Yılmaz, 2018:211). Meşâyih, kabz hâlini bast hâlinde evlâ görür. Zîrâ nefis basttan haz alır, kabzdan almaz (Arpaguş, 2008:459).

Kabz, sıkıntı içinde daralmadan, bast da keşf hâlindeki kalplerin açılmasından ibârettir. Erenler, kabz hâlinde kan yutarak ciğerlerini kebab eylemişlerdir. Bast hâlinde ise erenlerin yürekleri genişlemiş ve kalpleri açılmıştır:

“Kabz-ıla kan yudup eren eylediler ciger kebâb
Hâsıl olunca bast-ıla sadra bu yolda inşirâh” (113/4, s.208)

Eren(ler), kabz ile kan yutup ciğerlerini kebab eylediler; bast hâsıl olunca yüreklerini açtılar (ferâhladılar).

2.2.2.2.1.5.1. Elem / İztırap

Elem, sözlükte “acı ve ağrı hissetmek” mânâsında masdar, ayrıca “acı ve ağrı” anlamında isim olarak yer alır (Kutluer, 1995:23). İztırap ise maddî veya mânevî acı, azap, eziyet, zahmet, sıkıntı demektir.

“İnşirâh sûresi, Hz. Muhammed’in tebliğın ilk dönemlerinde mâruz kaldığı sıkıntılar karşısında kendisini teselli etmek amacıyla indirilmiştir. Sûrenin nüzül sebebi olarak fakirliklerinden dolayı putperestler tarafından aşağılanan müslümanların teselli edilmesi de gösterilmektedir. Sûrenin başında Hz. Peygamber’e, “Senin göğsünü açmadık mı?” şeklinde hitap edilerek kendisine

sıkıntı veren ağır yükün üzerinden kaldırıldığı bildirilir Daha sonra şanın yüceltildiği vurgulanıp her güçlkle birlikte bir kolaylığın bulunduğu iki defa zikredilir. Sonunda ise Resûl-i Ekrem'e boş kaldığı zamanlarda çaba sarfetmesi ve Rabb'ine yönelmesi emredilir” (İnşirâh 94/1-8).

Sûrede anlatılan olaylar, tasavvuftaki bast hâli ile örtüşmektedir. Şâir, gönlünü Hz. Muhammed'in izinden giden başsız ve ayaksız biri olarak vasıflandırmıştır:

“İy elem neşrahleke sadrek¹¹² şehi

Pey-revi iy bî-ser ü bî-pâ gönül” (370/7, s.573)

Ey İnşirâh sûresinin indirildiği, izinden başsız ve ayaksız gönlün gittiği Hz. Muhammed!

Şâir, Allah'ın inâyetini istemektedir. Kalpteki ızdırap, gönüldeki sarhoşluk ve Allah'ın tecellisini görebilen göz hakkı için Hakk'ın lutfuna sığınmaktadır:

“Kalbındağı ıztırâbıyıçün

Şol mest dil-i harâbıyıçün

Her dîde-i bî-hicâbıyıçün

Üftâdelerüz ‘inâyet eyle” (3/28, s.46)

Kalbindeki ızdırap, şu harap gönlün mestliği ve her İlâhî hakîkati gören göz hakkı için düşünleriz, bize inâyet eyle.

2.2.2.2.1.6. Üns

Alışkanlık, alışma, yakınlık demek olan bu kavram tasavvufta, Allah'ın cemâl tecellisine mazhar olan sûfilerin, bunu kalplerinde müşâhede etmeleri ve kendilerinde hiçbir korku hâlinin kalmayarak sadece Allah ile huzurda bulunmaları durumudur. Üns hâli galip olanın arzusu, halvet ve yalnızlıktır. Üns ayrıca âşıkın sevgiliyle samimi olmasıdır (Yılmaz, 2018:211-212).

Yûsuf Hakîkî, âşıkları kavuşma gül bahçesindeki bülbül gibi tahayyül etmiş ve sevgiliyi kavuşma gülü gibi düşünerek şiddetli sevgiye mazhar olmak gerektiğini belirtmiştir. Âşıklar, tıpkı bülbül gibi kavuşma gülünü görerek çılgın hâle gelmişlerdir:

“Üns gülzârında bülbül gibi gör ‘âşıkları

¹¹² “(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?” (İnşirah 94/1).

Eylemiş vaslat güline karşı şûrîde kelef” (290/2, s.462)

Âşıkları yakınlık gül bahçesinde bülbül gibi gör; (onlar) vuslat gülü için bülbül gibi şiddetli sevgi beslemişler.

Sâlik, Allah’ın cemâlini düşünerek gece gündüz O’nu hayâl edip O’na yaklaşma hissiyle tasavvuf yolunda ilerler:

“Dün gün hayâlün-ile dutup üns avınuram

Sensin gözümde uyuram ger uyanuram” (404/2, s.624)

Gece ve gündüz hayâlini kurup, sana yaklaşmanın ümidiyle avunurum; gözümde uykumda da uyanık hâlde de (hep sen varsın).

Hakîkî, Allah’a yaklaşma meclisinde ne cin ne de insanın bulunamayacağını belirtmektedir. Şâir, o mecliste kendisine uygun dost aramaktadır:

“Meclis-i ünsde ne cin bulunur çünkü ne ins

Kim ola anda bizümle bes iden dem-sâzı” (548/6, s.801)

Üns meclisinde ne cin ne de insan bulunur; orada bizimle bulunacak dost kim ola?

Allah’ın tecellîsi, sâlikin kalbini üns bahçesine dönüştürür. Kalpte üns hâli meydana geldiğinde kalp ferâha kavuşur. İşte böyle bir durumda kalp, gül bahçesi gibidir ve diğer bahçeleri kıskandıracak hâle gelmiştir:

“Çün eyleye tecellî kalbini ravza-i üns

Reşk ider ol derûnun gülzârına hadâyık” (301/8, s.474)

Tecellî, kalbini üns bahçesi edince; o derûnun (gönlünün), gül bahçesine (diğer) bahçeler haset eder.

2.2.2.2.1.7. Gaybet ve Huzur

Gaybet, kendinden geçmek, kendini kaybetmek; huzur, hazır olmak, huzurda bulunmak demektir. Gaybet, sâlikin Hak’tan gelen feyz ve tecellîlerin çokluğu ve kuvveti sebebiyle çevresinden ve kendisinden habersiz hâle gelmesidir. Halktan ve nefisinden gâib olan, Hak ile hazır olur ve O’nun huzurunda bulunur (Yılmaz, 2018:212).

Gaybet hâlinde sâlikin gönlü virân bir hâledir. Huzur hâlinde ise gönüller yeniden mâmur olur:

“Beyt-i ma‘mûr eyler anı gâh envâr-ı huzûr

Çünkü gaybetde tevârîk-ıla virândur gönül” (375/5, s.585)

Huzur nûrları (tecellî), sâlikî bazen imâr edilmiş ev (gibi) eyler; çünkü gaybet hâlinde gönül terk edilmiş (hâlde) ve (virân) şekildedir.

2.2.2.2.1.8. Mahv ve İsbât

Mahv, silmek ve yok etmek demektir. İsbât ise var olmak, ortaya koymaktır. Bir şeyin izi kalmayacak şekilde ortadan kalkması mahvdır. Allah, mânevî dereceleri yüksek olan kullarını kendisine çeker ve nefslerini yok ederek onları kendinde yok eder (Yılmaz, 2018:213).

Mahv, sâlikin gönlündeki mâsivâyı yok eder. İsbât ise gönlü gün gibi parlak kılar. Bu iki durum da Allah’ın tecellîsinin gönle girmesiyle ortaya çıkar:

“Gönlümü nûr-ı tal‘atun geh gün gibi eyler ‘ayân

Şevk-ı cemâlün mahv ider geh zerre-vâr olur nihân” (443/1, s.671)

Gönlümü bazen yüzünün nûru güneş gibi görünür eyler; (bazen de) yüzünün şevki, gönlümü mahveder ve zerre gibi gizli kılar.

2.2.2.2.1.9. Sekr

Sarhoşluk ve kendinden geçme hâli demek olan sekr, kuvvetli bir tecellî ile kulun kendisinden geçip ruhî zevklere dalmasıdır. Sekr, sâlikin cemâl tecellîsini temâşâsı sırasında meydana gelir (Yılmaz, 2018:214).

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın tecellî meclisindeki sarhoşluk ile kendinden geçtiğini belirtmektedir. Şâir ne şarap kadehini ne de şarabın yanında yenen mezeyi bilmektedir:

“Men harâbât-ı fenâ sekrânıyam

Zevk-ı nukl u câm-ı sahbâ bilmezem” (393/4, s.609)

Ben, fenâ harâbatının sarhoşuyum; meze zevkini ve şarap kadehini bilmem.

2.2.2.2.1.9.1. Hayret

Bir durum karşısında ne yapacağını ne hüküm vereceğini bilememe, şaşırıp kalma ve şaşkınlık demek olan hayret kavramı, tasavvufta Allah’ın tecellîsi karşısındaki

şaşkınlığı ifade etmektedir. Hayret, derin düşünce ve Allah'ın huzurundayken hakikat ehlinin ve âriflerin kalplerine gelen bir hâldir. Aynı zamanda Allah'ın gücüne ve hikmetine karşı duyulan aşırı bir arzudur (Cebecioğlu, 2014:202).

Yûsuf Hakîkî, aşkın hayretiyle Allah'ın tecellisine mazhar olmak istemektedir. Hayret ile Allah'ta hem-hâl olmak gerekir:

“Hayret-i ‘ışk-ıla al bizden bizi
Kendiligümüze lutf eyle koma” (5/17, s.53)

(Ey Allah'ım!) Aşkın hayretiyle bizi bizden al; (bize) lutf eyle, bizi kendi hâlimize bırakma!

Şâir, aşkın hayreti ile varlıktan geçip mahv makamına erişmek istemektedir. Bu makamda, vasıfların hükmü yoktur:

“Hakîkî hayret-i ‘ışk içre mahv it
Bu varlıktan geçüp vasf u sıfâtı” (316/79, s.504)

Hakîkî, aşkın hayretiyle bu varlıktan geçerek vasıf ve sıfâtı mahv et.

Hakîkî, garip bir şekilde kimsesiz bir hâlde gurbette kaldığını, hayret makamında ne yapacağını bilmediğini belirtmektedir:

“Garîb ü bî-kesüz gurbetde kalduk
N’idevüz bilmezüz hayrette kalduk” (321/1, s.509)

Garip ve kimsesiz gurbette kaldık; ne yapacağımızı bilmiyoruz, hayrette kaldık.

2.2.2.2.1.9.2. Cûş

Kelime anlamı olarak coşma, taşma, kaynama, coşkunluk anlamına gelen (Devellioğlu, 1997:146) cûş kavramı tasavvufta, gönülde Allah'ın tecellisi karşısında ortaya çıkan şaşkınlığı ifade etmektedir.

Yûsuf Hakîkî, aşk coşkunluğu ile gözünden şarap renginde kanlı yaş akıtmakta; tıpkı şarap gibi gönülden coşmaktadır:

“Nice kan dökmeye göz hem-çün kadeh
Sen gönülden cûş idersin çün şarâb” (45/10, s.120)

Göz, kadeh gibi nasıl kan dökmese? Sen, şarap gibi gönülden (içten) coşarsın.

Şâir, yüzünün Allah'ın yolunda olduğunu, gözlerinin O'nun tecellisini aradığını belirtmektedir. Hakîkî'nin sözleri Allah'ın tecellisinin şevkiyle denizleri bile coşkunluğa getirip taşırır:

“Sana dutdum hocam yüzüm seni gözler seni gözüm

Senün şevkun-ıla sözüm götürür cûşa deryâyı” (555/9, s.809)

(Efendim)! Yüzümü sana döndüm, gözüm seni gözler; senin şevkinle sözüm denizleri (bile) cûşa getirir.

Hakîkî'ye göre gevher, gönül coşkunluğu ile oluşmakta, ayrıca onun tasavvuf yolundaki azmi ve akıttığı gözyaşı şiirine de yansımaktadır (544/21, s.794).

2.2.2.2.1.10. Fenâ ve Bekâ

Gelip geçici olma durumu, ölümlülük ve fânîlik demek olan fenâ kavramı, tasavvufta kulun benliğinin Allah'ın varlığında yok olması, eşyânın nazarından silinmesi, kendi fiilini göremez olması hâlidir. Bekâ ise ölümsüzlük ve sonsuzluk demektir. Bekâ, tasavvufta ayrıca dervişin nefisini yok ederek fenâdan sonra ulaştığı son mertebedir (Yılmaz, 2018:215).

Fenâ-yı zât, bir kimsenin kendisini yok kabul ederek kendisinde varlık görmemesi, hakîkî varlığın sadece Allah olduğunu bilmesidir. Yûsuf Hakîkî, varlığı yokluk denizinde gark ederek varlığın bekânın sahiline ulaşmamasını arzu etmektedir. Varlığın bekâda yeri yoktur:

“Mahv u fenâ-yı zât bu bahr içre gark-ıla

İRmege sâhiline bekânun sefînedür” (160/5, s.297)

Zâtın yokluğunu ve mahvını bu bahr içine gark et; o, bekânın sâhiline ulaşmak için bir gemidir.

2.2.2.2.1.11. Tecrid

Soyma, soyulma, temizleme, ayırma demek olan bu kavram tasavvufta, dünyaya âit şeylerden vazgeçerek gönlünü Allah'a bağlama, kalbi mâsivâdan arındırma demektir (Uludağ, 2012:347).

Sâlik, mal ve mülkü terk etmeli, saç ve sakaldan vazgeçmelidir; zîrâ tecrid için bu gereklidir:

“Elünde varını yiye ki diye terk gerek

Ne saç koya ne sakalun eyide ol tecdîd” (127/4, s.233)

O tecrid, elindeki varı yiyip terk gerektiğini söyler; ne saç bırak ne de sakal, tamamen soyutlan.

Hakîkî, varlıktan geçerek fenâ yolunda ilerlemek için terk ve tecrid üzere bulunmak gerektiğini belirtmektedir:

“Kendüliksüz gelün fenâ yoludur

Terk ü tecdîdi ihtiyâr iderüz” (197/2, s.339)

Varlıktan geçerek gelin, fenâ yoludur; terk ve tecridi seçeriz.

2.2.2.2.1.12. Fark

Fark, kulluk sıfatıyla Allah’ı ve yaratılanları ayrı ayrı varlıklar olarak görmektir. Düşünce ve arzuların dağınık bir hâlde bulunması demek olan fark, kulun irâde ve gayretiyle ilgili olan ibâdet ve çalışma gibi konuları muhteva etmektedir (Yılmaz, 2018:220).

Yûsuf Hakîkî, doğruluk ile farka ayak basmanın önemine işaret etmektedir. Sâlikin irâdesi ve gayretiyle yapılan ameller fark çerçevesinde değerlendirildiğinden, bu makamda dosdoğru olunmalıdır. Bu hâl içinde iki yüzlülüğün yeri yoktur ve aşk ile can vermek gerekir:

“Kadem-i sıdkı basalum farka

Virelüm ‘ışk içinde cân garka

Vuralum püşt ü pâ bugün zerka

Eydelüm lâ ilâhe illallâh” (2/48, s.39)

Doğruluk kademini farka basalım, aşk içinde garka can verelim, bugün ikiyüzlülüğe ayak vuralım, “lâ ilâhe illallâh” söyleyelim.

2.2.2.2.2. Mârifet ve Bilgi Kavramları

2.2.2.2.2.1. Dört Kapı

Tarikat ehlinin seyr ü sülûku sırasında geçmesi gereken dört aşamadır. Şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat mertebeleri, Hakk'a giden yoldaki dört aşamayı oluşturmaktadır (Şimşek, 2017:93).

Yûsuf Hakîkî, bidat ehlinin şeriatın emirlerine uymadığını, tarikatın sırrına ulaşmak için yola girmediğini, hakikat âleminde mârifete ulaşamadığını belirtmektedir. Yine bidat ehli, Allah'a ulaşmada geçilecek olan bu mertebelerin ne olduğunu kavrayamamış, bunun için herhangi bir çaba da göstermemiştir:

“Şerî‘at emrini dutmaz tarîkat râzın işitmez

Hakikat ‘âleminde ol dem-i ‘irfân nedür bilmez” (194/7, s.333)

(Bidat ehli), şeriatın emrine uymaz, tarikatın sırrını işitmez; (onlar) hakikat âleminde irfân deminin ne olduğunu bilmez.

2.2.2.2.1.1. Şeriat

Allah'a erişme yolundaki dört makamdan ilkidir. Kulların Allah'a ulaşabilmesi için uyulması gereken hükümleri yerine getirme makâmıdır. Yol, doğru yol, hayatın kaynağına giden yol, su kaynağı, su kanalı, kanun gibi anlamlara gelen şeriat; terim olarak âyet, hadîs, icmâ-ı ümmet ve kıyâs-ı fukâhâ esaslarına dayanan dinî hükümlerdir. Allah'ın kullarına, peygamberleri aracılığıyla emrettiği veya yasakladığı din kâideleridir (Eraydın, 2016:308).

Yûsuf Hakîkî'ye göre şeriat, hakikate ulaşabilmek için ilk kapıdır. Şeriat tahtının önünde şeriat hükümlerinin kılıcını kuşanmak, sâlik için düşman olan nefsin boynuna bu kılıcı vurmaktır. Şâir, bu duruma şeriat hükümleri çerçevesinde fetva vermektedir:

“Şerî‘at tahtı önünde getür ahkâm seyfin ur

Bu nefsün boynını a‘dâ ‘adûdur virürem fetvâ” (6/30, s.60)

Şeriat tahtının önünde (din) hükümlerinin kılıcını düşmanlardan daha da düşman olan bu nefsin boynuna vur, (çekinme ben) fetva veririm.

Şeriat, hükümlerine uymayı emreder. Şâir, dünya halkının şeriat hükümlerine uymadıklarını, dünyaya daldıklarını, nasihat tutmadıklarını belirtir. Onlar, gerçek olan hükümlerin şeriatın hükümleri olduğunu da bilmezler:

“Şerî‘at hükmüne uymaz cihânun mâlına toymaz

Nasîhat hiç ana komaz ki hak fermân nedür bilmez” (195/14, s.335)

Şeriat hükmüne uymaz, cihânın malına doymaz; nasihat hiç ona ulaşmaz, çünkü gerçek hükümlerin ne olduğunu bilmez.

Şâir, Hz. Muhammed’in sünnetine uyularak onun Allah tarafından getirdiği şeriat hükümlerine tâbi olmak gerektiğini belirtir:

“Sultân-ı enbiyânun i cân sünnetin dutup

Siz Mustafâ şerî‘atına iktidâ idün” (334/11, s.525)

Ey can! Peygamberlerin sultanı Hz. Muhammed’in sünnetini tutup onun (Allah tarafından getirdiği) şeriat hükümlerine uyun.

2.2.2.2.1.2. Tarikat

Allah’a ulaşma yolundaki dört makamdan ikincisidir. Bu makam, kulun Allah’ın İlâhî sıfatlarını, kâinattaki tecellîsini, gizlediği ve görünen şeyleri, kazâyı ve kaderi müşâhede ettiği makamdır (Öngören, 2011:95-105). Tasavvufun şeriat kâidelerine uyararak dinin özüne varmanın belirli bir disiplin içinde gerçekleşmesini amaçlayan bu makam, dinin özüne ulaşmak suretiyle Allah’ın rızasını kazanmayı, dolayısıyla iki cihân saâdetini hedefler (Eraydın, 2017:312).

Şâire göre, Allah’a ulaşan yolun sırrına vâkîf olabilmek için ikiliğe düşmemek gerekir. Şeriat hükümleri, tarikat yolunda uygulanmalıdır. Bütün esaslar, Allah’ın bildirdiklerine uygun olmalıdır. Ancak bu şekilde tarikatın sırrına ulaşılabilir:

“Tarîkat sırrına olmadı vâkîf

Kıyâs-ı ‘akl-ıla ol ki uranlar” (316/54, s.502)

Akılla kıyaslayarak hüküm verenler tarikat sırrına vâkîf olmadı.

Tarikat ehli, aşk destanını okuyarak İlâhî cezbeye mazhar olup kendisinden geçmektedir (335/30, s.528). Varlığın karanlığında kalmışların gönüllerini, aşk destanı meşale gibi aydınlattığında, tarikat ehli kalbini gafletten uyandırarak bu sırra vâkîf olur:

“Ten zulmetinde kalmış cânlara meş‘aledür

Zîrâ senün tarîkat sırrında bu beyânun” (335/31, s.528)

Senin tarikat sırrındaki bu beyanın, varlığın karanlığında kalmış canlılara meşale gibidir.

2.2.2.2.1.3. Hakikat

Allah'a ulaşma yolundaki dört makamdan üçüncüsüdür. Bu makamda kul, varlıkta Allah'ın tecellisini görmekte ve her olanı Allah'tan bilmektedir. Hakikat, gözü ve gönüü yaradana çevirmektir (Eraydın, 2017:314).

Yûsuf Hakîkî, hakikat denizinde varlığını gark edip denizle bir olduğunu ifade eder (399/10, s.617). Dervişlerin sözü, hakikat denizinin incisi gibidir; dolayısıyla bu sözlere kulak vermek gerekir (341/10, s.534).

Hakîkî, gözünü hırs bürümüş olan kimseleri eleştirmekte, onların tasavvuf ehli olmadıklarını belirtmektedir. Şâire göre, dünya hırsına bürünüp bidat içinde olanlar, tarikat ve hakikat ehli değildir. Onlar dünya dalâletiyle gaflet içindedir:

“Dünye harîsi ger diye ehl-i tarîkatam yalan

Eyde ya mübtedi' ki men ehl-i hakîkatam yalan” (436/1, s.661)

Eğer dünyaya hırs derecesinde bağlı olan (kişi, ben) tarikat ehliyim; bidat içinde olan (da) hakikat ehliyim diyorsa (bu) yalan(dır).

2.2.2.2.1.4. Mârifet / İrfân

Allah'a ulaşma yolunda dört makamdan sonuncusudur. Kalbin Allah ile hayat bulması, sırrın Allah'ın hâricinde kalan her şeyden yüz çevirmesidir. Allah'ı hakikatiyle tanımak için O'nu İlâhî isim, fiil ve sıfatlarıyla bilmek gerekir. Bu da sadece nefsin terbiyesi ile mümkündür. Mârifet, nefsi terbiye etmek için İlâhî bilgilere vâkîf olmak, Allah'ı kemâl sıfatıyla idrâk etmek demektir (Uludağ, 2003:54-56). Mutasavvıflar, bu makamın kalpte tecellî ettiğini belirtmişlerdir (Tatcı, 1990:318). Mârifet yerine irfân da kullanılabilir (Yılmaz, 2018:221).

Yûsuf Hakîkî, mârifete ulaşan sâlikte varlıktan eser kalmadığını belirtir. Mârifet seli, varlığı ortadan kaldırıp sürükler:

“Ortadan götüre sûret varlığın

Ma'rifet seyl-âbı anda çün cüfâ” (5/47, s.55)

Mârifet seli, sûret varlığını su üzerindeki çerçöp gibi silip süpürür, kaldırır.

Şâir, Allah'a yalvarmakta O'nun mârifet dolu tecellî kadehinden içmek istemektedir. Ancak bu şekilde kalbi ihyâ olacaktır:

“Yâ Rabbi Hakîkî kalbin ihyâ
Kıl ma‘rifetünden içürüp câm” (383/27, s.596)

Ey Allah'ım! Hakîkî (kulunun) kalbini, mârifet şarabından (bir) kadeh içirerek ihyâ et.

Şâir, mârifet makamında aklın hükmünün olmadığını, orada sadece aşk sarhoşluğunun bulunduğunu belirtir. Mârifet makamında akıl bir hayâlden ibârettir:

“Ma‘rifet şürb-i zülâl-i vasl olur
Dâniş-i ‘aklı bil anda sen serâb” (49/9, s.124)

Mârifet, kavuşma suyunu içmekle olur; orada aklın irfânı seraptır, bilesin.

Şâir, ömrün Hakk'ın mârifet makamında geçmesini istemektedir; çünkü o makama ulaşmadan geçen bir an bile sâliki aldatır:

“Ömr ol-durur ki ma‘rifet-i Hak'da sarf ola
Kim bir demün izâ‘atı ansuz gabînedür” (160/3, s.297)

Ömür odur ki Hakk'ın mârifetinde geçsin; çünkü onsuz bir anın bile geçmesi aldatıcıdır.

Hakîkî, dünyadan vazgeçmiş ve irfân âlemine ulaşmıştır. Bu vesile ile rahat ve gürültüden uzaktır:

“Menem ki fârigu'l-bâlem çü geçdüm
Cihândan ‘âlem-i ‘irfân menümdür” (175/11, s.314)

Rahat ve gürültüden uzak olan benim; çünkü cihândan (vaz) geçtim; irfân âlemi benimdir.

2.2.2.2.2. İlhâm

Doğrudan ve alıcısız olarak Allah'tan alınan her türlü bilgi demektir. İlhâm yoluyla kalbe intikal eden bilgi düşünmekle değil, feyz yoluyla kalbe ulaşmaktadır. Allah, bu bilgiyi sâlikin gönlüne atmaktadır (Yılmaz, 2018:223).

Yûsuf Hakîkî'ye göre dervişlerin sözleri Hakk'ın ilhâmıdır. Allah'ın ilhâmı olan bu sözler, hakikat denizinin incisi gibi sırlarla doludur:

“Dürr-i deryâ-yı hakikatdur u ilhâm-ı Hak

Dut kulak nükte-i mermûzına dervîşlerün” (341/10, s.534)

Dervişlerin Hakk'ın ilhâmı ve gerçekler denizinin incisi olan nüktelerine kulak tut.

2.2.2.2.3. İstidâd

Allah tarafından sâlike bahşedilen, doğuştan gelen yetenek ve kâbiliyet (Türkçe Sözlük, 2005:988) demektir. İstidâd, insan rûhunda bulunan ve gelişmeye müsâit olan özelliklerdir.

Yûsuf Hakîkî, sâlike tasavvuf yolunda yeteneği olduğu için saltanat sürmesini nasihat etmektedir. Tasavvuf yolunda sâlik, mârifete ulaşmak için çaba harcamalıdır:

“Saltanat sür çü vardur isti'dâd

Ne yirindür senün gayâbet-i cüb” (62/7, s.141)

Senin yerin kuyunun görünmeyen yeri değildir; saltanat sür, istidâdın var (dır).

Şâir, görünmeyen gizli olan sırların mânevî kötülüklerden arınmadıkça hiç kimsenin tasavvuf yolunda gerekli olan aşk yeteneğine ulaşamayacağını ifade etmektedir. Tasavvuf yolunda ilerlemek için aşk yeteneği gereklidir (130/36, s.240).

Hakîkî, sâlike seyr ü sülûk yolunda istidâdının olduğunu, dolayısıyla çaba sarfetmesi gerektiğini öğütlemektedir:

“Cehd kıl hâsıl idesin ola ki

Sen dahı hem sülûke isti'dâd” (131/26, s.243)

Çalışıp çabala, ola ki sen de seyr ü sülûkta yetenek kazanırsın.

2.2.2.2.4. Müşâhede

Bir şeyi görme, perdenin ortadan kalkarak açılması demek olan müşâhede, tasavvufta Allah'ın tecellî delilleriyle eşyayı görme, eşyada Allah'ı görme anlamındadır. Müşâhede, herhangi bir şüphe olmadan Allah'ın kulun kalbinde hazır durumda

bulunmasıdır. Müşâhede ehli, kendi varlığını ortadan kaldırmış, mârifeti ile mahv hâline gelmiştir (Yılmaz, 2018:223).

Müşâhede tasavvufta, yaratana yaratılmışta; Hakk'ı halkta görmektir. Her zerrede Allah'ın varlığına şâhit olmaktır. Bu âlemde aşk eri, mestlik hâli ile gark olur:

“Gâh ol ‘âlem-i müşâhedede
Garka-ı bahr-ı nûr-ı mest-i Hüzâ” (8/5, s.64)

(Aşk eri) bazen o müşâhede âleminde, Allah'ın mest eden nûr denizinde gark (olur).

2.2.2.2.4.1. Basîret

Doğru ve ölçülü bir bakışın verdiği uyanıklık hâli, ileriye görme ve kalp gözü demek olan basîret tasavvufta, kalp gözü ile görerek bir şeyin hakîkatini kavrama, anlama ve idrâk etme demektir (Cebecioğlu, 2014:69).

Yûsuf Hakîkî, basîret gözünü çapağın kapladığını belirtmektedir. Basîret gözü için çapak, dünya nimetleridir. Dünya nimetleri, yokluk âleminin görünmesini engeller:

“Zâhir-iken fenâsını anlayamadığın neden
N’oldı basîretüne bu lokma-yı gam mıdur çapag” (278/21, s.442)

Görünenin fenâsını anlayamadın, neden? Basîret gözüne ne oldu? Bu gam lokması çapak mıdır?

Şâir, ilim ve irfân elde ederek kalp gözüne kazanç sağlamayı öğütlemektedir. Görünen göz ile sağlanan kazancın kimseye faydası yoktur:

“Gel ‘ilm-ile ‘irfân-ıla kalbe basîret hâsıl it
Sûd eyleye sanma sana bu dîde-i ma‘lûlunu” (595/10, s.860)

Gel, ilim ve irfân ile kalbe basîret kazandır; bu hasta gözünün sana kazanç sağladığını sanma.

2.2.2.2.4.2. Keşf / Mükâşefe

Meydana çıkarma, açık, görünür, bilinir duruma getirme demek olan bu kavram tasavvufta, akıl ve duygular ile ulaşılması mümkün olmayan maddî, mânevî ve İlâhî bilgileri kalp gözüyle keşfetme ve bilme olarak tanımlanmaktadır. Mükâşefe ise beden

ve his perdesinin ortadan kaldırılarak rûh âlemini seyretme demektir. Keşf ve mükâşefe, sâlikin akıl ve duyu organları ile elde edemediği gizli bilgilerin sağlanmasına vesile olur (Yılmaz, 2018:222).

Allah, sâlike bilmediği sırları öğretmiştir. Buna da “Yaratan Rabb’inin adıyla oku” âyeti vesile olmuştur. Buna göre, Allah’ı tanımak hem dinin hem de tasavvufun temelini teşkil etmektedir. İlk vahiy emrinin “oku” şeklinde başlaması ve bunun ilk beş âyet içinde (Alak 96/1-5) iki kez tekrar edilmesi, bilmek ve tanımak için okumanın insan hayatında ne derece önem arzettiğini gösterir niteliktedir. Yaratılanların sırrını bilmek ve idrâk edebilmek için bu iki âyetin mânâsını hakkıyla bilmek gerekir:

“‘Alleme’l- insâne mâlem ya ‘lem¹¹³ün

Sırrını keşf itmiş *ikrâ bismirab¹¹⁴”* (50/6, s.126)

“Allah, insana bilmediğini öğretendir” (âyetinin) sırrını “Yaratan Rabb’inin adıyla oku” (âyeti) ortaya çıkarmıştır.

Mükâşefe ilmüne vâkıf olanlar mârifet elde etmek için tasavvuf yolunda kalbî bilgi sağlamak ister. Mârifet elde edebilmek için kalp gözüyle bakmak gerekir. Şâir, mükâşefe ehlinin kime nazar kılacağını bilememektedir; çünkü mârifet yolunda olmayanın gözü hastadır, göremez:

“Kime nazar kılup ide ehl-i mükâşefe

Gitmeyenün gözi remedi Yâ Rab el-gıyâs” (92/14, s.177)

Allah’ım yardım et! Mükâşefe ehli, kime nazar kılsın? (O yolda) gitmeyenin gözünün iltihâbı (vardır, göremez).

Rûh âleminin seyredilmesi, şeriat hükümlerindedir. Maddî âlemin her bir varlığı, kalbin ulûhiyet âlemini görmesine engeldir. Hz. Muhammed’in Allah tarafından insanoğluna bildirdiği hiçbir hüküm ise gönle engel oluşturmaz. Tasavvuf ehli, mükâşefe ve müşâhede yoluyla her türlü engeli aşar:

“Şer’ iledür mükâşefe vü hem de müşâhede

Zîrâ komaz gönülde gıtâ şer’-i Mustafâ” (27/12, s.92)

¹¹³ “O, insana bilmediğini öğretendir” (Alak 96/5).

¹¹⁴ “Yaratan Rabbinin adıyla oku!” (Alak 96/1).

Mükâşefe ve müşâhede şeriattandır; bu vesile ile Hz. Muhammed'in hükümleri gönülde engel bırakmaz.

2.2.2.2.4.3. Nazar

Bakış, bakma ve göz atma demek olan nazar kavramı tasavvufta, Allah'ın nûruyla bakış, lutuf-kâr bakış ve teveccüh ile bakma demektir. Mürşidin müridine mânevî olarak bakışına da denir. Bu bakış, feyzin akmasına vesile olur (Cebecioğlu, 2014:360).

Nazar sahibi olan, Allah'ın mutlak varlığından bir belirti görebilir. Allah'ı anmadan söylenecek olan sözler, kuru bir laftan ibârettir. Allah hâricinde tutulan yol da yol değildir. Allah yolunda nazar sahibi olmak gerekir:

“Yol var değil bu yol güzâf kılma bu sözde ihtilâf

Bir pûla degmez kuru lâf çün olmadun sâhib-nazar” (145/20, s.266)

Sahip-nazar olmadan söylenen kuru laf bir pula değmez. Boş söz söyleme, bu gittiğin yol yol değil, bu sözde ihtilâf etme.

Bütün nazarların ulaşacağı nokta Allah'tır. O'nun mutlak varlığını görebilmek için nazar ehli olunmalıdır:

“Küllî nazar ol ki ana irmege

Yol bulamaz kimsene illâ nazar” (171/4, s.308)

Ona (Allah) ulaşmak için küllî nazar (her şeyi gören bakış sahibi olmak gerekir); (bu) yolda ancak nazar (sahipleri mesafe kat eder).

Allah'ın mutlak varlığı ancak aşk nazarıyla görülebilir. Gönlün mânevî bakışıyla Allah, varlıkta zuhûr eder ve bütün varlık güneş gibi aydınlık olur:

“Varlık kamu gün gibi ser-â-ser nazar olur

Dildâra açıldukda gönülden nazar-ı ‘ışk’” (319/5, s.507)

Aşk nazarı gönülden sevgiliye açıldığında, bütün varlık baştanbaşa güneş gibi nazar (göz) olur.

2.2.2.2.5. İlim

Bilme, biliş demek olan bu kavram tasavvufta, Allah'ın varlığını bilmek demektir. Mutasavvıflara göre ilim iki türlüdür: Birincisi kazanma ile elde edilen ilimdir ki buna kesbî ilim de denir. İkincisi ise vehbî olan ilimdir. Bu ilmi, Allah kulunun kalbine atar. Vehbî ilim, ledünnî ilim olarak da bilinir (Cebecioğlu, 2014:239).

Yûsuf Hakîkî, ilim sohbetinin gönül hastalıklarını sağaltacağını, Hz. Muhammed'in Allah tarafından bildirdiği hükümlerin ise günahlara şifâ olacağını belirtmektedir:

“Sıhhat gönül marazlarına ‘ilm sohbeti

Her ‘illet-i günâha şifâ şer‘-i Mustafâ” (27/10, s.91)

İlim sohbeti gözül marazlarına sıhhat(tir); Hz. Muhammed'in hükümleri ise her günah illetine şifâdır.

Hakîkî, ulemânın ilminin sâliklerin gözlerine sürme olduğunu belirtir. Âlimlerin eşliğinde bulunan sâlik için onların ayağının tozu değerlidir; zîrâ âlimler de sâlike yol göstericidir:

“Şeref-i ‘ilm-ile ayagı tozın

Kıldı gözlere tûtiyâ ‘ulemâ” (29/17, s.95)

Âlimler, ilminin şerefiyle ayağının tozunu gözlere tûtiyâ kıldı.

Yûsuf Hakîkî'ye göre, ilim tahsil etmek sûretiyle dinin kurallarını yol gösterici olarak hayatlarının merkezine koyanların nasihatını her dem dinlemek gerekir (58/18, s.137).

Hakâyık ilmi, âriflerin ilmidir. Bu makama herkes ulaşamadığı gibi bu makamın bilinmeyen türlü yönleri de vardır:

“Hakâyık ‘ilmi çün ‘ârifleründür

Bil ol rütbet ki her mechûle degmez” (199/6, s.343)

Hakâyık ilmi âriflerindir; o rütbe her bilinmeyene ulaşamaz, bil.

Şâir, Allah'ın ilim ve hikmetiyle her işin yapılabileceğini belirtir. Güç sahibi olan Allah'tır. O, gayb âleminde gizlidir ve O'nu bilmek ve tanımak için vehbî ilim gerekir:

“Her işe kudret senün ‘ilm-ile hikmet senün

Gaybda mahfî iden kim bile sen mekmeni” (542/6, s.788)

Her işe kudret, ilim ve hikmet senin (sendedir-sendendir); gayb âleminde gizleyeni ve gizlenecek yeri kim bile(bilir)?

2.2.2.2.5.1. İlm-i Ledün

Allah'ın sırlarına âit olan ilim demektir. Sadece Allah'a mâlûm olan, ancak dilediği peygamber ve velîlerine öğrettiği İlâhî sırlara vukûf ilmidir (Cebecioğlu, 2014:239). Bütün ilimlerin Allah'tan geldiğine inanan sûfiler, şer'î ve zâhirî ilimler, melek ve nebî aracılığı ile geldiği için, doğrudan Allah'tan gelen ilhâma ilm-i ledün demişlerdir (Üstüner, 2007:245)¹¹⁵

Yûsuf Hakîkî, ledün ilmine ulaşmak için âriflerin meclisinden ders almak gerekir; zîrâ aşk dersi tâlim edilirken yapılan hatalar da görülebilecektir:

“Gör ledünnî ‘ilmi var ta‘limgâh-ı hazrete
Yanlışını göstere tâ ‘ışk dersinde edîb” (55/8, s.133)

Hazretin tâlimgâhına var ve ledün ilmini öğren ki o, aşk dersinde sana yanlışını gösterecektir.

Yûsuf Hakîkî, gerçekler denizinden çıkan gevherin ledün ilmi kaynaklı olmasını istemektedir. Allah'ın sırlarına vâkîf olmak için ilm-i ledünü bilmek gerekmektedir. Gönlün İlâhî sırlarla dolu olmasını ve bu sırların gönülden dışarı vurmasını arzulayan şâir, gerçek mânâyâ ulaşmıştır (96/11, s.183).

Şâir, kendisinin Bezm-i Elest sarhoşu olduğunu, Allah'ın vebî ilmi olan ledün ilmini açıklamaya başladığı vakitte gönlünün coşkunluk içinde bulunacağını belirtir:

“Men ol mest-i elestiyem ki gör bu ‘ışk mevc-ile
Ledünnî ‘ilmi söylersem getürem cûşa deryâyı” (556/4, s.810)

Ben o Elest bezmi sarhoşuyum ki bu aşk dalgası ile Allah'ın ledün ilmini söylersem deryâyı coştururum.

¹¹⁵ “Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de geçen, “Ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik.” (Kehf, 18/65) âyeti, ilm-i ledün için temel dayanaktır. Kehf sûresinin 60-82 âyetlerinde Mûsâ ile Hızır kıssası anlatılmaktadır. Burada, Hızır’a gelen ilmin Mûsâ’ninkinden başka olduğu; Mûsâ’nın ilminin, olayların zâhirî ile Hızır’ın ilminin ise olayların bâtını yönüyle ilgili olduğu ifade edilir” (Cebecioğlu, 2014: 239; Uludağ, 2012:185; akt. Üstüner, 2007:245).

Hakîkî'ye göre, ledün ilmi canda hazine; mânâ hakikatleri de gönülde define gibidir:

“Bir canda ki ‘ulûm-ı ledünnî hazînedür
Bir dilde ki hakâyık-ı ma‘nî defînedür” (160/1, s.297)

Bir canda ledün ilimleri hazinedir; bir gönülde mânâ hakikatları definedir.

2.2.2.2.6. Feyz

Verimlilik, bolluk ve bereket demek olan feyz kavramı tasavvufta, Allah tarafından sâlike lutfedilen ve ilhâm yoluyla kalbe gelen şeydir. Sâliki kuşatan mânevî hâl olarak da bilinir (Yılmaz, 2018:224).

Yûsuf Hakîkî, gayb âleminin feyzinden dertli gönüllerin gözetilmesini talep etmektedir; zîrâ Allah'ın feyzi gönüllere ulaştığında dert ve tasadan belirti kalmayacaktır:

“Gaybun mekâmininden feyzün irişsün âhir
Sınuk gönülleri sensin iden ri‘âyet” (77/11, s.162)

(Ey Allah'ım!) Gizli olan yerlerden sonunda feyzin erişsin; kırık gönülleri riâyet eden sensin.

Şâir, gönlü kibir ile dolu olanın Allah'ın feyzine lâyık olmadığını belirtir:

“Şu kim gönli anun tolu kibr ola
Ne lâyıkdur ol feyz-i rahmâna hîç” (100/21, s.188)

Gönlü kibir ile dolu olan, Rahman'ın feyzine hiç lâyık değildir.

Allah'ın feyzinin gönüllere gıda olması için nefsi terk edip her işi O'na bırakmak gerekir:

“Hakka tefvîz-ıla nefsün hazzını terk eyleyüp
Feyzden rûhânî câna hem gıdâ bulmak gerek” (327/3, s.515)

Her işi Allah'a bırakarak nefsin hazzını terk edip can rûhuna feyzden gıda bulmak gerek.

2.2.2.2.7. Tecellî

Görünme, belirme, görünür olma, zuhûr etme anlamlarına gelen bu kavram tasavvufta, Allah'ın kudretinin şahıslarda ve eşyada görünmesidir; İlâhî feyzin sâlikin kalbinde

belirmesidir. Kâşânî ve Cürcânî tecellîyi, gaybdan gelen ve kalpte zuhûr eden nûrlar olarak tanımlamaktadırlar (Cebecioğlu, 2014:480).

Allah'a yönelen gönüllerde Allah'ın cemâli tecellî etmektedir. Allah, her an başka bir şekilde, başka sıfatlarda kendisini göstermektedir. Varlık, Allah'ın tecellisî ile yok olmuştur (442/3, s.671). Yûsuf Hakîkî, hayret âleminde fenâfillâha erişmek için tecellî şimşegi ile varlığı mahvetmek gerektiğini belirtir. Tecellînin şimşek olarak düşünülmesi, sâlikin kalbine ansızın gelmesi yönüyledir:

“Berk-ı tecellîde mahv eylemedin varlığı

‘Âlem-i hayretde cân bulmadı zevk-ı fenâ” (9/14, s.68)

Tecellî şimşeginde varlığı mahv eylemeden, hayret âleminde fenâ zevki cân bulmadı.

Şâir, takvâyı Allah'ın tecellisinin bir nûru olarak tasavvur etmektedir. Takvâ sahibi kişilerin gönülleri Allah ile her dem berâberdir:

“Cân u dildeki ol tecellînin

Nûrudur kimde var-ısa takvâ” (36/3, s.104)

Her kimde takvâ varsa o, tecellînin can ve gönüldeki nûrudur.

Hakîkî, tecellî şarabının kendisini mest ve harap bir hâle getirdiğini belirtir. Elest bezminde içilen tecellî şarabı ile bu hâl zuhûr etmiştir. Nitekim sûfiler Allah'a Elest bezminden beri âşık olduklarını ifade etmektedirler. Elest bezminin sâkisi ise Allah'tır:

“Mest ü harâb kıldı şarâb-ı tecelliyât

Sâkî ezelde kuralıdan meclis-i elest” (83/4, s.168)

Sâkî, ezelde Elest bezmini kurduğundan beri tecellî şarabı beni mest ve harap kıldı.

Hakîkî, sûfiliği tecellî nûrundan safâ bulmak olarak tanımlamaktadır. Şâire göre sûfilik, yünden elbise veya hırka giyerek olamaz:

“Sûfilik nûr-ı tecellîden safâ bulmak-durur

Sen sanur mısın kuru zerk oldı ya hod lübs-i sûf” (292/6, s.465)

Sûfilik, tecellî nûrundan safâ bulmaktır; yün giymek veya kuru bir hırkadan (ibâret olduğunu) mu sanırsın?

Allah, mutlak bir varlığa sahiptir. Kâinat, O'nun cemâlinin tecellîsinden ibârettir. Göz ile görülen her şey, O'nun tecellî nûrudur. Mutasavvıflara göre âlem, Hakk'ın nûrlarının tezâhürü ile oluşmuştur. Varlıklar, bu nûrların ışıklarından meydana gelmiş ve gönül gözü bu şekilde nûra gark olmuştur:

“Cân gözin nûr-ı tecellîyle bînâ eyleyem

Dil yüzün çün çehre-i hurşîd zîbâ eyleyem” (390/1, s.606)

Gönül gözünü tecellî nûru ile binâ eyleyeyim; gönül yüzünü de güneş çehresi gibi süsleyeyim.

Tecellî, İlâhî şarabın sunulduğu bir kadehtir. Şâir, Ezel meclisinde, tecellî kadehinden sunulan bir yudum şarap ile mest olduğunu belirtir:

“Oldı ‘ışk-ıla Hakîkî ezeli mest-i ebed

Cân ki envâr-ı tecellî içürür sahbâyı” (576/9, s.839)

Hakîkî aşk ile ezelden ebede dek mest oldu; can, (ona) tecellî nûru (ile dolu olan) kadehi içirir.

2.2.2.2.7.1. Nûr

Kelime anlamı olarak gözle görülebilen aydınlık ve maddî olan her şeyi görmeye yarayan ışık demek olan bu kavram tasavvufta, Allah'ın bütün varlıkları yokluktan çıkararak idrâk edilebilecek ve görülebilecek hâle getiren tecellîsi olarak tanımlanmaktadır (Uludağ, 2012:280). Kur'ân-ı Kerîm'de geçen “Allah, göklerin ve yerin nûrudur.”¹¹⁶ şeklindeki âyet ile nûr kavramının önemine işaret edilmektedir:

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın mârifet nûru ile kalbinin yeniden canlanacağını ifade etmekte, O'nun kerem sahibi olduğunu belirtmektedir (4/33, s.51).

Sâlik, Allah'ın tecellî nûrunun etkisiyle varlık elbisesini yırtıp gönüldeki mâsivâyı temizleyerek her şeyin idrâkına ulaşmıştır:

“Varlık tonın çâk itdiler dil levhını pâk itdiler

Her şey ki idrâk itdiler nûr-ı likâdan buldılar” (143/4, s.263)

¹¹⁶ (Nûr 24/35).

Varlık elbisesini parçaladılar, dil levhasını temizlediler; her şeyi idrâk edip Allah'ın tecellî nûrunu buldular.

Şâir, Hac kafilesinin Haremeyn'de Allah'ın cemâlini akın akın tavaf ederken nûra gark olduğunu belirtmektedir (95/32, s.182).

Allah'ın tecellî nûru gönle ulaştığında gönülde pastan eser kalmaz, böylece gönül aynası temizlenmiş olur:

“Pâk eyle gönlün âyinesin koma anda pas
Kim ire ana nûr-ı tecellîden in‘ikâs” (226/1, s.376)

Gönül aynasını pâk eyle, orada pas bırakma; böylece ona tecellî nûru yansısın.

Hakîkî, Hz. Muhammed'i öven bir manzumesinde İslâm nûrunun O'nun yüzünde ortaya çıktığını, sünnet ve farz niteliğindeki sözlerinin ise âleme şûle verdiğini belirtir:

“Yüzünden zâhir oldu nûr-ı İslâm
Sözünden şu‘le virdi sünnet ü farz” (255/3, s.411)

İslâm nûru, yüzünde zâhir oldu; sözünden sünnet ve farz şûle verdi.

Şâir, bidat ehlinin gönlünde imân nûrundan eser olmadığını belirtir. Kıyamet gününde Allah'a kavuşmanın verdiği nûru, yakînen bilmek ve gönülden istemek gerekir:

“Görmemişdür ehl-i bid‘at cânı îmân nûrını
Ol günün sen şu‘lesin itkâ gönülden istegil” (368/6, s.571)

Bidat ehlinin canı îmân nûrunu görmemiştir; sen kıyamet gününün şûlesini yakinen bil (ve onu) gönülden iste.

Hakîkî, Hakk'ın kendisine rehber olmasını ve kendisinin imân nûru ile dolmasını istemektedir:

“Eyle şevk-ı cemâlüne reh-ber
Bize iy dost nûr-ı îmân ol” (371/38, s.582)

Cemâlinin şevkine rehber eyle; ey dost, bize îmân nûru ol!

2.2.2.2.8. Vâridat

Kulun kastı ve dahli olmaksızın kalbe gelen mânâlar, feyizler ve ilhâmlar olarak bilinen, vâridat (Cebecioğlu, 2014:517), Allah tarafından sâlike ulaşır. Vâridat, “vârid”in çoğulu olup kulun sonradan öğrenmeksizin kalbine gelen övülmeye değer hâtırlardır (Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 2006:1176).

Hakîkî, Allah tarafında sâlikin gönlüne gelen gizli mânâ ve feyizlerin gönül gözünü aydınlık içinde bırakacağını belirtir:

“İrişüp vâridât-ı gaybîye

Vire cân u gönül gözine ziyâ” (18/30, s.80)

Gizli mânâlar (sâlikin gönlüne) ulaştığında can ve gönül gözüne ziyâ versin.

Sûfiye ulaşan gizli mânâlar, vecd hâli, bunların getirdiği coşkunluk ve huzur Allah tarafından sûfinin gönlüne ulaşır:

“Sûfiye vâridât-ı gaybiyye

Hâlet-i vecd hem safâ senden” (489/12, s.723)

Sûfi için gizli mânâlar, vecd hâli ve safâ senden (gelir).

2.2.2.2.9. Kesb

Kazanma, çalışarak elde etme demek olan kesb kavramı tasavvufta, Allah’ın kullarına merhâmet ederek onların işlerinin yaratılmasını sadece insanoğlunun çabasına tâbi kılmak demektir. Sûfiler çalışmaya ve kazanmaya önem verir, insanın alın teri dökerek el emeğiyle geçinmesi gerektiğini söylerler (Uludağ, 2012:211).

Yûsuf Hakîkî, kâmil kişilere hürmet etmenin öneminden bahsettiği aşığıdaki beyitte, onların rehberliğinde çalışıp çabalamanın gerektiğini belirtir. Evliyâyâ, can ve gönülden bağlanılmalıdır:

“Kesb eyle kâmilün şeref-i dest-bûsunı

Sen evliyâyâ cân u gönülden mehabbet it” (70/8, s.153)

Kâmilin elini öpmenin şerefini elde et; sen, evliyâyâ can ve gönülden muhabbet göster.

Hakîkî’ye göre evliyânın sohbeti gönle aydınlık olması bakımından önem arz eder. Gönül, uluların sohbeti ile aydınlık kazanır:

“Ulular sohbeti bulunmayıcak

Ne kesb ide gönül ‘amyâdan artuk” (316/2, s.498)

Ulular sohbeti bulmayan gönül ne kazanabilir? Artık (o) korden (ibârettir).

Sâlik için aşk ateşiyle yanıp kalbe harâret kazandırmak gerekir. Aşk derdi olmayan gönülde hayat ve ümit yoktur. Kalp, aşkın harâreti ile yanmalıdır:

“ ‘İşk oduyla kesbidegör kalbe harâret

Bî-derd gönülden ne biter var ni ümîd üz” (184/13, s.323)

Aşk oduyla kalbe harâret kazandırmaya bak; dertsiz olan gönülde ne biter, var ondan ümidi kes!

Hakîkî, tasavvuf yolunda ham kalmamak için aşk ocağında yanarak pişmiş ekmek olmayı ve bu şekilde kemâle ermeyi nasihat eder. Sâlik, tasavvuf yolunda ham kalmamak için ocak sönmeden kalbe harâret kazandırmalıdır (278/15, s.442).

2.2.3. Tasavvufî Diğer Kavramlar

2.2.3.1. Ahd / Söz

Kelime anlamı olarak yemin, ant demek olan ahd kavramı tasavvufta, söz verme, söz ve zaman, devir anlamlarına gelmektedir. Ahde vefâ ise verdiği sözde, ettiği yeminde durma demektir. Misâkta Allah’a verilen sözün korunması, emrolunanı kaybetmemek, nehyolunanı işlememektir (Cebecioğlu, 2014:33).

Hakîkî, Elest bezminde Allah’ın rûhları birbirine şâhit tuttuğuna telmihte bulunmaktadır. Bu kadim sözü bir an bile unutmayıp bu söze bağlı kalmak gerekir:

“Anda ki didi hâce *elestü birabbiküm*¹¹⁷

‘Ahd-i kadîme bes siz unıtman vefâ idün” (334/15, s.525)

Hoca (ibâdetinde yüzünü yere koyduğunda) “elestü birrabbiküm” dedi; yeter, siz bu kadim söze vefâ gösterin, (bu sözü) unutmayın.

¹¹⁷ “Hani Rabb’in Ezel bezminde “Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” demiş, onlar da “Evet, şâhit olduk ki Rabb’imizsin” demişlerdi. Kıyâmet gününde “Biz bundan habersizdik” dememeniz için böyle yaptık” (Arâf 7/172).

Şâir, zamanın mert geçinenlerinin sözleri ile davranışlarının birbirine uymadığını belirtir. Hakîkî, ahde vefâ gösteren bir kişi arar; ama bulamaz:

“Hilâfın işler eylediği kavlün

Ki bir ‘ahde vefâ-dâr istedüm yok” (304/6, s.481)

Söylediği sözün tersini yapar; bir ahde vefâlı istedim, yok.

Hakîkî, her dâim doğruyu söylediği için kendisini gerçek mümin olarak vasıflandırır. Hak söz edenin gönlü kırılmaz:

“Ne gönli yıkılır hak söze eyden

Hakîkat mü’minem îmân menümdür” (175/5, s.313)

Hak sözü söyleyenin gönlü yıkılır mı? Gerçek müminim, imân benimdir.

2.2.3.2. Akl

İnsandaki idrâk kabiliyeti demektir. İslâm dininde, dinin hükümlerine uymak ve yasaklarından uzaklaşmak için akıl gereklidir. İnsan zayıf ve bencil yaratıldığı için aklına güvenen çok defa yanılmaktadır. Mutasavvıflar, âhireti düşenen akla “akl-ı ma’âd”, yalnızca dünyayı merkeze alan akla ise “akl-ı ma’âş” demişlerdir (Cebecioğlu, 2014:39).

Yûsuf Hakîkî, âkil kişilerin kendisine öğüt vermemesini istemekte, mestâne ve dîvâne olanın akla ihtiyacı olmadığını dile getirmektedir:

“ ‘Âkil bize pend itme ki mestânelerüz biz

Zencîr mi dutar bizi dîvânelerüz biz” (204/1, s.348)

Âkil, bize öğüt verme; çünkü biz mestâneyiz; biz dîvâneyiz, bizi zincir tutar mı?

Hakîkî, aklın sevdâya düştüğünü ve varlığından eser kalmadığını belirtir. Aşk ile akıl kendinden geçer:

“ ‘Akl sevdâya düştü ol hevese

Ki kıla varlığını ana nisâr” (139/2, s.251)

O hevesle akıl sevdâya düştü; böylece varlığını ona saçtı.

Aşk denizinde akıl gemisi sevdâya yelken açarak ilerler. Aşk dalgası her seferinde akıl gemisini kıyıya vurarak varlığı bırakıp sevdâya yelken açar:

“ ‘İşk mevci zevrak-ı ‘aklıyla
Virdi açdı yine çün sevdâ şîrâ’ ” (275/5, s.437)

Aşk, dalgasıyla sevda verdiği (getirdiği) için akıl yelken açtı (yelken açarak oradan uzaklaştı).

Hakîkî, tasavvuf yoluna girmeden aklın yiyiciliğini bırakmayı öğütler. Akıl zincirini kestikten sonra tasavvuf dîvânına oturulmalıdır. Aklın tasavvuf yolunda hiçbir hükmü yoktur:

“ ‘Aklun ‘akîlesini Hakîkî gibi kesüp
Zencîr süriyi nişe dîvâna gelmedün” (333/9, s.523)

Hakîkî gibi akıl yarasını kesip (tıpkı bir ur gibi koparıp atarak) zincirini sürüyüp divana niçin gelmedin (o zincirden kendini niçin kurtaramadın)?

Dünya işlerini, maddî meseleleri yürütmeye yarayan akıl yâni dünya hayatına dönük akıl olan akl-ı maâş ehli aşkın sırrını anlayamaz. Hâl böyle olunca Hakîkî, bu ehlin yanında sükût etmeyi kendisine öğütler:

“Sükût it ki Hakîkî ‘ışk râzın
Kaçan ‘akl-ı ma‘âşî idiser fehm” (401/7, s.619)

Hakîkî, sükût et; aşkın sırrını akl-ı maâşî olan ne zaman fehmedecek?

2.2.3.3. Âlem / Kâinat / Tabiat ve İlgili Kavramlar

Kelime anlamı olarak yer ve gökte yaratılmış olan, kâinat ve evren anlamına gelen âlem, tasavvufta ise Allah’ın gayrısında olan her şeydir. Âleme, âlem denmesinin sebebi ise onunla yaratanın isim, fiil ve sıfatları açısından bilinmesidir (Cebecioğlu, 2014:42).

Yûsuf Hakîkî, âlim kimselerin âlemde her neye baksa Allah’ın tecellî aşkıyla yaratıldığını göreceğini belirtir:

“Her yüzde hemân gördüğü ‘ışkun eseridür
‘Âlemde neye kılsa nazar bil dil-i dâna” (12/9, s.71)

Âlimin gönlü âlemde her neye nazar kılsa, her yüzde o an gördüğü aşkın eseridir.

Hakîkî, Bezm-i Elest'ten âleme mest bir şekilde gelip bu âlemde mest ve harap bir şekilde ilerleyeceğini ifade eder:

“Biz ezel bezminden işbu ‘âleme
Mest geldük giderüz mest ü harâb” (46/2, s.121)

Biz, Ezel bezminden bu âleme mest geldik; mest ve harap gideriz.

Allah'ın kudreti bu âlemi yokluktan yaratmış, bütün eşkaller ise Allah'ın kudretiyle varlık kazanmıştır:

“Gör kudreti ki kıldı ‘ademden bu ‘âlemi
Peydâ ki geldi sûrete eşkâl-i mümkinât” (66/26, s.148)

(Allah'ın) kudreti yokluktan bu âlemi yarattı, gör; mümkün olan eşkaller, varlığa dönüşerek peydâ (oldu).

Allah, kâinattaki zerrelere tamamını kudretiyle yaratmıştır. Gece ve gündüz O'nun eseridir:

“Yâ Rab kemâl-i kudretün âyâtıdır senün
Leyl ü nehâr u cümle-i zerrât-ı kâyinât” (66/22, s.147)

Ey Allah'ım! Gece gündüz ve kâinatın zerrelere tamamı, senin kudretinin kemâlinin eseridir.

Şâir, kâinat, insan ve can yokken Allah'ın var olduğunu belirtir. Âlemde herhangi bir eser yokken sadece Allah vardır:

“Var-ıdı ol dahı yog-iken ‘âleme nişân
Ne resm-i kâyinât ne bu ism-i ins ü cân” (477/1, s.708)

Âlemden eser yokken, insan ve can yokken O (Allah) vardı.

Hakîkî'ye göre tabiat külhanında gönül kesret ile doludur. Bu yüzden gönül, Hakk'ın nûrunu görememektedir:

“Tabî‘at külhânında islü paslu
Gönül nûr-ı hidâyet kanda buldı” (588/11, s.852)

Gönül, tabiatın külhânında isli ve paslıdır; hidâyet nûrunu nerede bulsun?

2.2.3.3.1. Âb

Farsça su demek olan âb tasavvufta, mecâz yoluyla İlâhî aşkın şarabına benzetilmektedir. Âb mârifet, zât, varlık, İlâhî feyz, rûh-ı azam, kâmil nefis ve tümel akıl mânâlarına da gelmektedir (Cebecioğlu, 2014:11).

Yûsuf Hakîkî, seyr ü sülûktaki mânevî susuzluğu ifade ettiği aşağıdaki beyitte, susamış gönüllerin her ne kadar sebiller dolusu su içse de harâretinin geçmeyeceğini, sakanın dağıttığı suyun yetmeyeceğini belirtir:

“Teşne dillerden bu meşreb gey tehî
Ger sebîl içer gelen sakkâdan âb” (49/12, s.125)

Susamış gönüller her ne kadar sakanın dağıttığı sudan sebil kadar içse de bu ona fayda etmez, boştur.

İskender, karanlıklar ülkesinde ölümsüzlük suyunu aramış ama bulamamıştır. Hızır ise onu bularak fenâya erişmiştir:

“Sikender irüp zulmete bulmadı
Çü Hızır irmedi âb-ı hayvâna hîç” (100/6, s.187)

İskender karanlıklar ülkesine vardığı hâlde hiçbir (zaman) Hızır gibi âb-ı hayata kavuşamadı.

Şâire göre âb-ı hayat, âşıkların kalbine aşk ateşi düşürmekte, aşkın yakıcılığını artırmaktadır:

“Kalb-i ‘uşşâka bu ‘ışk âteşidür âb-ı hayât
Cân-ı müştâka-durur ‘îd ana kurbân olmak” (305/21, s.484)

Âb-ı hayat, âşıkların kalbine aşk ateşidir; özleyen can için ona kurban olmak bayram (gibi)dir.

Hakîkî, kendisi gibi her kulun hazretin eşiğine yüz sürdüklerini, yüz sürerken de sel gibi gözyaşı akıtarak o eşiği yıkadıklarını belirtir:

“İşigine bencileyin yüz sürdüğüün her gedâ
Seyl-âb akıdup her zamân gör ol mekânı yudılar” (144/8, s.264)

Her gedâ, eşiğine benim gibi yüz sürdüğü için her zaman sel akıtıp o mekânı (eşiği) yıkadılar, gör.

Şâir, dünya yaratılmadan, Mûsâ'ya Tûr Dağı'nda peygamberlik verilmeden ve üzüm suyu olmadan önce Elest bezmi sarhoşu olduğunu ifade eder. Üzüm suyundan kasıt şaraptır (397/11, s.614).

Hançere rengini veren ve onun keskinliğini artıran sudur. Çeliğe su verme hadisesinin işlendiği aşağıdaki beyitte, şâirin keskin hançer ile yüreğinin yaralandığı ve bunun sonucunda gül gibi yüz parça olduğu ve lâle gibi kana battığı görülür:

“Gül gibi sad pâresin geh lâle gibi gark-ı hûn
Yüregünde gâh sûsen gibi hançer âb-gûn” (446/3, s.675)

Bâzen gül gibi yüz parçasın bazen de lâle gibi kana batmışsın; yüreğinde bazen susam gibi su rengindeki hançerin rengi (var).

2.2.3.3.2. Bahr / Kulzûm

Deniz, deryâ demek olan bu kavram tasavvufta, mecâz yoluyla Allah'ın birliğini anlatmak için benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Allah'ın ilmi kesilmez ve sona ermez. O, kıyısı olmayan bir denizdir (Cebecioğlu, 2014:64).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın birlik denizinden kıyıya vuran dalgalanmanın, şaşkınlık içinde bulunan sâliki çokluk âleminden kurtaracağını dile getirir:

“Çeker kesretten insânı tehayyür
İricek bahr-ı vahdetden telâtum” (400/9, s.618)

Vahdet denizinden dalgalanma ulaştığında, hayrete düşme insanı (sâliki) kesretten çeker (çıkarır).

Şâir, denizin ateş gibi -kırmızı, parlak, yakıcı- bir sevgili gibi olduğunu ve dört bir yanın kanlı dalgalar ile dolduğunu belirtmektedir. Deniz kanla dolu olunca kıyıya vuran dalgalar da kan olacaktır. Şâir, aşk ateşinin etkisinden denizin bile kıpkırmızı olduğunu, Allah'ın yaratma kudretinin her tarafta ateş gibi tecellî ettiğini belirtir:

“Bahrı görün âteşin âfet-i cândur u dîn
Her tarafa âferîn toldı yine mevc-i hûn” (451/3, s.681)

Denizi görün, can ve din âfetinin ateş gibi yakıcılığıyla her taraftaki yaratılmışlar kanlı dalgalar (ile) doldu.

Yûsuf Hakîkî, sûfî poetikası ekseninde değerlendirilebilecek olan bir beytinde, mânâ incilerinin denizden ortaya çıktığını belirtir. Tıpkı istiridye içinde kapalı şekilde bulunan inciler gibi mânâ da gizli olmalıdır (457/35, s.688).

Şâir, İslâm'ın emirlerine sınımsız bir şekilde uymak, bu yolda imânla yürümek gerektiğini dile getirir. Sâlikî bir gemiye benzeten şâir, tasavvuf yoluna girmenin gam, keder ve tasayı beraberinde getireceğini belirtir. Tarikat denizinde ilerlemek, tüm zorluklara göğüs germek demektir:

“Şer'-ıla muhkem eyle 'akîden seffinesin
Bahr-ı tarîkata giricek kâsîfât-ıla” (508/15, s.744)

Tarikat denizine gam ve keder ile girdiğin zaman, şer'î hükümlere iyice uy, (sen) imândan bir gemisin.

Şâir, çâresiz olan âşîğa seslenmekte ve onun bir kayık salarak denizde dolaştığını, yâni tasavvufa girdiğini dile getirmektedir. Denize dalan sâlik; aşk, sevgi ve heyecan ile kendinden geçmiş ve bu hâl ile coşku ve vect içinde kalmıştır:

“Bir bahre salup zevrak iy 'âşık-ı bî-çâre
Oldun hele müstâgrak iy âşık-ı bî-çâre” (517/1, s.756)

Ey çâresiz âşık! Bir denize kayık salarak o denize gark oldun.

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolunda ilerleyen ârife seslenerek onun kalbinin bir deniz olduğunu ifade eder. Allah'ın rahmetinin tecellî ettiği yer ârifin gönlüdür. Şâir, Allah'ın sırlarının yer aldığı gönülden inci kadar değerli sözler istemekte, ârifin gönlünden çıkabilecek her sözü armağan olan görmektedir:

“ ‘Ârifem dirsın hakâyık bahrıdur kalbün bize
Vir ma'ârif gevherinden armaganun var-ısa” (518/7, s.758)

Ârif olduğunu söylersin, senin kalbin bize gerçekler denizi (gibidir); irfân gevherinden armağanın (inci kadar kıymetli sözün) varsa bize ver.

Şâir, gönlüne seslenerek gerçek hazinenin açıldığını, Allah'ın sırlarının gönülde dalgalandığını belirtir. Gönlüyle bir tür hasbihâl eden şâir, İlâhî sırların gönülden ifşâ olduğunu ifade eder:

“İy gönül gel gel hakâyık genci açıldı yine
Üstüne bahr-ı ma‘ârif mevci saçıldı yine” (525/1, s.765)

Ey gönül! Gel, gel, gerçekler hazinesi yine açıldı; üstüne irfân denizin dalgası yine saçıldı.

Hakîkî, aşk âteşini teskîn edecek olanın sevgilinin yüzü olduğunu, bu ateşi ise ummân kadar suyun bile söndüremeyeceğini belirtir.

“Ma’şûkun cemâlidür ‘ışk odın ider teskîn
Var ni denizler suyu ‘ışk odın söyindürmez” (206/3, s.350)

Aşk odunu teskin eden sevgilinin yüzüdür; denizler suyu (bile) aşk odunu söndüremez.

2.2.3.3.3. Çamur

Sûfiler, hakikatleri anlama noktasında aklın noksan olduğunu belirtmiş ve akli, çamura batmış durumda olan merkebe benzetmişlerdir (Üstüner, 2007:281).

Yûsuf Hakîkî, eşeğin çamura batıp tepetaklak olduğunda çulunun ipekten kumaş da olsa çamura bulanacağını ifade eder. Sâlik, tasavvuf yolunda nefesine uyup kesret çamuruna düşmemelidir:

“Dikilür burnı üzre har ne kadar
Atlas-ısa çulu çamur olıcak” (306/11, s.486)

Eşek, burnu üzere dikildiği vakit, çulu ipekten de olsa çamur olacaktır.

Şâir, şöhretin sâlikin isyan edici bir davranış benimsemesine neden olduğunu belirtir. Bu durumu da tıpkı eşeğin çamura batmasına ve bunun sonucunda yol alamamasına izafe eder. Eşek, nasıl çamura battığında menzil alamazsa, sâlik de nefesine uyup kesret çamuruna battığında tasavvuf yolunda menzil alamayacaktır:

“Çün dergih-i isyâna bıraktı seni şöhret
Menzil ala mı har gömilüp kalsa çamurda” (520/2, s.759)

Seni şöhret, isyan dergâhında bıraktı; eşek çamurda gömilüp kalsa menzil alabilir mi?

Hakîkî, binit hayvanı olan atın çamura, yâni kesrete battığında sâlikin tasavvuf yolunda ilerleyemeyeceğini, menzile ulaşamayacağını belirtir:

“Sen nice menzil alasın bilmezem

Çamura çökermiş-iken ulagı” (596/18, s.862)

Eşeğin çamura batmışken sen nasıl menzil alabilirsin? Bilmiyorum.

2.2.3.3.4. Dağ

Yücelik ve ululuğun sembolü olan dağ, tasavvufta ulaşılması istenen bir hedef olarak benzetmeye konu olmuştur. Dağ ayrıca fenâ makamı ve İlâhî durak yeridir (Cebecioğlu, 2014:292).

Şâir, Cebrâil’in geçemediği noktaya telmihte bulunarak o noktaya serçe kuşunun ulaşamayacağını belirtir. Gerçekten de yolun başında olan sâlik, bazı zorlukları aşmadan belirli noktalara gelemes. Kaf Dağı’na ulaşmak ve Ankâ olmak nasıl meşakkatli ise tasavvuf yolu da aynı şekildedir (345/6, s.540).

2.2.3.3.5. Demür

Demir tasavvufta, insan gönlündeki katılığa işaret etmek için benzetmelere konu olmuştur.

Yûsuf Hakîkî, karanlık gönüldeki kasvetin sebep olduğu katılığın demirde dahi olmadığını belirtir:

“Şol karanu gönlünde kasâvet ki bu resme

Var olmaya eyle katılık taşra demürde” (520/3, s.759)

Şu karanlık gönülde kasavet (vardır) katılık eyle(r); dışarıdaki demirde (bile) bu şekil yoktur.

Şâir, sevgilinin yüzünün ve gönlünün taş ve demirden olduğunu belirtir. Bu durum âşığın gönlünde gazaba sebep olur:

“Ne şiddetdür ne hiddetdür n’olur söyle gazab dilde

Meger taşdan demürdendür yüzün gönlün senün aksâ” (6/41, s.61)

Dildeki öfkenin şiddeti ve hiddeti nedendir? Ne olur söyle? Gönüldeki bu gazap nedendir? Meğer senin amacın yüzün ve gönlünün taştan ve demirden (olmasıdır).

2.2.3.3.6. Dıraht / Asâ

Sopa, değnek gibi anlamları olan asâ, yaşlıların yol katederken elinde bulundurdukları bir destek veya koruyucu, şaman veya büyücünün elinde bulunan ve sihrî yönünü ön plana çıkaran bir güç aracı, kral veya hükümdarın elinde ise kudret sembolü olarak kabul edilir (Harman, 1991:450). Hz. Mûsâ'nın mucizelerini gösterirken kullandığı ağaçtan sopa olan asâ, Hz. Mûsâ ile özdeşleşmiştir. Hz. Musâ'ya âit olan asânın cennette bulunan mersin ağacından yapıldığı, Hz. Âdem tarafından dünyaya getirildiği ve bütün İsrâiloğulları peygamberlerinden miras yoluyla Hz. Musâ'ya kadar ulaştığına dâir bir rivâyet söz konusudur (Pala, 2011:32).

Şâir, Hz. Mûsâ'nın nûruyla Allah aşkı ile yanan ağaçtan asânın, gönülde de var olduğunu belirtir. Hz. Mûsâ, Allah'ın lutfuyla tecelliye mazhar olmuş ve aşkın tâ kendisi olmuştur:

“Dıraht-ı âteşin mi ya gönül mi
‘Aceb şol Mûsî-i ‘imrâna benzer” (156/10, s.293)

Acaba şu Hz. Mûsâ'ya benzeyen, gönül mü yoksa ateşle kaplı ağaç mı?

2.2.3.3.7. Gülşen

Gül bahçesi demek olan bu kavram tasavvufta, dünyadaki güzellikleri belirtmek amacıyla benzetme yoluyla kullanılır. Aşkın yaşandığı gönül de gül bahçesi gibidir. Mutlak olan kalbin fethi ve açılışı demektir (Cebecioğlu, 2014:181).

Yûsuf Hakîkî, sevgilinin aşkıyla gülşendeki goncanın açılıp sevgili yoluna saçıldığını belirtir. Gül bahçesinde yetişen en güzel gül bile sevgilinin yoluna baş koyar:

“Açılır ‘ışkına yârun görürsin gonce gülşende
Saçılır yolına şâhun ki yüz ura gül-i ra‘nâ” (6/10, s.59)

Gülşende goncanın sevgilinin aşkıyla açıldığını görürsün. Gül-i ra‘nâ da şâhun yoluna yüz sürmek için saçılır.

Âd kavminin kralı Şeddâd'ın Tanrılık iddiasıyla cennet bahçelerine benzetilerek yaptırdığı bahçe olan Bağ-ı İrem, Allah'ın gönderdiği tufan ile yerle bir olmuştur. Şâirler, bahçe ile sevgilinin güzel yüzü arasında bağ kurarak sevgilinin güzelliklerini Bağ-ı İrem'e benzetmişlerdir (Pala, 2011:54). Şâire göre, bülbülün sevgilinin cemâlinin güzelliği ile meczup olduğunda Bağ-ı İrem'den eser yoktur:

“Şeydâyiken eltâf-ı cemâlüne bu bülbül
Kandaydı bu gülşen-i Bâg-ı İrem iy dost” (79/7, s.164)

Ey dost! Bu bülbül, sevgilinin yüzünün hoşluğuyla dîvâneyken bu Bağ-ı İrem bahçesi neredeydi?

Hakîkî'ye göre gönül, Ezel bezminde sevgilinin güneş gibi yüzünün parlaklığı ile aydınlanmıştır. Gönül evi de o yüzün şevki ile gülşen gibi olmuş ve böylece mutlak olan kalp fetholmuştur:

“Cân gözin rûşen iden şems-i ezel işrâkıdur
Dil evin gülşen iden ol tal'atun eşvâkıdur” (142/1, s.262)

Gönül gözünü rûşen kılan ezel güneşinin parlaklığıdır; gönül evini (de) gülşen eden o güzel yüzün şevkidir.

2.2.3.3.8. Güneş / Âfitâb

Kâinatın ısı ve ışık kaynağı olan güneş, edebiyatımızda gerek yakıcılığı gerekse de rengi, parlaklığı, ısısı ve ışığı ile ele alınır. Parlaklığı ve nûru ile sevgilinin yanağına benzer. Güneş çıktığında gölgenin ortadan kalkması, ay ile güneşin birbirlerini takibi gibi yönleriyle birçok beyite konu olan güneş ile sayısız teşbih ve mecâzlar kurulur. Gökyüzünün sultanı olan güneşin hemen her özelliği sevgiliye yaraşır şekildedir. Tasavvufta, Allah'ın timsâlidir (Pala, 2011:176).

Yûsuf Hakîkî, sâlikî Allah'ın birliğini akseden güneşin aydınlığıyla dolu olan cihâna teşbih eder. Vahdet güneşi ile dolu olan gönle ulaşabilmek için tasavvuf yolunda çalışıp çabalamak gerekir:

“Vahdet güneşinün ho pür-işrâkı cihânsın
Ceħd eyle velî dost dili dîzevar iste” (510/16, s.748)

Vahdet güneşinin aydınlığıyla dolu cihânsın; dostun gönül gözü gibi gönül iste, ama (bunun için) çalışıp çabala.

Bulut, sevgilinin veya övülen kişinin lutfunu, şefkâtini ve kahrını belirtir. Âşığın, kederinden dolayı yaşlarla dolu olan gözü, bulut gibidir. Güneş, bulutla görünmez hâle geldiğinde sevgilinin yüzü, âşığın üzüntüsü arasında kalır (Pala, 2011:130). Akıl ve ilim, aşk güneşinin parlaklığını engelleyen bulut gibidir:

“Âfitâb-ı ‘ışkun işrâkâtına
‘Akl-ıla dâniş-dürür kemter sehâb” (46/7, s.121)

Akıl ve ilim, aşk güneşinin ziyâlarını (parlaklığını) gizleyen hakir bir buluttur.

Şâir, Allah’ın lutf güneşinden yüzbinlerce güneşin gönlüne doğmasına rağmen güneşin sadece gölgesinin gönlüne düştüğünü, kendisine sadece gölgenin nasip olduğunu belirtir. Hakîkî, güneş kavramını kullanarak mânevî gıdalardan yeterince nasiplenemediğini ifade eder:

“Câna lutf-ı âfitâbı sâyesi düşdi meger
Ki togar dil maşrıkından sad hezârân âfitâb” (53/2, s.129)

Gönlün doğusundan (doğuş yerinden) yüzbinlerce güneş doğmasına rağmen, cana bu güneşin gölgesi düşer (nasip olur).

Her gönül alan sevgilinin güzel yüzünden zevk alan sâki, din devletinin güneşinin batışına sebep olur:

“Ana ki her dil-rübânun rûy-ı hûbı oldu haz
Âfitâb-ı devlet-i dînün gurûbı oldu haz” (260/1, s.415)

Haz, gönül kapalı sevgilinin güzel yüzünün kendisine haz verdiği kişinin din devletinin güneşinin batışına da sebep oldu.

Hakîkî, zulmette mârifet nûruna ulaşmak için şüpheye mahal verilmemesi gerektiğini belirtir (494/3, s.728). Şâir, şayet tecellî güneşine ulaşma durumu söz konusu olduğunda o tecellînin kıvılcımlı nûrundan ziyâde Allah’a ulaşmaya çalışmanın, Allah ile hem-hâl olmanın önemine işaret eder:

“Şâyed ki âfitâb-ı tecellîye iresin

Aldanma keşfe dahı şu‘â‘-ı şihâbı ko” (494/4, s.728)

Şayet, tecellî güneşine erersen, keşfe aldanma, ateşin kıvılcımlı ışıltısını da bırak.

Hakîkî’ye göre güneşin şevki zuhûr ettiğinde ne varlıktan ne de bir katre şebnemden eser kalmaz. Varlık da tıpkı güneş çıktığında ortadan kaybolan şebnem gibi yok olur:

“Nâm u nişân kanda Hakîkî ol âfitâb

Şevkında ne vücûd ya bir katre şeb-neme” (535/11, s.779)

Hakîkî, o güneşin şevkinde ne vücûd ne de bir katre şebneme âit nâm ve nişân nerede?

2.2.3.3.9. Kömür

Kömür, edebiyatımızda rengi dolayısıyla türlü benzetmelere konu olur. Kömürün, Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı’nda nefse benzetildiği görülür.

Yûsuf Hakîkî, şehvet odunun sâliki yakıp küle çevirdiğini belirtir. Aşk ve harâret olmadan, şehvet oduyla yanan sâlik nefesine yenik düşer. Nefis tıpkı sönmüş kömür gibi kapkaradır ve onda aydınlık verecek bir ateş belirtisi de yoktur:

“Şehvet odı kül itdi kanı ‘ışk u harâret

Şu‘le mi olur söyne karara çü kömürde” (520/5, s.759)

Şehvet odu kül etti, aşk ve harâret nerede? Kömür sönüp karardığında (onda) şûle mi olur?

2.2.3.3.10. Mâh

Aydınlık ve parlaklığı ile sevgilinin yüzüne benzetilen mâh tasavvufta, Allah’ın nûruna benzetilmiştir; çünkü en yüce sevgili O’dur. Ayın ışığı güneş gibi ateş değil, nûrdur. Sevgilinin yüzü, aydan daha güzel, parlak ve üstündür (Pala, 2011:42).

Yûsuf Hakîkî, Allah’ın nûruyla dolu olan yol gösterici meşalenin kendisinde bulunması durumunda, cehennemden karanlıktan korkmayacağını belirtir. Allah’ın nûru sâlike tasavvuf yolunda yol gösterir. Karanlığı aydınlatan ise mâhın nûrudur:

“Ne korhu ya cehennem zulmetinden

Bana çün meş‘alem ol mâh olursa” (31/6, s.97)

Bana meş‘alem o mâh olursa cehennemden karanlıktan ne korku olacak?

Benliğin Allah'ın varlığında yokluğa erişmesi, kulun kendi fiilini göremez duruma gelmesi, kesret âleminden sıyrılıp Allah ile bir olma hâli olan fenâfillaha ulaşabilen sâlik, gökyüzünün ayı gibi parlak yüzlüdür; çünkü Allah'ın tecellî nûru kendisinde zuhûr etmiştir:

“Çünkü garb-ı fenâda tolındun
Ol felekde çü mâh-ı tâbânsın” (218/33, s.365)

Fenâ garbında battığın için o felekte ay gibi parlak yüzlüsün.

Din yolunun meşalesi İslâm'dır. Bu meşaleyi talep eden karanlığı bırakıp İslâm şeriatını merkeze alır:

“Şer' olur bu dîn yolında meş'ale
Zulmeti kor mâh-ı tâbân isteyen” (469/12, s.700)

Bu din yolunda meşale, İslâm şeriatıdır; ay gibi parlak yüzü isteyen zulmeti bırakır.

Her kim, Allah'ın rahmetini sığınılacak yer olarak görürse her türlü karanlık ona ay ışığı gibi parlak hâle gelir:

“Sıdk-ıla her ki ol şehün lutfını idinür penâh
Her zulümât ana Hak'un fazlıyla fûrûg-ı mâh” (507/1, s.742)

Her kim o şehin lutfunu doğruluk ile sığınılacak yer edinirse her karanlık ona Hakk'ın fazlıyla ay ışığı (olur).

2.2.3.3.11. Nehâr

Gün, gündüz, aydınlık demek olan (Devellioğlu, 1997:819) bu kavram tasavvufta, aydınlığın nûrunu ifâde etmek için benzetme yoluyla kullanılmıştır.

Hakîkî, Allah'ın her şeyi var etme, her şeyi lâıyk olduğu yere koyma sırrının artık âşikâr olduğunu belirtir. Hakk'ın lutfu ile tâlihlerin aydınlığı ortaya çıkmış, karanlık gece sona ermiştir.

“Bahâr-ı hikmet irişdi nisâr-ı rahmet irişdi
Nehâr-ı devlet irişdi ki kat' oldı şeb-i zalmâ” (7/8, s.62)

Hikmet bahârı ve rahmet saçıntuları ulaştı; tâlih aydınlığı ulaşınca karanlık gece sona erdi.

2.2.3.3.12. Od

Ateş demek olan bu kavram tasavvufta, aşkın yakıcılığını ifade etmek için kullanılmıştır. Ateş, âşığın içinde bulunduğu ızdırabı artıran bir unsurdur. Sevgiliye duyulan hasret, ateş olarak kendisini gösterir ve âşığı dâima yakar. Ateşte nûr da bulunur, bir başka deyişle hem yakma özelliği hem de aydınlatma özelliğine sahiptir. Nitekim güneş de bir ateştir (Pala, 2011:41).

Hakîkî, nefesine seslenerek onun hırs ateşiyle yandığını belirtir. Nefs, hırs ateşiyle yanarak aslında boşa emek sarfetmektedir; çünkü bu durumda bir letâfet söz konusu değildir. Şâir, nefsin elinden başına toprak saçtığını ifade eder. Büyük bir üzüntü duymak anlamına gelen bu deyim, âcizlik ve şikâyet belirtir (Yılmaz, 2013:336). Hakîkî, nefis karşısındaki âcizliğini ifade ettiği bu beyitte, nefesine yenik düştüğünü dile getirir. Hırs, yakıcılığı yönüyle oda benzetilir:

“Niçe bir hırs odında yil kovarsın kanı yüz suyu

Elünden başuma toprak saçam iy nefis vâ-veylâ” (6/38, s.61)

Ey nefis! Daha ne zamana kadar hırs ateşiyle beyhûde emek sarfedersin, (bunda) letâfet nerede? Senin elinden başıma toprak saçayım. Eyvâhlar olsun!

Hakîkî, aşk ateşinin gönlünde sancak diktiğini belirtir. Aşk ateşi, gönlü kuşatmış hâldedir. Kuvvetli aşk, âşığın başını ortadan kaldırmıştır. Gönülde yanan aşk odunun dumanı, başa kadar ulaşmış ve sevgili uğruna canlar verilmiştir:

“Yine ‘ışk odı dikdi dilde ‘alem

Dûd-ı sevdâ götürdi baş şehâ” (8/28, s.66)

Ey şâh! Yine aşk odu gönülde alem dikti; sevdânın dumanı (kederi) baş kaldırdı.

Hakîkî, gönülde hasret olmadan aşk ateşinin yanıp ortaya çıkmayacağını ifade eder. Sevgiliye her dâim hasret duymak gerekir (12/5, s.71).

2.2.3.3.13. Rûzgâr

Rûzgâr tasavvufta, dünyanın gelip geçiciliğini ifade etmede kullanılır. Rûzgâr, dünyanın içinde bulunduğu devirdir. Dîvân şâirinin zaman karşısındaki tutumu her zaman olumsuz olmuş, rûzgârdan dâima şikâyette kalmıştır. Rûzgâr onun ümidini her

defasında kırmış ve ona eziyet etmiştir. Kısaca, felek onun isteği doğrultusunda dönmemiştir. Zamanın bu hâli, tasavvuf yolundaki her mutasavvıf için de geçerlidir (Pala, 2011:381).

Tasavvuf yolunda mertçe davranılmalı, sabit-kadem olunmalıdır. Hakîkî, ömrün gaflet ile rûzgâr gibi hızlı bir şekilde geçtiğini belirtir. Nefsi uyarıp mertçe davranış sergileyememekten yakınıır:

“Zihî ki gaflet-ile geçdi rûzigâr dirîg

Olımadun uyarup cânı merdkâr dirîg” (281/1, s.447)

Canı uyarıp mert gibi olamadan (yaşayamadan), zaman gaflet içinde geçti, eyvâhlar olsun!

Kesret hâli ile göz gama gark olmuş, ömür ise bu nedenle zâyi edilmiştir. Hakîkî, zamanının rûzgâr gibi boşa geçtiğini ifade edip hayıflanmaktadır:

“Gamdan açılmaz oldu göz bir dem ganîmet görmege

‘Ömri kamu zâyi‘ geçer uş rûzigârum iy dirîg” (287/2, s.458)

Eyvâhlar olsun! Göz, ganimet gördüğü vakit gamdan açılmaz oldu; bütün ömür zâyi oldu, işte devrânım.

Şâir, önceden kendisine rehber olan yol göstericilerin artık olmadığını dile getirir. Hakîkî, kendisine bir yiğit rehber aramaktadır. Lâkin, devrân içinde bu vasıflarda olan kılavuz yoktur:

“Merdân-ı reh-nümâlar kim rûzigâr içinde

Evvel var-ıdı göster şimdi i yâr kanı” (574/6, s.836)

Ey dost! Yol gösteren mert kılavuzlar bir devirde, önceden vardı, ama şimdi nerede?

2.2.3.3.14. Sâhil / Menfez

Deniz kıyısı, kenâr demek olan (Türkçe Sözlük, 2005:1682) sâhil, tasavvufta sâlikin tasavvuf yoluna girmesi için başlangıç yapacağı yer, varılacak olan makam olarak tasavvur edilmektedir. Menfez ise girecek veya geçecek yer ve delik anlamlarına gelmektedir (Türkçe Sözlük, 2005:1369).

Hakîkî, Allah'a yalvararak hayret denizinde girdâba düşen gönlünün selâmet sâhiline ulaşmasını arzular:

“İlâhî bahr-ı hayretde bu girdâba düşen câna

Nesîm-i ünsün irür vir selâmet sâhilinde câ” (7/21, s.63)

Ey Allah'ım! Hayret denizinde bu girdâba düşen cana yakınlık rûzgârını ulaştır, o cana selâmet sâhilinde makam ver.

Su tanesi demek olan katre, sâlike benzetilir. Tasavvuf yoluna girmek isteyen sâlik, Allah'ın birliğinin denizine menfez bulunca deryâya gark olmuştur:

“Olmışken ayrılıktan gör münkalib havâya

Ol katre bahre menfez bulıban oldu deryâ” (11/5, s.70)

O katre, ayrılıktan havaya karışmışken, denize menfez bulunca (bulur bulmaz) deryâ oldu.

Fenâ-yı zât, sâlikin kendisini yok bilerek kendisinde varlık görmemesi, gerçek varlığın sadece Allah olduğunu bilmesidir. Yûsuf Hakîkî, varlığı yokluk denizinde gark ederek varlığın bekânın sâhiline ulaşmamasını arzu etmektedir. Varlığın bekâda yeri yoktur (160/5, s.297).

Hakîkî, yokluk denizinde selâmet sâhiline ulaşmak için şer'î hükümlerin bulunduğu kayığa binmiş ve o kayık selâmet sâhiline yelken açmıştır:

“İrdi selâmet-ile bil bahr-ı fenâda sâhile

Zevrakı cidd ü cehd-ile şer' idindi kim şirâ' ” (267/15, s.426)

Kim çalışıp çabalama kayığına şeriati yelken edindi ise, yokluk denizinden selâmet sâhiline erdi (ulaştı).

Sâlik, yokluk girdâbına düşerek sâhile ulaşamamıştır. Yokluk denizindeki tufan, sâliki yokluk girdâbına atmıştır:

“Kaldı girdâb-ı fenâda sâhile

İrmedi ol gark-ı tûfân kimsene” (523/11, s.764)

Fenâ girdâbında kaldı, o çok şiddetli yağmur ve fırtına tufanında kimse sâhile ulaşamadı.

2.2.3.3.15. Sebze-zâr

Bağ, bahçe, sebze bahçesi anlamına gelen (Türkçe Sözlük, 2005:1718) sebze-zâr, canlılığı ifade etmede kullanılmıştır. Bağ, bahçe ile birlikte beraber geçtiği de olmuştur. Ayrıca yeşilliği çok olan yer, yeşillik, çayırılık, çimenlik anlamındadır.

Nergis, mahmurlu ve uykulu bakışın sembolüdür. Başta nergis uykusu varken orada yeşillik olamaz; çünkü bu hâlde canlılıktan eser bulunmaz. Sevgilinin bakışı, âşığın başını dumanlı kılmıştır. Sebze-zâr, huzur bağlamında düşünülürse gaflet uykusunda olan sâlikin gamlı başı dâima dumanlıdır. Bu sebepten sâlikin gamlı başı ile bulut arasında ilişki kurulduğu görülür. Sözlükte gökyüzünü bütünüyle kaplayan hafif yığın (Türkçe Sözlük, 2005:325) mânâsına gelen bulut kelimesi tasavvufta, sâlikin kalbi ile Hak arasına çekilen ve sâlikin Hak'tan ayrı düşmesine neden olan en saydam perde anlamında kullanılır (Uludağ, 2012:115; Cebecioğlu, 2014:138). Gaflet uykusundan uyanmayan kişi için bulut, Hak'tan ayrı düşmeye neden olan bir perde mesâbesindedir. Şâir, gam ile bulut arasındaki bu ilişkiye de değinir:

“Başunda hâb-ı nergis-vâr anunçün sebze-zâr olmaz

Bu gamdan cevre etrâfun çü ebr ol taraf-ı dâfikdan” (478/6, s.709)

Başında nergis uykusu varken yeşillik (canlılık) olmaz; cevrinin gamı ve göz ucuyla bakan bakışının şiddetinden dolayı etraf bulut gibidir.

Şâir, bahârın o canlılığının güze hiç sefer kılmadığını belirtir. Sevgilinin bahârda ortaya çıkışının, bahçenin canlılık ve tazeliğe kavuşmasının işlendiği aşağıdaki beyit, bahârı tasvir eder. Güz mevsiminde ise bahârın tazeliği yoktur. Varlık dâima bir değişim içindedir. Her varlık, yokluğa mahkûmdur:

“Bilmez misin ki revnak-ı bâg u bahâr u sebze-zâr

Musfar olup olur hitâm kaldığı hiç var mı güze” (516/11, s.754)

Bilmez misin ki bahçenin, bahârın ve yeşilliğin süsü (güzelliği) son bulup çer çöp olur; Hiç (o güzelliğin) güze kaldığını gördün mü?

2.2.3.3.16. Şebnem

Şebnem yâni çiğ tanesi, tasavvufta kısa süre içinde ortadan kaybolmaya işaret eder; çünkü şebnem taneleri güneşi gördüğü an buharlaşıp kaybolur. Allah güneşe benzetildiğinde, şebnem gelip geçici olan dünyaya benzetilir (Pala, 2011:423).

Özellikle bahar mevsiminde seher vaktinde bazı çiçekler üzerine düşen şebnem, güneşin yüzü kendisini gösterdiğinde yok olur. Tasavvuf yolundaki sâlik de sevgilinin güneş yüzünü gördüğünde o şevkin etkisiyle mahvolur:

“Yârun çü cemâli güneşi şavkına geldün

Şeb-nem gibi mahv ol özünü anda nihân it” (71/8, s.156)

Sevgilinin güneş yüzünün şevkine geldin; şebnem gibi mahvol ve özünü orada gizle.

“Tan mı şeb-nem gibi mahv olursa cân

Çün cemâlün âfitâbı saldı tâb” (47/7, s.122)

Can, şebnem gibi mahvolursa bunda şaşılacak ne var? Çünkü yüzünün güneşi parlaklık saldı.

2.2.3.3.17. Toprak

Toprak, her şeyden önce anâsır-ı erbaadan birini oluşturmaktadır. Edebiyatımızda toprak, sevgilinin övgüsü noktasında ön plandadır. Toprağın içinde mücevherler, hazineler ve kıymetli şeyler barındırması bu minvâlde kayda değerdir. Rengi hasebiyle kara olarak nitelendirilen toprak, insanın yaratılışına telmihte bulunduğu gibi, ölenlerin toprak olacakları gerçeğini de hatırlatmaktadır. Âşık, sevgilisi uğruna toprak olur ve sevgilisinin üzerinde dolaşmasını ister. Toprak aynı zamanda; insanlara azık verir. O, rûzgâr önünde kaldığında ise sadece tozdan ibârettir (Pala, 2011:183).

Hakîkî, Allah’ın kudretinin bir avuç toprağı insan eylediğı, insanı topraktan yarattığına telmihte bulunur. İnsan topraktan yaratılmıştır:

“Gör kudreti eyler bir avuç toprağı insân

Gör hikmeti yaprağı ider atlas u dîbâ” (4/17, s.50)

Allah’ın kudreti bir avuç toprağı insan eyler; O’nun hikmeti yaprağı atlas ve diba eyler, gör.

Hakîkî, âlimlerin ayakları altında toprak olmayı arzulamaktadır. Ulemânın toprağına yüz sürmek, onların ayakları altındaki toprak olmak bütün dertlere devâ olacaktır:

“Yüzüm ayaklarına olsun anlarun toprak

Ki dertliyem kamu derde devâ-durur ‘ulemâ” (28/6, s.93)

Yüzüm âlimlerin ayaklarına toprak olsun; dertliyim, âlimler bütün dertlere devâdır.

Şâir, bir gün ölümün geleceğini ve bedenın çürüyüp toprak olacağını; karınca ve böceklere azık olacağını belirtir ve insanın bu kaçınılmaz sonu düşünmesini ister:

“Çürüyüp toprak olıcağ bedenün

Tu‘ma-ı kirm ü mâr u mûr olacak” (306/6, s.486)

Bedenin çürüyüp toprak olunca; böcek, yılan ve karıncanın yiyeceğı olacak.

Şâir, Allah’ın cömertliğı ve ihsânı ile insanı topraktan yarattığını belirtir. İnsan, Allah’ın bir lutfudur:

“Bu biz düşmüş toprakdan götürdün

Kerem kıldun u ihsân yahşı geldün” (328/3, s.516)

Ey Allah’ım! Biz bu düşmüşleri yerden kaldırdın; bize kerem kıldın ve ihsânda bulundun.

Hakîkî, kendisini miskin olarak nitelendirdiğı aşağıdaki beyitte onun ayağının toprağından baş çekmemeyi öğütler. Eğer yücelik makamına ulaşmak isteniyorsa bu gereklidir:

“Dut bu ayak toprağı miskîn Hakîkî’nün sözün

Çekme baş alçaklığ it zinhâr eger rif’at gerek” (352/17, s.547)

Miskîn Hakîkî’nin sözünü bu ayak toprağında tut; eğer yücelik istersen baş çekme ve tevâzu göster.

2.2.3.4. Beden

Vücûd ve gövde anlamına gelen beden kelimesi, tasavvufta geçiciliğı sembolize eder. İnsanın maddî vücûdudur (Cebecioğlu, 2014:74).

Yûsuf Hakîkî, bedeninin elbet bir gün yok olacağını, kefenin çürüyüp toprağa dönüşeceğini ifade eder:

“ ‘Âkıbet hod fenâ olur bu beden
Hâk ola yirde hem çürüye kefen
Vakti hoş görelüm hele gel sen
Eydelüm lâ ilâhe illallâh” (2/19, s.36)

Bu bedeninin sonu bizzat fenâ olur, kefen yerde çürüdüğünde toprak olur, hele sen gel de vakti hoş edelim, lâ ilâhe illallâh söyleyelim.

Şâir, öldükten sonra bedeninin çürüyüp toprak olacağını belirtir. Beden, çürüyüp toprak olduğunda yılan, karınca ve böceklere yiyecek olur (306/6, s.486).

Hakîkî, her insanın kanında kefenin var olduğunu ve her bedeninin ölümü tadacağını belirtir. Gün, bedeninin mahvolma zamanıdır:

“Kanın idinmiş kefen anda yüzen her beden
Hey ko ne sen ya ne ben mahv demidür günün” (451/5, s.681)

Onda yüzen her beden kanını kefen edinmiş(tir). Hey (boş işleri) bırak, senliği benliği yok etme günüdür.

2.2.3.5. Can ve İlgili Mecâzlar

Kelime anlamı olarak insan ve hayvanların yaşamını sağlayan ve ölüm vaktinde bedenden ayrılan varlık, rûh demek olan can tasavvufta, insanın duygularını ihtivâ eden iç âlemi, gönül ve yürek anlamına gelmektedir (Uludağ, 2012:83; Cebecioğlu, 2014:92).

Sevgilinin âşıktan yüz çevirmesi, canın bedenden çıkması gibidir. Âşık canını aşk meydanında ortaya koyar ve onu sevgilinin yoluna kurban eder. Üstelik âşığın binlerce canı olsa da sevgili yoluna hepsini fedâ etmeye hazırdır. Ölülerini diriltme mucizesi yönüyle Hz. İsa ile birlikte anıldığı da görülür. Dîvân şâirleri değişik yönlerden can kavramını konu edinmişler, can ile cânâ ve cânân kelimeleri üzerinde oyun yaparak gelenek oluşturmuşlardır (Pala, 2011:83-84).

Yûsuf Hakîkî'ye göre, dünya hayatı devam ettiği sürece can, bu tenden ayrılmayacaktır. Şâir, aşk yolundan başka bir yol da bilmemektedir:

“Diri oldukça dünyâda ki cân ayrılmaya tenden

Tarîk-1 ‘ışkdan özge dahı yol sormagıl menden” (467/1, s.697)

Dünyada diri oldukça can tenden ayrılmaya, benden aşk yolundan başka (bir) yol sorma.

Şâir, Allah’ın mânevî sohbetini canda istemek için aşkın derdine esir olmak gerektiğini belirtir:

“Derdine ‘ışkun esîr olmak gerek

Cânda halvetgâh-1 sultân isteyen” (469/3, s.699)

Canda, sultânın sohbetini isteyen için aşkın derdine esir olmak gerek(tir).

Şâir, sâlikin canını bülbüle benzeterek o bülbülün sesinin ve inlemesinin ziyâde olduğunu belirtmiştir (473/3, s.704).

Bir başka beyitte Hakîkî, canı bir zincire benzetmiştir. Sevdânın hilesi karşısında ne yapacağını şaşırın sâlik, can zincirinin nereye çekildiğini bilemez:

“Depretdi cân zencîrini sevdâ alı olduk delü

İletdi bizi bizden ol çekdi bilinmez kancaru” (491/1, s.725)

Sevdâ hilesi can zincirini kıpırdattı, deli olduk; bizi bizden geçirdi, nereye iletti, bilinmez.

Şâir, canı bir kadehe teşbih etmektedir. Can kadehi, aşk şarabıyla dolu olmalıdır. Aksi takdirde can mefhûmunun bir anlamı olmaz:

“Şerâb-1 ‘ışkı çün dutmaz kadeh geç cân-1 cânundan

Anun bir katre-i dürdi tolan peymânedan el yu” (499/4, s.733)

Aşk şarabı ile dolmayan can kadehinden vazgeç; can kadehinin bir damla tortusuyla dolan kadehten dahi vazgeç (uzak dur).

Hakîkî, can gözünün Allah’ın mârifet nûruyla uyanıklık hâline kavuşacağını belirtir:

“Ma‘rifet nûruyla ihyâ kıl Hakîkî kalbini

Kim vire subh-1 sa‘âdet cân gözine intibâh” (505/11, s.740)

Hakîkî, kalbini mârifet nûruyla ihyâ kıl da saâdet sabahı can gözüne uyanıklık hâli versin.

Şâir, mürşidi Hacı Bayram-ı Velî'nin din yolunun rehberi ve erenlerin serveri olduğunu söyleyerek onun yolunda canını fedâ edeceğini belirtir (23/1-19):

“İy dîn yolunun reh-beri şeyhüm yoluna cân fidâ

İy has erenler serveri şeyhüm yoluna cân fidâ” (23/1, s.85)

Ey dîn yolunun rehberi olan şeyhim! Yoluna cân fedâ(dır); ey has erenlerin en önde geleni olan şeyhim! Yoluna cân fedâ(dır).

2.2.3.6. Dâvet

Çağırma, gelmesini isteme ve çağrı demek olan dâvet, dinî ve tasavvufî bir kavram olarak peygamberlerin insanları hak dine çağırması, erenlerin sâlikleri doğru yola buyretmesi demektir. İslâm dinine “dâvet dini” de denilmiş ve dâvet, müslüman kimselerin görevlerinden biri sayılmıştır (Çağrıcı, 1994:17).

Maddî ve mânevî her şeyden korunmuş olan ve “esenlik yurdu” anlamına gelen, Kur’ân-ı Kerîm’de cennetin bir diğer ismi olarak da geçen Dârü’s-selâm (Pala, 2011:107) sâlikin ulaşacağı yerdir. Allah, doğru kullarını cennete dâvet eder; dolayısıyla bu dâvete icâbet etmek ve dünya kesretinin şaşkınlığı ile kalmamak gerekir:

“Seni Dârü’s-selâm’a da‘vet eyler

Cihânun kalma tur mebhût içinde” (521/10, s.761)

Seni Dârü’s-selâm’a dâvet eder; cihânın şaşkınlığı içinde kalma, ayağa kalk.

Allah, yaratılmışları doğru yola dâvet eder. O, lutfuyla kullarını doğruya ve güzele yönlendirir:

“Hak da‘vete salduğı kul hod gösterür toğrı yolu

Hey nesne öğretmek ana halkun degüldür hâceti” (594/5, s.858)

Allah, dâvet ettiğı kula doğru yolunu kendisi gösterir; O’na nesne öğretmek yaratılmışların haddine değildir.

2.2.3.7. Devlet

Ululuk, büyüklük, büyük rütbe, makam demek olan bu kavram tasavvufta, mutluluk, saâdet, tâlih ve baht anlamlarına gelmektedir. Tâlih, insan irâdesinin ötesinde, gelecekte ortaya çıkacak olan bir programdır (Topaloğlu, 1991:521).

Yûsuf Hakîkî, Allah yolunda hizmet edenlerin bahtının ve tâlihinin güzel kılındığını ve onların her mutluluğa hizmet ederek ulaştığını belirtir:

“Hızmet-ile irdiler her devlete
Ol ışıkde kamular iy kîd-hüzâ” (5/64, s.57)

Ey kethüdâ! O eşikte herkes hizmet ile her devlete (bahta) ulaştı.

Şâir, Allah’ın tecellîsi ile mest olanın ve canda O’nun birliğine yer verenin sonsuz tâlihe ulaşacağını ifade eder:

“Sermedî devlete yitişmişdür
Ol sa‘âdetlü cân o mestî-likâ” (18/36, s.81)

O saâdetli can (ve) mest yüzlü, sonsuz devlete ulaşmıştır.

Sâlik için ulemâ, ebedî yüceliği belirtir. Hangi kavim içinde olunursa olunsun ulemâ, sâlik için baht ve mutluluk verir:

“Ne kavm içindeyise devlet ü sa‘âdetdür
Şerefür anlara ‘izz-i bekâ-durur ‘ulemâ” (28/2, s.92)

Âlimler onlara ebedî yüceliktir, şereftir; hangi kavim içinde olursa olsun, (onlara) devlet ve mutluluktur.

Hakîkî, sultan olarak nitelediği şeyhinin saâdetli yüzünü kendisine gösteren Allah’a şükrederek ve sözü O’na hamd ederek bitirmeyi ister:

“Şükr devletlü yüzini bize ol sultânun
Gösteren pâdışaha imdi sözi hamd-ıla kes” (224/24, s.375)

Bize o sultanın devletli yüzünü gösteren pâdışâha şükür, sözü şimdi hamd ile kes.

2.2.3.8. Dünya / Mekkâre

İslâm dinine göre dünya, insanların Allah’ın rızâsına nâil olmak ve hakîkî âlem olan ebedî âleme ulaşabilmek için gönderildikleri imtihân yurdudur. Dünya, tasavvufta imtihân yeri, âhîret tarlası ve fâni âlem olmak üzere çeşitli şekillerde tanımlanmıştır (Cebecioğlu, 2014:135).

Yûsuf Hakîkî, “hecve” başlıklı manzumesinde (360/1-8) dünyada vefâsızların çok olduğunu, edep ve hayânın olmadığını, insanların gönüllerinin katı olduğunu ve kimsenin Allah yolunda ilerlemediğini dile getirmektedir. Dünya düzeni hilekârlık üzere kurulmuştur:

“Ko bu mekkâre dünyâyı Hakîkî

Urup püşt ü pâ ‘avratdan it yig” (360/8, s.554)

Ey Hakîkî! Bu hilekâr dünyayı bırak; ayağını sağlam basıp avrat olanlardan kendini sakın.

Şâir, başka bir beyitte dünyanın vefâsının olmadığını belirtir. Dünyanın vefâsına aldanmamak gerekir:

“Yohdur vefâsı dünyenün işbu fenâ vefâ

Kılsa kılaydı Ahmed-i muhtâra gidelüm” (402/20, s.621)

Dünyanın vefâsı yoktur, işte sonu fâniliktir. (Zâten) vefâ kılsaydı Hz. Muhammed’e kılardı.

Hakîkî, dünyanın geçici olduğunu dinî hükümlerin ise ebedî olduğunu dile getirir. Din derdi ile saâdete erişip devamı olmayan dünyadan vazgeçmek gerekir:

“Derd-i dîn-ile sa‘âdetlen ebed

Devlet-i dünyâyâ hod yohdur devâm” (419/5, s.640)

Sonsuza dek din derdiyle saâdetlen; dünya devletinin devâmı yoktur.

Şâir, dünyanın insanı zehirleyen tüm yönlerine yüz çevirmek gerektiğini ifade eder. Dünyadan yüz çevirerek Allah’ın tecellî denizindeki mânâ incilerini toplamak gerekir:

“Yüz çevürelüm bu dünyâ zehrine

Talalum bu dürr-i ma‘nî bahrına” (425/60, s.651)

Bu dünya zehrine yüz çevirelim; bu mânâ incilerinin (bulunduğu) denize dalalım.

2.2.3.9. Gönül / Dil ve İlgili Mecâzlar

İyi ve kötü olan bütün duyguların kaynağı olarak kabul edilen, kalbin mânevî yönü ve yürek demek olan gönül tasavvufta, Allah’ın sâlikte tecellî ettiği mekândır. Tasavvufî aşkın gerçekleştiği yerdir (Cebecioğlu, 2014:131).

Gönül, âşığı aşkıyla ilgili olan her türlü olayın yaşandığı yerdir. Tasavvufta, gönül bir ayna olarak ele alındığında, bu aynada Allah'ın tecellîsi kendisini gösterir. İnsan, bütün âlemin özü olduğundan dolayı, insanın hakîkati de gönlü olur. Bu nedenle mutasavvıflar gönle çok önem verirler. Gönlün hakikatini bilenler ise gönül ehlidirler (Pala, 2011:168-169).

Yûsuf Hakîkî, gönlü pak eyleyip Allah'ı zikir hâline geçmek gerektiğini ifade eder. Gönül, aşk ile yandığında varlığından eser kalmaz ve toprak olur. Tasavvuf zevkiyle gönlü dertli kılıp Allah'ı anmak gerekir:

“Diyelüm zikri pâk idüp gönüli
Yahılup ‘ışka hâk idüp gönüli
Zevk-ıla derd-nâk idüp gönüli
Eydelerüm lâ ilâhe illallâh” (2/2, s.34)

Gönlü pak edip zikir söyleyelim, gönlü aşk ile yakıp toprak edip zevk ile dertli kılıp lâ ilâhe illallâh diyelim.

Şâir, Hak yolundaki bülbülün gönle ihtiyacı olmadığını, onu mahvetmesi gerektiğini belirtir. Allah'ın tecellî yeri olan cennete ulaşmak için gönlü aşk ile yakıp yok etmek gerekir. Cennet arzusunda olanın dünyadaki bağ ve bostan ile işi yoktur:

“Bülbül-i üns-isen gönül olmasun ayaguna bağ
Gülşen-i kudse kıl heves hay nene bûsîtân u bâg” (278/1, s.441)

Hak ile dost olan bülbülün gönül ayağına bağ olmasın; cennete heves kıl, senin bostan ve bağ neyine?

Hakîkî, gönlünü ve canını aşk ile bir kıldığını ifade eder. Gönül ve can aşk ile yanmaktadır. Aşkın rengi ile özdeşleşen kan, aşk yoluna helâl kılınmıştır:

“ ‘İşka kılduk halâl kanumuzu
‘İşka virdük gönül ü cânümüzü” (547/1, s.800)

Kanımızı aşka helal kıldık; gönül ve canımızı aşka verdik.

Şâir, gönlü aynaya benzetir. Ayna, ışığı yansıttığı gibi gönül de Allah'ın isim ve sıfatlarını en güzel şekilde yansıtır. Aynı ışıktan aydınlanan gönlün yansıttığı binlerce

ışık, tek bir tecellînin akisleridir (Kaplan, 2007:275). O aksi gören âlemden el çekmiş, mâsivâdan kurtulmuştur:

“Gönül mir’âtı içinde cemâl-i ‘aksini yârun

Gören ‘âlemden el çekmiş n’ider bâg u temâşâyı” (556/8, s.810)

Gönül aynası içinde sevgilinin yüzünün aksini gören, âlemden el çekmiş(tir), bağ ve seyrânı ne yapsın?

Hakîkî, gönlü uçsuz bucaksız, sınırsız oluşu ve her yanı kaplaması özellikleriyle denize teşbih eder. Aşk coşkunluğu ile gönül deryâsı kaynar ve aşkın derecesi en üst seviye ulaşır:

“İşk nûşıdur iden mest-i harâbâtı harâb

‘İşk cûşıdur ki kaynadur gönül deryâsını” (557/5, s.811)

Harâbat meclisini harap eden aşk şarabıdır; gönül deryasını kaynatan da aşkın coşkunluğudur.

Yûsuf Hakîkî, can ve gönlün aşk ile dolmasını ister. Gönül aşk ile dolunca gönülde mâsivâdan eser kalmaz:

“Cân u dil ‘ışkunla ola şöyle pür

Kim hutûr itmeye dilden mâsivâ” (5/14, s.53)

Can ve gönül aşkınla öyle bir dolsun ki masiva akla gelmesin.

Şâir, aşk ateşinin gönülde sancak diktiğini ifade eder. Aşk ateşi, gönlü kuşatmış ve âşığın başını ortadan kaldırmıştır. Gönülde yanan aşk ateşinin dumanı, başa kadar ulaşmış ve âşık sevgili yoluna başını vermiştir (8/28, s.66).

2.2.3.10. Nefs ve İlgili Mecâzlar

Bir kimsenin öz varlığı ve öz benliği demek olan nefis kavramı tasavvufta, kulun kötü olan huy ve davranışlarının; kibir, haset, hırs, şehvet ve dedikodu gibi zaaflarının merkezidir. Tasavvufta; rûh, insan bedeni, akıl, izzet, işkence, arzu ve hevâ olarak bilinir (Cebecioğlu, 2014:363).

Yûsuf Hakîkî'ye göre mümin, nefsinin arzularına yenilmeyen kişidir. Yücelik, nefiste değıldir (5/65, s.57). Ulemânın öğüt mahiyetindeki sözleri nefis illetinden kurtarıcıdır. O sözler, günah hastalığı ile örülmüş gönüllere şifâdır:

“Halâveti sözünün nefis ‘illetin giderür
Marîz ma’siyete hem şifâ-durur ‘ulemâ” (28/5, s.92)

Âlimlerin sözündeki tatlılık, nefis hastalığını giderir; ulemâ, günah hastalığının da şifasıdır.

Şâir, kalbi nefisten temizlemek gerektiğini belirtir. Saâdete ulaşmak için gönülden mâsivâ atılmalıdır:

“Sıfât-ı nefsdan eyle bu kalbünü sâfi
Safâ gerek-ise gayrı gönülden it ihrâc” (95/12, s.180)

Bu kalbini nefis sıfatından arındır; eğer safâ gerekse mâsivâyı gönülden dışarı at.

Hakîkî, nefsin kötülüğünden kurtulmak için Allah’a yalvarır. Bunca mahcûbiyet, nefsin şerrinden vukû bulur:

“İlâhî nefsi şerrinden Hakîkî’yi halâs eyle
Ki andandur kamu yirde ana bunca hacâletler” (178/13, s.318)

Ey Allah’ım! Nefsin şerrinden Hakîkî’yi kurtar; bütün her yerde (olan) bunca utanma nefsin şerrindedir.

Genellikle gövdesi aslana, kuyruğu yılanı benzeyen ve kanatlı olup ağzından ateş püsküren masal canavarı şeklinde anılan ejderha, büyük bir timsah görünümünde, yüzü ata benzeyen, iki kanatlı ve yeraltı hazinelerinin koruyucusu olduğuna inanılan efsânevî bir yaratıktır (Yıldırım, 2008:274). Ejderha veya ejder olarak bilinen bu hayvanın başı çoğalmakta, ayakları çıkmaktadır. Bu hayvan, nefesiyle diğer mahlûkları yutmaktadır (Pala, 2011:136). Yûsuf Hakîkî nefsi bir ejderhaya benzetir. Bu benzetme nefsin, sâlikin tüm vücûdunu sarması ve sömürmesi yönüyledir (6/32, s.60).

Hakîkî, insan nefsinin şeytânla bir görmüş ve Allah’tan onun kendilerine musallat olmamasını dilemiştir. Şâire göre nefis, din kalesini yıkan bir kâfir gibidir. Nefsin şeytâna benzetilmesi, insana musallat olması yönündendir (60/9, s.139).

Şâir, kötü nefesine seslenerek onun tüm vücûdunu sardığını, yabanda dolaştığını, hayâsız olduğunu dile getirir (93/1-7, s.178).

Nefsin yedi mertebesinden biri olan ve insana kötülükleri, günahı, şehveti emreden nefs-i emmârenin esiri olan kimse gönül ehli olamaz, haramdan kaçınamaz:

“Nefs-i emmârenün esîri olan
Kimse sâhib-dil ü takî mi olur” (150/16, s.284)

Nefs-i emmârenin esiri olan kimse, gönül ehli ve takva sahibi mi olur? Olamaz.

2.2.3.11. Ölüm

Sona erme, ortadan kalkma, yok olma demek olan bu kavram, insanın dünya hayatının sona ermesidir. İnsanın vakti geldiğinde rûhunu teslim etmesi anlamındaki ölümden başka tasavvufta, “ölmeden önce ölmek” şeklinde tarif edilen bir ölüm daha vardır. Bu ölüm, nefsin arzu ve isteklerini yok etmek anlamına gelir (Uludağ, 2012:284; Cebecioğlu, 2014:334).

Hakîkî, hayatta her dâim ölümü düşünen insanın ölüm korkusundan dolayı Allah’tan uzak düştüğünü dile getirir:

“İy veh ki olduğınca sana ölümün yakın
Dirliğün eyledi seni Hak’dan bu resme dûr” (141/5, s.260)

Eyvâh ki! Sana ölüm yakın olmasına rağmen geçim derdin seni Hak’tan bu kadar uzaklaştırdı.

“Âh gör oldukça âh sana ölümün yakın
Eyledi Hak’dan seni dirliğün işde ırag” (280/3, s.446)

Âh ki, ölümün sana yakın oldukça geçim derdin seni Hak’tan uzak kıldı.

Şâir, sevgili olmadan geçen her anın bir ölüm olduğunu belirtir. Sevgiliyi beklemek öyle görünüyor ki fayda vermeyecektir. Mutasavvıflar, âşığın mâşûğuna kavuşmadığı her anın ölüm olduğunu ifade ederler:

“Sensüz geçen bu dirliğün her bir demidür bir ölüm
Benzer ki virmez fâyide bu intizârım iy dirîg” (287/4, s.458)

Eyvâhlar olsun! Sensiz geçen bu hayatın her demi bir ölüm(dür); öyle görünüyor ki bu bekleyiş fayda vermeyecek.

Hakîkî, bugünden ölümü isteyerek Allah’a kavuşma anını bekler. O’nun aşkıyla yanan Hakîkî, Allah âşıkları ile hem-hâl olmayı talep eder:

“Bugün dirliği ölümü diler ki ola ‘ışkunda
Sevenlerden kapa yarın Hakîkî Hak Te‘alâ’yı” (555/11, s.810)

Hakîkî, bugün hayatında ölümü diler; Allah aşkı ile yarın (kıyâmet) O’nu sevenlerin yanından yer ayırır.

2.2.3.12. Şarap ve İlgili Kavramlar

Arapça bir kelime olan şarap, her çeşit içilecek sıvı ve sarhoşluk veren içecek anlamına gelir. Tasavvufta aşkın, muhabbetin, şevkin ve vecdin timsâlidir. Şarap gibi aşk da insanı, kendisinden geçirerek onun aklını ve mantığını kullanmasına engel olur (Uludağ, 2012:327).

Tasavvufta en büyük sevgili olan Allah’a ulaşmak için muhabbet kadehinden vuslat şarabı içmek gerekir (6/47, s.61).

Bezm-i Elest’te Allah’ın birliğinin şarabını içenler, ebediyyen mest içinde kalacaklardır. Bu mecliste sunulan şarap, mecâzen İlâhî aşkın sembolüdür:

“Cân ezel bezminde içdüğü şarâb
Eyledi ‘aklı bugün mest ü harâb” (49/1, s.124)

Canın Ezel bezminde içtiği şarap, akli bugün mest ve harap eyledi.

2.2.3.12.1. Âb-ı Engûr

Farsça üzüm suyu demek olan âb-ı engûr, şarabın üzümünden yapılmış kırmızı renkte bir içecek olması hasebiyle mecâz-ı mürsel yoluyla şarap yerine kullanılır (Onay, 1996:65; Pala, 2011:139).

Yûsuf Hakîkî, dünya yaratılmadan, Mûsâ’ya Tûr Dağı’nda peygamberlik verilmeden ve üzüm suyu, yâni şarap olmadan önce Elest bezmi sarhoşu olduğunu ifade eder (397/11, s.614).

2.2.3.12.2. Câm / Peymâne / Piyâle / Tolu

Îlâhî bâde kadehinden içen kâmil ârif, Allah'ın aşkı ile mest olur (Uludağ, 2012:82). Sâlikin mest hâli, Ezel bezminden gelir. Bu mecliste Allah'ın lutuf dolu olan kadehinden bâde içen sâlik, ebediyyen mest içinde kalır:

“Mestâneligi bezm-i ezelden-dürür ebed

Şol cân ki câm-ı raşşe ‘aleyhimden içdi râh” (117/7, s.213)

Onun mest hâli, Ezel bezmindendir ve ebedîdir; şu can, Allah'ın rahmet kadehinden şarap içti.

Büyük içki kadehi, özellikle şarap kadehi demek olan peymâne tasavvufta, Îlâhî aşkın sembolü olan şarap anlamında kullanılmaktadır. Peymâne, câm, kadeh, sagar, sürâhi ve bunlar misâli şeyler ile zât ve esmânın mezâhirine işaret olunur (Şimşek, 2017:278).

Allah, rûhlar âleminde bütün rûhlara hitâben “*Elestü bi-Rabbiküm* (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?)” buyurduğunda rûhlar “*Kalû: Belâ* (Evet, Sen bizim Rabb'imizsin dediler)”¹¹⁸. Bu şekilde ikrâr vermiş olan insanoğlu, dünyaya geldiğinde bu verdiği söze uygun davranmalıdır; çünkü Allah, sözünden dönen olmaması için rûhları birbirine şâhit tutmuştur. Bu meclis, şâirlerin sevgililerine âşık oldukları ve aşklarının o zamandan beri devam ettiğini söyledikleri meclistir (Pala, 2011:72). Hakîkî, bu olaya telmihte bulunur ve Allah'ın tecellîsi ile dolu olan büyük içki kadehini bu mecliste içtiğini belirtir:

“Peymâne sundukda ezel iy şâh-ı milk-i lemyezel

‘Ahdum dahı sensin benüm peymân dahı sensin bana” (15/8, s.75)

Yok olmayan mülkü sonsuz olan Allah, ezelde peymâne sunduğunda sözüm ve kadehim O'dur.

İçki kadehi, şarap kadehi demek olan piyâle tasavvufta, Allah aşkının sembolü olan aşk şarabının yerine kullanılmaktadır. Piyâle, sâliklerin ıstılahında mahbuptan kinâyedir. Denilir ki mevcûdâtın zerrelerinden her zerresi ârifin mârifet şarabını içtiği kadehtir (Şimşek, 2017:279).

¹¹⁸ (Ârâf 7/171-172).

Tevhîdin piyâlesinden içen kimsenin gönlü, Allah'ın birliğini idrâk etmektedir. Allah'ın varlığını ve isbâtını içeren tevhîd kadehi, sâlikin gönlüyle hem-hâl olmaktadır:

“İçüp piyâlesini lâ-yı nefy ü isbâtun

Hele bu mestî-i tevhîdi iy gönül der-yâb” (54/12, s.132)

Ey gönül! Varlık kadehinden içip Allah'ın birliğiyle sarhoş oluşu bul!

Can, Allah'ın tecellî dolu olan büyük kadehi kendisine sunulduğunda ne yapacağını şaşırır ve hayrete düşer. Bayram yerinin bülbülü olan can, bu hayret ile coşkunluk içindedir:

“Sunar piyâle-i tekbîr ü câm-ı tehlîli

Ne kıla cân yine çün ‘andelîb-i menber-i ‘îd” (126/9, s.232)

Lâ ilâhe illallâh kadehini ve tekbir kadehini sunar; can ne yapsın? Çünkü o bayram yerinin bülbülüdür.

Şarapla doldurulmuş kadeh demek olan (Tarama Sözlüğü, 2013:221) tolu tasavvufta, İlâhî aşkın sembolü olarak mecâzen şarap yerine kullanılmaktadır. Bir başka deyişle, şarap ile doldurulan ve içinde şarap bulunan bardak demek olan tolu, teşmil yoluyla kadehin içinde bulunan şarabı ifade eder.

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolunda gayret ile ilerleyip kesretten vazgeçmeyi öğütler. Ayrıca, hayret içinde kalmak için sevgilinin elinden kadeh dolusu içmek gerekir:

“Gayrı unıt var-ısa eger yolda gayretün

Ma‘şûk elinden al tolu iç hayret-ile kâs” (226/7, s.376)

Eğer bu yolda gayretin varsa başkasını (kesret) unut; mâşuk elinden hayret ile dolu kadehi al ve iç.

Şâire göre, mârifet şarabı ile dolu olan kadehten içildiği için canlar harap ve mest olup akli ortadan kaldırır:

“ ‘Akl-ı pîr oldı harâb u mest ü cânlar esridi

Çün şerâb-ı ma‘rifetden tolu içildi yine” (525/5, s.766)

Mârifet şarabından yine kadeh içildiği için olgun akıl körkütük sarhoş oldu, canlar kendinden geçti.

2.2.3.12.3. Hûn-ı Ciger

Ciğer kanı demek olan bu tamlama tasavvufta, aşkın sembolü olan şarap için benzetme yoluyla kullanılır (Pala, 2011:212).

Hakîkî, ayrılık acısı ile ciğer kanına benzeyen şarabı içmeden sevgiliye kavuşma suyunu (âb-ı hayat) istememek gerektiğini belirtir:

“Cur‘a cur‘a hicr-ile nûş itmedin hûn-ı ciger

Dem-be-dem yanup zülâl-i vasl-ı cânân isteme” (511/3, s.748)

Ayrılık ile yudum yudum ciğer kanını içmeden, sürekli yana yakıla sevgiliye kavuşma suyunu isteme.

Ciğer kanı içmek, gam ve kedere gark olmaktır. Tasavvufî mânâda dervişin seyr ü sülûktaki inkisârı, zahmeti, sabır ve tahammülünü temsil eder. Bu durumda fâil olan dervîştir; çünkü irâde ortaya koyan, gayret gösteren odur. Bu hâl, zorlukları ile birlikte kıymetlidir. İnek gibi sağılmak pasif olmayı, gayreti elden bırakmayı temsil eder. Şâir, kâmil bir mürşit, gerçek tâlip olmak isteniyorsa (erkek aslan) celâlî tecellilere muhatap olmayı göze alarak gam ve keder ile mücadele etmeye rıza göstermek gerektiğini belirtir. Yoksa inek gibi pasif kalıp kemâle ermek mümkün değildir:

“Ciger kanını iç ger şîr-i nersin

Ne şîr ineklik eyleyüp sağılma” (519/2, s.758)

Erkek aslan isen süt veren inek gibi sağılma, ciğer kanı iç.

2.2.3.12.4. İstiskâ

Suyun lüzumunu şiddetle isteme demek olan (Develioğlu, 1997:463) istiskâ kavramı tasavvufta, susamayayı ifâde etmektedir. Gam ve kederden dolayı, vücûdun çeşitli yerlerinde su toplanması olarak da bilinmektedir.

Yûsuf Hakîkî, nefsin hevesler ile dolu gölden su içmesine rağmen susuzluk içinde kaldığını belirtir. Nefis, heves suyundan fazlaca içmesine rağmen susuzluğu geçmemekte, nefsin kötülüğünün derecesi her dâim sâliki zor durumda bırakmaktadır:

“Hevesler göline kanmış degül nefis

İçer içdükçe istiskâda kaldı” (546/4, s.797)

Nefs, heveslerin gölüne kanmış değildir, içtikçe susuzluk içinde kaldı.

2.2.3.12.5. Mest

Sarhoşluk veren şeylerin etkisiyle bilinci zayıflamış, kendinden geçmiş olan kimse, sarhoş demektir. Mest, tasavvufta Allah aşkıyla sarhoş olmaktır. Tasavvufî olarak, aşkın âşığın varlığına hâkim olmasıdır. İlâhî aşk şarabıyla kendinden geçen Hak âşığı, mesttir. İstiğrak, cezbe ve vecd hâli içinde olan âşık, İlâhî aşk şarabının verdiği sarhoşlukla mest olur (Uludağ, 2012:310-311; Cebecioğlu, 2014:424).

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolunda ayıklık hâli ile uykuluk hâlinin var olduğunu, bu yolda dâima mest ve hayrân bir şekilde ilerlenmesi gerektiğini belirtir:

“Yolda ayıklık çü uykuluk-durur
Mest ü hayrân varalum biz dâyimâ” (5/18, s.53)

Yolda ayıklık ve uykuluk (hâli) vardır; biz dâima mest ve hayrân şekilde (bu yolda) gidelim.

Hakîkî, Bezm-i Elest'ten âleme mest bir şekilde gelip bu âlemde mest ve harap bir şekilde ilerleyeceğini belirtir (46/2, s.121). Bu mestlik hâli ile Allah'ın vehbî ilmi olan ledün ilmini açıklamaya başladığı an gönlünün coşkunluk içinde bulunacağını ifade eder (556/4, s.810).

Şâir, bülbüle mest bir hâlde aşk destanını okumasını nasihat eder. Zîrâ, gül bahçesinde bülbül olmadan letâfet olmaz:

“Gel iy bülbül ohı bu destânı mest
Ki sensüz ne revnâk gülistâna hiç” (100/65, s.191)

Ey bülbül! Gel, bu (aşk) destanını sarhoşça oku; çünkü sensiz gülistan hiç güzel değil.

Hakîkî, sekr hâlinde sevgilinin aşkıyla mest olduğunu ifade eder. Şâir, muhabbet ateşiyle yanarak mest hâlinde Allah'ın tecellî sırrına gark olur (397/1-19, s.613-614).

Şâir, her dâim aşk ateşiyle yanarak mest hâli içinde olmayı arzular. Bir an bile ayık olarak kalmak istemez:

“Yanayım mestem ki men dilemezem

Oldugum bir lahza ayık yanayım” (425/38, s.649)

Mestim, yanayım; ben bir an bile ayık olarak yanmayı dilemem.

Hakîkî, mest hâlinde olmayanın aşk meclisinde yerinin olmadığını ifade eder. Mest hâli ile pervâne gibi mum etrafında dönerek varlığı yok etmek gerekir:

“Oturma bu mecliste mestâne degülsin sen

Bu şem‘-i dilârâya pervâne degülsin sen” (452/1, s.681)

Bu mecliste oturma; çünkü sen mestâne değilsin, sen gönül süsleyen sevgilinin mumuna pervâne değilsin.

2.2.3.12.6. Sakâ / Sebîl

Sakâ, su taşıyan kimse demektir. İçki sunan demek olan sakînin yerine kullanılır (Uludağ, 2012:305). Sebîl ise mecâz yoluyla İlâhî aşk şarabının yerine kullanılmaktadır. Susuzluktan kavru lan ciğerleri ferâhlandırmak, serinletmek amacıyla İslâm coğrafyasında bir sosyal yardım aracı olarak sebîl müessesesi kurulmuştur (Cebecioğlu, 2014:421).

“Bulutlar yüğrişüp haste gönüller üstüne aglar

Diler sahrâ-yı şevkunda yananlara ola sakkâ” (6/15, s.59)

Bulutlar hareket ederek hasta gönüller üstüne gözyaşı akıtır; (o) şevk çölünde yananlara sakâ gibidir.

Yûsuf Hakîkî, susamış gönüllerin her ne kadar sebiller dolusu su içse de harâretinin geçmeyeceğini, sakânın dağıttığı suyun ona yetmeyeceğini belirtir (49/12, s.125).

Hakîkî, Allah aşkının tecellîsi ile gönülde yanan ateşin gözyaşı ile dolu olan sebîli oluşturduğunu belirtir. Sâlikin gözyaşı sebîl oluşturacak kadar çoktur:

“Pertev-i ‘ışkun olalı hocam delilümüz

Gözyaşı gönül âteşidür hem sebîlümüz” (216/1, s.360)

Efendim! Aşkın ışığı delilimiz olduğundan beri, gözyaşımız hem gönül ateşi hem de sebilimizdir.

Kalpdeki korku ve ümit arasındaki ürperti ile gözyaşı döküldüğünde, cennetteki çok tatlı ve hoş suya ulaşılabilir. Cennete ulaşıldığında sebîller, çok tatlı bir hâle dönüşür:

“Ger haşyetinden eyler-isen gözyaşın revân

Cennet içinde sana sebîl ola selsebîl” (379/13, s.590)

Eğer kalpte beliren ürperti ile gözyaşını akıtırsan cennet içinde sana sebîl, içimi çok hoş tatlı su olur.

2.2.3.12.7. Sâkî

Su dağıtan, mecliste şarap dağıtan, kadehlere şarap koyan kimse demek olan sâkî tasavvufta, sâlikte Allah aşkını uyandıran, gönüle Allah sevgisi sunan kimse demektir. Sâkî, zuhûr muhabbeti yönünden zâta izâfe edilir, şarap sunana mâşûka da denilir. Sâkî aynı zamanda mürşittir (Şimşek, 2017:299).

Hakîkî, sâkîye seslenerek onun aşk ateşi ile dolu olan kadehlerinin susuzluğu gidermediğini belirtir. O kadehi sunan sâkînin, susuzluğu gidermede herhangi bir etkisi yoktur:

“ ‘Atşân yürü iy sâkî yine şol

‘Işk odı tolı peymânelerün” (353/4, s.548)

Ey sâkî! Aşk ateşi dolu peymânelerin ile susamış şekilde yürü.

Tecellî sâkîsi olan Allah’tır. Allah, tecellîsi ile kâinata aşk şarabını sunar. O şaraptan içen sâlik, ezelden ebede kadar mest hâli içindedir:

“Tâ sâkî-i tecellî sundı şarâb-ı ‘ışkı

Anun ebed ezelden mestânesi menem men” (476/2, s.707)

Tecellî sâkîsi aşk şarabını sunduğundan beri, O’nun ezelden ebede kadar mestânesi benim, ben.

2.2.3.12.8. Ser-mest

Sarhoş demek olan bu kavram tasavvufta, Allah aşkıyla kendinden geçmek olarak tanımlanmaktadır. Hâllerin zuhûrudur (Şimşek, 2017:309).

Hakîkî, ezelden sarhoş olduğunu belirtir. O, meye düşkün olmadan önce şarabın mânevî sarhoşluğuna heves eder:

“Eyledi ‘ışk Hakîkî’yi cânları ser-mest ezel

Mey-perest itmezden öndin sükr-i sahbâya heves” (231/9, s.382)

Aşk, Hakîkî’yi ezelden sermest eyledi; canlar, mey-perest olmadan önce şarabın sarhoşluğuna heves kıldı.

Şâir, Allah’ın birlik şarabı ile dolu kadehi ele almadan O’nun tecellîsi ile sarhoşluğa eriştiği belirtir. Sarhoş olan kimse elden ayaktan düşer:

“Düşdi ayahdan olıban ser-mest

Sûfî vahdetden almadın ele câm” (421/8, s.643)

Sûfî vahdetten ele câm almadan, sermest olup elden ayaktan düştü.

2.2.3.12.9. Şerbet

Meyvenin özü, su ve şeker ile yapılan içecek demek olan bu kavram tasavvufta, tarikata intisap eden dervişe şeyhi tarafından sunulan içecektir. İlâhî feyz, muhabbet ve aşk şarabına da denir (Şimşek, 2017:331).

Yûsuf Hakîkî, aşkın kadehinden bir yudum şerbet içtiğini belirtir. Aşk ateşi ile yananın susamışlığını denizler kadar su bile kandırmaz:

“Bir cur’a ‘ışk elinden İlâhî şerbet içmişüz

Denizler suguldursa susalığın kandurmaz” (206/2, s.350)

Ey Allah’ım! Aşk elinden bir yudum şerbet içmişiz; denizler yukarıdan aşağıya doğru hızla aksa bile susamışlığı kandırmaz.

Şâir, yokluğu bir şerbete benzetir. Yokluk kadehinden içenin zorluğu, kahır, arzusu ve isteği yoktur:

“Birgün sana dahı içüre şerbetin fenâ

Cebren ü kahren itmeye ki iştihâsı yok” (303/8, s.478)

Fenâ, bir gün sana bile şerbetini zorla içirir ve iştahının olup olmadığına bakmaz.

Hakîkî, her nefsin ölümü tadacağını, herkesin ölüm şerbetinden içeceğini belirtir. Ölüm hâli ile hâllenildiğinde cihânın lezzeti ve tatlılığından eser kalmaz:

“Sen dahı bir gün ecel şerbetini içesin

Çıha gözünden cihân lezzeti vü rûganı” (542/17, s.789)

Sen bile birgün ecel şerbetini içeceksin; (bu hâlde), cihânın lezzeti ve hoşluğu gözünden çıkacak.

2.2.3.12.10. Şürb-i Hamr

Şarap demek olan şürb-i hamr (Pala, 2011:188) dinî literatürde renkten dolayı bu adı almış ve Hıristiyanlığın sembolü olmuştur.

Hakîkî, Müslümanların dinî kurallara uymadığını ve Hıristiyanlığın sembolü olan şaraba rağbet ettiğini belirtir:

“Müsülmânım diyenün şürb-i hamrda
Olupdur ragbeti tersâdan artuk” (316/10, s.499)

Müslümanım diyenin şarap içmeye rağbeti, Hıristiyandan daha fazla olmuş.

2.2.3.13. Vakt

Zaman, devir demek olan bu kavram tasavvufta, tüm anların Allah yolunda harcanması anlamına gelmektedir. Sâlike gelen İlâhî tecelliyâtın zamanıdır. İbnü'l vakt kavramı ise içinde bulunulan vaktin gereklerini yerine getiren sûfi için kullanılır (Cebecioğlu, 2014:516).

Yûsuf Hakîkî'ye göre vakit, dünya derdine düşmemenin vaktidir. Nefsi ber-teraf etmek için Allah'ın zenginliği her dâim talep edilmelidir (58/11, s.137).

Hakîkî, vaktin gafletten uzaklaşma vakti olduğunu belirtir. Gafletten uzaklaşmak ve hem dünyayı hem de âhireti kazanmak için dünyada emek sarfetmek, çalışıp çabalamak gerekir. Bu da Bayrâmîliğin öğretileri ile örtüşmektedir:

“Ol milk ü mâldan ‘ur tâ kalbün ola pür-nûr
Gafletten ola gör dûr vaktidür it zirâ‘at” (76/5, s.160)

O mülk ve maldan ayrıl ki kalbin nûr ile dolsun; gafletten uzaklaşma vaktidir, zirâat et.

Şâir, aşk denizi ile aşk ateşinin coşmasını isteyerek vaktin hoş geçmesini arzulamaktadır:

“Cân bahrı hurûş itse ‘ışk od-ıla cûş itse
Vaktümüzi hoş itse ey vây n’idelüm ey vây” (566/91, s.828)

Can denizi kabarsa; aşk, ateşiyle coşsa (da) vaktimizi hoş etse, vay hâlimize, ne yapalım?

Hakîkî, sevgiliyi gözleyerek vaktin çocuğu olduğunu ifade eder. Onun gelecekle ilgisi yoktur:

“Sûfi ibnü'l-vakt olur hey men bugün
Gözlerem didâri ferdâ bilmezem” (393/7, s.609)

Sûfi (dediğin) vaktin çocuğu olur. Hey, ben bugün didâri gözlerim, yarın nedir bilmem.

2.2.3.14. Vefâ

Verilen sözü yerine getirmek demek olan bu kavram, muhabbette azim ve kararlılık gösterme, sevgiye bağlılık ve sadâkat anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta, her dâim Allah'a verilen söze sâdik kalmak demektir. Kalbe Allah'tan başkasını sokmamaktır. Kulluğun vefâsı, Allah'tan başkasını kemâle ermiş bulmamaktır (Cebecioğlu, 2014:522).

Yûsuf Hakîkî, dünyanın vefâsının olmadığını ifade eder. Şehvet arzularını ve dünya lezzetlerini bırakmak gerekir:

“Kogıl bu hubb-ı şehvâtı bu lezzâtı bilürsin kim
Vefâ bulmuş degüldür bir kimesne dünyeden aslâ” (6/29, s.60)

Bu şehvetin güzelliğini ve lezzetini bırak; bilirsin ki bir kimse (bile) dünyadan asla vefâ bulmuş değildir.

Şâir, dünyadaki dostlarının, soyunun sopunun dünyadan geçip gittiğini, dünyanın vefâsız olduğunu belirtir:

“Bildük ki vefâsı yok cihânun
Geçdi hep ehibbâ vü soy sop” (61/10, s.141)

Cihânın vefâsı yok, bildik; dostlar, soy ve sop hepsi geçip (gitti).

2.2.4. Tarikat ile İlgili Kavramlar

2.2.4.1. Tarikat Uygulamaları

Bir tarikata girmeyi isteyen tâlibin mutlaka o tarikatın şeyhine intisap yoluyla bağlanması gerekir. Biat da denilen intisap, tâlibin mânevî bağlılığını ve teslimiyetini ifade eder. Böylece bu şekilde, şeyhin feyzinden müstefit olması beklenir. Şeyhe ve onun vereceği emir ve yasaklara tam olarak bağlı kalınacağına dâir söz vermek demek olan biat esnasında müride, hırka ve serpuş giydirilir. Bunun ardından mürit, bağlandığı tarikatın âdâp ve usullerini şeyhinin önderliğinde gerçekleştirir. Süreci tamamlayan müritlere irşâd hırkası olarak bilinen hırka giydirilir. Bu hırkayı giyen kişi, bir şeyh olarak başkalarını bağlı olduğu tarikata dâvet etmeye ve onları irşada yetki kazanır (Özköse, 2012:254).

2.2.4.1.1. El vermek

Kelime anlamı olarak tecrübesini edinip ustasından kendi başına iş yapma izni almak demektir. Tasavvufta, izin vermek demek olan bu kavram; bir mürşidin müridine, mürşidliğe geçebilmesi için verdiği uygunluktur (Gölpınarlı, 2015:107).

Hakîkî, şeyhlerin gönülleri keşfedip müridleri dünyalık isteklerinden kurtararak mânevî hazza kavuşturur. Neticede mal, mülk, makam ve mevki dünyevî hazlardır. Asıl olan mânevî hazlardır ki bu da kalplerin keşfi ile mümkündür. Şeyhler, kalplerin mânevî doktorudur. Ancak onlar mânevî hastalığa neşter atabilir. Şeyh, müride el verdikten sonra mürit, mânevî hazza ulaşır:

“Kime milk ü mâl-ıla dünyâda ‘izz ü câh-ıla

Her mürâdât el virüp keşf-i kürûbı oldu haz” (260/5, s.415)

Dünyada kimine mal ve mülk, kimine mevki ve makam verilir; istekleri gerçekleştirenlerin sıkıntıları mutluluğa dönüşür.

2.2.4.1.2. Perde geçmek

Bir şeyin doğrudan olarak görülmesini önleyen şey, engel demek olan perde tasavvufta; örtü mânâsındadır. Kulun Allah ile râbitasına engel olan düşünce, duygu demek olan bu kavram, perde geçmek tabiriyle kullanılmış ve Allah ile kulun arasındaki engeli aşmak anlamına gelmiştir (Cebecioğlu, 2014:387).

Hakîkî, varlıktan geçerek onun Allah’ın tecellisini görmesine engel teşkil etmemesini arzular:

“Mestî-i ‘ışka Hakîkî ‘akl hûş olur kamu

Perde geç bu varlığından olmaya ol tâ hicâb” (65/13, s.145)

Hakîkî, aşkın sarhoşluğu ile herşeyin akıl ile şuûr olur; bu varlığından perde geç, varlığın sana hicâp olmasın.

Şâir, gurur perdesini geçerek dünya makamlarını bırakmak gerektiğini ifade eder. Cübbe ve sarık, sâlik için yeterlidir:

“Ko ‘izz ü câhı perde-i pindârdan geçüp

Kalman hicâb-ı cübbe vü destâra gidelüm” (402/30, s.622)

Gurur perdesini geçip yücelik ve makamı bırak; cübbe ve destâr örtüsüne gidelim.

2.2.4.1.3. Sebâk etmek

Kelime anlamı ders demek olan (Devellioğlu, 1997:924) sebâk tasavvufta, şeriat ilmini bilmek demektir. Tüm şer‘î hükümleri bilen sâlik, bunu uygulamak için tarikata yönelir ve nefisini terbiye eder.

Yûsuf Hâkîkî’ye göre dünya, ders alınacak ibretlik bir mekândır. Allah’ın tecellîsi, kâinatın her zerresindedir: Şâir, cihândan ders alınması gerektiğini belirtir. Sâlik için rivâyetlerden ziyâde cihândan alınacak ders yeterlidir:

“Cihân bir sebâkdur bu râzı tuyana

Ana bes fülândan rivâyet ne hâcet” (78/16, s.164)

Bu sırrı duyana, cihân bir ders olarak yeter; ona falan filandan rivâyet gerekmez.

2.2.4.1.4. Tevbe kılmak

İşlenen bir suç veya günahın pişman olup bir daha yapmamak üzere karar verme demek olan bu kavram, tasavvufun ilk merhâlesidir (Cebecioğlu, 2014:493).

Yûsuf Hakîkî, işlenen ayıpların bütün halk içinde yayılmadan tevbe ile ilgili âyeti okuyup Allah’a tevbe kılmayı öğütler:

“Gel ohî âyet-i tûbû ila’llah¹¹⁹ tevbe kıl rüsvâ

¹¹⁹ “Ey imân edenler! Allah’a tövbe edin. Belki Rabb’iniz sizin kötülüklerinizi örter ve peygamberi ve onunla birlikte imân edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere

Olup ‘aybun kamu halkun içinde olmadın şâyi’ ” (263/6, s.421)

Rüsvâ olup aybın bütün halkın içinde yayılmadan “Allah’a içtenlikle tövbe edin” âyetini oku, tevbe kıl.

Şâir, ecel ulaşmadan tevbe kılmak gerektiğini ifade eder. Ecel ulaştığında tevbenin bir anlamı kalmayacaktır. Hemen, tevbe etmek gerekir:

“Demidür demi tevbe kıl tevbe kıl

Ecel irmedin el-‘acel el-‘acel” (366/5, s.565)

Hemen, ecel ulaşmadan tevbe kıl, zamanıdır.

2.2.4.1.5. Yavu varmak

Kelime anlamı olarak kaybolmuş, kayıp ve zâyi demek olan (Tarama Sözlüğü, 2013:251) bu kavram tasavvufta, kaybetmek anlamına gelen bir deyimdir. Tasavvufta varlıktan vazgeçme, aklı bırakma demektir.

Hakîkî, hayret makamında varlığın kaybolmasında şaşılacak bir durum olmadığını belirtir. Nitekim aşk içinde akıl, gönül ve din tamamen yağma olur:

“Tan mı bu tahayyürde yavu varduğı varlık

‘Akl u dil ü dîn olduğı ‘ışka kamu yagma” (12/10, s.72)

Bu hayrette varlığın kaybolmasında şaşılacak ne var? Aşk (için) akıl, dil ve din tamamen yağma oldu.

Şâir, şeyhlerin rehberliğinde aklın kaybolduğunu ifade eder. Böyle bir hâl içinde dil de lâl olur:

“Dil lâl oluban ‘akl yavu varduğı yirdür

Kim ide Hakîkî çü bu tebyîn-i meşâyih” (120/18, s.217)

Hakîkî, şeyhlerin beyânı ile dil lâl olur, akıl da kaybolur.

Hakîkî, aşk hayreti ile aşk içinde kayboldukça yeni sevdâlar arzu eder. Sâlikin aşkı dâima tazedir:

sokar. Onların nûrları önlerinden ve sağlarından aydınlatır, gider. “Ey Rabb’imiz! Nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü senin her şeye hakkıyla gücün yeter” derler (Tahrîm 66/8).

“Bu hayret-i ‘ışk içre Hakîkî yavu varup
Vardukça özünü dahı âşüfte-ter iste” (510/19, s.748)

Hakîkî, bu aşk hayreti içinde kaybolup gittikçe özünden yeni sevdâ iste.

2.2.4.2. Tarikat Ehlinin Giysi ve Eşyâları¹²⁰

Tarikat ehli farklı zamanlarda farklı renk ve şekillerde giysi giymeyi tercih etmişlerdir. Özellikle Osmanlılarda tarikat ehlinin tâc ve hırkaları onların hangi tarikata mensup olduğunu gösterir niteliktedir. Şeyh veya dervişlerin giydiği tâc ve hırkanın yanı sıra kullandıkları eşyalar da “cihâz-ı tarikat” olarak bilinir. Birçok tarikatın kendilerine has niteliklerde eşyaları bulunmaktadır (Özköse, 2012:255).

Yûsuf Hakîkî, hırka, seccâde ve sarığı bırakıp dünya malından ve candan vazgeçildiğini belirtir. Aslında bu tür giysi ve eşyalar dünya için geçerlidir. Herkes, bu unsurlardan vazgeçerek yoksul şekilde kalmıştır:

“Hırka vü seccâde destâr uş gider koyup kamu
Müflisâne urdı cân u hem cihân milkine yuf” (293/2, s.466)

İşte, herkes hırka, seccâde ve sarığı bırakıp gider; hem canını hem de dünya mülkünü bırakarak yoksul şekilde kaldı, boş.

2.2.4.2.1. Abâ

Yünden dokunmuş olan, sağlam, eskiden daha çok küçük esnâfın ve yoksul kimselerin giydikleri hırka ve palto gibi elbiselerin yapıldığı; çoğunlukla deve tüyü renginde bir çeşit kaba kumaştır. Tasavvufta, derviş hırkası anlamına gelmektedir. Geniş, fakat kısa bir gömlek olup dizden biraz aşağı inen abânın üst tarafında ve yanlarında kollar için ayrılan birer deliği vardır. Keçi kılından dokunan ve kaba kumaştan yapılan abâ, beyaz veya kahverenginde olur. Abânın kökeninin Hz. Muhammed’e kadar uzandığı rivâyet edilir. Mutasavvıfların abâdan elbise giymesinin nedeni, Hz. Muhammed’in sünnetine lâyık olmak içindir (Cebecioğlu, 2014:11).

Yûsuf Hakîkî, abânın derviş için önem arz etmediğine değinir. Abâdan ziyâde bakılacak

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Atasoy, N. (2000). *Derviş Çeyizi-Türkiye’de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

yer kalptir. İki yüzlülüğü kalpten atmak gerekir:

“Zerk u riyâyı ko Hak’a togru kul ol nazar

Kalb-i selîmedür ne fakîrün ‘abâsına” (533/12, s.776)

İki yüzlülük ve riyâyı bırak, Hakk’a doğru kul ol; nazar, kusuru olmayan kalbedir, fakirin abâsına değildir.

Şâir, sadece abâ giymekle tasavvuf yolunda ilerlemenin mümkün olmayacağını belirtir. Eğer itibâr abâda olsaydı eşeğin üzerinde bulunan kumaşın da itibar göreceğini ifade eder:

“Lübs-i ‘abâyıla iş olaydı eger temâm

Hem i‘tibâr olaydı himârun pelâsına” (533/13, s.776)

Eğer abâ giyme ile iş tamam olsaydı, eşeğin kaba dokunmuş kumaşına itibâr olurdu.

2.2.4.2.2. Bâbûc

Ayakkabı demek olan bâbûc, yere sürtünüp aşınmaması için kılıç kılıflarının aşağıya gelen uçlarına geçirilen madenî parça anlamına da gelir. Tasavvuf âdâb ve erkânına göre, misafirin ayakkabıları hiçbir zaman dışarı doğru çevrilmez. Misafir, arkasını ev sahibine dönmeden ayakkabısını giyer ve bu şekilde kapıdan çıkmış olur. Bu davranıştaki mânâ, insanın insana saygılı olması yönüyledir (Cebecioğlu, 2014:385).

Yûsuf Hakîkî, şâhlara yakışan tâcı takınmak isteyen sâlikin henüz ayakkabısının yamasının yerlerde süründüğünü belirtir. Tasavvuf yolunda sâbit-kadem olmayana şâhin tâcı lâyük değildir:

“Tâc-ı şâhî urınam dirsın henüz

Yırde sürinür babûcun yoragı” (596/19, s.862)

Şahın tâcını takınayım dersin; ama henüz ayakkabının meşin yaması yerde sürünür.

2.2.4.2.3. Cübbe

Mutasavvıfların elbise üzerine giydikleri; uzun ve yanları geniş olan düğmesiz giysidir. Cübbe her türlü kumaştan yapılmakla birlikte, en çok tercih edilenler ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlardır. Bedeni uzun ve bol, yenleri geniş, düğmesi bulunmayan giyecek

demek olan bu kavram, mutasavvıfların vücûdlarının altlarına giydikleri dar ve uzun elbise olarak bilinir (Türkoğlu, 1993:102).

Hakîkî, aşkın hayreti ile mest olan âşığa cübbe ve sarığın gerekli olmadığını belirtir. Aşk ile hâllenen için cübbe ve sarığın hükmü yoktur:

“Hayret-i ‘ışk-ıla varan elden
Meste ne cübbe ne ser ü destâr” (139/34, s.254)

Aşk hayreti ile giden meste ne cübbe ne baş ne de sarık (gerekir).

Şâir, Allah’a yönelen gönlün kendinden geçmiş hâlinde vücûd cübbesinin parçalandığını, varlığın hükmü olmadığını ifade eder:

“Çün sûfi cânun irci‘înün
Vecdinde vücûdı cübbesin çâk” (323/11, s.512)

Sûfi, Rabb’ine dönen gönlün vecdinde vücûdun cübbesini parçaladı.

2.2.4.2.4. Çâput

Eskimiş, paçavra durumuna gelmiş bez parçası demek olan çâput, yamalı veya yırtık elbise anlamına gelmektedir (Türkçe Sözlük, 2005:395).

Hakîkî, rengi solmayan nûrdan elbiseleri giymeyi öğütler. Bu şekilde, sevgilinin eşğine yüz koymak ister, lâkin yüz koyacak başı yoktur:

“Bir tona gir ki eskiyüben rengi solmasun
Bir yüz urın çü mâhı ki anun kafâsı yok” (303/19, s.479)

Bir elbiseye gir, onun eskiyip rengi solmasın; ay gibi sevgili(nin eşğine) yüz koy, ama o yüz geri dönmesin.

Şâir, varlık elbisesinden sıyrılmak gerektiğini belirtir. Soyulmuş olanlara, yarın Hakk’ın huzuruna gidince aşk sıcağından elbiselerin verileceğini ifade eder:

“Eskilerün soy gider ki nûrdan uryânlara
Ol günün germiyyeti tonları biçildi yine” (525/4, s.766)

Eskilerini soy, soyulmuşlara nûrdan (elbise) yakıştır; o (kavuşma) gününün harâretten elbiseleri yine biçildi (dikildi).

2.2.4.2.5. Çaruk

İp veya deri şeritlerle ayağa bağlanan ayakkabı demektir (Türkçe Sözlük, 2005:395). Tâc anlamına gelen kalak ise tasavvufta, dervişlerin başlarına taktıkları külâh olarak tanımlanmaktadır (Tarama Sözlüğü, 2013:133). Hakîkî, cübbenin ve tülbindin eskidiğini, kalağın da çarığa göre uygun olmadığını belirtir. Giyim ve kuşamın tasavvufî hayata uygun olması gerekir:

“Cübben eskimiş velî dülbendünün
Çaruguna göre degül kalığı” (596/28, s.863)

Cübben ve tülbindin eskimiş, kalağın çarığına göre değil.

2.2.4.2.6. Dülbend

Pamuk ipliği ile dokunmuş olan yumuşak, ince ve seyrek bez demektir (Türkçe Sözlük, 2005:2018). Hakîkî, başa takılan tülbindin eskidiğini, dünyalık olduğu için hiçbir anlam ifade etmediğini belirtir (596/28, s.863).

2.2.4.2.7. Endâze

Bez ve kumaş gibi unsurları ölçmek için kullanılan ve çarşı arşını olarak da bilinen 65 cm uzunluğundaki ölçü birimidir (Türkçe Sözlük, 2005:636). Tasavvufta mecâzen, ölçü, derece ve mertebe anlamına gelmektedir.

Hakîkî, tasavvuf yolunda ölçülü olmak gerektiğini belirtir. Uluların makamını gözetmek için erken olduğunu ifade eder. Uluların makamına erişmek için ölçülü davranmak ve istikamet dışına çıkmamak gerekir:

“Çıkma endâzeden gözetme sakın
Ulular mevzı‘ın dilîr olma” (33/7, s.99)

Endâzeden çıkma, uluların yerini sakın gözetme, yürekli olma.

Şâir, tasavvuf yolundaki yasakları bilerek haddi aşmamak gerektiğini söyler. Tasavvuf yolunda ölçülü şekilde davranılması gerektiğini belirtir:

“Hadden aşma gey gözet endâzeni
İy ‘amû ger bilür-isen yasığı” (596/21, s.862)

Ey kişi! Eğer yasakları bilersen sakın hadden aşma, endâzeni gözet.

2.2.4.2.8. Hırka

Sözlükte “delmek, yırtmak” anlamlarına gelen ve “hark” kökünden türemiş olan hırka kelimesi, “yamalık; yamalı elbise” demektir. Müridlerin vücûdlarının üst tarafına giydikleri elbisedir. Tarikata giren dervişe özel bir törenle giydirilen hırkanın rengi ve şekli, mensup olunan tarikata göre değişir. Hırka genellikle yünden örülmüş bir giysi olarak bilinir (Uludağ, 2012:166-167). Tasavvufî mânâda, hırka kelimesini oluşturan harflerin anlamları şu şekilde izâh edilebilir: “Hırka kelimesindeki “ha” haşyete, “ra” rızâyâya, “ka” kahr-ı nefse, “he” de hidâyete işaret etmektedir. Hırkanın bel kısmı sabra, yenleri havf ve recâyâya, iki yanı kabz ve basta, kemeri nefse muhalefet edip hakîm olmaya, yakası yakîne, pervâzı ihlâsa delâlettir” (Hücvirî 1996: 137; akt. Üstüner, 2007:420).

Hakîkî, üzerindeki hırkanın Hz. Muhammed’in sünnetine uygun olduğunu belirtir. Hz. Peygamberin sünnetine ittibâ için hırka giyilir:

“Zikr-i isnâd-ı ziyî-i hırka-ı mâ
Ez-resûl-i emîn habîb-i Hüzâ” (20/1, s.82)

Bizim hırkamızın ve dış görünüşümüzün kaynağı Allah’ın habîbi, Hz. Resûl’ün zikridir.

Şâir, dünyada bir lokma yiyeceğin ve hırkanın yeterli olacağını ifade eder. Sâlik için bolluğa gerek yoktur:

“İy fakîr eyler gınâ hâcet degül
Lokma vü hırka kifâyet dünyede” (539/33, s.785)

Ey fakir! Dünyada (bir) lokma ve hırka yeter, bolluğa ne gerek var?

2.2.4.2.9. Kab kakak

Tencere, tava, tepsi, sahan gibi mutfak eşyası, yemek konan veya pişirilen çeşitli kaplar demektir (Türkçe Sözlük, 2005:1070).

Tasavvuf yolunun başında olan sâlik, yemek pişirmede ustalığı olmadığı için kabı kacağı murdâr edecektir. Yâni kabı kacağı yerlere düşürüp kirletecek, uygun olmayan yerlere sürecektir. Her şey zamanında ve olgunluğa göre yapılmalıdır:

“Taşra sür sen beççeyi er gibi tîz

Yohsa murdâr itdi kabı kacağı” (596/31, s.863)

Çocuğu er gibi acelece dışarı sür, yoksa kabı kacağı murdâr eder.

2.2.4.2.10. Kabak

Bir direk üzerine hedef olarak konulan su kabağı, toprak veya mâdenden yapılmış olan kap demektir. Şarap kadehi ve kabı anlamına da gelmektedir (Tarama Sözlüğü, 2013:133). Ayrıca sâliklerin içi boş olan kabağı ok atmak için hedef olarak da kullandıkları bilinmektedir.

Hakîkî, bostanda yetişen kabağın değerinin yücelmediğini ifade eder. Kabağın boyu ne kadar uzasa da içi boştur:

“Pâyidâr eyledi mi bustânda hîç

Kaddi yüceldüğü hanum kabığı” (596/26, s.863)

Hanım! Kabak, bostanda boyu yücelerek hiç devamlılık eyledi mi?

2.2.4.2.11. Kalak

Kalak tasavvufta, dervişlerin başlarına taktıkları külâh olarak bilinir. Hakîkî, baştaki kalağın çarığa uygun olmadığını belirtir (596/28, s.863). Sâlikin tasavvuf yolundaki fiziksel özellikleri ile yaşayışı uyumlu olmalıdır.

2.2.4.2.12. Kılıç

Yûsuf Hakîkî, dîvânında dîn kılıcı ifadesini kullanır. Şâir, ulemânın cihat uğruna din kılıcını şimşek gibi keskin bir şekilde vurmasının uygun olacağını belirtir. Ulemâ cihat uğruna yaptığı savaşta Allah’ın rızasıyla kılıç vurmaktadır:

“Hak’un rızâsıyîçün berk-vâr dîn kılıcın

Gazâ kılup urur-ısa revâ-durur ‘ulemâ” (28/8, s.93)

Ulemâ, Allah’ın rızâsı için din kılıcını şimşek gibi savaşır vurursa uygundur.

Hakîkî, sâlike din kılıcını sağlam bir şekilde vurarak nasıl bir pehlivan olduğunu göstermesini öğütler. Bunun için Allah’a bağlı, yolu görebilen ve kötü niyetsiz olunması gerektiğini belirtir:

“Dîn kılıcın urmıklığa göster kanı bir pehlevân
Hakkânî ola bî-garaz ol râh-bîn kalduk garîb” (56/2, s.133)

Din kılıcını vurmakla nasıl bir pehlivan olduğunu göster; Allah’a mensup ol ve kötü niyetli olma, yolu gör, (çünkü) garip kaldık.

Şâir, sâlike din kılıcını kuşanmak için iyi bir at binicisi olduğunu söyler. Yalnız, sâlik at üzerinde olmasına rağmen din yolunda gayreti olmadığı için yayalar bile onu geride bırakır:

“Dîn kılıcını urmaga sen de ne şehsuvâr idün
Gayretün olmadı seni yolda bıraktı her yayag” (278/19, s.442)

Din kılıcını vurmak için sen nasıl bir usta at binicisi idin? Seni her (bir) yaya (bile) yolda (geride) bıraktı; (çünkü) gayretin yoktu.

Hakîkî, bir ermiş tarafından verilen ve kutsal sayılan kılıcı ile yoldan çıkacak olması hâlinde nefsinin boynuna vuracağını ifade eder:

“Uram himmet kılıcı birle boynın
Bu nefsün men eger güm-râh olursa” (31/3, s.97)

Eğer bu nefis, yolunu kaybetmiş olursa himmet kılıcı ile boynuna vurayım.

Şâir, paslı kılıç ile ekmeğin kesilmemesi gerektiğini belirtir. Paslı kılıçtan kasıt kesrettir. Kesret ile pas tutmuş olan kılıç ile kutsal ve mübârek olan ekmeğin kesilmemesi, ekmeğin vahdetin sırrına kesret karıştırılmamalıdır. Eğer karıştırılırsa el üstünde olması gereken ekmeğin, sâlik tarafından kutsal ve mübârek görülmediği için, sâlikin de kıyamet gününde el üstünde olmamasına sebep olacaktır:

“Sanma mîzânda zeber-destî kıla
Paslu kılıc-ıla degme kolagı” (596/35, s.864)

Paslı kılıç ile ekmeği kesersen mahşer gününde el üstünde olacağını sanma.

2.2.4.2.13. Kisvet

Elbise, üst baş, kılık kıyâfet demek olan kisvet, mecâz olarak görünüş ve kılık kıyâfet anlamına gelmektedir (Türkçe Sözlük, 2005:1188).

Yûsuf Hakîkî, aşk derdi ile mum gibi yanarak şevk odunu gönlüne kıyâfet etmesi hususunda kendisine telkinde bulunur:

“Yan şem‘ı gibi uçdan uca derd-i ‘ışk-ıla
Şevk odını bu cân dil egnine kisvet it” (70/22, s.154)

Aşk derdi ile baştan başa mum gibi yan; şevk odunu bu can (ve) gönlünün vücûduna kıyâfet et.

Hakîkî, muhabbet ateşinden oluşan kıyâfeti vücûduna giyenin külâhının da vahdet külâhı olduğunu belirtir:

“Kisveti nâr-ı mehabbet olanun egninde bil
Başına hem şem‘ gibi nûr-ı vahdetdür külâh” (505/7, s.740)

Vücûdunda muhabbet ateşinin kıyâfeti olanın başındaki külâh (ise) mum gibi (yanan) vahdet nûrundandır, bil.

2.2.4.2.14. Kuşak

Bele bağlanan uzun, enli ve ensiz kumaş demek olan kuşak tasavvufta, dervişin belirli merhâlelerden geçtikten sonra mürşidi tarafından kendisine bağlanan bir çeşit giysidir (Türkçe Sözlük, 2005:1268).

Hakîkî, şeyhin yolunda hizmet etmek için kuşağı sağlam bir şekilde kuşanarak onun yolunda ayağının toprağı olmak gerektiğini belirtir:

“Ol Hakîkî sen bir ayak toprağı
Hızmete muhkem kuşanup kuşağı” (596/38, s.864)

Hakîkî, hizmet (için) kuşağı sağlam kuşanarak sen bir ayak toprağı ol.

2.2.4.2.15. Külâh

Dervişler tarafından giyilmiş olan, genellikle tepesi sivri, dikişsiz, tek parça keçeden yapılmış olan baş giyeceğidir. Çeşitli türleri olan külâhın, beyaz keçeden yapılmış olanı ile ucu sivri olanı en çok bilinenidir. Külâh, üzerine sarık sarılarak kullanılabilirdiği gibi, sarık sarılmadan da kullanıldığı görülür (Üstüner, 2007:431).

Yûsuf Hakîkî, melâmet elbisesini giydiğini başında ise serzenişle dolu külâhının bulunduğunu belirtir:

“Melâmet hil‘atin geydüm yürürem lâubâlî-vâr

Başumda serzenişden hem urınmışam külâhum var” (176/4, s.315)

Melâmet hırkasını giydim, Hakk’ın sıfat ve fîlini teklifsizce yürürüm; başımda (ise) sitemden giydiğim külâhum var.

Şâir, Allah rızası için onun emirlerine uyanın, tâlihinin güzeliğinden müteşekkil başına külâh vurulacağını ifade eder:

“Her ki rızâ-yı Hak-içün tâ‘ata bağladı bilin

Devlet-ile bilün anun başına urılır külâh” (507/7, s.742)

Her kim Allah rızası için Allah’ın emirlerine uyduysa onun başına tâlih ile külâh konulur.

2.2.4.2.16. Nevbet

Saray ve konaklarda günün belirli zaman dilimlerinde, seferlerde, konaklama yerlerinde ve genellikle padişâhın otağının önünde çalınan davuldur (Türkçe Sözlük, 2005:1482).

Yûsuf Hakîkî, “lâ ilâhe illallâh” zikri davulunun her sabah ve akşam çalındığını ifade eder. Davul ile vurulan bu zikri dinlemek gerekir; çünkü o zikir gönül tahtına bayrak diker ve o bayrak gönülde her dâim dalgalanır:

“Urılır dinle her sabâh u mesâ

Nevbet-i lâ ilâhe illallâh

Sürilür taht-ı dilde dikdi livâ

Nusret-i lâ ilâhe illallâh” (1/1, s.31)

Her sabah ve akşam “lâ ilâhe illallâh” davulu vurulur, dinle; “lâ ilâhe illallâh” zikrinin zaferi gönül tahtına bayrak dikti, sürer gider (her an devam eder).

Şâir, şevk ile dosta yönelmek gerektiğini belirtir. Dervişlerin çaldığı davuldan çıkan nağmeler ehlini şevke getirir. Bu şekilde kolsuz ve kanatsız olarak dosta yönelirler:

“Şevk-ıla bî-per ü bâl eyleye dosta pervâz

Bil ki der-hâl iricek nevbeti dervîşlerün” (343/4, s.537)

Dervişlerin nevbeti erişince bil ki onlar derhâl ve şevk ile (üstelik) kolsuz ve kanatsız bir şekilde dosta doğru kanat çırpırlar (uçarlar).

2.2.4.2.17. Orak

Bir sapın uç kısmına geçirilmiş olan, yarım çember şeklinde yassı ve ensiz bir şekilde tasarlanan ve keskin bir bıçaktan müteşekkil olan ekin biçme âletidir. Tırpanın en küçüğü olarak bilinmektedir (Türkçe Sözlük, 2005:1507).

Yûsuf Hakîkî, çiftçinin ambarlar dolusu kadar ekinin toprakta biçilecek hâlde kaldığını belirtir. Bu ekinleri biçmek için orağın bilenmesi, keskin duruma getirilmesi gerekir. Şâir, bu istidâta bir sâlikin olmadığından yakınır:

“Kaldı pür-enbâr-ı dihkân iy dirîg
Sen dahı bileymeysin orağı” (596/37, s.864)

Eyvâh! Sen daha orağı bileylemedin; (oysa) çiftçinin ambar dolusu buğdayı kaldı.

2.2.4.2.18. Sac

Demir levhadan yapılmış, üzerinde yufka, ekmek, gözleme gibi hamur işleri pişirilen hafif tümsek tava demektir (Türkçe Sözlük, 2005:1673).

Allah’a yakın olmak için O’nun yolunda ibâdet etmek gerekir. İbâdet ateşiyle sâlik, tıpkı ekmek gibi pişerek olgunlaşacak ve kemâle ermiş olacaktır. Ekmek, sac kızgınken pişirilir (95/28, s.181).

2.2.4.2.19. Seccâde

Üzerinde bir kişinin namaz kılacağı büyüklükte, halı, kilim, kumaş, hasırdan yapılmış, daha çok dikdörtgen biçimindeki yaygı, namazlıktır (Türkçe Sözlük, 2005:1718).

Yûsuf Hakîkî, ibâdethânede bulunan dervişlerin oturduğu ve üzerinde ibâdet yaptıkları seccâdeelerde, padişâhların alâmeti olan davul ve sancaktan eser olmadığını belirtir:

“Zihî şâhân-ı bî-tabl u ‘alemdür
Bu seccâde-nişînân-ı savâmi‘ ” (261/18, s.417)

İbâdet yerinin bu seccâdede oturanları, ne hoş, davulsuz ve sancaksız şâhlardır.

Şâir, seccâdede oturan bir kul olarak ömrünü boşa geçirmemeyi arzular. Seccâdeye oturmuşken Allah yolunda yapılan ibâdet ile hem-hâl olunmalıdır:

“Halk içre emîn-iken seccâde-nişîn-iken

Hem merd-i güzîn-iken iy âşık-ı bî-çâre” (517/3, s.756)

Ey çâresiz âşık! Halk içinde eminken, seccâdede otururken ve kendini Allah’ın birliğine adanmış mert iken (ömrünü boşa geçirme).

2.2.4.2.20. Semûr

Hayvan postundan yapılmış kürk demek olan semûr (Türkçe Sözlük, 2005:1694) tasavvufta, şeyhin oturduğu post olarak bilinmektedir.

Yûsuf Hakîkî, posta oturan şeyhin kendini bilmez bir ahmak olduğunu belirtir. Ahmak olan kişi postu da yaksa onda fazilet ve şeref yoktur:

“İy kendüyi bilmez ne dir-isen di semûrda

Yok fazl u şeref humka yakan olsa semûrda” (520/1, s.759)

Ey kendini bilmez (şeyh)! Oturduğun postta ne söylersen söyle, postu yakan olsan (da) ahmakta fazilet ve şeref yok (tur).

2.2.4.2.21. Ton

Elbise, kılık ve kıyâfet demek olan ton (Tarama Sözlüğü, 2013:222) tasavvufta, vücûdu örten giysi olarak bilinir.

Yûsuf Hakîkî, hayatın elbisesinin yâni varlığın bütün her şeye Allah tarafından verildiğini belirtir. Allah’ın emriyle her bir cansız nesnenin bile elbisesi olan varlığı değişecektir:

“Senden irişdi kamulara hil‘at-ı hayât

Emrûnle degüşür yine tonını her mevât” (66/21, s.147)

Hayatın elbisesi bütün her şeye senden ulaştı; her (bir) cansız yine senin emrinle elbisesini değişir.

Hakîkî, yüce dağları gelip geçici olan kar tabakası örtenken, aşk ile Allah yolunda soyunanın kardan elbisesi bile yoktur:

“Bulut ekser örter yüce tagları

Ki cüz berf ton yok o ‘uryâna hîç” (100/29, s.188)

Yüce dağları çoğunlukla bulut örter; o uryâna ise az da olsa kardan (bile) hiç elbise yoktur.

Sâlik, Allah’ın tecellî nûrunun etkisiyle varlık elbisesini yırtıp gönüldeki dünya kesretini temizleyerek her şeyin idrâkına ulaşır (143/4, s.263). Varlık elbisesini yırtan sâlik, hayâyı ve ârı bırakır (164/3, s.301).

Hakîkî, sofranın açlık, elbisenin de yalınlıktan ibaret olduğunu ifade eder. Bu fakirlik ve yoksulluk durumu şâir için övünç kaynağıdır:

“Hân olur açlık u yalınluk ton

Biz ki fakr-ıla iftihâr iderüz” (197/24, s.341)

Soframız açlık, elbisemiz yalınlık olur; biz bu fakr ile övünürüz.

Hâl, nitelik, keyfiyet demek olan hâlet, ton kelimesi ile birlikte kullanılarak mecâz yoluyla rûhanî durumu ifâde etmede kullanılır. Kendinden geçen sâlik için hâlet elbiseleri biçilir:

“ ‘Akl çâk itdi vakâr-ı cübbesin na‘ra urup

Vecd hâlet tonlarını gördi biçildi yine” (527/4, s.768)

Akl, cübbenin ağırbaşlılığını nâra atarak parçaladı; Allah’ın aşkına dalıp kendinden geçme hâliyle hâlet elbiseleri yine biçildi.

Gönle hâkim olan istek, arzu demek olan irâdet, ton kelimesi ile birlikte kullanılarak sâlikin içinde bulunduğu hâli belirtir. Hakîkî, gönle hâkim olan istek ve arzu elbisesini giymeden şeyhlik adını takındığı için kendisini eleştirir. Bu, alçak gönüllülüğün sembolüdür:

“Şeyhlik adın dakındüğüm assı nedür dahı henüz

Çün men irâdet tonını tonanmadum iy veh n’idem” (428/8, s.654)

Şeyhlik adını takınmamın faydası nedir? Henüz, ben irâdet elbisesini (bile) giyemedim, eyvâh ne yapayım?

Melâmet tonından murat, giyim, kuşam, zikir, âyin gibi melâmet âdetlerine uymak demektir. Hakîkî, her yandan serzeniş ile halkın başına külâh koyduğunu, kendi vücûduna ise çeşitli melâmet elbiselerinin biçildiğini ifade eder:

“Halk urur başa külâhı serzeniş her yanadan
Egnüme dürlü melâmet tonı biçildi yine” (526/4, s.767)

Her yandan gelen serzeniş ile halk başına külâh koyar, yine vücûduma çeşitli melâmet tonları biçildi.

2.2.4.2.22. Yorak

Mest, çapula, yemeni gibi kumaşlardan ayakkabılara vurulan meşin yamadır (Derleme Sözlüğü, 2009:4825). Yûsuf Hakîkî, şâhlara lâyük olan tâcı edinmek isteyene henüz ayakkabısının yamasının yerlerde süründüğü söyler. Tasavvuf yolunda şâhlara lâyük tâca ulaşabilmek için türlü bâdirelerden geçmek ve belirli bir olgunluğa erişmek gerekir (596/19, s.862).

2.2.4.3. Tarikat Mekânları

Tasavvuf hayatının yaşandığı ve halka sunulduğu yerler olan mekânlar, şehir, kasaba ve köy gibi yerleşim yerlerinde ve daha çok işlek yolların üzerinde kurulmuştur. Bu mekânlarda, belli bir tarikata bağlı olan şeyh ve dervişler yaşamışlar, toplu bir şekilde zikir ve merâsimler yapmışlar ve gelip geçen yolcuları ağırlamışlardır (Üstüner, 2007:437).

2.2.4.3.1. Âsitâne

Bir tarikatın merkezi durumunda olan ve içinde kurucularının türbesi bulunan dergâh anlamına gelmektedir. Sözlükte kapı eşiği ve eşik yanı gibi anlamlar barındıran âsitâne, Osmanlı döneminde bir tarikatın veya tarikata bağlı olan bir kolun merkezi olan tekkeler için kullanılmıştır (Tanman, 1991:485; Üstüner, 2007:438).

Yûsuf Hakîkî, erenlerin eşiğinden ayrılmamak gerektiğini belirtir. O eşiğe yüz koyarak erenlerin ayak toprağına yüz sürülmelidir:

“Erenler kapusunda hâk-i pâ ol
Yüzünü ırmagıl ol âsitândan” (457/22, s.687)

Erenlerin kapısında ayak toprağı ol; o eşikten yüzünü ayırma.

Şâir, yüceliğinin değersiz ve bayağılık olduğunu övücünün de fakirlik ve yokluk olduğunu belirtir. O, âcizlik eşliğinde mekân tutmuştur:

“ ‘İzzetümüz horlıkdur fahrumuz fakr u fenâ
Âsitân-ı meskenetde dutmuşuz bir sadrgâh” (505/6, s.740)

Yüceliğimiz horluktur, övücümüz fakirlik ve yokluktur; âcizlik eşliğinde bir önemli mekân tutmuşuz.

2.2.4.3.2. Dergâh

Dervişlerin zikir ve ibâdet hâlinde buldukları ve içinde tarikatın erkânına uyacak biçimde yaşadıkları yerdir. Kapı, eşik, sığınılacak yer, makam ve tekke anlamına gelir (Cebecioğlu, 2014:124).

Yûsuf Hakîkî, tasavvuf yolunun uygulamalarının gerçekleştirildiği yer olan dergâhın makam olarak kendisi için yeterli olduğunu belirtir. Bu makama ulaşmanın Firdevs-i alâ bile gözüne görünmez:

“Görünmez gözüme Firdevs-i ‘alâ
Makâmum bes-dürür dergâh olursa” (31/9, s.98)

Makamım dergâh olursa yeter, gözüme Firdevs-i alâ (bile) görünmez.

Hakîkî, dergâha yer ve zamanın sığmadığını belirtir. Bu cihânın tamamı o dergâhta hiç olarak bilinir:

“Sıgmaz ol dergehe zemîn ü zamân
Görünür anda bu cihân kamu hîç” (102/4, s.194)

O dergâha yer ve zaman sığmaz; bu cihânın tamamı orada yok (olarak) görünür.

Şâir, has erenlerin ihsânının kendisine yoldaş olmasını talep eder. Erenlerin dergâhına yüz sürüp Allah’a yalvarmak gerekir:

“Yalvar Hakîkî sen hele dergâha yüz urup dile
Her yirde tâ hem-râh ola ol hâs erenler himmeti” (594/19, s.859)

Hakîkî, sen dergâha yüz koyup yalvar; her yerde o has erenlerin himmetinin yoldaş olmasını dile.

2.2.4.3.3. Eşik

Kapı boşluğunun alt tarafına gelen kısım demek olan eşik, tasavvufta mürşide büyük saygı ve bağlılığını göstermek için kullanılmaktadır. Yokluk ve tevâzu anlamlarını da ifade eder (Cebecioğlu, 2014:151).

Hakîkî, kendisi gibi her kulun hazretin eşiğine yüz sürdüğünü, yüz sürerken de sel gibi gözyaşı akıtarak o eşiği yıkadıklarını belirtir (144/8, s.264). Allah'ın eşiğinden başka bir secde edecek yer olmadığını belirten şâir, yalvaracağı ve eşiğine varacağı tek varlığın Allah olduğunu söyler (176/6, s.315).

Hakîkî, şeyhin eşiğinde yüzünü kul köle edenin, şeyhin lutfuna nâil olacağını belirtir. Dergâh, nimetler ocağı gibidir. Bu da dergâhın yüceliğine işaret eder.

“İşiginde yüzünü toprak iden bendesini
Eylemiş kân-ı kerem hâs-ı dergâh görün” (340/8, s.533)

Eşiğinde, yüzünü toprak eden bendesini kerem ocağı eylemiş, dergâhın hasını görün.

2.2.4.3.4. Halvethâne

Halvethâne, başka hiç kimsenin giremediği baş başa kalınan yer, dervişlerin inzivâyâ çekilip tek başlarına ibâdet ettikleri mekân olarak tanımlanmaktadır (Üstüner, 2007:440). Mutasavvıfların nefislerini terbiye etmek ve seyr ü sülûkta mesafe almak adına, ibâdet ve tefekkür için kullandıkları mekânlar olarak bilinir.

Yûsuf Hakîkî, gönlün sevgili ile baş başa kalınan bir yer olması isteniyorsa aşkın esiri olmak gerektiğini belirtir. Âşıkların gönlü, sevgilinin mekânıdır:

“Derdine ‘ışkun esîr olmak gerek
Cânda halvet-gâh-ı sultân isteyen” (469/3, s.699)

Gönülde sultânın halvethânını isteyen, aşkın derdine esir olmalıdır.

Şâire göre halvethânede bulunan sûfi, aşkın sırrını duyamaz. Ancak harâbât içinde bulunan sûfi, sarhoş hâlimden dolayı dîvânedir:

“ ‘İşk râzından ne tuydı sûfi-i halvet-nişîn

Gel harâbât içre bir gör mest ü bu şeydâsını” (557/3, s.811)

Halvette oturan sûfi, aşkın sırrından ne duydu? Onun harâbât içindeki mestliğini ve dîvâneliğini gel (de) bir gör.

Hz. Muhammed’in Allah ile birlikte olduğunu ifade ettiği meclis, “Lî-me‘allah” meclisidir. Şâir, bu meclisin halvetgâhında sâliklerin yer alabileceğini, bu halvetgâha girerken âlemin kavgasından uzaklaşmak gerektiğini belirtir:

“Lî-me‘allah bezmi halvet-gâhı içinde bulur

Koymadı kulaklarına ‘âlemün gavgâsını” (557/6, s.811)

Allah ile bir olunan meclis, halvet yeridir; burada âlemin kavgası kulaklara konulmaz.

2.2.4.3.5. İmârethâne

Bir yeri bayındır hâle getirme ve bayındırlık demek olan imârethâne, talebelere, yoksullara, yolcu ve misâfirlere yemek vermek amacıyla kurulmuş olan aş evi demektir (Türkçe Sözlük, 2005:962).

Hakîkî, imârethânenin mecâzî yönünü kullandığı aşağıdaki beytinde, gönlünün değişik rûh hâlleri içinde bulunduğunu belirtir. Utârid kâtip, Keyvân ise ilm-i nücûma göre hazinedâr görevindedir. Gönül, mutluyken vîrâne, harap olma durumunda da bayındır hâldedir. O, rûh âleminde seyr ü sülûk hâllerini müşâhede etmektedir:

“Gehî çü mîri seyrânda gehî çün tîr Keyvân’da

‘İmâret-gâhı vîrânda gehî vîrân ‘imâretde” (531/4, s.772)

(Gönül) Bazen mîri (beylik) gibi temâşâda, bazen Utârid ve Zuhâl (Keyvan) yıldızında; bazen imârethânesi yıkılmış, bazen de harap olma durumunda bayındır (imâret) hâindedir.

2.2.4.3.6. Menzilgâh

Yolcuların konakladığı yer, konak yeri, konak demek olan menzilgâh, varılacak yer demektir. Rütbe, mevki ve makam anlamıyla birlikte mecâzen dünya, cihân anlamına da gelmektedir (Cebecioğlu, 2014:329).

Yûsuf Hakîkî, dünyanın gönle nasıl bir hapishâne olduğunun idrâkına ulaşamaz. Menzilin gökyüzünün üstünde olduğunu belirten şâir, sırrı aramak için pervâsızca gezip dolaşmayı öğütler:

“Niçe ola menzil-gâh iy dil sana bu mahbes

Gel sırr-ıla seyrân it fevk-ı felek-i atlas” (225/1, s.375)

Ey gönül! Sana bu hapishâne, nasıl menzilgâh olur? Gel, atlas feleğinin üzerinde sır ile gezip dolaş.

2.2.4.3.7. Tahtgâh

Hükümdâr tahtının bulunduğu yer, baş şehir, pâyitaht demek olan tahtgâh, tasavvufta mecâzen gönle izâfe edilir. Bektâşî tâbiri olarak meydandaki makamların en büyüğüdür (Cebecioğlu, 2014:471).

Yûsuf Hakîkî, gönlünün tahtını aşkın şâhına kim verirse, onun nefsin elinde hakir bir hâlde kalmayacağını belirtir:

“Kim şâh-ı ‘ışka virse gönül taht-gâhını

Kalmaya nefis elinde menüm gibi ol zelîl” (379/2, s.589)

Kim aşkın şâhına gönlünün tahtını verse, nefis elinde benim gibi hakir kalmaya.

Şâir, dünya çukurundan vazgeçmenin dikkate alınmadığını belirtir. Yüce padişâhların tahtının bile tasavvuf hâli içinde itibârı yoktur:

“Olmadı çâh-ı cihânun kaydı göze gelmedi

‘İzz-ile yüz tâc-dârün taht-gâhı kadr-gâh” (505/5, s.740)

Cihân çukurunun bağlayıcılığı olmadı; yücelik ile yüz padişâhın tahtı ve itibârı göze gelmedi.

2.2.5. Tarikatlar, Mutasavvıflar, Tasavvufi Tipler ve Eserler

2.2.5.1. Melâmîlik, Bayrâmîlik ve İlgili Kavramlar

Melâmet, Arapça kınamak ve azarlamak anlamlarına gelmektedir. Melâmetî ve melâmî kavramları ise kınanmaya amaç olan demektir. Hicretin II. yüzyılında ortaya çıkmaya başlayan tasavvuf tarikatlerine bağlı bulunan sûfiler, kendilerine has serpûşları ve

giyimleriyle halktan ayrılmışlardır. Zikir meclislerinin yapıldığı tekkeler kurulduktan sonra, bir kuvvet hâline gelen tasavvufa dayanan iktidar ve zengin zümre, tekkelere vakıf sağlamak amacıyla tasavvuf ehlini kendilerine destek hâline getirmişlerdir. Bu duruma karşı olarak tasavvufun içinden bir zümre, gerek zikir törenleriyle ve giyim kuşamla gerekse de tekke ve vakıf oluşturma yönünden halktan ayrılmayı hoş görmemiş, bütün bu durumları hem İslâm'a aykırı hem de tasavvufun amacına zıt bulmuştur. Bu yüzden tasavvuf ehlinin kınamasına uğramışlar, yaptıkları hayrı gizlemek, kötülüklerini ise gizlememek düşüncesinden hareketle halk tarafından kınanan hareketlerde bulunmuşlardır. Bu yüzden, “Melâmetiyye”¹²¹ yâni “Kınananlar” adını almışlardır (Gölpınarlı, 2015; Azamat, 2004:24-25; DİA, 2004:25-35).

Melâmî edebiyatı, Anadolu’da Yûnus Emre ile başlamıştır. 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başlarında Yûnus Emre ve takipçileri, “vahdet-i vücûd” fikrini şiirlerinde işlemişlerdir. Horasan Melâmîliğinin derin etkisi bu şiirlerde açıkça görülmektedir. “Bilmeyen ne bilsin bizi, bilenlere selâm olsun” diyen Yûnus Emre, bu dönem Anadolu sûfilerinin hemen hepsinde görülebildiği üzere, melâmet neşvesini sık sık şiirlerinde işlemiştir (Tatcı, 1990).

Hacı Bayram-ı Velî’nin müridi olan Yûsuf Hakîkî’nin Melâmî meşrep bir edaya sahip olduğunu dîvânında geçen ve aşağıda verilen şu beyitler gösterir niteliktedir:

Hakîkî, melâmet elbisesini giydiğini ve lâubâli şekilde yürüdüğünü belirtir. Lâubâli, tasavvufta, zâhirden kurtularak sıfat ve fiillerin tamamını, Allah’ın sıfat ve fiilleri olarak bilen kimsedir. Şâir, melâmet yolunda Allah’ın sıfat ve fiillerini bildiğini ve sitemkâr bir edâ ile başına melâmet külâhını koyduğunu ifade eder:

“Melâmet hil’atin geydüm yürürem lâubâli-vâr

Başumda serzenişden hem urunmuşam külâhum var” (176/4, s.285)

Melâmet hırkasını giydim, Hakk’ın sıfat ve fiilini bilerek teklifsizce yürürüm; başımda sitemden giydiğim külâhum var.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tek, A. (2007). *Melâmet Risâleleri-Bayrâmî Melâmîliğine Dâir*. Bursa: Emin Yayınları; Altınok, B. Y. (2012). *Hacı Bayram-ı Velî (Bayrâmîlik- Melâmîlik)*. Ankara: Ahi Kitap; Er, Ş. (2015). *Melâmîlik ve Osmanlı Devri Melâmîleri*. İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları; Erünsal, İ. (2003). *XV.-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliğinin Kaynaklarından Abdurrahman El-Askerî’nin Mir’atü’l-Işkî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hakîkî, melâmet elbisesini nefse karşı kalkan olarak kullanır. Şâire göre, uğursuz nefisle mücâdele için Melâmîlik elbisesini giymek gerekir:

“Bize hil’at olur melâmet bil
Nefs-i şûma bununla kâr iderüz” (197/26, s.311)

Melâmet, bizim elbisemizdir; uğursuz nefsimize karşı bununla karşı koyarız, bilesin.

Hakîkî, aşk şarabının içilmesiyle, aşktan dolayı sarhoş olduğunu belirtir. Bu sarhoşların elbisesi melâmettir:

“Hil’atümüzdür melâmet biz ki ‘ışk esrükleri
Olmışuz çünkü şerâb-ı ‘ışk içildi yine” (527/5, s.730)

Yeniden aşk şarâbı içildiği için biz aşk delileri olmuşuz, bizim elbisemiz melâmettir.

Hakîkî, aşk şarabına köle olduğunu söyler. Melâmîlerin kötü bilindiğini de ifade eden şâir, rezil ve rüsvâ bir hâl içindedir:

“Zerkumuza bakma mey-perestüz
Rüsvâ vü melâmetî vü bed-nâm” (430/4, s.619)

Biz, aşk şarabına köleyiz; ikiyüzlülüğümüze bakma; (biz) rüsvâ, melâmî ve kötü biliniz.

Hakîkî, Allah’ın sırları ile dolu olan şaraptan bir kadeh içenin ne melâmîliği ne de ferâhlığı bileceğini belirtir:

“Min-ledün hamrından içen bir kadeh
Ne melâmet bilür ol şeh ne ferâh” (118/1, s.214)

Allah’ın sır dolu şarabından bir kadeh içen şah ne melâmet ne de ferâh bilir.

Hakîkî, kendisini Hallâc-ı Mansûr’a benzetmektedir. Tıpkı onun gibi aşk meydanı içinde canı terk edip melâmet dârına asılmak gerekir:

“Bu belâ meydânı içre ol gerek Mansûr-vâr
Terk-i cân idüp melâmet dârına maslûb ola” (26/14, s.90)

Bu belâ meydanı içinde o Mansûr gibi canı terk ederek melâmet dârına asılmak gerek.

Hakîkî, melâmîliğe yakışan davranışların onlara yeterli olacağını belirtir. Aşkın gücü karşısında rüsvâlık ortaya çıkar:

“Bize yitmez mi i melâmet-ger

Satvet-i ‘ışk olduğu fazzâh” (110/18, s.204)

Ey kınayıcı! Aşkın karşı konulmaz gücü karşısında rüsvâ olduğumuz yetmez mi?

Hakîkî, Melâmîliği aşk hazinesinin kapısını bekleyen bekçiye ve denizler içindeki acı suya benzetir. Melâmîler, görünüşte vîrânedir, perîşândır ve sıra dışıdır; ama özünde Allah’ın istediği bir kul gibi yaşarlar. Hazineseler ise vîrânelerde gizlidir. Ayrıca, melâmîlerin diğer tarikatlardaki gibi belirli ritüelleri ve mekânlarının olmadığı bilinir:

“Perdedâr-ı gencdür ism-i melâmet ‘âşika

Acı sudur pâsubânıdur nitekim fi’l-bihâr” (147/28, s.270)

Âşık için melâmet ismi, hazineyi koruyan perdecî, bekçisi de denizlerdeki acı su gibidir.

Gönül, aşk erini belâ okuna hedef tahtası yapar. Şâir, aşk erinin melâmetten haberi olmadığını dile getirir:

“Ser-bâzı ki cân tir-i belâya hedef eyler

Korhutma melâmetden anun ne haberi var” (154/7, s.290)

Can, yiğidi belâ okuna hedef yapar; onun melâmetten haberi yok, korkutma.

Hakîkî, zehir ile dolu olan melâmet kadehinden içtiğini belirtir. Onu ayıplayanlar ise melâmîlerin mey mi yoksa meyhâne mi olduklarını idrâk edemezler:

“Pür-zehr melâmet kadehin anca ki içdük

Bilmez kişi mey mi ya ho mey-hânelerüz biz” (204/2, s.348)

Zehir dolu melâmet kadehini öylece içtik; kişi, mey mi yoksa meyhâne miyiz? Bilmez.

Hakîkî, Melâmîlik yolunda olduğunu belirttiği aşağıdaki beyitte, nefesine galebe çaldığını ve hiçbir zaman onu ayıplayanlara uygunsuz söz söylemeyeceğini dile getirir:

“Melâmet eyledüğüm öz bu kendü nefsümdür

Ne ân ki kimseye harf atıp uram teşnî” (269/8, s.429)

Melâmeti kendi nefsim için eylerim; hiçbir zaman kimseye uygunsuz söz söylemem, kimseyi ayıplamam.

Hakîkî, varlıktan vazgeçip Melâmîlik öğretileri ile dolu olan dîvânının başına çizgi çekip orada dîvâne şekilde bulunmak istediğini belirtir.¹²² Hakîkî'nin adı Melâmet dîvânında defterin başındadır:

“Çek Hakîkî varlığın satrına hat ser-defter ol
Yine dîvân-ı melâmetde gel it dîvânalık” (314/7, s.494)

Hakîkî, varlığın satrına çizgi çek (ve) defterin başında ol; yine melâmet dîvânında gel, dîvânelik eyle.

“Oldı dîvân-ı melâmetde bugün ser-defter
Toldı tevbîhi Hakîkî ki her efvâh görün” (340/10, s.533)

Ey Hakîkî! Melâmet dîvânında bugün defterin başında oldu; her ağız azarlama ile doldu, görün.

Hakîkî, sâlike seslenerek onun Melâmîlik içinde rüsvâlık ile bulunmadığından, kendisi gibi olmadığından yakınır:

“Sükr-i mehabbet-ile Hakîkî gibi ihtiyâr
İdemedün melâmet-i fezzâha gelmedün” (331/7, s.521)

Muhabbet sarhoşluğu ile Hakîkî gibi ihtiyâr edemedin (isteyemedin), rüsvâlık melâmetine gelmedin.

Şâire göre, acele ile melâmet kuşağı kuşanılmalı ve melâmet meyhânesine yönelerek orada meyhâneceye uyulmalıdır:

“Zünnâr-ı melâmeti kuşan tîz
Tur deyr-i mugâna eyle âheng” (349/5, s.543)

Acele ile melâmet kuşağını kuşan; ayağa kalk, meyhâneye yönel ve meyhâneceye uy (tâbi ol).

Âşık, melâmet pazarında bulunmalıdır. Yokluk meclisinden ibâret olan bu pazarda, kendisini varlıktan soyutlayanlar için halvetin gereği yoktur:

“ ‘Âşık-ı ser-mesti bâzâr-ı melâmetde ede
Ki harâbât-ı fenâ ‘ürna ne halvet gerek” (352/14, s.547)

¹²² Nitekim Klasik şiirde de şâir, isminin defterin en başında olmasını talep etmektedir.

Sermest âşık, melâmet pazarında buluna; çünkü yokluk meclisinde çıplak olana halvet gerekmez.

Hakîkî, melâmet kadehinden şarap içmeyen meyhâne düşkünlerinin hâlini anlayamayacaklarını belirtir:

“Harâbâtîler ahvâlin ne tuysun
Melâmet şişesinden içmeyen mül” (364/38, s.562)

Melâmet şişesinden şarap içmeyen, meyhâne düşkünlerinin hâlini nasıl duyabilir?

Hakîkî’ye melâmet meydanında sancak dikmek nasip olmuştur:

“Nasb itdi hele bugün Hakîkî
Meydân-ı melâmetîde a‘lâm” (430/12, s.656)

Bugün Hakîkî’(ye), melâmet meydanında sancaklar (dikmek) nasip oldu.

Hakîkî, gönlünün aşkın hayretinden şaşkınlık kazanamadığını belirtir. Gönlün içinde bulunduğu vîrânedan dolayı, can bir an bile gözünü açamamıştır:

“Gönül ki olmadı hayrân bu ‘ışkun hayretinden cân
Gözün açmadı bu vîrân anun bir dem melâmetden” (464/8, s.694)

Gönül, bu aşkın hayretinden hayran olmadı; can, bu vîrâne bir an bile melâmetten gözünü açamadı.

Hakîkî, dört bir yandan gelen melâmet taşlarını kabul etmek gerektiği belirtir. Gönül, bu ateş içindeyken aybın ve kınanmanın hiçbir değeri yoktur:

“Câna her yüzden kabûl it sen melâmet taşını
Var-ısa içinde bu od gönül imdi ‘ârı ko” (496/3, s.730)

(Ey) can! Sen, her yandan gelen melâmet taşını kabul et; gönül, bu ateş içinde varsa şimdi aybı bırak.

Hakîkî, Melâmîlik yolundan dönmeyeceğini belirtir. O çıldırmış âşık, Melâmîlik yolundan dönmez:

“İy melâmet-ger Hakîkî ‘ışkdan döner degül
Var selâmet yoluna ol ‘âşık-ı şeydâyı ko” (497/11, s.732)

Ey kınayan! Hakîkî, aşktan döner değil; o çıldırmış âşığı bırak, selâmet yoluna git.

Melâmet tonu giyinmekten murat, giyim, kuşam, zikir, âyin gibi Melâmet âdetlerine uymaktır. Hakîkî, her yandan serzeniş ile halkın başına külâh koyduğunu, kendi vücûduna ise çeşitli melâmet elbiselerinin biçildiğini ifade eder (526/4, s.767).

Melâmet, kendini gizlemedir. Gösteriş ve riyâdan kaçınmadır. Melâmî, bu durumunu ve hâlini kimseyle paylaşmamalıdır:

“Külli sırrın câveze 'l-isneyni şâ'¹²³

Halka olmadın melâmet dünyede” (539/14, s.784)

Dünyada halka melâmet olmadan olmaz. Nitekim “iki kişinin bildiği sır değildir.”

Bayrâmîliğin amacı, Anadolu'daki Türk insanının kolayca anlayıp idrâk edebileceği sağlam bir İslâm inancı çerçevesinde faaliyet göstermektir. Bu minvâlde; Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete bağlılık, yerlilik ve devlete bağlılık temel ilkeleri benimsenmiştir. Anadolu'nun siyasî buhranlar ile uğraştığı bir zamanda müderrisliği bırakarak tasavvufa giren Hacı Bayram-ı Velî, etrafında bulunan her kesimden insana, çalışıp çabalamaları ve bir meslek sahibi olmalarının gerektiğini vurgulamıştır (Mehmet Ali Aynî, 1343). Herkesin kendi el emeğiyle geçimini sağlamasının önemini, tasavvufî öğretisinin bir ilkesi hâline getiren Hacı Bayram-ı Velî, bu temel ahlâkî ilkeyi, kendisinin müridi olduğu ve yıllarca hizmetinde bulunduğu Şeyh Hâmid-i Velî'den miras almıştır. Onun yanından ayrılacağı vakitte, “Sultanım! Ne iş üzerinde olalım?” sorusuna karşılık olarak “Ekin ek, burçak ek.” cevabı, Hacı Bayram-ı Velî'nin Ankara'ya gelince çiftçilik ve zirâat ile uğraşmasına vesile olmuştur. Bayrâmîliğin pîri olan Hacı Bayram-ı Velî'nin bir işle meşgul olmanın ve emek harcayarak rızık kazanmanın yüceliğini müritlerine tavsiye etmesi gerek sosyal gerekse de ekonomik hayatın temellerinin derin ve sağlam olmasını sağlamıştır. Bu ilke, bireyin ve toplumun lehine devletin varlığını her dâim güçlü bir şekilde sürdürebilmesi için önemli ve gereklidir (Azamat, 1996). Dîvânda bu minvâlde, Bayrâmîliğin sembolü olan beyitler de bulunmaktadır. Bu beyitlerden bazıları aşağıda verilmiştir:

Hakîkî, kalbin gafletten uzaklaşmasını ister. Bunun için de geçim ehli olarak zirâat ile uğraşmak gerekir:

¹²³“İki kişinin bildiği sır değildir.”

“Ol milk-i mâldan ‘ur tâ kalbün ola pür-nûr
Gafletten ola gör dûr vaktidür it zirâ‘at” (76/5, s.134)

O mülk ve maldan ayrıl ki kalbin nûr ile dolsun; gafletten uzaklaşma vaktidir, zirâat et.

Şâir, bir çiftçi olduğunu; dolayısıyla din konusunda yeterli olmadığını belirtmiştir:

“Kanda gevher-şinâs-ı dîn olmak
İy Hakîkî senün gibi fellâh¹²⁴” (110/31, s.205)

Ey Hakîkî! Senin gibi bir çiftçi nerede, dinin kuyumcusu olmak nerede?

Şâirin ömrünün son zamanlarında yazdığı anlaşılan bir manzumeden (596/1-39) alınan bir beyit ise onun tasavvuf yolunda belirli bir yol kat ettiğini, kemâle ermiş olan buğdayın artık toplanma zamanının geldiğini ifade eder (596/39, s.864). Nitekim buğday, Bayrâmîliğin öğretilerinin bir sembolünü oluşturur.

Bayrâmîlikteki seyr ü sülûk metodunda mürit, ağzını kapayıp gözünü yumarak tefekkür yoluyla zikir çeker. Zikir sırasında “kelime-i tevhid”i söyler (Cebecioğlu, 1994:236). Hakîkî’nin dîvânında bulunan ilk iki manzumenin redifleri “lâ ilâhe illallâh” zikrinden oluşmaktadır (1/1-20, s.30-31; 2/1-71, s.33-42). Bu durum, Bayrâmîlikteki zikir hâlinin Yûsuf Hakîkî’nin dîvânına yansıdığını göstermektedir.

Bayrâmîlerin kendilerine has bir tâcı vardır. Önceden Şah İsmâil’in babası Şeyh Haydar’ın bulduğu on iki dilimli kavuk şeklindeki kırmızı tâc giyilirken, daha sonra Erdebîl dervişlerine karşı oluşan hoşnutsuzluk neticesinde bu tâc, ak çuhaya çevrilmiş ve bu şekilde tâcın takkesi beyaz renkten ve altı dilimden oluşmuştur (Cebecioğlu, 1994:233).

Yûsuf Hakîkî’nin Erdebîl şeyhlerine bağlılığı, aşağıdaki beyitte zikrettiği kırmızı taçtan tespit edilebilir niteliktedir. Nitekim tunç, kırmızı renge işaret eder:

“Bunda bin tâc-ı tuç bir pûla
Ne imâret ne Key-kubâd u Kubâd” (131/16, s.242)

¹²⁴ Bu ifadeden hareketle Yûsuf Hakîkî’nin çiftçilik ile uğraştığını söyleyebiliriz. Bu durum, Bayrâmî tarikatının öğretileri ile örtüşmektedir. Nitekim, Yûsuf Hakîkî’nin mürşidi olan Hacı Bayram-ı Velî, Somuncu Baba’nın yanından ayrılırken kendisine yönelttiği “Şeyhim, ne iş üzre olalım? sorusuna cevaben, “Ekin ek, burçak ek.” demiştir (Azamat, 1996:44). Bu ifâde, Yûsuf Hakîkî’nin de bu öğretisi ile hareket etmiş olabileceğini gösterir niteliktedir.

Burada (gönülde), ne tunçtan yapılmış bin tâcın ne imâretin ne de Keykubad ve Kubad olmanın bir pul kadar önemi var.

2.2.5.1.1. Melâmîlik ile İlgili Kavramlar

2.2.5.1.1.1. Fenâ

Tarikatlara yerleşmiş olan âdet ve erkâna önem vermeyerek nefsi sürekli olarak yermeyi ve kınamayı, bu şekilde halkın iltifâtından uzaklaşıp Hakk’a yaklaşmayı ve O’nda yok olmayı esas alan anlayış melâmet olarak bilinir. Fenâ ise benliğin Allah’ın nazarında yok olmayı istemesiyle kendi fiilini göremez duruma gelip ve kesret âleminden sıyrılıp Hak ile bir olması hâlidir (Cebecioğlu, 2014:161). Melâmîlerin de amacı bu neşveye sahip olmaktır.

Hakîkî, kendisini meyhânenin en yaşlı üyesi olarak görür. Bu yokluk meclisinde ise melâmîler için dert ve tasa yoktur:

“Menem pîr-i harâbâtî harâbât-ı fenâda di

Ne dersen iy melâmet-ger melûl olmaz melâmetler” (179/5, s.318)

Ey kınayıcı! Harâbatın pîri benim, yokluk harâbatında ne dersen de; çünkü melâmet (ehli) bundan elem duymaz.

2.2.5.1.1.2. Hemz ü Lemz

Hümeze, “Başkalarını arkadan çekiştirip kötölemeyi huy edinen kimse” anlamındadır. Lümeze ise “insanları yüzlerine karşı ayıplayıp küçük düşürmeyi huy edinen kimse” demektir.¹²⁵ Bazı tasavvuf ehli, melâmîleri küçük düşürmek ve toplum içinde saygınlıklarını zedeleyip değersizleştirmek için onlarla alay ederler. Başkalarının yanında melâmîler hakkında kötü şeyler söyleyip onları çekiştirirler, haklarında olmadık şeyler uydurup alaya alırlar. Yüce Allah, Kur’ân-ı Kerîm’de “Mal toplayan ve onu durmadan sayan, insanları arkadan çekiştiren, kaş göz işaretiyle alay eden her kişinin vây haline!”¹²⁶ buyurmaktadır. Hemz ve lemez karakterinde olan kişiler, malları ile güç sahibi olduktan sonra alay ve ara bozma davranışlarını daha da artırırlar.

¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/humeze-suresi-104/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>

¹²⁶ (Hümeze 104/1).

Hakîkî, melâmîleri ayıplayanların her davranışında ayıplama ve kınama içinde imâda bulunma, onların her sözünün ise kınamadan alınma olduğunu belirtir:

“Her işârâtında remzi hemz ü lemz

Her ‘ibârâtındadır hem ta‘n-ı derc” (104/6, s.197)

Her davranışında kaş ve gözle imâda bulunma, her sözünde de kınama ve ayıplama vardır.

2.2.5.1.1.3. Rûsvâ

Kötülükle şöhret bulmuş, rezil, kepâze kimse demek olan (Türkçe Sözlük, 2005:1667) rûsvâ, Melâmîlerin vasıflarından biridir. Melâmîler, dünya saltanatının şöhretini, düştüğü rûsvâlîğe tercih ederek melâmet mülkünün sultanlığını talep ederler.

Hakîkî, hakikat meclisinden beri rûsvâlık içinde bulunduğunu belirtir. Melâmîlikten kasıt, rûsvâlıktır:

“İy melâmet-ger bizi sen söylemek hâcet degül

Biz harâbat-ı hakâyıktan çü rûsvâ gelmişüz” (187/6, s.326)

Ey kınayıcı! Bize senin adını söylemek lâzım değil; biz hakikat meclisinden rûsvâ gelmişiz.

Hakîkî, gönlünün rûsvâlık içinde bulunduğunu ve melâmet yolundan yüz çevirmediğini belirtir. Gönlüyle hasbihal eden şâir, sırrının gönlü aracılığıyla ortaya çıktığını ifade eder:

“İy melâmetden yüzün döndürmeyüp

Sırrımı fâş eyleyen rûsvâ gönül” (370/3, s.573)

Ey melâmetten yüz çevirmeyip sırrımı ortaya çıkaran rûsvâ gönül!

2.2.5.1.1.4. Ta‘n

Kınamak ve aleyhte bulunmayı ifade eden tan, tasavvuf yoluna giren müridin bağlı olduğu yola hâlel getirecek davranışlar sergilemekten sakınarak ölçülü olması ve dikkatli konuşması gerektiğini ifade eder (Cebecioğlu, 2014:467).

Hakîkî, nefsinin melâmîliğinin ayıplama okuna hedef ettiğini belirtir. Selâmete ulaşmak için bu hâl gerekir:

“Selâmet isterisen ko ki her melâmet-ger

Bu ta'nı ohına nefsin ide senün umaç” (95/23, s.181)

Eğer selâmet istersen bırak her kınayıcı için nefsin, kınanma okunu kendisine nişângâh (hedef) etsin.

Melâmîler için halkın ayıplaması, âşık için siper gibidir; çünkü aşk erinin koruyucusu melâmet okudur:

“Ta'nı bu halkun olur 'âşık her dem siper

Tîr-i melâmet-dürür 'ışk erinün cevşeni” (542/9, s.789)

Bu halkın ayıplaması âşığa her zaman siper olur; aşk erinin cevşeni melâmet okudur.

2.2.5.1.2. Bayrâmîlik ile İlgili Kavramlar¹²⁷

Bayrâmîlikte, üç esas olarak bilinen “cezbe”, “muhabbet” ve “sırr-ı ilâhî” önem arz etmektedir. Bazı mutasavvıflara göre bilmek, bulmak ve olmak olarak bilinen bu üç esas üç tevhit merhâlesi ile bilgi derecelerini ihtiva eder (Bayramoğlu, 1983:68; Cebecioğlu, 1994:231).

2.2.4.1.2.1. Cezbe

Cezbenin kelime anlamı cezbetme ve çekmedir. Tasavvufta ise Allah'ın kendisine giden istikamette, ihtiyaç olan her şeyi kuluna bahşederek çabası ve çalışması olmadan onu kendisine yaklaştırmasıdır (Uludağ, 2012:89). Bayrâmîlikte cezbe hâline ulaşmak, Allah'ı zikretmek ile mümkündür (Cebecioğlu, 1994:232; Yücel, 1994:40).

Allah, ansızın sâlikte cezbe ile tecellî edebilir. Bu durum da Hakk'ın varlığına açıkça bir delildir. Allah'ın cezbesi ansızın kulun gönlüne şûle gibi parlaklık verir. Bu durumu kul, bilmelidir:

“Bil galebât-ı vecd-ile pertev-i Hak olur delîl

Çün kula nâ-gehân irer şu'le-i cezbe-i ilâh” (507/2, s.742)

¹²⁷ Burada değinilecek olan kavramlar, Bayrâmîliğinin dayandığı üç temele işaret etmektedir.

Allah'ın nûru vecd hâlinde ortaya çıkar; çünkü kula Allah'ın cezbesi ansızın şûle olarak ulaşır, bil.

2.2.4.1.2.2. Muhabbet

Sözlükte sevmek, beğenmek, rağbet etmek, âşık olmak ve istekle karşılamak anlamlarını ihtiva eden muhabbet, Bayrâmîlikte, seyr ü sülûk içinde önemli bir yere sahiptir. Zikrederek cezbeye ulaşan mürit, bu hâlden sonra Hacı Bayram-ı Velî'ye ardından Hz. Muhammed'e ve İslâm esaslarına muhabbet göstermektedir (Cebecioğlu, 1994:232; Yücel, 1994:40).

Hakîkî, şeyhi Hacı Bayram-ı Velî'yi övdüğü bir beytinde, onun muhabbetinden dolayı bütün âlemin onun esiri olduğunu ifade eder:

“Şode ‘âlem heme Hakîkî nîst
Ki esîrî muhabbeteş tenhâ” (22/5, s.85)

Ey Hakîkî! Sadece onun (Hacı Bayram-ı Velî'nin) muhabbet (aşk)ından dolayı bütün âlem esir olmuş.

2.2.4.1.2.3. Sırr-ı İlâhî

Tasavvufta sırdan kasıt, tarikat ve vahdet sırlarının tasavvuf ehli olmayanlara açılmayıp gizlenmesi şeklindedir. Bayrâmîlikte müridin cezbe ve muhabbetin ardından İlâhî sırları kazanmaya çalışması temel hedef olarak görülür (Cebecioğlu, 1994:232; Yücel, 1994:40).

Allah'ın sırlarına ancak irfân sahipleri ulaşabilir. Gerçek ârifler, sırlarını kimseye açmazlar. Din derdi ile hâllenen ve hâl ilmine vâkıf olan kimseler Allah'ın sırrını açıkça bilir:

“Derd-i dîn şu‘le virdügi kalbe
Hâsıl olur hemân bu sırra vüzûh” (108/12, s.201)

Din derdi, kalbe ışık verir; böylece o an Allah'ın sırrı ortaya çıkar.

2.2.5.2. Mutasavvıflar

2.2.5.2.1. Şeyh İbrâhim Edhem

Şeyh İbrâhim Edhem (ö.H.161/M.778-779?), Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda, tasavvuf yoluna girmeden önce Horasan'da yaşadığı belirtilmektedir.

Şeyh İbrâhim Edhem, daha hayattayken şöhreti geniş bir çevrede yankı uyandırmıştır. Kurmuş olduğu sohbet meclislerinde insanlara nasihat etmiştir. Onun oldukça fasih konuştuğu hattâ zaman zaman şiir söylediği hakkında bilgiler mevcuttur. Kaynaklarda kendisine nisbet edilen birkaç beyte yer verildiği görülmektedir. O, vermiş olduğu nasihatlerde helâl kazancın önemini vurgulamıştır. Duâsının Allah tarafından kabul görmesi için ne yapması gerektiğini soran bir dervişe, her zaman helâl yemesini tavsiye etmesi onun bu düşüncesini gösterir niteliktedir. O, vaktinin çoğunu halkın içine karışıp onların dertleriyle hem-hâl olarak geçirmeye çalışmıştır. İnsanlara, ulemâ meclislerine itibâr etmelerini, namazı cemâatle kılmanın önemini, hac farizâsını yerine gitirmelerini, cihada katılmalarını öğütleyen İbrâhim Edhem, nefse karşı koymayı da tasavvuf yolunun ilk merhâlesi olarak görmüştür (Öngören, 2000:295-296). Tüm bunlar değerlendirildiğinde, Şeyh İbrâhim Edhem'in tasavvufî düşüncelerinin Bayrâmîlik ile örtüştüğü söylenebilir.

Hakîkî, Şeyh İbrâhim Edhem'in nûrunun birçok kemâl sâhibine ulaştığını belirtir. Şâir, onu dinin gizli yönlerinin açıklayıcısı olarak görür:

“Dîn şâhı Şeyh İbrâhim'ün tekmîl-i nûrundan niçe
Sâhib-kemâl irmiş-dürür çün zeyn-i dîn-i hâfumuz” (191/7, s.330)

Din şâhı olan Şeyh İbrâhim'in eksiksiz nûrundan nice kemâl sahibi ermiştir; çünkü gizli dinin süsü odur.

2.2.5.2.2. Bâyezîd-i Bistâmî

İlk mutasavvıflardan biri olan Bâyezîd-i Bistâmî (ö.H.234/M.848-849?- H.261/M.875-876?) hakkındaki bilgiler daha çok onun menkıbeleri ve şathiyelerinden alınmış olup bunlarda da hayatıyla ilgili çok az bilginin bulunduğu görülebilmektedir. Bu bilgilerden hareketle Bâyezîd-i Bistâmî'nin Horasan'da bulunan Bistâm kasabasında doğduğu bilinmektedir.

Bâyezîd-i Bistâmî, tasavvufta sekr, melâmet, mârifet, muhabbet gibi konulardaki sözleri ve şathiyeleri ile tanınmaktadır. O, sâlikin benliğinden sıyrılarak Hakk'ta fenâ olması düşüncesindedir. Sâlik ise bu dereceye riyâzet ve nefis mücâdelesini ile birlikte, tefekkür ve murâkabe ile erişebilecektir. Nitekim, Bâyezîd-i Bistâmî'nin Allah'a hitaben sorduğu "Nasıl ulaşabilirim?" sorusuna, "Nefsini bırak da öyle gel" cevabını aldığı rivâyet edilmektedir. Bu cevap üzerine, Bâyezîd-i Bistâmî'nin gömleğinden sıyrılan yılana benzeyen nefisinden arındığı ifade edilmektedir. Ulaştığı mertebeye, karın aç hâlde ve çıplak beden ile nefisini on iki yıl çekiçe döverek geldiğini söyleyen Bâyezîd-i Bistâmî, bu mertebede âşık ve mâşukun bir ve aynı olduğunu, her şeyin tevhitte ibâret olduğunu görmüştür. Kendisine "Ey sen ki bensin!" ifadesiyle yine kendisinden seslenildiğini belirtmiştir (Uludağ, 1992:238-241).

Yûsuf Hakîkî, Şiblî'nin Bâyezîd-i Bistâmî'nin yoluna canını verdiği gibi, Hacı Bayram-ı Velî'nin yoluna canını fedâ ettiğini belirtir:

"Oldı sana olan mürîd cümle kemâl-ile ferîd

Mânend-i Şiblî Bâyezîd şeyhüm yoluna cân fidâ" (23/15, s.87)

Sana mürit olanların hepsi, eşsiz olgunluğa erişti. Şiblî'nin Bâyezîd-i Bistâmî'ye yaptığı gibi benim canım da şeyhimin yoluna fedâ (olsun).

Şâir, hevâ sütünden içenin Bâyezîd-i Bistâmî de olsa şeyh olamayacağını belirtir. Hevâ ve arzu sâlik için bu derece tehlikelidir:

"Hevâ südünden emen tıflî ola mı pîr-i râh

Ki Bâyezîd ise eyler anı o şîr yezîd" (127/2, s.233)

Hevâ sütünden içen bir çocuk hiç yolun pîri (şeyhi) olabilir mi? O süttten içen Bâyezîd-i Bistâmî (de) olsa o süt onu yezîd yapar.

Hakîkî, kendi döneminin Bâyezîd-i Bistâmî'sinin nûrlu ve parlak yüzünü gören kişide dünya nimetlerinden eser kalmayacağını belirtir:

"Göresin Bâyezîd-i vakti zehren

Gide misvâk u tâc u taylesândan" (457/9, s.686)

Zamanın Bâyezîd-i Bistâmî'sinin nûrlu ve parlak yüzünü gördüğünde tâcı, misvâkı ve sarığı terk edersin, bırakırsın.

Hakîkî, Bâyezîd-i Bistâmî'yi görmeye nâil olan, onun sırrını anlamaya çalışan kimselerin onun sarığının ucuna takıldığını belirtir:

“Niçeler Bâyezîd sana gören
Taylesânından eylemiş ber-dâr” (139/44, s.255)

Sana Bâyezîd-i Bistâmî görünen niceleri, aslında sarıklarının ucunda asılı kalmışlardır.

2.2.5.2.3. Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî

Bağdat'ta doğmuş olan Cüneyd-i Bağdâdî (ö.H.297/M.909-910)'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Kaynaklarda, Cüneyd-i Bağdâdî'nin ipek ticareti ile meşgul olduğu ve Hazzâz lakabıyla tanındığı belirtilmektedir.

Cüneyd-i Bağdâdî, şer'î ilimleri öğrendikten sonra kendisini zühd, tasavvuf ve ibâdete vermiştir. Daha yedi yaşındayken şükrü tanımlamasını isteyen Serî es-Sakatî'ye “Verdiği nimete güvenerek Allah'a âsi olmamaktır” şeklinde cevap vermesi, onun tasavvufta ne derece istidatlı olduğunu gösterir niteliktedir.

Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvufun ortaya çıkışı hususunda katkıları olan büyük mutasavvıflardan biridir. Ona göre tasavvufun temel konularından biri olan insan ile Allah arasındaki mesafeyi kapatmak için tasavvuf köprüsü kurulmalıdır. Bu durumdan dolayı Cüneyd-i Bağdâdî, tasavvufu “Her şeyden ilgi ve alâkayı kesip Allah ile bir olmaktır” veya “Allah'ın sendeki seni öldürüp kendisiyle diri kılmasıdır” şeklinde târif etmiştir (Ateş, 1993:119-120).

Hakîkî, Bâyezîd-i Bistâmî ve Cüneyd-i Bağdâdî'ye telmihte bulunduğu aşağıdaki beyitte, tasavvuf yolunda belirli mertebeleri aşan şeyhleri zikrederek onların sırlarına vâkıf olmak ve onları anlamak gerektiğini belirtir. Bunun için de Hallâc-ı Mansûr gibi fenâ yolunda asılmış olunmalıdır:

“Çü serv seyr ide andaki Bâyezîd ü Cüneyd
Çü mîve asıla her bir budakda yüz Hallâc” (95/16, s.180)

Bahçedeki servi, kendisinde sırları olan Bâyezîd ve Cüneyd'i seyretsin; o servinin her bir budağında yüz Hallâc asılmış (gibidir.)

2.2.5.2.4. Hallâc-ı Mansûr

Asıl adı Hüseyin olan Hallâc-ı Mansûr (ö.H.309/M.922-923), İnan'da ve Osmanlıda daha ziyâde Mansûr veya Hallâc-ı Mansûr şeklinde anılmaktadır. Melâmet ehlinin arasında “sultânü'l-melâmetiyyîn” şeklinde anılmaktadır.

Tasavvuf tarihinde önemli büyük mutasavvıflardan biri olan Hallâc-ı Mansûr'un sözleri ve menkıbeleri, tarih boyunca müslümanlar arasında yankı bulmuş ve İslâm müessesesi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Tasavvuf hâli, Hallâc-ı Mansûr ile yeni bir merhaleye geçmiş, onun tasavvuftaki etkisi günümüze kadar ulaşmıştır. Hallâc-ı Mansûr, yaradılış ve dinlerle ilgili düşüncelerini, nûr-ı Muhammedî kapsamında açıklamıştır (Uludağ, 1997:377-381).

Hakîkî, Hallâc-ı Mansûr gibi fenâ yolunda asılmış olunmak gerektiğini ifade eder. Tasavvuf yolunda ilerleyince fenâfillâha ulaşan ve “Ene'l-Hak” diyen Hallâc-ı Mansûr, dârağacı ve Ene'l-Hak münasebeti ile inancı uğruna ölmenin timsâli olur (95/16, s.180).

2.2.5.2.5. Tapduk Emre / Yûnus Emre

Türk tasavvuf edebiyatında kendine has bir edebî tarzın kurucusu olarak bilinen Yûnus Emre, (ö.H.720/M.1320-1321?) Hoca Ahmed Yesevî'yle başlayan tasavvufî tekke şiiri geleneğini, kendisine hâs bir söyleyiş ile Anadolu'da yeniden ortaya koyan ve Anadolu coğrafyası dışında gelişen tasavvuf edebiyatı üzerinde de derin tesirler bırakmış olan bir mutasavvıftır. Yûnus Emre, tasavvufî düşünce üzerine kafa yormuş, şiirlerinde akıcı bir üslûba ulaşarak bütün insanlığı Allah aşkına, dostluğa ve merhamete dâvet etmiştir. O, şiirlerinde kendini bilmenin ve Allah'a ulaşmanın yollarını anlatmıştır (Tatcı, 2013:604).

Yûsuf Hakîkî, Yûnus Emre'nin yolunda olmayı ve nefsi terbiye etme yöntemlerinden biri olan riyâzet ile istikamet üzere ilerlemeyi talep eder (200/6, s.345).

Hakîkî, Tapduk Emre ve Yûnus gibi Hakk yolcusu olmayı istemektedir. Tapduk Emre'nin en ünlü müridi olan Yûnus Emre, uzun yıllar onun hizmetinde bulunmuş ve Tapduk Emre'nin görüşlerini Anadolu ve Şam'da yayarak her fırsatta kendisinden saygı ve övgü ile söz etmiştir (Şahin, 2011:12-13). Şâir hem Yûnus Emre hem de Tapduk Emre'nin yolunun aynı olduğunu ifade eder:

“İy fakîr Allah-ısa ger tapdugun

Yolu birdür Yûnus u Tapdug'un" (329/1, s.519)

Ey sâlik! Eğer tapdığın Allah ise Yûnus ile Taptuk Emre'nin yolu (ile) aynı yoldur.

2.2.5.2.6. Şeyh Erdebîl (Şeyh Sâfi)

Safeviyye tarikatının kurucusu olan Şeyh Erdebîl (ö.H.735/M.1334-1335), H.650/M. 1252-1253 yılında Erdebîl'de doğmuştur. Tasavvufi faaliyetlerini Erdebîl'in dışında da sürdürmüş olan Şeyh Erdebîl, müridleri ile birlikte Deşt-i Kıpçak, Kırım gibi bölgelere giderek halkı irşâda çalışmıştır (Öngören, 2008:476). Şeyh Erdebîl, Şeyh Safiyyüddin ve Şeyh Sâfi olarak da bilinmektedir.

Hakîkî, Şeyh Erdebîl'in kendisine nazar kıldığını belirtir. Şeyh Hâmid-i Velî'nin mürşidi olan Şeyh Erdebîl, Hakîkî'nin tarikat silsilesinin bir halkasını oluşturur. Şâir, Şeyh Erdebîl'den meded umarak ümitsizliğe kapılmamak gerektiğini ifade eder:

“Nevmîz olma cürmüne bakup sana nazar

Kılmış-durur çün ol şeh-i dîn Şeyh-i Erdebîl” (379/24, s.591)

Günahına bakıp ümitsiz olma; çünkü dinin şâhi olan Erdebîl şeyhi sana nazar ediyor.

2.2.5.2.7. Şeyh Hâmid-i Velî (Somuncu Baba)

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin mürşidi olan Şeyh Hâmid-i Velî (ö.H.815/M.1412-1413), Somuncu Baba adıyla da bilinmektedir. Aksaray'da doğmuştur. Şeyh Hâmid-i Velî, ilk tasavvufi sebâkını babası Şeyh Şemseddin Mûsâ'dan aldıktan sonra Dımaşk'a gitmiş ve orada zâhirî ilimleri öğrenmiştir. Lâmiî Çelebi, onun Dımaşk'ta Bâyezîdiyye dergâhında uzun yıllar hizmette bulunduğunu, Bâyezîd-i Bistâmî'nin tasavvufî düşünceleri ile terbiye edildiğini ve onun Üveysî olduğunu belirtmektedir. Bazı kaynaklarda ise Şeyh Hâmid-i Velî'nin asıl şeyhinin Safeviyye tarikatına mensup, Safiyyüddin Erdebîlî'nin torunu Alâeddin Erdebîlî (ö.H.832/M.1429-1430) olduğu kaydedilmiştir.

Şeyh Hâmid-i Velî, halkın içinde melâmî meşrep düşüncesi ile bir hayat sürmekteyken Bursa'daki Ulucâmi'nin açılışı esnasında, Emîr Sultan aracılığıyla dönemin padişâhı Yıldırım Bayezid ile tanıştırılmıştır. Safevi-Erdebîl tasavvuf geleneğini Anadolu'ya taşıyan bir mutasavvıf olarak bilinen Şeyh Hâmid-i Velî'nin tasavvuf düşüncesinde melâmetîlik ön plandadır. Onun en önemli halîfesi ise Hacı Bayram-ı Velî'dir (Şahin, 2009:377-378).

Yûsuf Hakîkî, tarikat silsilesini belirttiği manzumesinde (20/1-17, s.82-83), Şeyh Hâmid-i Velî'nin takvâda benzeri olmadığını belirtir:

“Kutb-ı ‘âlem zi-Şeyh-i Hâmid bûd
Ki nazîrî ne-daşt der-takvâ” (20/16, s.83)

Âlemin kutbu, Şeyh-i Hâmid oldu; takvâda onun benzeri yoktur.

Hakîkî, “-ı meşâyih” redifli manzumesinde (120/1-50, s.216-220), babası Şeyh Hâmid-i Velî'nin özelliklerinden bahsederek onu över. O, velîlik ve meşâyih tahtının padişâhı, gayb erenlerinin lideri, Hakk'ın Hâmid'idir (Çeçen, 2011:379-383).

Hakîkî, Şeyh Hâmid-i Velî'nin dergâhında Allah'ın inâyetine sığınmış bir derviş olarak kendisini tanıtır:

“Her beldedeki mesâcid için
Tehlîl için mehâmid için
Hem ravza-i Şeyh Hâmid için
Üftâdelerüz inâyet eyle” (3/51, s.49)

Ey Allah'ım! Her beldedeki mescidler, kelime-i tevhid ve övgüler ve Şeyh Hâmid-i Velî'nin ravzası için, düşkünleriz, bize inâyet eyle.

2.2.5.2.8. Şeyh Alâeddin Alî

Erdebîl'de doğan Şeyh Alâeddin Alî (ö.H.832/M.1429-1430), Şeyh Erdebîlî'nin torunu ve Şeyh Sadreddîn-i Erdebîlî'nin oğlu olarak bilinmektedir. Kaynaklarda, Şeyh Alâeddin Alî'nin H.830/M.1427-1428 yılında hacca gitmek için Erdebîl'den ayrıldığı, öncelikle Suriye'ye gittiği, Hacdan döndükten sonra ise bir süre Mekke'de kaldığı ve Erdebîl'e dönerken Kudüs'te vefat ettiği belirtilmektedir. Şeyh Alâeddin Alî'nin Mescid-i Aksâ'nın hemen yanında yer alan Bâbürrahme Kabristanı'na defnedildiği bilinmektedir (Azamat, 1995:279).

Yûsuf Hakîkî, Şeyh Hoca Alâeddin Ali'nin yüceliğini ifade ederek Allah'ın inâyetine sığınır:

“Yüzü suyu hakı her velînün
Hem izzet-i Hoca Şeyh Alî'nün

Hem kurbı hakkı i Hakk Nebi'nin
Üftâdelerüz inâyet eyle” (3/53, s.49)

*Her velînin yüzü suyu, Hoca Şeyh Ali'nin yüceliği, Hz. Muhammed'in Hakk'a yakınlığı
hakkı için düşkünleriz, bize inâyet eyle.*

2.2.5.2.9. Hacı Bayram-ı Velî (Şeyh Hacı Paşa)

Hacı Bayram-ı Velî (ö.H.833/M.1430-1431), 14. yy'ın ilk yarısında, Ankara'nın Solfasol köyünde doğmuş olan bir Türk mutasavvıfıdır. Asıl adı Numan, lakabı ise Hacı Bayram-ı Velî'dir.

Hacı Bayram-ı Velî, medrese eğitimi alarak müspet ve dinî ilimleri öğrenmiş ve kendisini her yönden yetiştirmiş bir zâttır. Bazı kaynaklar, onu “ulûm-ı akliyye ve fûn-ı ser'iyeye istiğali tam ile temehhur” şeklinde tanıtmıştır.

Hacı Bayram-ı Velî, Şeyh Hâmid-i Velî'nin kendisini Kayseri'ye dâveti üzerine oraya giderek ona intisap etmiştir. Şeyh Hâmid-i Velî ile karşılaştığı zamanın Kurban Bayramı'na denk gelmesi münâsebetiyle “Bayram” lakabını almıştır. Daha sonra ise M.1394-1397 yılları arasında Şeyh Hâmid-i Velî'yle birlikte Bursa'ya yerleşerek Çelebi Sultan Mehmed Medresesi'nde müderrislik görevini ifâ etmiştir.

Şeyh Hâmid-i Velî'nin vefatından sonra irşâd görevi Hacı Bayram-ı Velî'ye verilmiş, şeyhi vefat edince o da doğum yeri olan Ankara'ya dönmüştür. Ankara'ya yerleşince, burada Bayrâmîlik tarikatını kurarak irşâd faaliyetlerini gerçekleştirmiştir (Bursalı Mehmed Tahir, H. 1341; Mehmet Ali Aynî, H.1343; Cebecioğlu, 2002).

Yûsuf Hakîkî, “Zikr-i İsnâd-ı Hırka” başlıklı manzumesinde (20/1-17, s.82-83) Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olduğunu açıkça dile getirmektedir:

“Hem zi-sultân Hâcî Pâşâ bûd
Hırka-i ayn-ı izz-i dîn Yûsuf-râ” (20/17, s.83)

Bu, sultan Hacı Paşa'dan Yûsuf'a din ve izzet hırkasıydı.

Dîvân'da yer alan 22. ve 23. manzumelerin Hacı Bayram-ı Velî'ye medhiyye olarak yazıldığı görülür. Hakîkî, şeyhi olan Hacı Bayram-ı Velî'nin yoluna canını fedâ eder:

“İ dîn yolunun rehberi şeyhüm yoluna cân fidâ

İ hâs erenler serveri şeyhüm yolına cân fida” (23/1, s.85)

Ey din yolunun rehberi olan şeyhim! Yoluna cân fedâ(dır); ey has erenlerin serveri olan şeyhim! Yoluna cân fedâ(dır).

Hakîkî, şeyhi Hacı Bayram-ı Velî'nin muhabbetinin bütün âlemi sardığını dile getirir (22/5, s.85).

2.2.5.2.10. Halîl Baba

Şahin Başer, Şeyh Hâmid-i Velî adlı eserinde Halîl Taybî'nin onun mânevî oğlu olduğunu söylemektedir (2006:31). Hem Ahmed Akgündüz'ün Somuncu Baba'nın Dârende kolu hakkındaki şecere kayıtlarından (1995:101) hem de Yûsuf Hakîkî'nin mersiyesinden Halîl Taybî'nin Somuncu Baba'nın gerçek oğlu olduğu âşikârdır. Bunun yanı sıra Ahmet Akgündüz, Somuncu Baba'nın en büyük oğlunun Yûsuf Hakîkî olduğunu söylemektedir (1995:27). Yûsuf Hakîkî'nin Dîvânı'nda kendinden büyüklere “baba” diye hitap etmesi, Halîl Taybî'nin yaşça ondan büyük olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda Halîl Taybî'nin Darende'de yaşadığı dışında başka bilgi bulunmamaktadır (Şahin, 2009:378, akt. Güngör, 2016).

Ağabeyinin ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getiren Hakîkî, onun âşıkların içinde sultan olduğunu, ayrılığından âşıkların yüreğinin kan ağladığını belirtmektedir:

“Dirîgâ sen de mi itdün göç sultân Halîl Baba

Ki ‘âşıklar içinde bir şeh idün cân Halîl Baba” (42/1, s.112)

Eyvâhlar olsun! Sultan Halîl Baba sen de mi göç ettin? Can Halîl Baba (oysa) ki sen âşıklar içinde bir şâh idin.

2.2.5.2.11. Seyyid Haydar

“Seyyid Haydar, Safevî Tarikatı şeyhlerinden Şeyh Cüneyd'in oğludur (Gündüz, 2008:115). M.1461 yılında Uzun Hasan tarafından Erdebîl'de Safevî Tarikatı'nın başına getirilen Şeyh Haydar (Gündüz, 2008:116) M.1488'de öldürülmüştür (Küçükdağ, 2009:421). Yûsuf Hakîkî'nin babası Somuncu Baba, Şeyh Haydar'ın dedesi Hâce Alâeddin Erdebîlî'ye intisap etmiştir (Cebecioğlu, 1991:314). Babasının izinden giden Yûsuf Hakîkî muhtemelen Erdebîl'e gitmiş ve Şeyh Haydar ile orada karşılaşmıştır. Bazı kaynaklar Yûsuf Hakîkî'nin ölümünü M.1486 olarak vermektedir (Akgündüz,

1995:27). Lâkin Şeyh Haydar'ın 1488 yılında öldürülmesi ve Yûsuf Hakîkî'nin onun ardından mersiye yazması, ölümünün M.1486 değil, M.1488 (Boz, 2009:10) olduğu fikrini doğrulamaktadır” (Güngör, 2016:725).

Şeyh Haydar'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü anlatan (56/1-15, s.133-134) Yûsuf Hakîkî, onun din uğrunda öldüğünü, bu âlemden ayrılışının herkesin canını yaktığını ve onun gibi birinin artık bulunamayacağını ifade eder. Şeyh Haydar'ın din ulusu bir şâh ve âşıklara yoldaş olup gönlünün dolunay gibi kinden ve kibirden uzak olduğunu söylemektedir. Bu ifadelerden, Şeyh Haydar'ın iyi bir tarikat şeyhi olduğu anlaşılmaktadır:

“Din ulusu bir şâh-ıdı ‘âşıklara hem-râh-ıdı

Gönli arı çün mâh-ıdı bî-kibr ü kîn kalduk garîb” (56/13, s.134)

Din ulusu bir şâh olan (Şeyh Haydar), aynı zamanda âşıkların yoldaşydı; gönlü temiz olduğu için ay gibiydi, kin tutmaz ve kibri yoktu, (biz) garip kaldık.

2.2.5.2.12. Sultan Ahmed Baba

Şeyh Ahmed Baba olarak da bilinen Sultan Ahmed Baba, Bayrâmîliğin kurucusu Hacı Bayram-ı Velî'nin oğludur. Babası Hacı Bayram-ı Velî'nin ölümünden sonra Ankara'da bulunan tekkeye geçip irşadını sürdürmüştür. Yetişmesini ve feyzini babası Hacı Bayram-ı Velî'den alan Sultan Ahmed Baba, vefatına kadar Bayrâmîliğin merkezi olan pîr evini yönetmiştir. Sultan Ahmed Baba'nın hayatı hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Mezarı, Hacı Bayram-ı Velî'nin yanındadır (Cebecioğlu, 1991:114).

Hakîkî, Sultan Ahmed Baba'ya mersiye türünde bir manzume (414/1-27, s.634-636) kaleme almış ve âlemin onun mâtemi ile dolduğunu ifade etmiştir:

“Yanayım derdünde hocam yanayım

‘Âleme toldı bu matem yanayım” (414/1, s.634)

Hocam, senin derdin ile yanayım; senin matem âleme doldu, yanayım.

2.2.5.2.13. Mürşîd-i Mûsâ Baba

Baba Ahmed'in oğlu olarak bilinen Mürşîd-i Mûsâ Baba, Hacı Bayram-ı Velî'nin torunudur. Yûsuf Hakîkî, bu zât ile ilgili de bir mersiye kaleme almıştır (282/1-18, s.451-453).¹²⁸

İhvân-ı safâ, Eflatuncu bir anlayışı benimseyip tasavvuf veya din ile felsefeyi birleştirdiği için eleştirelere maruz kalmış olan felsefe topluluğudur (Uysal, 2000:1-6; Pala, 2011:228). İhvân-ı safâ'ya telmihte bulunan Yûsuf Hakîkî, Mürşîd-i Mûsâ Baba'nın vefatıyla ömrünün tamamen hebâ olduğunu ifade eder.

“Mana tâ fûrkat-ı İhvân-ı safâ oldu dirîg

‘Ömrümün hâsılı yok külli hebâ oldu dirîg’ (282/1, s.451)

Eyvâhlar olsun! Bana, tıpkı İhvân-ı safâ gibi yazık oldu; ömürden elde ettiğim bir şey yok, hepsi hebâ oldu.

2.2.5.3. Tasavvufî Tipler

2.2.5.3.1. Abdâl

Kalender, gezgin derviş, derviş demek olan bu kavram, tasavvufa göre Allah tarafından âlemi mânevî yönüyle idâre etmekle vazifelendirilmiş velîlerin adı ve bu mânevî makamda bulunan kimse demektir (Cebecioğlu, 2014:12).

Hakîkî, câhillerin bazen mülhitleri abdâl olarak vasıflandırdığından hayıflanmaktadır. Mânen belli makamları geçen abdâlin mülhit ile kıyası mümkün olamaz:

“Gör turfa bu ki cühhâl mülhidlere dir abdâl

Gey müşkil olupdur hâl ey vây n'idelüm ey vây” (566/44, s.824)

¹²⁸ “Yazma eserin Sadi Somuncuoğlu Nüshası'nda mersiye'nin başlığı “Mürşîd-i Baba Mûsâ”, Mevlânâ Müzesi Nüshası'nda ise “Mürşîd-i Baba Mûsâ İbni Baba Ahmed” olarak geçmektedir. Ahmet Akgündüz, sadece Sadi Somuncuoğlu Nüshası'nı görmüş ve oradaki başlığı da “Mersiye-i Baba Mûsâ” olarak okumuştur (1995:29). Diğer nüshayı görmediğinden dolayı buradaki “Baba Mûsâ”yı, Şeyh Hâmid-i Velî'nin babasının da adının Mûsâ olması hasebiyle aynı kişi olarak adlandırarak yanlışlığa düşmüştür. Yûsuf Hakîkî'nin bahsi geçen mersiyesini incelediğimizde dedesi için yazılmış olma ihtimâlinin olmadığı görülmektedir. Mevlânâ Müzesi Nüshası'nın başlığından da anlaşılacağı üzere burada bahsedilen Mûsâ, Şeyh Hâmid-i Velî'nin babası Mûsâ-yı Kayserî değil, Baba Ahmed'in oğlu Mûsâ'dır. Akgündüz, buradaki isim benzerliğinden dolayı Yûsuf Hakîkî'nin bu mersiye'yi dedesi için yazdığını söylemiş olabilir. Zaten, Yûsuf Hakîkî'nin Mûsâ-yı Kayserî'yi görüp görmediği, görse dahi onun ardından mersiye kaleme alabilecek yaşta olup olmadığı konusu bilinmemektedir” (Güngör, 2016:725-726).

Eyvâhlar olsun! Ne yapalım! Tuhâftır ki câhiller mülhitlere abdâl der, durum ne denli zordur, gör.

2.2.5.3.2. Dervîş

Bir tarikata girip bir şeyhe intisap eden, intisap ettiği şeyhin izinden Hak yolunda yürüyerek nefsinin terbiye eden, benliğinden vazgeçip Allah'ın birliğini her eşyada görerek kendini Allah'a ve onun tecellisine adayan kimse, tarikat ehlidir (Cebecioğlu, 2014:124).

Yûsuf Hakîkî, Allah'ın verdiği rızıklara kanaat edilmesi gerektiğini, rızık için ortalığı bulandırmanın tasavvuf yolundaki sâlik için uygun olmayacağını dile getirmektedir:

“Gel olma dâr-endîş rızık-içün itme teşvîş
Zinhâr eyle dervîş virdüğine kanâ‘at” (76/4, s.160)

Dervîş! Gel, ileriye düşünenlerden olma, rızık için ortalığı bulandırmaktan sakın; (Allah'ın) verdiği kanaat et.

Hakîkî, dervîşin nefsinin toprak etmesini talep erder. Ona, herhangi bir makam veya reislik gerekli değildir:

“Gerek-dürür ki dervîş özünü ide hâk
Ana bes bu câh u riyâset ne hâcet” (78/8, s.163)

Dervîşin özünü toprak etmesi gerektir; ona bu yeter; (başka) makam ve başkanlık gerekli değildir.

Hakîkî, dervîşlikte dâr ağacına lâayık olacak şekilde asılmak için olumlu davranışlar sergilemek gerektiğini belirtir:

“Bu mı dervîşliğün ki dir görenler
Ne asılasıdur ol dâra lâayık” (302/18, s.476)

Görenler dervîşliğin bu mu der; o dâra lâayık olarak nasıl asılacaksınız?

2.2.5.3.3. Rind

Dünya işlerine ve görünüşe değer vermeyen, bütün varlığı kendi mânevî dünyasına göre şekillendiren, gönül gözüyle bakmayı bilen, hoşgörülü, kalender, şaraba düşkün, ârif ve gönül ehli olan kimsedir. Dışı melâm, içi selim olandır (Cebecioğlu, 2014:401).

Hakîkî, rint-meşreplerin gözyaşı dökerek sır olduklarını belirtir. Onlar, pervâne ve mum gibidirler:

“Niçe rind iy kallâş döküp yaş olup fâş

Çü pervâne çü şem‘ ol iy dîvâne ser-endâz” (208/3, s.352)

Ey kalleş! Ey dîvâne! Birçok rint, gözyaşı akıttı ve (sırları) açığa çıktı; sen de korkusuzlukla pervâne ve mum gibi ol.

Hakîkî, kalbin aynasından, ince mânâlı rintlere yakışır nükteli sözlerin sarfedilmesini talep eder:

“Âyinesini kalbünün her dem inâbet-ile kıl

Anda musaykal olmasun nükte-i rindân nukat” (257/3, s.412)

Kalbinin aynasını her dem temizle; orada cilâ (bile) olmasın, ince mânâlı rintlere yakışır nükteli sözler olsun.

2.2.5.3.4. Zâhid / Sûfî

Zâhid, dünyayı terk edip dinin hükümlerine titizlikle riâyet eden, züht ve takvâ sahibi olan kimse demektir. Dindâr olup irfânı olmayan kaba sofudur (Cebecioğlu, 2014:539). Sûfî ise yün giyen, tasavvuf yolunu hayat görüşü olarak benimseyen, derviş, mutasavvıftır. Sûfî, Allah’a vâsıl olan kişidir (Cebecioğlu, 2014:444).

Hakîkî, zâhidin öğüt vermeyi bırakmasını ister. Şâir gibi aşk sarhoşu olanlar, zâhidin ayıklığına bıyık altından gülmektedirler:

“Zâhid ko nushı ko ki senün ‘ışk mestleri

Ayıklığına kılmayalar dahı rîş-hand” (134/2, s.246)

Zâhid, nasihati bırak, aşk mestleri senin ayıklığına bıyık altından gülerek alaya almasınlar.

Hakîkî, âşğın Allah’ın tecellî nûruna kolaylıkla ulaşabildiğini belirtir. Zâhid ise o nûra tâlihinde olmadığı için ulaşamaz:

“ ‘Âşîka nûr-ı tecellîdür ‘ayân-ender-‘ayân

Zâhide ol sırra kanı irmege devlet gerek” (352/10, s.547)

Âşîğa ayân beyân görünen tecellî nûrudur; zâhidin o sırra ulaşabilmesi için devlet (baht) gerek, hani nerede?

Şâir, sûfinin her akşam duâsını okumasını gerektiğini ifade ederken, zâhidin öncelikle izzetini korumasını gerektiğini belirtir:

“Zâhid yûri ‘izzetün sakın sen

Sûfi yûri virdün ohı her şâm” (430/11, s.656)

Zâhid sen izzetini koru, sûfi (sen de) her akşam duânı oku.

Hakîkî, zâhidin gelecek kaygısı içinde bulunduğunu ifade eder. Nitekim onun için önemli olan cennettir. Sûfi ise vaktin çocuğudur ve içinde bulunduğu zamanı en güzel şekilde değerlendirir:

“Hakîkî sûfi ibnü’l-vakt olur ne

Çü zâhid va‘de-i ferdâya düşdi” (585/9, s.849)

Hakîkî, sûfi vaktin çocuğu olurken zâhid (ise) gelecek kaygısına düştü.

2.2.5.4. Tasavvufî Eserler

2.2.5.4.1. Gülşen-i Râz

Şebüsterî (ö.H.720/M.1320-1321)’nin tasavvufî mesnevisidir. Esere yazdığı yetmiş beyitlik önsöz kısmında vahdet-i vücûd görüşünü kısaca anlatan Şebüsterî, çeşitli mensur eserleri olduğunu, ancak Gülşen-i Râz’ı yazmaya başladığı zamana kadar şiir söylemeye ve yazmaya kalkışmadığını, şiirin mânâsının söze bile sığmazken kafiye ve vezne nasıl sığacağını belirterek Ferîdüddin Attâr’ı saygıyla anmıştır. Gülşen-i Râz’ın Ferîdüddin Attâr’ın dükkânından sadece bir koku olduğunu belirten Şebüsterî, yüzlerce yıl geçse dahi Ferîdüddin Attâr gibi bir şâirin gelmeyeceğini ifade etmiştir. Bu eserine Gülşen-i Râz adını vermesinin vesilesi olarak gönlüne Allah’ın ilhâm ettiğini belirtmektedir. Gülşen-i Râz adlı mesnevi, tasavvufi mecâzları ve mutasavvıfların bu mecâzlardan murat ettikleri mânâları görebilmek için başvurulması gerekli olan en önemli kaynaktır (Sevgi, 1996:253-254).

Hakîkî, Gülşen-i Râz adlı eserden söz söylemek ister. Bu eserde geçen kuşlar ise Hakîkî'nin derdiyle yanar:

“Hakîkî Gülşen-i Râz'un içinde bir söz it

Ki derdün-ile yana kumrî yakıla dürrâc” (95/37, s.182)

Hakîkî, Gülşen-i Râz'ın içinden bir söz söyle; böylece (senin) derdin ile Turaç kuşu ile Kumru yanıp yakılsın.

Şâir, gönlündeki aşktan dolayı Gülşen-i Râz adlı eserin oluştuğunu belirtir. Ona göre Allah, ateşin şiddetiyle canı gülbahçesine çevirmiştir:

“Gülşen-i Râz itdi gönlin bil Hakîkî 'ışkının

Cemre-i nâr-ile cân ki anı gülzâr itdi Hak” (312/8, s.492)

Hakîkî, gönlünü aşktan dolayı Gülşen-i Râz etti; Allah, ateşin kabarcığı ile canı gülbahçesi yaptı.

Hakîkî, Gülşen-i Râz'ın kokusunu almadan gönülde aşkın kokusunun oluşamayacağını belirtir. Gönülde o kokuya vâsıl olabilmek için aşk bahçesinden bu koku alınmalıdır:

“Kanı bâtında bûy-ı Gülşen-i Râz

Meger ki almadun bu bûsîtândan” (457/17, s.686)

Gülşen-i Râz'ın kokusu içte (gönülde) nerede? Çünkü sen onu bu bostandan almadın.

2.2.5.4.2. Mantıku't-Tayr

Ferîdüddin Attâr (ö.H.618/M.1221-1222)'ın tasavvufî mesnevisidir. Allah'a hamd, tevhid, münâcât, nât ile dört halife ve ashâbın övgüsünün yapıldığı giriş kısmının ardından eser, Hüdhüd kuşuna merhabayla başlamakta ve M.1187'de tamamlandığı kaydedilen bir hâtîme ile sona ermektedir.

Ferîdüddin Attâr, Mantıku't-Tayr adlı eserinde vahdet-i vücûd inancını işlemiştir. Eserinde bu inancı, kuşların dilinden temsilî bir şekilde hikâye etmiş ve Hüdhüd ile diğer kuşlar arasında geçen konuşmalar ile tasavvufî düşüncelerini açıklamıştır (Sevgi, 2003:29-30).

Yûsuf Hakîkî, Hz. Süleymân'ın kuş dili bildiğine telmihte bulunarak Mantıku't-Tayr'ı ön plana çıkarmak ister. Hz. Süleymân'ın Hüdhüd kuşu ile konuştuğu ve Belkıs'a bu

kuş ile haber gönderdiği rivâyet edilir. Ayrıca, Gülşen-i Râz'ın yazarı Şebüsterî de Ferîdüddin Attâr'ı üstat olarak görür:

“Mantıku't-Tayr'ı Süleymândur bilen
Gülşen-i Râz'a lâyıkdur gurâb” (49/10, s.124)

Mantıku't-Tayr'ı bilen Hz. Süleymândır; Gülşen-i Râz'a lâyık olan (ise) kargadır.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm, hadîs, folklor ve sosyal hayat gibi geniş bir alandan beslenen edebiyatın en önemli kaynaklarından biri de tasavvuf olarak bilinmektedir. Bu çalışmada, 15. yüzyılın mutasavvıf şâirlerinden olan Yûsuf Hakîkî'nin dîvânındaki dinî-tasavvufî kavram ve unsurlar tahlil edilmiştir.

Tasavvuf edebiyatı açısından önemli bir şahsiyet olan Yûsuf Hakîkî, Osmanlının hüküm sürdüğü coğrafyada yaygın tarikatlardan biri olarak kabul gören ve Anadolu'da kurulan ilk Türk tarikatı olan Bayrâmîyye tarikat silsilesinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Kaleme aldığı toplamda yedi adet manzum ve mensur eseriyle tasavvufî edebiyat içerisinde önemli bir yer kazanan Hakîkî, Şeyh Hâmid-i Velî'nin mahdûmudur. Mensur tarzda yazdığı eserlerinde manzum ifadelerle yer vermesi, Hakîkî-nâme, Mahabbet-nâme adlı iki eseri tamamen manzum olarak yazması, onu şâirlik yönünden önemli bir noktaya taşımaktadır.

Bu tez çalışmasında Yûsuf Hakîkî'nin hayatı ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- 15. yüzyılda yetişen mutasavvıflar arasında bulunan Yusuf Hakîkî, Anadolu'da tasavvufun âlimler arasında etkin rol oynadığı bir dönemde Bayrâmîliğin Aksaray'daki mümessili konumundadır.
- 15. yüzyılda tarikatlar, tekkeler, zâviyeler ve dergâhlara intisap ederek tasavvufî terbiye almak isteyen dervişlerden biri de Yûsuf Hakîkî'dir. O, babası Şeyh Hâmid-i Velî'nin yönlendirmesiyle Hacı Bayram-ı Velî'yi kendisine mürşit edinmiştir.
- Yûsuf Hakîkî, “Yûsuf Hakîkî Baba”, “Baba Yûsuf”, “Baba Yûsuf Hakîkî”, halk arasında ise “Güzel Baba” ve “Gül Baba” olarak bilinmektedir. Gül Baba olarak bilinmesi, Bayrâmîlik mensuplarının başlık olarak kullandıkları külâhlarda gül şeklinde dilimlerin bulunmasına izafe edilebilmektedir.
- Yûsuf Hakîkî'nin, yaşadığı dönemde ön planda bulunan melâmî meşrep bir edaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. O, tıpkı Yûnus Emre gibi melâmî bir eda ile hareket etmiştir. Dîvân'ındaki birçok yerde bu melâmî tavrın örnekleri görülebilmektedir.

- Manzumelerinde “Hakîkî” mahlasını kullanan Yûsuf Hakîkî hem tasavvuf hem de edebiyat açısından önemli sayılabilecek manzum ve mensur eserler vücûda getirmiştir. Eserlerinde yer yer Arapça ve Farsça kısım/ibarelerin bulunması, şâirin ilmî karakteri hakkında fikir verir niteliktedir. Ayrıca eserlerindeki deyim ve atasözleri, onun Türkçeye olan bakışını da ortaya koymaktadır.
- Yûsuf Hakîkî'nin dîvânına bakıldığında aruzun hemen her kalıbı ile manzumelerin olduğu görülmektedir. Aruzun en az kullanılan kalıpları ile dahi şiir yazan Hakîkî, yeri geldiğinde aruzu kusursuz bir şekilde kullanabilmiştir. Bu noktadan hareketle Yûsuf Hakîkî'nin aruz ilmine vakıf olduğu anlaşılmaktadır. O, ayrıca Arapça, Farsça, Türkçe kelimelerden oluşan ve yazdığı şiirin omurgasını oluşturan redifler kullanmıştır. Kafiye olarak ise daha çok kafiye-i mürekkebeyi seçtiği görülmektedir.
- Eserlerinde âyetler ve hadîslerden birçok iktibâs yapması, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed'in sünneti çizgisinde olduğunu gösterir niteliktedir. Yûsuf Hakîkî, Erdebîl şeyhlerine duyduğu sevgi ve hürmetini her dâim ifade etmiştir. Nitekim Yûsuf Hakîkî'nin bir oğlunun adı Şeyh Safiyüddîn'dir. Büyük bir ihtimalle Hakîkî, Şeyh Erdebîli'nin ismini oğluna vermiştir.
- Yûsuf Hakîkî, dîvânında yer yer sosyal ve toplumsal içerikli manzumelere de yer vermiştir. O, yaşadığı dönem ve sosyal ortama kayıtsız kalmamış, yeri geldiğinde hiciv türünde manzumeler de ortaya koymuştur.

Osmanlı şiirinin temelini oluşturan tasavvuf ekolü, toplumun her kesimini bir arada tutmuş ve toplumun zihin dünyasını oluşturmada en önemli unsur olmuştur. Mutasavvıf şâirler, her şeyden önce şiirde mânânın olması gerektiğini belirtmişler ve bu eksende hareket ederek eserlerini oluşturmuşlardır. Şâirler, şiirlerinin lafza bakılarak anlaşılmayacağını, mânâ gözüyle şiire bakan âriflerin şiiri anlayacaklarını dile getirmişlerdir.

Çalışmada, mutasavvıf bir şâir olan Yûsuf Hakîkî'nin şiir ve şâir ile ilgili düşünceleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hakîkî'nin şâir anlayışı, üç kategoride ele alınmıştır: Birinci kategoride, şâirin dîvânından hareketle kendi şâirliği hakkında

değerlendirmeleri ortaya konulmuştur. İkinci kategoride, Yûsuf Hakîkî'nin şâirlik vasfını benzettiği ögeler işlenmiştir. Hakîkî'nin yazdığı şiirlerde şâiri; papağan, bülbül, dalgıç, lâleye benzettiği görülmektedir. Üçüncü kategoride ise etkilendiği, beğendiğini belirttiği ve ismini andığı şâirlere değinilmiştir. Şâirin etkilendiği, beğendiği ve ismini andığı şâirler; Şeyh İbnü'l-Arabî, Ferîdüddîn Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Yûnus Emre'dir.

Yûsuf Hakîkî'nin şiir anlayışı, iki bölümde ele alınmıştır: İlk bölümde, şâirin şiir ile ilgili değerlendirmeleri, ikinci bölümde ise şâirin, şiiri benzettiği ögeler çalışmaya konu edilmiştir. Şâir, değeri bağlamında şiiri; “*inci (gevher, dürr, lü'lü)*” ve “*elmas*”a; şiirin tatlılığı ekseninde şiiri, “*şeker*” ve “*meze*”ye; şiirin yakıcılığı ve aydınlığı bağlamında “*şem*” ve “*rûşen*”e; şiiri mûsikîsi bağlamında ise “*servi*”ye benzetmiştir. Yûsuf Hakîkî, şiirinde gizli mânâların bulunduğunu belirterek bu mânâların beyit içinde gizlendiğini her fırsatta dile getirmiştir.

Çalışmanın asıl konusunu teşkil eden Yûsuf Hakîkî Baba Divânı'nın dinî ve tasavvufî tahlilinin yapıldığı bölüm ikinci bölümdür. Bu bölüm, “Din” ve “Tasavvuf” olarak iki ana başlık ile bunlara bağlı alt başlıklar şeklinde tasnif edilmiştir. Din başlığı altında inanç, ibâdet, dinî şahsiyetler, yaratılış ve dinler ile ilgili kelime, tâbir ve kavramlar; tasavvuf başlığı altında ise vahdet-i vücûd ve tevhid, tahalluk kavramları, tahakkuk kavramları, tasavvufî kavramlar, tarikatlar, tarikat uygulamaları, tarikat ehlinin giysi ve eşyaları, tarikat mekânları, bazı mutasavvıflar, tasavvufî tipler ve eserler incelenmiştir.

Tahlil çalışmasında yukarıdaki başlıklar altında bulunan kelime, tâbir ve kavramların öncelikle kelime ve tasavvufî ıstılahî mânâları verilmiştir. Dîvânda kelime, tâbir ve kavramlar ile bağlantılı olarak geçen mecâzî ifadeler de örnek beyit ve bentler ile açıklanmıştır. Özellikle can, gönül ve nefis ile ilgili mecâzlar, bu bağlamda örnek oluşturmaktadır.

Yapılan tahlil çalışmasından hareketle Yûsuf Hakîkî'nin dinî-tasavvufî anlayışı ile ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Şeriata ve sünnete bağlı olduğu anlaşılan Yûsuf Hakîkî, Allah'ı ezeli ve ebedî bir varlık olarak telakki eder. O, ibâdetlerin şekil yönünü değil,

hakikat yönünü ön planda tutar. İbadetlerin şekil yönünün zâhidin işi olduğunu belirtir.

- Yûsuf Hakîkî'ye göre kişi hem dünya hem de âhirete ait olan şeylerden uzaklaşıp yalnızca Allah'a yakın olmalıdır. Mutlak vücûd Allah'tır. Şâir, bu bağlamda vahdet-i vücûd fikrini temel alarak insan-ı kâmilin Allah'ın tecellîgâhı olduğunu ifade eder.
- Yûsuf Hakîkî'nin meleklerden Cebrâil, İsrâfîl, Mûnker ve Nekîr'e telmihte bulunduğu görülür. O, Kur'ân-ı Kerîm ile birlikte Tevrat ve Zebûr'dan da söz eder. Kur'ân-ı Kerîm'den sık sık âyet iktibasları yapması, Hz. Muhammed'in hadislerine yer yer göndermede bulunması onun Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet çizgisinde olduğunu gösterir.
- Yûsuf Hakîkî'nin peygamberler içinde Hz. Muhammed'den sıkça bahsettiği görülür. O'nun her hususta örnek alınmasını ister.
- Yûsuf Hakîkî'ye göre sâlikin nefis mertebesinin başlangıcı tövbe etmektir. Tövbenin akabinde ibâdete yönelen sâlik, samimiyetle ibâdetini yaptığı sürece Allah katındaki mertebesi yükselecektir.
- Yûsuf Hakîkî'ye göre sâlik, bu dünyanın yaratılış gayesine uygun davranış sergilemeli ve nefsinin kötülüklerden temizlemelidir. Bunun için seyr ü sülûka talip olmalıdır. Seyr ü sülûka giren sâlik şeriat, tarikat, hakikat ve mârifet aşamalarını geçerek nefsinin terbiye eder ve Allah'a ulaşır.
- Yûsuf Hakîkî'ye göre her mürit, kendisine bir mürşit edinmeli ve onun göstereceği yol üzere gitmelidir. Mürşit, müridin hakikate ulaşma noktasında bir aracıdır.
- Yûsuf Hakîkî, seyr ü sülûkunu tamamlayarak velâyet makamına ulaşan sâlikin ilm-i ledûnün hikmetini çözebileceğini ifade eder.
- Yûsuf Hakîkî, ancak yaratılış hikmetini bilmekle mutlak hakikate ulaşabileceğini belirtir. O, hakikate ulaşmayı "ilme'l-yakîn", "ayne'l-yakîn" ve "hakke'l-yakîn" ile ifade eder. Yûsuf Hakîkî "hakke'l-yakîn"i

esas alır; çünkü bu eşya ile varlıkların perdelerini kaldırarak hakîkatin bilinmesidir.

- Yûsuf Hakîkî'ye göre sâlik, “az yiyen”, “az uyuyan”, “az konuşan”, “halka az karışan” olmalıdır. Sâlik, ancak bu dört hususu yerine getirdiği takdirde İlâhî sırra ulaşabilir.
- Yûsuf Hakîkî'ye göre ölüm, geçici ve fâni olandan sıyrılıp ebedî olana kavuşmaktır. Dünyaya aldanmamak gerekir. Sâlik, dünyayı, âhireti ve varlığını terk ederek Allah'ta fâni olmalıdır.
- Yûsuf Hakîkî Dîvânı'nda bazen ismen bazen de kıssalarına telmih yapılan dinî şahsiyetler ve mutasavvıf kadrosunun geniş olduğu görülür. Bu şahsiyetler, ön plana çıkan özellikleri ile birlikte ilgili yerlerde dîvândan örnekler ile açıklanmıştır.
- Yûsuf Hakîkî, ahlâkî kavram ve unsurları da dîvânında işlemiş ve insanları iyilik ve dürüstlüğe davet etmiştir.

Çalışmada, Yûsuf Hakîkî'nin dîvânında yer alan manzumelerinden hareketle belirlenen dinî kelime, tâbir ve kavramlar; tevhid, vahdet-i vücûd, aşk, âşık-sevgili gibi tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar; tarikatların âdet ve erkânı, tasavvuf ehlinin giysileri, kullandıkları eşyalar ve mekânlar, mutasavvıflar, tasavvufî tipler, tasavvufî konuda daha önce yazılmış olan eserler incelenmiş ve örneklendirilmiştir. Tasavvufun insan, eşya ve kâinata bakışının bir sonucu olan temsîli ifadeler açıklanarak Yûsuf Hakîkî'nin tasavvufî yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tasavvufî kelime, tâbir ve kavramları, Kur'ân-ı Kerîm ve ehl-i sünnet çerçevesinde ele alan, âlim ve mutasavvıf bir şâir olan Yûsuf Hakîkî, dîvânıyla sûfî eğitiminin nasıl olması gerektiği hususunda da bilgiler vermektedir. Yûsuf Hakîkî'nin dîvânından hareketle oluşturulan dinî ve tasavvufî tahlil çalışmasının neticesinde; tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar ile tarikat âdâb ve erkânını, sâlikleri telkin için ele aldığı görülebilmektedir.

KAYNAKÇA

- ADAM, B. (2012). “Tevrat”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yay. s. 40-45.
- AĞCA, T. (2016). Yûsuf B. Hamid Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri, Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ahmet Cevdet Paşa (1969). *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*. Hikmet Gazetecilik.
- AKGÜNDÜZ, A. (1995). *Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba ve Neseb-i Âlîsi*, İstanbul: Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Vakfı Yayınları.
- AKKUŞ, M.; YILMAZ, A. (2015). *Osmanzâde Hüseyin Vassaf Sefîne-i Evliyâ*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- AKPINAR, C. (1996). “Hacı Paşa”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. s. 492-496.
- AKSU, H. (1998). “Hurûfiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yay. s. 408-412.
- ALBAYRAK, N. (1995). “Eyyûb”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yay. s. 17.
- ALGAR, H. (2006). “Nakşibendiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yay. s. 335-342.
- ALTINOK, B. Y. (2012). *Hacı Bayram-ı Velî (Bayrâmîlik- Melâmîlik)*, Ankara: Ahi Kitap.
- ALTUNTOP, N. (2015). Dede Ömer Rûşenî Dîvânı’nda Tasavvuf, Yüksek Lisans Tezi. Çorum: Hitit Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARI, A. (2005). “Şeyh Gâlib’in Poetikası”, *Osmanlı Araştırmaları, Mehmed Çavuşoğlu Armağanı-II*, XXVI, S. 53. s. 51-54.
- ARPAGUŞ, S. (2008). *Minhâcü’l-Fukarâ (Mevlevî Âdâb ve Erkânı Tasavvuf İstilahları)*. İstanbul: Vefa Yayınları.
- ARSLAN, Z. (2010). Dîvân-ı Sûzî-i Sivâsî Tenkitli Metin-İndeks, Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AŞKAR, M. (2015). *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- ATEŞ, A. (1940–1942). “Metin Tenkidi Hakkında (Dasitân-ı tevârih-i mülûk-i âl-i Osman münasebeti ile)”, İstanbul: Türkiyat Mecmuası I, C. VII-VIII. s. 253-267.

- ATEŞ, S. (Yayın Tarihi Yok). İslâm Tasavvufu. Ankara: Pars Matbaası.
- (1997). İslâm İlmihali, C. 1 İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- AVCI, S. (2015). Râci Divanı (Metin ve Dini-Tasavvufî Tahlil). Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AY, R. (2008). *Anadolu'da Derviş ve Toplum: 13-15. Yüzyıllar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- AYDEMİR, A. (1988). “Abese Sûresi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. Ankara: TDV Yay. s. 305-306.
- AYDIN, A. (2014). “Klâsik Türk Edebiyatında Dîvâna İsim Verme”. EKEV Akademi Dergisi, S.59, s.45-59.
- AYDIN, H. (2010). Cevrî Dîvânının Tahlili, Doktora Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AYDIN, İ. H. (2005). “Molla Fenâri”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yay. s. 247-248.
- AYDIN, M. (2013). “Zekeriyyâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yay. s. 210-211.
- AZAMAT, N. (2001). “Kâdiriyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yay. s.131-136.
- (2004). “Melâmet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yay. s. 24-25.
- Bakara Sûresi. Erişim Tarihi: 2018.8.10. <http://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/124/117-ayet-tefsiri>
- BARDAKÇI, M. N. (2005). *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- (2007). “Türklerin Sosyal ve Kültürel Hayatında Tasavvuf ve Tarikatlar”. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. C. 7. s. 450-461.
- BAŞER, Ş. (2006). *Şeyh Hâmid-i Velî*. Konya: Akın Ofset Yayınları.
- BAŞOĞLU, T. (2006). “Muhkem”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yay. s. 42-44.
- BAYRAMOĞLU, F.; AZAMAT, N. (1992). “Bayrâmiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yay. s. 269-273.

- BİLGİN, A. (2014). “Türk Tasavvuf Edebiyatının Mahiyeti”. *Türkiyat Mecmuası*. C.24/Bahar. s. 1-13.
- BİRİŞİK, A. (2002). “Kur’ân”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: TDV Yay. s. 383-388.
- (2009). “Sûre”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yay. s. 538-539.
- (2011). “Tebbet Sûresi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yay. s. 212.
- BOLAT, A. (2011). *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- BOLAY, S. H. (1988). “Âdem”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. Ankara: TDV Yay. s. 358.
- BOZ, E. (1996). *Hakîkî Divânı, Dil İncelenmesi: Kısmî Çevriyazılı Metin – Dizin, Doktora Tezi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2009). *Yûsuf Hakîkî Baba Divânı- Karşılaştırmalı Metin*, Ankara: Aksaray İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- (2011). *Yûsuf Hakîkî Baba Divânı'ndan Seçmeler*, Ankara: Aksaray Belediyesi Yay.
- (2013). “Yûsuf Hakîkî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yay. s. 10-11.
- BOZKURT, N. (2004). “Mescid-i Aksa”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yay. s. 268-271.
- CANAN, İ. (1995). “Enes b. Mâlik”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yay. s. 234-235.
- CEBECİ, L. (2001). “İsrâfil”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yay. s. 180-181.
- CEBECİOĞLU, E. (1991). *Hacı Bayram-ı Velî*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- (1994). *Hacı Bayram-ı Velî ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Muradiye Kültür Vakfı Yayınları.
- (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınevi.
- CEYHAN, S. (2012). “Vecd”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yay. s. 583-584.

- ÇAĞRICI, M. (1993). “Cömertlik”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yay. s. 72-73.
- (1994). “Dâvet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yay. s. 16-19.
- (2006). “Nasihât”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yay. s. 408-409.
- (2012). “Ucb”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yay. s. 36-37.
- ÇAVUŞOĞLU, A. (2001). Yûsuf Hakîkî'nin Mahabbet-nâme'sinin Tenkitli Metni ve İncelenmesi, Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- (2002). “Yûsuf-ı Hakîkî'nin Tasavvuf Risâlesi”. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S. 13. s. 125-149.
- (2004). *Yûsuf Hakîkî 'nin Tasavvuf Risâlesi ve Metâliü'l-Îmân (İnceleme-Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- (2009). *Mahabbet-nâme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, M. (1981). “XVI. Yüzyılda Dîvân Edebiyatı: Dîvân Edebiyatında Şiir Kavramı”, *Çevren*. C.IX s. 47.
- (2001). *Necatî Bey Dîvânının Tahlili*. İstanbul: Kitabevi.
- ÇEÇEN, M. K. (2011). “Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânına Göre Somuncu Baba”. Somuncu Baba ve Kültür Çevresi Uluslararası Bildiri Kitabı. Ankara: Aksaray Belediyesi Yayınları, s. 379-383.
- ÇELEBİ, İ. (2010). “Şeytân”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yay. s. 99-101.
- (2016). “Kelime-i Şehâdet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. Ek-2. İstanbul: TDV Yay. s. 36-37.
- DALGIN, N. (2009). “Secde”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yay. s. 271-272.
- DEMİRCİ, K. (1997). “Haram”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yay. s. 100-104.
- (1998). “Helâl”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yay. s. 175-178.
- DEMİRCİ, M. (2009). *Hadîslerle Tasavvuf Kültürü*. İstanbul: Vefa Yayınları.

- (2009). *Tarihten Günümüze Tasavvuf Kültürü (Makaleler)*. İstanbul: Vefa Yayınları.
- DEMİRLİ, E. (2012). “Vahdet-i Vücûd”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yay. s. 431-435.
- DEVELLİOĞLU, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- DİA (1998). “Hoca”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yay. s. 186-187.
- DİA (2004). “Melâmiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yay. s. 25-35.
- DİKİCİ, R. (2017). *Hâmid-i Velî (Somuncu Baba)*. İstanbul: Âkif Yayınları.
- DİNDAR, B. (1992). “Bedreddin Simâvî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yay. s. 331-334.
- Dini Kavramlar Sözlüğü (2006). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- DOĞAN, M. N. (2002). *Taşlıcalı Yahyâ'nın Yûsuf ü Zelîha'sında Şiirin Şiiri, Eski Şiirin Bahçesinde*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (2002). *Klâsik Edebiyatımızda Sanat ve Şiir Felsefesi (Poetika), Eski Şiirin Bahçesinde*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (2009). *Fuzûlî'nin Poetikası*. İstanbul: Yelkenli Yayınları.
- DÜZCAN, N. (2006). Muhibbî Dîvânı'nın Dinî ve Tasavvufî Açından Tahlili, Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EKİCİ, H. (2018). “Yûsuf Hakîkî Baba'da Melâmet Mefhûmu” III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, 25-27 Ekim 2018, Aksaray Üniversitesi, Aksaray: Somuncu Baba Araştırma Merkezi Yayınları: s. 188-198.
- EKİNCİ, Y. (2013). *Hacı Bayram-ı Velî*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERAYDIN, S. (2016). *Tasavvuf ve Tarikatler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ERKAL, A. (2009). *Dîvân Şiiri Poetikası (17. Yüzyıl)* Ankara: Birleşik Yayınları.
- ERKAL, M. (2013). “Zekât”. *İslâm Ansiklopedisi*, C. 44. İstanbul: TDV Yay. s. 197-207.
- ERUL, B. (2002). “Keşfü'l-Hafâ”. *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25. İstanbul: TDV Yay. s. 320-321.
- Eski Türk Edebiyatı. Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Araştırmaları Dergisi. turkoloji.cu.edu.tr/Ansiklopedi/eski_edb.pdf

EVAT, Y. (2008). “Yûnus Emre’nin Dîvânı’nda Yol Kavramı”, I. Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu, 08-10 Ekim 2008, Aksaray Üniversitesi, Aksaray: Bildiri Kitabı. s. 348.

Farsça Sözlük. Erişim Tarihi: 2017.04.21. vajahyab.com.

FAYDA, M. (1994). “Ebûbekir”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yay. s.101-108.

----- (1998). “Hulefâ-yı Râşidîn”. *İslâm Ansiklopedisi*. C.18. İstanbul: TDV Yay. s. 324-338.

----- (2007). “Ömer”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yay. s. 51-53.

FIĞLALI, E. R. (1989). “Ali”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yay. s. 375-378.

GIBB, E.J. W. (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi I-II*. Çev. Ali Çavuşoğlu, Ankara.

GÖKCAN, M. M. (2006). *Temel Ahlâkî Prensipleriyle Tasavvuf*. Adana: Nobel Kitabevi.

GÖLPINARLI, A. (1936). *Yûnus Emre-Hayati*. İstanbul: Bozkurt Yayınevi.

----- (1992). *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul: Gri Yayınları.

----- (2005). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

----- (2008). *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

----- (2013). *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul: Milenyum Yayınları.

GÖNÜLTAŞ, G. (2009). Dîvân-ı Murâdî (Muhabbetnâme-i Seyyid Murâdî) (İnceleme- Metin), Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜÇ, A. (2002). “Kıble”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yay. s. 364-365.

GÜÇ, A. (2002). “Kurban”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: TDV Yay. s. 433-435.

GÜNAY, H. M. (2007). “Receb”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yay. s. 506-507.

GÜNGÖR, Ö. (2016). “Yûsuf Hakîkî Baba’nın Dîvanı’nda Yer Alan Mersiyeleri”, I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, Sempozyum Bildiri Kitabı.

GÜRKAN, S. L. (2013). “Zebûr”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yay. s. 171-173.

GÜZELOĞLU, H. (2015). Yusûf Hakîkî Baba.
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com> Erişim Tarihi: 31.01.2016.

HALICI, F. (1993). “Çevgân”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yay. s. 294-295.

HAMARAT, Z. (2015). *Bayrâmiyye Tarikatı Menâkıbı Hacı Bayram-ı Velî ve Halîfeleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

HARMAN, Ö. F. (1991). “Asâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C.3. İstanbul: TDV Yay. s. 450-452.

----- (1993). “Cehennem”. *İslâm Ansiklopedisi*. C.7. İstanbul: TDV Yay. s. 225-226.

----- (1993). “Dalâlet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yay. s. 427-428.

----- (1994). “Dâvûd”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yay. s. 21-24.

----- (1995). “Eyyûb”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yay. s.16-17.

----- (1996). “Günah”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. s. 285-286.

----- (1996). “Hac”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. s. 382-386.

----- (2000). “İbrâhim”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yay. s. 272-273.

----- (2000). “Îsâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 465-472.

----- (2000). “İshâk”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 519-521.

----- (2006). “Mûsâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yay. s. 207-213.

----- (2010). “Süleymân”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yay. s. 60-62.

----- (2013). “Yâkûb”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yay. s. 276-277.

- (2013). “Yûnus”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yay. s. 597-599.
- (2013). “Yûsuf”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yay. s. 1-5.
- HARMAN, Ö. F.; KURNAZ, C. (1998). “Hüdhüd” *İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yay. s. 461-462.
- HATİBOĞLU, İ. (2009). “Selmân-ı Farîsi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yay. s. 441-443.
- http://www.aksaraykulturturizm.com/tr/unlulerimiz/yusuf-hakiki_17-05-2016
(et.24.08.2018).
- İbn Arabî (2015). *Fütûhat-ı Mekkiyye Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Tercüme: Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İŞİK, E. (1995). “Fâtiha Sûresi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yay. s. 252-254.
- (2013). “İhlâs Sûresi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yay. s. 537-538.
- İŞINSU, T.; İSEN, D. (2007). “Fahriyeler Işığında Osmanlı Şiirinde İdeal Şâirin Portresi”, *Bilig*, S. 43. s. 107-116.
- İNAN, M. A. (1999). *Dîvân Edebiyatı*. Haz. Mehmet Kalpaklı, İstanbul: ODSÜM.
- İNCİDAĞI, A. S. (2015). Mevlâna'nın Mesnevî'sinde Yer Alan Bitki ve Meyvelerin Tasavvuf Dünyasındaki Sembolik Anlamları, Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Mevlânâ Araştırmaları Enstitüsü.
- İPEKTEN, H. (2004). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İPŞİRLİ, M. (1993). “Cer”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yay. s. 388-389.
- İSEN, M. (1993). *Acıyı Bal Eylemek Türk Edebiyatında Mersiye*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî (1985). *Keşfü'l-Hafâ* (nşr. Ahmed el-Kalâş). Beyrut.
- KAFESOĞLU, İ. (1977). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.
- KANAR, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yay.

- KANDEMİR, Y. (1997). “Hadîs”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yay. s. 27-64.
- KAPLAN, M. (2015). *Yûnus Bir Haber Verir-Mehmet Kaplan’a Armağan*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, M. (2004). *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Sır Yayınları.
- (2005). *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları (Tarikatlar, Tekkeler, Şeyhler)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- (2005). *Dervişin Hayatı Sûfî'nin Kelâmı (Hâl Tercümeleri, Tarikatlar, İstilahlar)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- (2013). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARACA, A. (2005). *İkinci Yeni Poetikası*. Ankara: Hece Yayınları.
- KARADAŞ, C. (2009). “Sevap”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yay. s. 581-582.
- KARAHAN, A. (1988). *Türk Kültürü ve Edebiyatı*. İstanbul.
- KARATAŞ, T. (2009). “Poetik Düşünüşün Klâsik Şiirde Dile Getirilişi: Bâkî Dîvânı Örneği”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi* (Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı), S. 39. s. 449-457.
- KÂŞÂNÎ, A. (2015). *Tasavvuf Sözlüğü*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayınları.
- KAVAKLI, Ş. (2004). *Şeyh Gâlib Dîvânı'nın Dinî ve Tasavvufî Tahlili, Yüksek Lisans Tezi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA, B. A. (2012). “Necâtî Bey'in Şiir Anlayışı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 27. s. 143-218.
- (2016). “Necâtî Bey'in Şâir Anlayışı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 34. s. 149-214.
- (2019). *Necâtî Bey'in Poetikası*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- KELEŞ, R. (2016). *Dîvân Şiirinde Âyet ve Hadîs İktibasları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KILIÇ, M. E. (1999). “İbnü'l-Arâbî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yay. s. 520-522.
- (2004). *Sûfî ve Şiir (Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası-11. Baskı)*, İstanbul: İnsan Yayınları.

- KIZILER, H. (2012). “Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram-ı Veli ve Bayrâmiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”. OTAM, 32/Güz. s. 67-80.
- KOCABIYIK, E. (2008). *İngilizce-Türkçe/Türkçe-İngilizce Tasavvuf Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- KORTANTAMER, T. (1993). *Eski Türk Edebiyatı-Makaleler- 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÖKSAL, M. A. (2014). *Peygamberler Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KÖKSAL, M. F. (2008). “Metin Tamiri (Usul ve Esaslar, Uygulamalar ve Bazı Teklifler)”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul, s. 169-190.
- (2009). “Metin Neşrinde Vezinle İlgili Problemler, Bazı Tespit ve Teklifler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul, s. 63-86.
- (2012). “Metin Neşrinin Ana Esasları”, TUBAR.
- KÖPRÜLÜ, F. (1986). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. İstanbul.
- (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar-7. Baskı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- (2003). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kubbealtı Lugatı. Erişim Tarihi: 2016.4.15. <http://www.lugatim.com/>
- KURNAZ, C. (1996). *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*. İstanbul: MEB Yayınları.
- KUŞEYRİ, A. (2012). *Kuşeyri Risâlesi (Sûfilerin İnanç ve Ahlâkları)*. Ter. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkant Yayınları.
- KUTLUER, İ. (1995). “Elem”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yay. s. 23-25.
- (2000). “İnsan”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 320-323.
- KÜÇÜK, H. (2015). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- KÜÇÜKAŞCI, M. S. (2000). “İmam”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 178-181.
- (2013). “Zemzem”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yay. s. 242-246.
- Lâ’lîzâde Abdülbâki (H. 1156). *Sergüzeşt*. İstanbul.

- LEVEND, Â. S. (2017). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mehmet Ali Aynî (H.1343). *Hacı Bayram-ı Velî*. İstanbul.
- MENGİ, M. (2000). *Dîvân Şiiri Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- “Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü” (2006). Editör: Zafer Erginli, İstanbul: Kalem Yayınevi.
- MUSLU, R. (2007). *Anadolu’da Tasavvuf Yolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- OCAK, A. Y. (2014). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfîler 2. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OĞRAŞ, R. (2007). “Türk Edebiyatında Kitap Yazımına ve Basımına Tarih Düşürme Geleneği”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, Fall, p. 652.
- ONAY, A. T. (1996). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzâhi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- OVACIK, Z. (2016). “XIV. Yüzyıl Anadolu Düşüncesinde Bir İyi (Mser)Lik Felsefesi Olarak Âşık Paşa’da Aşk Felsefesi”, *Turkish Studies*, 11/2. s. 965-984.
- ÖCALAN, H. B. (2007). “Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düşüncesi”. Bursa: Uludağ Üniversitesi. C. 7. s. 462-470.
- ÖĞÜT, S. (2011). “Tavaf”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yay. s. 178-180.
- ÖNGÖREN, R. (2004). “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yay. s. 441-448.
- (2008). “Safıyyüddîn-i Erdebîlî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yay. s. 476-478.
- (2009). “Serî es-Sakatî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yay. s. 564-565.
- (2011). “Tarikat”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yay. s. 95-105.
- (2011). “Tasavvuf”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yay. s. 119-126.
- (2013). “Zeyniyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yay. s. 367-371.

- (2016). *Osmanlılarda Tasavvuf-Anadolu'da Sûfiler Devlet ve Ulemâ*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÖNKAL, A.; BOZKURT, N. (1993). "Mescid". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yay. s. 46-56.
- ÖZBAY, H.; TATCI, M. (1991). *Yûnus Emre İle İlgili Makalelerden Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZCAN, A. (1991). "Âşıkpaşazâde". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yay. s. 6-7.
- (2007). "Paşa". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yay. s. 182-183.
- ÖZÇELİK, M. (2016). *Yûnus Emre Menkıbeleri*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- ÖZKÖSE, K. (2016). "Kadı Burhaneddin'in Düşünce Dünyasında Tasavvuf". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 1. s. 409-428.
- ÖZLER, M. (2012). "Tevhid". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yay. s. 18-20.
- ÖZTOPRAK, N. (2005). "Rûhî'nin Şiir Anlayışı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 12 s. 101-136.
- (2006). "Rûhî'nin Şâir Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXVIII, s. 93-122.
- PALA, İ. (2002). "Kün". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: TDV Yay. s. 552-553.
- (2011). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- PARLATIR, İ. (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- SARAÇ, M. A. Y. (1999). "Dîvân Tahlilleri Üzerine". *İlmî Araştırmalar*. S. 8 s. 209-219.
- SCHIMMEL, A. (2014). "Tasavvuf Edebiyatı" (Çev. Humeyra MERMER, Bayram AKBULUT). *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. C.1. s. 182-195.
- SEFERCİOĞLU, M. N. (2001). *Nev'î Divanı'nın Tahlîli (2. Baskı)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- SELVİ, D. (2016). "Fütüvvet ve Ahilik Teşkilâtlarının Ahlâkî İlkelerinin Oluşmasında Tasavvufun Öncülüğü". *Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*. C. 2. s. 1-37.
- SİNANOĞLU, M. (1999). "İbâdet". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yay. s. 233-235.

- (2000). “İmân”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 212-214.
- (2010). “Şirk”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yay. s. 193-198.
- ŞAHİN, İ. (1989). “Aksaray”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yay. s. 212-214.
- ŞAHİN, M. S. (1993). “Cennet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yay. s. 374-376.
- ŞAHİNOĞLU, H. M. (1999). “Haç”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. s. 522-524.
- ŞAKİROĞLU, M. N. (1991). “Ferîdüddîn Attâr”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yay. s. 95-98.
- Şemseddin Sâmî (2005). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ŞENER, M. (2000). “İmsâk”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 238-239.
- ŞENTÜRK, A. A.; KARTAL, A. (2006). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.
- TAHRALI, M. (2008). “Rifâiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yay. s. 99-103.
- TANMAN, M. B. (1991). “Âsitâne”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV Yay. s. 485-487.
- TANPINAR, A. H. (1987). *Beş Şehir*. İstanbul.
- TANRIKORUR, Ş. B. (2004). “Mevleviyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yay. s. 468-475.
- Tarih Çevirme Kılavuzu. Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Erişim Tarihi: 2017.2.17. <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>
- TARLAN, A. N. (1981). *Edebiyat Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (2004). *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*. (4. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tasavvuf El Kitabı (2012). Editör Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları.
- TATCI, M. (1990). *Yûnus Emre Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- (1997). *Edebiyattan İçeri-Dinî Tasavvufî Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- (2016). *İlyâs İbn İsâ Akhisarî-Şeyh Mecdüddîn Bayrâmî Menâkıbı ve Sâliklerin Âdâbı Nutk-ı Şerifler*. İstanbul: H Yayınları.
- (2015). *Yûnus Emre Yorumları-İşitin Ey Yârenler*. İstanbul: H Yayınları.
- TOLASA, H. (1973). *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. Ankara: A.Ü. Yayınları.
- TOPAL, N. (2011). "Somuncu Baba'nın Yaşadığı Devirde Aksaray'ın Siyasî ve Kültürel Yapısı". Somuncu Baba ve Kültür Çevresi Uluslararası Bildiri Kitabı. Ankara: Aksaray Belediyesi Yayınları, s. 102-126.
- TOPALOĞLU, B. (1988). "Ehad". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yay. s. 483-484.
- (1988). "Âhiret". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yay. s. 543-548.
- (1989). "Allah". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yay. s. 471-498.
- (1991). "Baht". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yay. s. 521-522.
- (1991). "Bâkî". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yay. s. 536-537.
- (1992). "Bârî". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yay. s. 73.
- (1997). "Hakîm". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yay. s. 181-182.
- (2001). "Kâdir". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yay. s. 124.
- (2002). "Kerîm". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yay. s. 287-288.
- (2002). "Kıyâmet". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yay. s. 516-522.
- (2006). "Mü'min". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yay. s. 557-558.
- (2007). "Rahmân". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yay. s. 415-417.

- (2010). “Tâhâ Sûresi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yay. s. 379-380.
- (2013). “Yâsîn Sûresi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yay. s. 340-341.
- TOPRAK, S. (1997). “Haşır”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yay. s. 416-417.
- (2006). “Münker Nekîr”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yay. s.14-15.
- TOSUN, N. (2006). “Nakşibendiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yay. s. 342-343.
- (2007). “Nûrbahşiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yay. s. 248-249.
- TURAN, Z. (1992). Hacı Paşa (Celâleddin Hızır) Teshil. Dil özellikleri metin. C. 1, Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜMER, G. (1988). “Âhir Zaman”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yay. s. 542-543.
- TÜMER, G. (1994). “Din”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yay. s. 312-320.
- TÜRER, O. (1998). “Hû”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yay. s. 260-261.
- TÜRER, O. (2011). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. Erişim Tarihi: 2017.5.12
<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/>
- Türkiye Diyanet Vakfı Kur’ân-ı Kerîm Meâli. Erişim Tarihi: 2017.7.5
<http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/>
- ULUDAĞ, S. (1989). “Ahsen-i Takvîm”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yay. s. 178.
- (1997). “Halvetiyye”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yay. s. 393-395.
- (1997). “Hasan-ı Basrî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yay. s. 305-307.

- (2003). “Mârifet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. İstanbul: TDV Yay. s. 54-56.
- (2009). “Sidretü'l-Müntehâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yay. s. 151-152.
- (2010). “Sülûk”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yay. s. 127-128.
- (2010). “Takvâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yay. s. 484-486.
- (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (Genişletilmiş Yeni Baskı) İstanbul: Kbalcı Yayınevi.
- UYSAL, E. (2000). “İhvân-ı Safâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 1-6.
- UZUN, M. İ. (2001). “Kâbe”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yay. s. 23-26.
- ÜNVER, İ. (1993). “Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler”, Ankara: AÜDTCF Türkoloji Dergisi, C. XI, S. 1, s. 51-90.
- ÜSTÜNER, K. (2007). *Dîvân Şiirinde Tasavvuf (14-15. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2007). *Dîvân Şiirinde Tasavvuf*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- (2008). “14. ve 15. Yüzyıl Dîvânlarında Tasavvuf”. TÜBAR-XXIV-/2008-Güz. s. 271-294.
- ÜZÜM, İ. (2002). “Kitap”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: TDV Yay. s. 121-122.
- YAŞAROĞLU, M. K. (2006). “Mülk Sûresi”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yay. s. 542.
- (2006). “Namaz”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yay. s. 350-357.
- YAVUZ, A. F.; ÖZEN, İ. (1972). *Bursalı Mehmed Tâhir, Osmânlı Müellifleri*. C.1. İstanbul: Meral Yayınevi.
- YAVUZ, S. S. (2005). “Mirâc”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yay. s. 132-135.
- (2003). “Livâü'l-Hamd”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. İstanbul: TDV Yay. s. 200.

- YAVUZ, Y. Ş.; Çetin, A. (1991). “Âyet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yay. s. 242-244.
- YAVUZ, Y. Ş.; ÜNAL, Z. (1993). “Cebrâîl”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yay. s. 202-204.
- YAVUZ, Y. Ş. (1991). “Arş”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV Yay. s. 406-409.
- (1992). “Bezm-i Elest”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yay. s. 108.
- (2000). “İlme’l-Yakîn”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yay. s. 137-138.
- (2001). “Kader”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yay. s. 58-63.
- (2006). “Müteşabih”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yay. s. 204-207.
- (2007). “Peygamber”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yay. s. 257-262.
- YETİK, E. (1996). “Habîb El-Acemî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. s. 370.
- Yeni Tarama Sözlüğü (1983). Düz. Cem Dilçin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- YILDIRIM, Y. (2012). *Yûnus Emre-Belgeler/Bilgiler*. Ankara: Gökçe Ofset Matbaacılık.
- YILMAZ, A.; AKKUŞ, M. (2015). *Osmanzâde Hüseyin Vassaf-Sefîne-i Evliyâ (5 Takım Kitap)*. Kitabevi Yayınları.
- YILMAZ, H. K. (1994). *Tasavvuf Meseleleri*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- (2018). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar (27. Baskı)*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- YILMAZ, M. (2013). *Kültürümüzde Âyet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- YILMAZ, O. (2013). “Gelenekten Deyişe: Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden “Başa Toprak Saçmak”, *Türk Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 336-350.

- YİĞİT, İ. (2007). “Osmân”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yay. s. 438-443.
- YİTİK, A. İ. (2007). “Oruç”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yay. s. 414-416.
- YURDAGÜR, M. (1992). “Bekâ”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yay. s. 359-360.
- YÜCEL, A. (1994). Akşemseddin’in Eserlerinin Dinî ve Tasavvufî Açısından Tahlili, Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ZAVOTÇU, G. (2018). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Resim 1: Yûsuf Hakîkî'nin Tarikat Silsilesi (M)

ذکر اسناد خرقه	بحر حقیف تقطیعہ اعلان
ذکر اسناد زری خرقه ما	از رسول امین حبیب خدا
مقدمه او بر من می مع الله	خودده از لجام خود در و ضمایا
شهرها و از تجلی حق بود	قربا و بوده اوج او ادنی
نظری قدیم آشن دین بحق	که من الایت ربه الکبری
بروان شریف او همد مر	صدهزاران درود باد و ثنا
از علی کرم الله وجهه اوست	لیک بودند بینهم رحما
شدا شدا همه علی الکفار	شاه مردان دین و شیر و غنا
عمر ز صوف کرده در ره دین	رکعا بخدا برهد و تقنا
شاد با دابنور رحمت حق	روضه پاک جمله خلقتا
از حسن بصری از حبیب است	همچو معروف شمع در دهها
هم زرد او از سر یوجیند	سید الطایفه است و بحر صفا

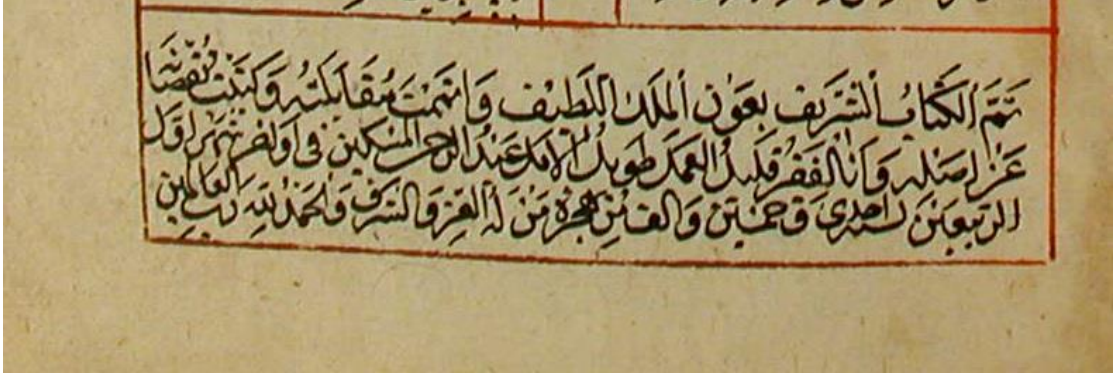
هم ز شلی محمد بن حاج	از انجکرو احمد بن ضیا
هم ز قطب زریکن از او حد	پشتوای طریق و راه نما
هم ز شیخ البرکت و حجر کبار	اوست خواص بحر سیر مندا
هم ز اجلاد من ز شمس الدین	که نظیر نداشت در تقوا
هم ز سلطان حاج پاشا بودند	خرقه این عزیز دین یوسف نما

Resim 2: Yûsuf Hakîkî'nin Tarikat Silsilesi (SS)

<p>از رسول امین جیب خندا خورده از جام حق درو صهبنا قریب او بوده اوج او ادنی که من آیات ربیه الکبری صد هزاران درود باد ثنا</p>	<p>ذکر اسناد زنی خرقة و ما محرم او بر می مع الله را شرب او از تجلی حق بود زبیری قدک آس دیدن یقون شریف او هنر دم</p>
---	---

<p>شاه مردان دین و شیر و غنا لیک بودند بنه هم رحمان ز کعبه سجده از همد و ثنا روضه پاک جمله خلفا همچو معروف شمع در دلها سید الطایفه است بجز صفا از ابوبکر احمد رضیا پیشوای طریق و راه سما اوست عنوان بحر سیر همد حرم بن شمس دین شاه فضلا خرقة ابن عمر دین یوسف را</p>	<p>از علی کرم الله وجهه شد ایداهمه علی الکفاز عمر راضی کرده در راه دین شاد باد انور رحمت جوت از حسن بصری از جیب که او ش همزه و د از سر بوجید هم ز شیلی محمد ز جناح هم ز قطب و ز رکن او چید بود هم ز شیخ اکبرت یحیی کبار هم ز اجداد من ز شمس الدین قطب عالم ز شیخ پیامد بود</p>
--	--

Resim 3: Mevlana Müzesi Nüshası Son Kısım (Temmet)

Resim 4: "Er-Rahikü'l-Mahtûm" Adlı Eserin İlk Sayfası

کتاب حقیق عن تالیفات ابی یوسف النخعی حامد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ای قادر بر کمال الله
 سنّی وعلیم سین وانا
 ای باطن وظواهر اول آخر
 هراولک اولی حیم سین
 یوق اول اولیتو گولک
 ای آخر عین اولیت
 اول کینه لیکه یون ییاه
 عبرت گوزن آج بر نظر اول
 عالم گویار دن الهک
 رصیح ری هی کمال قدرت
 افلاک قن هم تندت
 هم رفیع ادن ان بی عمد اول
 آینه قلدن اول مرتین
 هم یاردن ای گون روشن
 خاری ادن اولدن کلستان
 مشیدن چقرب هم اولدن انهار
 آینه بر سر از ادن اول
 هم یاردن اول کبلدن آرعی

ای دایم بر ذوات الله
 قیوم قدیمین نواسا
 معلوم قندن هر سرایر
 هراخرک آخر حج سین
 یوق آخر آخریتو گولک
 یوخ جاندن عقیده قایلیت
 سین کمراده بیله ان ادراک
 شکر بیله مذاق بر شکر اول
 بقا صنعتن سین او یار شاهه
 عالم طلوا کلیمانه عبرت
 بو عالم خلق کاف و ثوندن
 اولدن احد اولدن محمد اول
 افلاک اشد گور معین
 ایلا بو بریزین کلست
 ناری ادن اول کلیده یجان
 طبر قده بیورن اولدن انجان
 کلشنده که مرغ زان ادن اول
 گور و سستی کور طول عرضی

بویوزن

سُوَيْلَمَانُ أَوْلَىٰ بِسَمِّ أَكْبَلِنَا مَا زَا
 حَجَّ قَلْدُ لَهُ تَزُطُونُ أَرْبَابِي أَوْلَىٰ
 يَارَبِّ أَحَدٍ يَتَكَ حَقِيقُونَ
 سَنَىٰ وَرَبُّ قَوْمِهِ هَدَايَتِ
 دُشْدَلُ بِي بِيئِهِ يُولَهُ كَانُورُ
 أَوْلَسُونُ نَحْمَانِيَةَ لُطْفِ وَأَخِنَا
 دَلِ أَوْلَهُ جَمَالُ شَيْلَهُ رُوشَىٰ
 سَنَىٰ حَىٰ عَلِيمِ حَقِ يَبْجُونُ
 يَارَبِّ تَوْجِي قَقْبِيرَتِكَ
 كَمِ أَلِ يُوِيُوُزُ بُو جَانُ وَتَنْدُنُ
 مَاءُ مَوْلَىٰ بُو أَيِّ مَجِيْبِ دَعْوَانُ

يا حنان اللهم ارزق خير الدنيا ونعم الآخرة واصرف
 عنا الشر الدنيا واحوال الآخرة وتب علينا قبل الموت
 ولا تعد بنا بعد الموت يا سامع كل صوت برحمتك يارب
 اللهم علي جميع امة محمد سكان الموت وجنات النار
 الضالين وادخلنا الجنة آمين اللهم احفظ من العلة
 في القرية ومن القلة عند الشيبة ومن الشقاوة عند الخاتمة
 اللهم سلمنا وسلم ديننا ولا تسلب وقت النزع ايماننا
 ولا تسلط علينا من لا يرحمنا برحمتك يا ارحم الراحمين
 وصلى الله على سيدنا محمد وآله اجمعين الطيبين
 الطاهرين اغثنا يا غياث المستغيثين يا الله

كِتَابِ تَسْنِيمٍ دَر تَوْحِيدِ عَزَّ وَجَلَّ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اوردن شكسته اولجهانك رستم
 مكرم قلن شه بني آدم
 كلك جيبني اول معطر قلن
 قوم رداخ بلبل نوزنده او خاب
 وجود يله خلقه ورن عربي
 ورن ياد شاه خليج بوخسولن
 اكني خوبدي هي بوغرك يزي
 جهان نخر اول شاه لولاك انا
 علم اول حكيم اول كريم اول رحيم
 ورن نور عرفان او جان و دله
 ادين بيه اول در هم انسانه عين
 قلن نطقه اول شه مه لقا
 نجه اولر اطلسم ختم برك تون
 بوي نوز شهلا بيشي نايج در
 قوپ يوز دلور دلك بيه بيان
 يزي كيون اناك ارب رحيم بوز
 نه قدر ي اولندي يه بوبنده نك
 كم لور ادر كسمر احسان

يوان خندا عرش و لوح و قلم
 مزين نه قلدي لوراك عالمي
 كشي بوزني اول منور قلن
 يوزندن گور ركله چون نقاب
 سجود يله طينه ورن رفعتي
 ورن عز و جاهي او در قولن
 كرايو ماسه اخوم دلك توري
 عزيز اولدنه له اولوخاك انا
 قديم اولدنه هم مقيم اول عظيم
 ادين دين و ايمان عطا اول قله
 جوميله قلن اول افلاک زين
 ادين مضغه جام كيمي نما
 لورا و منلن اول ابي كرمه قون
 غني اول قمو كل محتاج در
 قمو ياد شهلا اشي كينه بان
 شو كم صد قله بان اشيلنده قور
 الن طمساك رفرو مانده نك
 لور دن قلينك او عصيان

اسم الله
 قمار اول ورقه
 ۱۱۴ طر
 رفته السالم
 قمار ورقه ۱۱۲

ادر قهرمان شه خواجه
 ادر قهرمان شه خواجه

Tablo 1: “Olup Karaman” Redifli Manzume ve Günümüz Türkçesine Aktarımı

<p>“Elinde Türk ü Tatar’un zebûn olup Karaman Yıkıldı ser-te-ser uş ser-nigûn olup Karaman” (475/1, s.706) <i>Karaman, Türk ve Tatarın elinde perişân olup; talihsiz bir şekilde baştan başa yıkıldı.</i></p>
<p>“Dirîğ zulm-ile dürlü cefâ vü cevr çeküp İniler uş kamunun bağı hûn olup Karaman” (475/2, s.706) <i>Eyvâh! Şu bağı kan olmuş Karaman halkı, zulüm ile her türlü sıkıntı ve zahmeti çekip inler.</i></p>
<p>“Bu âsiyâb-ı belânun meger ki altına Düşip-dürtür ögünür sanki un olup Karaman” (475/3, s.706) <i>Karaman, bu belâ değirmeninin altına düşüp; sanki bir un gibi ögünür.</i></p>
<p>“Ne çalkanur idüben ü bahr-ı kahr-ı Hak cünbüş Bu mevc ü fevc-ı sükkân bî-sükûn olup Karaman” (475/4, s.706) <i>Allah’un kahr denizi hareketlenip niçin çalkalanır? Karaman hareketsiz kalıp bu dalgalara kapılmıştır.</i></p>
<p>“Egerçi küşe-i dinde vü hîle-i kinde Ururdu lâfi kamu zü-fünûn olup Karaman” (475/5, s.706) <i>Gerçi Karaman halkı, dinde (dini konularda) ve garazkâr hilede câhil ise (de) böbürlenmede hüner sahibidir.</i></p>
<p>“Ne meyl kaldı salâha ne kimse ıslâha Gelür kulûb karardı ki tün olup Karaman” (475/6, s.706) <i>Ne iyileşmeye ne de düzelmeye istekli bir kişi kaldı; kalpler karardı, Karaman (kara bir) gece oldu.</i></p>
<p>“Ne kaldı ‘âlim-i ‘âmil ne merd-i sâhib-dil Bulmur uş yıkılır Bî-sütûn olup Karaman” (475/7, s.707) <i>Karaman’da ne bilgisiyle iş yapan bilgin ne de gönül sahibi bir insan kaldı; şimdi Karaman, Bîsütun Dağı gibi yıkılır.</i></p>
<p>“Biri birini yer oldı yıkıldı yir oldu Kimisi kurd kimisi koyun olup Karaman” (475/8, s.707) <i>Karaman halkının kimisi kurt kimisi de koyun olup birbirini yer oldu, (böylelikle) yıkıldı, perişân oldu.</i></p>
<p>“Gücü yiten kişiler dört yanından alup yir Toyar harâmilere işde hûn olup Karaman” (475/9, s.707) <i>Gücü yiten kişiler dört bir tarafı ele geçirip yer içer. Karaman yol kesenlere sofraya oldu.</i></p>

“Ki râhat olaydı ber-karâr-ı sâbık hoş

Emîn-i adl-ıla yine bütün olup Karaman” (475/12, s.707)

Karaman yine birlik olup kararlı, önceki gibi hoş, emin ve adalet içinde rahat olabilseydi.

“Hakîkî eydür İlâhî inâyetün gözedür

Felek gibi ki ser-â-ser ‘uyûn olup Karaman” (475/13, s.707)

Hakîkî söyler; Ey Allah'ım! Karaman felek gibi baştan başa göz olup yardımını gözetir (bekler).

Tablo 2: “Bir Söz” Redifli Manzume ve Günümüz Türkçesine Aktarımı

<p>“Nassa muvâfik olsa yirince sag bir söz Kim eydenün ider ol yüzini ag bir söz” (207/1, s.351) <i>Söz yerli yerinde kullanıldığında doğru olur; çünkü söz söyleyenin yüzünü ak eder.</i></p>
<p>“Söz var kopara cengi agdura yüzde rengi Söz var dimeye bengi ola çü lâg bir söz” (207/2, s.351) <i>Söz var yüzü ak eder, söz var savaşı başlatır; söz kötüyü söylemesin, hoşluğu, latifeyi anlatsın.</i></p>
<p>“Söz var ki câna râhat söz var olur kasâvet Gönüllere cirâhat hem ola dâg bir söz” (207/3, s.351) <i>Söz var cana rahat, söz var cana gam verir; söz, yeri geldiğinde gönüllerde yaraya sebep olur.</i></p>
<p>“Hikmetden iste mûkrın cânlara nush-ı telkîn Eyler gönüli aydın olur çırâg bir söz” (207/4, s.351) <i>Râzım hikmetten iste, çünkü o gönüllere nasihat verir; söz çerağ gibidir, gönlü nûrlu kılar.</i></p>
<p>“Yılanda olur agu olan sadejde lü’lü’ İşit diyem i ‘ammû urup kulag bir söz” (207/5, s.351) <i>Yılanda zehir, sadejde inci olur; ey sâlik, sana bir söz söyleyeyim, işit!</i></p>
<p>“Bu-Bekr’e sıdk u ‘adl-i ‘Ömer’de ad tururdu Didükde ‘andelib-i bâgı belâg bir söz” (207/6, s.351) <i>Hz. Ebubekir doğruluğun, Hz. Ömer de adaletin adıdır; gül bahçesindeki bülbül bu sözü dediğinde ağzından belâgâtlı bir söz çıkmıştır.</i></p>
<p>“İy bülbül-i hakâyık iy revnak-ı hadâyık Senden işitse ‘âşık olaydı zâg bir söz” (207/7, s.351) <i>Ey gerçeklerin bülbülü! Ey bahçelerin hoşluğu! Karga, senden bir söz işitse âşık olurdu.</i></p>
<p>“Kesb it yakîn kuli’l-hak levkâne mürren ammâ Gey kıl hazer ki eyler Hak’dan irag bir söz” (207/8, s.351) <i>Acı da olsa hakikati söyle, ilme’l-yakîni kazanmaya çalış; sakın Allah’tan uzak bir söz söyleme!</i></p>
<p>“Söz di ki ola kadri gevherden anun a’lâ Sehv eyleyüp Hakîkî dime aşag bir söz” (207/9, s.351) <i>Öyle bir söz söylenmeli ki o sözün değeri gevherden yüce olsun; Hakîkî yanılıp değersiz söz söyleme.</i></p>

Tablo 3: “Zikr-i İsnâd-ı Hırka” Başlıklı Manzume ve Günümüz Türkçesine Aktarımı

<p>“Zikr-i isnâd-ı ziyî-i hırka-ı mâ Ez-resûl-i emîn habîb-i Hüzâ” (20/1, s.82) <i>Bizim hırkamızın ve dış görünüşümüzün kaynağı Allah’ın habibi, Hz. Resûl’ün zikridir.</i></p>
<p>“Mahrem ü bezm-i lî-me‘a’llâh-râ Horde ez-câm-ı Hakk derû sahbâ” (20/2, s.82) <i>Allah ile birlikte olunan mecliste ve mahremde, Hakk’ın aşk kadehinden içilmiştir.</i></p>
<p>“Şürb-i ü ez-tecellî-i Hakk bûd Kurb bûde evc-i ev-ednâ” (20/3, s.82) <i>Onun içilmesi (şarap), Hakk’ın tecellisinden oldu; bu vesile ile (Hz. Muhammed) Mirâc’ta iki yay arası ya da daha yakın bir şekilde Allah’a yaklaştı.</i></p>
<p>“Nazarî kadre-eş dîde be-Hakk? Ki min-âyâti Rabbihî’l-kübrâ” (20/4, s.82) <i>Hz. Muhammed’in Hakk’a bakışı kıymet kazandı. Bu durum (Mirâc), büyük olan Allah’ın âyetlerindedir.</i></p>
<p>“Be-revân-ı şerîf-i û her dem Sad hezârân dürûd bâd ü senâ” (20/5, s.82) <i>Mirâc’taki her dem, Hz. Muhammed’in şerefli yürüyüşüyle yüzbinlerce selâm ve övgü ortaya çıktı. (Onun mübârek rûhuna her an yüz binlerce övgü ve selâm olsun.)</i></p>
<p>“Ez-‘Alî kerrema’llâhu veche üst Şâh-ı merdân-ı dîn ü şîr-i vegâ” (20/6, s.82) <i>Hz. Alî, -Allah onun yüzünün cömertliğini artırsın- savaş meydanının aslanı ve din uğruna mücadele edenlerin şâhidir.</i></p>
<p>“Şod eşiddâ heme ‘ale’l-küffâr Lîk bûdend beynehüm ruhema” (20/7, s.82) <i>Onlar, kâfirlere karşı sert davrandılar; fakat kendi aralarında birbirlerine karşı merhâmetli oldular.</i></p>
<p>“Ömr-râ sarf kerde der-reh-i dîn Rükke‘an sücceden be-zühd ü tukâ” (20/8, s.82) <i>Onlar, din yolunda ömürlerini sarfetteler; zühd ve takvâda rükû ve secde edenler ile birlikte oldular.</i></p>
<p>“Şâd bâdâ be-nûr-ı rahmet-i Hakk Ravza-ı pâk-i cümle-i hulefâ” (20/9, s.83) <i>Hakk’ın rahmetinin feyzinin nûru, Hz. Muhammed’in ve tüm halîfelerin üzerine olsun.</i></p>

<p>“Ez-Hasan Basrî ez-Habîb ki üst Hem-çü ma‘rûf şem‘ der-dilhâ” (20/10, s.83) <i>Gönüllerdeki mârifet ışığı gibi olan mum, Hz. Hasan Basrî'den ve Hz. Habîb-i Acemî'den yansımıştır.</i></p>
<p>“Hem zi-Dâvûd ez-Seriyyü Cüneyd Seyyidü't-Tâyifest ü bahr-ı safâ” (20/11, s.83) <i>Mutluluk denizi ve seyyidler tâifesinin kaynağı Hz. Dâvûd-ı Tâi, Seriy-i Sakatî ve Cüneyd-i Bağdâdî'dir.</i></p>
<p>“Hem zi-Şiblî Muhammed-i Zeccâc Ez-Ebû-bekr ü Ahmed u zi-Ziyâ” (20/12, s.83) <i>Hz. Şiblî Muhammed-i Zeccâc, Hz. Ebu Bekr, Hz. Ahmed ve Hz. Ziyâ da mutluluk denizi ve seyyidler tâifesinin kaynağıdır.</i></p>
<p>“Hem zi-Kutb u zi-Rükn-i ez-Evhad Pişvâ-yı tarîk u râh-nümâ” (20/13, s.83) <i>Hz. Kutbuddîn Ebherî, Hz. Rükneddin Mehmed ve Hz. Evhad, tarikatın öncüsü ve yol göstericisidir.</i></p>
<p>“Hem zi-Şeyh-i Ekberest u fahr ü kibâr Ûst gavvâs-ı bahr-ı sırr-ı Hüdâ” (20/14, s.83) <i>Şeyh Ekber, Allah'ın sır denizinin dalgıcıdır. Büyük ve yüce şeyhtir.</i></p>
<p>“Hem zi-ecdâd-ı men zi-Şemsü'd-dîn ‘İzz-i dîn şems-i dîn şeh-i fuzalâ” (20/15, s.83) <i>Dinin izzeti, güneşi ve faziletli olan şâhların kaynağı, ecdâdımdan ve Hz. Şemsüddin'dendir.</i></p>
<p>“Kutb-ı ‘âlem zi-Şeyh-i Hâmid bûd Ki nazîrî ne-daşt der-takvâ” (20/16, s.83) <i>Âlemin kutbu, Şeyh-i Hâmid oldu; takvâda onun benzeri yoktur.</i></p>
<p>“Hem zi-sultân-ı Hâcî Pâşâ bûd Hırka-ı ayn-ı ‘izz-i dîn Yûsuf-râ” (20/17, s.83) <i>Bu, sultan Hacı Paşa'dan Yûsuf'a din ve izzet hırkasıydı.</i></p>

ÖZGEÇMİŞ

29.03.1987 tarihinde Sinop İlinin Ayancık İlçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimimi Ayancık Ağaçalı Köyü İlkokulunda; lise öğrenimimi ise Ayancık Anadolu Lisesi'nde tamamladı. 2006 yılında Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazandı ve bu bölümden 01.06.2010 tarihinde fakülte üçüncüsü ve bölüm üçüncüsü olarak mezun oldu. 20.09.2010-15.05.2011 tarihleri arasında Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Pedagojik Formasyon eğitimini tamamladı. 2014 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında, Prof. Dr. Bayram Ali Kaya'nın danışmanlığında hazırlanan "Garib'in İbn Abbas'tan Rivâyet Edilen Yûsuf u Züleyhâ Hikâyesi İnceleme-Tenkitli Metin" adlı tez çalışması ile yüksek lisansını tamamladı. 25.09.2017-25.07.2018 tarihleri arasında Yunus Emre Enstitüsü ile Yükseköğretim Kurulunun eşgüdüm içerisinde yürüttüğü 2017-2018 Türkoloji Projesi kapsamında, Ukrayna-Kiev Milli Taras Shevchenko Üniversitesi Filoloji Enstitüsüne öğretim elemanı olarak görevlendirildi. 06.07.2012 tarihinden beri Aksaray Üniversitesi'nde Öğretim Görevlisi olarak görev yapmaktadır.